

NÉPEK A MŰRA MENTÉN

VÖLKER AN DER MUR

2.

LJUDI UZ MURU

LJUDJE OB MURI

Népek a Mura mentén

Völker an der Mur

Ljudi uz Muru

Ljudje ob Muri

2.

Szerkesztő:
H. Simon Katalin

Technikai szerkesztő:
Vucskó János

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap és Nagykanizsa megyei jogú város támogatásával készült.

Felelős kiadó: Vándor László
Szerkesztőség: Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon, Fax: 92/311-455, tel.: 314-537
ISBN 963 7205 09 8

Nyomás: Zalai Nyomda Rt. 1698
Felelős vezető: Czirkl György vezérigazgató

Népek a Mura mentén

Völker an der Mur

Ljudi uz Muru

Ljudje ob Muri

2.

A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai

Zalaegerszeg, 1998

Népek a Mura mentén

Völker an der Mur

Ljudi uz Muru

Ljudje ob Muri

2.

Tartalomjegyzék

Előszó – Vorwort	7
BÁNFFY Eszter (Budapest)	
A Kerka-völgyi mikrorégiós kutatási program első eredményei	9
BONDÁR Mária (Budapest)	
Rézkori és kora bronzkori kutatási problémák a Délnyugat-Dunántúlon	19
HORVÁTH László (Nagykanizsa)	
Római halomsírok Zalában	31
Erwin POCHMARSKI (Graz)	
Römische Grabstelen aus den Municipien Salla, Poetovio, Savaria und Flavia Solva – ein Vergleich	41
Josip VIDOVIĆ (Čakovec)	
Sveta Jelena, Šenkovec 1990–1996	61
KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton (Budapest – Barcs)	
Törökök a Délnyugat-Dunántúlon (A barcsi török palánkvar)	79
VÁNDOR László (Zalaegerszeg)	
A bajcsai vár feltárásáról (1995–1996. évi eredmények)	101
Bernhard HEBERT (Graz)	
(Archäologische) Denkmalpflege entlang der Mur in der Steiermark	111
Janez BALAŽIC (Murska Sobota)	
Ciklus Ladislavove legende v Türju	115
Ivan SRŠA (Zagreb)	
Rezultati konzervatorskih istraživanja u kapeli svete Jelene u Šenkovcu kraj Čakovca	123
KOSTYÁL László (Zalaegerszeg)	
A Szapáry-donáció emlékei Szécsiszigeten	151
Andrej HOZJAN (Maribor)	
Nastanek vojaške poštne mreže med Rabo, Muro in Dravo v 16. stoletju	159

Leopold TOIFL (Graz)	
Kurioses und Makabres von der Militärgrenze	171
Othmar PICKL (Graz)	
Das Grenzverteidigungssystem gegen die Türken in Ungarn.	
Nationale Unterschiede in Strategie und Taktik der Osmanen-Abwehr	179
Peter KRENN (Graz)	
Die gescheiterte Rückeroberung von Kanischa 1601 und ihre Auswirkungen auf das Landeszeughaus in Graz.....	197
CSIKÁNY Tamás (Budapest)	
Josip Jellačić altábornagy a magyar szabadságharcban.....	203
Vladimir KALŠAN (Čakovec)	
Počeci gospodarskog razvoja modernog Međimurja.....	217
HALÁSZ Imre (Zalaegerszeg)	
A Csáktornyai Tanítóképző első másfél évtizede a nemzetiségi népoktatás szolgálatában	229
KERECSÉNYI Edit (Nagykanizsa)	
Lendva vidéki kivándorlók.....	239
Nataša KONESTABO (Murska Sobota)	
Prekmurci, Neprekmurci in ostali Zamurci	
Ali regijske in skupinske delitve v pokrajini ob Muri	249
Smiljana PETR-MARČEC (Čakovec)	
Čipkarstvo u Svetoj Mariji, Međimurje	267
BENCE Lajos (Lendava)	
Alsólendva kulturális kisugárzása a 16. században.....	277

ELŐSZÓ

Két évvel azután, hogy 1995 májusában a szlovéniai Lendván a Göcseji Múzeum (Zalaegerszeg) és a Pokrajinski muzej (Murska Sobota) kezdeményezésére először találkoztak annak a négy országnak a kutatói, amelyeket a Mura folyó összeköt, 1997-ben Nagykanizsán már úgy érződött, hogy a térség múzeumainak összefogása példa értékű tradíciót teremtett a Kárpát-medence délnyugati sarkában.

Az olvasó a „Népek a Mura mentén” konferenciasorozatnak immár a második kötetét tarthatja kezében, melynek tanulmányai felölelik a térség történelmét az őskortól a közelmúltig. Az előadók többségének témáját a folyó mellett élő népek közös történései adták, melynek kiemeríthetetlen emlékanyaga rejtőzik múzeumainkban és levéltárainkban.

A szervezők remélik, hogy a „Népek a Mura mentén” konferenciasorozat kialakult szeleme az európai közös gondolkodás egyik példája lehet térségünkben.

Dr. Vándor László
A Zala Megyei Múzeumok
igazgatója

VORWORT

Zwei Jahre nach dem ersten, auf Anregung des Göcsej-Museums (Zalaegerszeg) und des Pokrajinski-Museums (Murska Sobota) in Slowenien zustande gekommenen Zusammentreffen der Forscher der vier Länder an der Mur in Lendava, schien schon 1997 in Nagykanizsa, daß die Zusammenarbeit der Museen dieses Raumes eine beispielhafte Tradition im südwestlichen Teil des Karpatenbeckens gebildet hatte.

Der Leser hält bereits den zweiten Band der Konferenzreihe „Völker an der Mur” in der Hand, in welchem Studien von der Urzeit bis zur jüngsten Vergangenheit publiziert werden. Die Themen der meisten Referenten wurden aus der gemeinsamen Geschichte der an der Mur seßhaften Völker gewählt, deren unerschöpfliches geistiges und materielles Erbe in den Museen und Archiven ruht.

Die Organisatoren hoffen, daß der sich herausgebildete Geist der Konferenzreihe „Völker an der Mur” als eines der Beispiele des europäischen gemeinsamen Denkens in unserem Raum dienen kann.

Dr. László Vándor
Direktor der Museumsdirektion
des Komitates Zala

BÁNFFY Eszter

A KERKA-VÖLGYI MIKRORÉGIÓS KUTATÁSI PROGRAM ELSŐ EREDMÉNYEI

A Kerka-völgyi Mikrorégiós Kutatási program már a harmadik a hasonló dunántúli vállalkozások sorában. Az előzmények közismertek: a Délnyugat-Dunántúlon 1979-ben kezdődött a munka. Először a Kis-Balaton ökológiai rekonstrukcióját megelőzően a Somogy és Zala Megyei Múzeumok régészei a MTA Régészeti Intézet néhány munkatársával együtt éveken át mentette meg a mocsaras terület régészeti emlékeit a pusztulástól. Erről a – leletmentésnek induló – kutatásról először egy német nyelvű, kiállításához kapcsolódó katalógus,¹ majd 1996-ban egy magyar nyelvű könyv jelent meg.² Az egyik nagy lelőhely – a neolitikumtól a késő középkorig szinte minden korszak leleteit tartalmazó Balatonmagyaród–Hídvépuszta–Déli rév feldolgozása – még folyamatban van.³

Ezt követően, 1986 és 1994 között egy ettől nyugatabbra fekvő területen, a Hahót-völgyben térképeztük fel az emberi élet lehetőleg minden nyomát az elmúlt hét évezredben, amióta csak megtelepedett e vidéken. A Régészeti Intézet kutatóinak és a Zalaegerszegi Göcseji Múzeum munkatársainak munkájáról szóló értékelést, a terepbejárások, a neolitikus, rézkori, korabronzkori, római kori, Árpád-kori és késő középkori ásatások eredményeit 1996-ban két vastos kötetben, az Antaeus 22-es és 23-as számában tettük közzé.⁴

Harmadik vállalkozásunk azonban az eddigieknél járatlanabb úton indult. A Lenti-medence északi része, azaz a Kerka folyó völgye nyugat felé haladva a Balatontól legmesszebb eső síkság. Ezt a területet is az ún. mikroregionális kutatás módszerével tárjuk fel: vagyis ezt az újabb, földrajzilag koherens területet is igyekszünk az ember megtelepedésének kezdetétől a középkor végéig terjedő időszakban lehetőleg száz százalékosan megismerni.

Terepbejárási módszereinkről röviden: Először ún. extenzív terepbejárást folytattunk ill. folytatunk a területen, ami azt jelenti, hogy elsősorban a településre alkalmas patak- és folyó közeli területeket, ill. a folyók lapos teraszait, a lankás dombhátaikat és a dombtetőket vizsgáljuk át. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, a geomorfológiai, természetföldrajzi környezet, a többé-kevésbé rekonstruálható egykori klimatikus viszonyok, az egykorú természetes és termesztett vegetáció szempontjából is lehetőségeink szerint vizsgálatokat folytatunk, hogy a kutatott területről végül minél többféle információ állhasson rendelkezésre, és ezek alapján a településtörténetről, az egyes telepek közötti mezőgazdaságilag művelt területek eltartó képességéről, vagyis egy-egy adott kor települési struktúrájáról minél teljesebb képet kaphassunk.

A kis-balatoni, a hahóti és a kerkai tapasztalatok összekapcsolásával a három mikrorégió végül egy „makro-régióvá” áll össze a Balatontól a nyugati országhatárig, és így Magyarországon elsőként hatalmas terület településtörténeti adatait tudjuk összehasonlítani. Még jelentősebbé válik ez az összehasonlítás, ha figyelembe vesszük, hogy a szlovén határ túloldalán, a Mura folyótól északra elterülő ún. *Prekmurje*-vidéken már elkészült a topográfiai felmérés, és már az erről szóló leletkataszter is rendelkezésre áll.⁵ Végül pedig remélhetőleg hamarosan hasonló vállalkozás kezdődik a Kerka-völgyi mikrorégiós területtől északnyugatra is, Délkelet-

Stájerországban, a Rába folyó völgyében. Ily módon a Balatontól a Mura és a Rába folyók felső folyásáig, mintegy kétszáz km hosszan a Dunántúl olyan településtörténeti keresztmetszetét kaphatjuk meg, amely korábban elképzelhetetlen nagyságrendű és fontosságú információkkal szolgál. A résztvevő kutatók ugyancsak a Zalaegerszegi Göcseji Múzeum és az MTA Régészeti Intézetének őskoros, római és középkoros munkatársai, de értelemszerűen tudományos együttműködésben állapodtunk meg a Bécsi Egyetem Őstörténeti Tanszékének, valamint a Grazi és a Muraszombati Múzeum kutatóival is. Ezt az együttműködést a földrajzi közelség és a hasonló feladatok egyaránt indokolják. Már folyamatban van az a Kerka-völgyre, a határ osztrák és szlovén részére egyaránt vonatkozó pollenanalízis-program, amelyet osztrák pályázati pénzből végeznek a három ország geológusai, a három szomszédos térség egykori természetett növényvilágának meghatározására.

A három ország határterülete iránt azonban távolabbi érdeklődés is mutatkozott. 1997-től a berlini Freie Universität Régészeti Tanszékének diákjai – B. Hänsel professzor vezetésével – a Kerka völgyi Mikrorégiós Kutatások területén terepbejárásokat, szondázásokat és hozzájuk kapcsolódó ökológiai, klimatikus megfigyeléseket, vizsgálatokat végeznek. Felszíni vizsgálataikat fúrásos ill. kézi erővel ásott próbagödrös módszer is hitelesíti. Az eddig megtalált lelőhelyeken túl a Hetés vidékének tagoltsága, a vízjárta, mocsaras síkvidék, a lankás dombhátak találkozása a nedvesebb, hűvösebb alpokaljai klímával alkalmassá teszik területünket a ilyesfajta, környezetregészeti vizsgálatokra is.

A Kerka folyó a Mura és a Rába közötti területen folyik, három ország határterületén, és történelméről szinte semmit sem lehetett tudni. Ha a Dunántúl egész területére érvényes, hogy Kelet-Magyarországhoz képest majdnem minden régészeti korszakban gyengébb a kutathatósága, fokozottan áll ez az osztrák-szlovén határ közelében lévő Kerka-völgyre.

A Csesztreg környéki táj múltjának rendszeres feltárásáról egyelőre aligha beszélhetünk. Igaz, hogy százharminc évvel ezelőtt már akadt egy tudós tanár és helytörténész, Gózon Imre, aki a határszéli dombok felszínén talált „festett cserepeket és kőbaltákat” küldött fel Pestre a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, ahol ma is őrzik ezeket a tárgyakat. Ezután azonban alig gyarapodhattak ismereteink. A második világháború után pedig a politika is közbeszólt: évtizedeken át szinte lehetetlen volt még csak megközelíteni is e vidéket, rendszeres kutatásokról, ásatásról pedig szó sem eshetett. Így történt, hogy a legutóbbi időkig az említett tanár úr gyűjtőmunkáján kívül csupán szórványos, a felszínen heverő, és általában pontosabban nem is keltezhető leletekről szerezhetett tudomást a régészeti kutatás. 1960-ban Korek József, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa néhány oldalas kis cikkben összegezte mindazt, amit egész Zala megye szórványos leletekből ismert lelőhelyeiről akkor tudni lehetett.⁶ Később Müller Róbert,⁷ majd legújabban a zalaegerszegi Göcseji Múzeum őskoros kutatója, H. Simon Katalin⁸ közölte a múzeum gyűjtőterületéről származó, kibővült adatokat. Noha a Kerka-völgyre vetítve még mindig csak szórványosak a régészeti adatok, mindezek alapján már felsejlett, hogy a csesztregi síkság és a körülötte lévő hetési dombok nem egyszerűen régészeti leletekben gazdag vidék, hanem itt, a különböző tájegységek találkozásánál minden bizonnyal évezreides kereskedelmi útvonalak is kereszteződtek, s a környék lakói az őskortól kezdve különböző kulturális hatásokkal találkoztak, majd azok közvetítői lettek.

A neolitikum kezdetén az új találmányok, mint pl. az agyagedények készítése, az állatok háziasítása, később pedig a fémmegmunkálás ismeretei, amelyek – mint ismeretes, délkeletről, a Balkán felől érkeztek – a zalai észak-déli folyóvölgyeken át jutottak a Dunáig, onnan pedig

tovább északnyugat, Közép-Európa belseje felé. Ennyi már eddigi, kis-balatoni és hahót-medencei őskori kutatásaink alapján is többé-kevésbé bizonyos volt. E hatások közvetítésének egyik kulcsterülete azonban éppen Csesztreg körzetében, a Kerka középső folyásvidékénél kellett, hogy legyen. Ismeretes volt már az is, hogy a borostyánút valahol a Kerka-völgyben lépte át a mai Magyarország határát, és a római megtelepedés szép példája a Zalabaksánál a Kerka folyó töltéséből előkerült sírkő is. Új, 1995-ben kezdődött és remélhetőleg egyre nagyobb szabású kutatásainknak részben éppen ezért lett ez a vidék a központja.

Az első terepbejárásokat 1995 tavaszán végeztük. Két év alatt több, mint ötven lelőhelyet találtunk a Szentgyörgyvölgytől Csesztregig és Kerkakutastól Kerkabarabásig terjedő területen. Az első eredményekről – az alábbiakban szeretnék rövid összefoglalót adni.

Az első kor, amelyből emberi település nyomait találtuk, máris igen jelentősnek bizonyul a térség őskori történetében. Az első földművelő népesség a Dél-Dunántúlon, mint közismert, a Starčevo-kultúra népe volt. Legújabban feltárt lelőhelye a Zalaegerszeg melletti Gellénházán jóval északabbra és nyugatabbra tolta Starčevo-kultúra földrajzi elterjedésének határát.⁹ Az ezt követő, közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája pedig sűrűn megtelepült a Kerka és a beléfolyó patakok körüli dombháton. Valójában ezek a „vondíszesek” tekinthetők Közép-Európa első termelőgazdálkodást folytató, paraszti életmódú népességének. Érdekes, hogy amíg a Kis-Balaton vidékén szórványosan fordultak elő a legidősebb vonaldíszes fázis leletei (pl. Garabonc-Ófalu, Sieben Jahrtausende am Balaton, 17, 1. kép), a Hahót-völgyből pedig semmi nyomát nem találtuk, a Kerka völgyéből számos lelőhelye került elő már eddig is. Eddigi legnagyobb telepe a Kerkabarabás-Barabási háromszög lelőhelyen található. Itt több száz méter hosszan, több, a Kerkára merőleges hosszúkas szürke folt jelezheti a házakat az alacsony folyóterazon, a felszíni leletek pedig a kultúra klasszikus fázisára utalnak. Szinte minden dombháton találtunk vonaldíszes cserepeket és köeszközöket, a kisebb telepek gyaníthatóan szinte látótávolságban helyezkednek el egymástól.

Legérdekesebb mégis az a lelőhely, amely a Szentgyörgyvölgy és Márokföld közötti Pityerdomb legmagasabb részét fedi be. Itt a vonaldíszes kultúra olyan korai telepét kezdtük feltárni még 1995-ben, amely joggal keltezhető a kultúra kialakulása körüli időszakba. A Pityerdombon valószínűleg több hosszúház állt. Az eddig feltárt, mintegy négyszáz m² alapján úgy tűnik, két telepmagot különböztethetünk meg. Az egyikben minden objektum pontosan észak felé nézett, a házon kívüli árokrendszert is beleértve. A másikban, amely az első telepmagtól 50 m-re, a domb kúpján helyezkedik el, ez a tájolás talán nem volt ilyen szigorú. A telep egységesen egyrétegű, a járósínt fekvő leletekkel teli réteget vastag égett patics borítja, majd megszűnik a település. Néhány szórványos és nyilvánvalóan másodlagos helyzetű, klasszikus vonaldíszes cserépdarabon és a Balaton-Lasinja-kultúra egy kisméretű, szétszántott gödrén kívül más korszakban nem telepedtek meg a Pityerdombon.

A leletekre jellemző, hogy – bár a Starčevo-kultúrának még az újabb, módosított határán is majdnem 60 km-rel kívül esik ez a lelőhely – körülöttük feltöltődött gödrökből nemcsak hogy a Starčevo- és a vonaldíszes jellegű kerámia együtt került elő, hanem ez a két jellegzetesség igen sok esetben egyazon edényen látható. Így például alacsony csőtálp, kehelyforma, lilásbordó slip a felületen vagy szintén a Starčevo-kultúrára jellemző piros-fekete-piros, ún. „szendvics”-törésfelület és a vonaldísz együttesen látható. Egy volutás díszű edényt, amelyen emberkéz alakú a fogantyú, alighanem festékes edénynek használtak. A festék vegyelemzése még folyamatban van,¹⁰ azonban más töredékeken is megtalálható nyomokban a fekete festés.

Ugyanezt a keveredést tükrözi az igen korai vonaldíszesnek meghatározott köeszköz-anyag¹¹ és még sok más lelet is, pl. egy ép agyagszobrocska, amely valószínűleg bikát ábrázol, testét finom vonaldísz borítja, de legközelebbi tipológiai párhuzamai mégis a kora neolitikus Starčevo körben találhatók.

Ami az elterjedést illeti, a neolitikum későbbi fázisai felé haladva a vonaldíszes kultúrával ellentétes jelenséget figyelhetünk meg. Míg a Kis-Balaton vidékéről és a Hahót-völgyből nagyelterjedésű, fontos településeket ismerünk a késő újkőkori Lengyeli-kultúrából,¹² addig ettől nyugatra, a Kerka völgyében és a szomszédos Prekmurje területen nem ismerünk ilyen lelőhelyet, hacsak nem tartjuk a Lengyeli-kultúra leleteinek azokat az átfűrt, csiszolt kőbaltákat, amelyeket Korek József említ Márokföld, Resznek, Pórszombat vagy Zalabaksa térségéből.¹³

Már az előző két mikrorégiós projekt alkalmával megfigyeltük, hogy a természeti és gazdasági körülmények megváltozásával, az állattartás fontosságának növekedésével a rézkor első felében csökkent a nagy, állandó telepek száma, és helyettük sok kisebb, ideiglenes szálláshelyet találunk. A Lengyeli-kultúra és a javarézkori Balaton-Lasinja-kultúra közötti átmenet sok összefüggésére éppen a Hahót-völgyi ásatások kapcsán derült fény.¹⁴ A Kerka-völgyi terepbejárások adatai most első ízben egyeznek meg a korábbi adatokkal: a Balaton-Lasinja-kultúra mindhárom területen sok kisebb teleppel fordul elő. A jellegzetesen helyi, durva kavicsos soványítású edénytöredékek és kanalak eddig hat lelőhelyen heverték a felszínen. Ezek közül a Zalabaksa–Zsidótemető lapos domboldalon elterülő lelőhelyet Bondár Mária, az MTA Régészeti Intézetének munkatársa vizsgálta meg egy szondával 1996-ban, és a telepjelenségek alapján alighanem házhoz tartozó cölöplyukakat talált. Mivel a Balaton-Lasinja-kultúra telepeit általában inkább csak néhány gödör jelzi, a ház nyoma ritka leletnek számít. Ezért munkatársam a kutatást idén is folytatni fogja.

A rézkor végi Badeni-kultúra eddig – ismét csak a kis-balatoni és a hahóti területeken került elő.¹⁵ Mivel a Kerka-völgytől nyugatra eső szomszédos Prekmurje-vidéken ismét előfordulnak Badeni lelőhelyek, még talán reménykedhetünk abban, hogy a terepbejárások végére a Kerka-völgyből is tudunk említeni egy vagy két lelőhelyet, amely ehhez a hatalmas kiterjedésű kultúrához sorolható.

A bronzkorra nézve a Kerka-völgyben még meglehetősen hiányosak az ismereteink. Igaz ugyan, hogy – a mikrorégiós kutatási területtől valamivel délkeletre – Kíssziget térségében a korabronzkori Somogyvár–Vinkovci-kultúra nagyelterjedésű lelőhelye található, amely jelentőségében talán a Bondár Mária által az előző programunk keretében feltárt Börzönce–Temetői dűlő településhez mérhető – de ezen a lelőhelyen kívül csak néhány, viszonylag jellegtelen cserépdarabot keltezhetünk a késő bronzkorba – a közelebbi meghatározás lehetősége nélkül – Ramocsa–Két út köze-betongyűrű lelőhelyről. A korábban Balatonmagyaródon vagy Gelseszigeten lelt gazdag középső- és késő bronzkori: mészbetétes, halomsíros, urnamezős, Hallstatt-kori lelőhelyek egyelőre tehát nem ismeretesek a Kerka völgyében.

A kelták bizonyosan letelepedtek ezen a vidéken. Eddig két lelőhelyükre bukkantunk. Az egyik – Felsőszenterzsébet–Alsó nyároska – csupán feltételesen sorolható a La Tène korba, néhány kerámia-töredék alapján. Kerkabarabás–Ótelki dűlő lelőhelyen viszont bepecsételt LaTène C kerámia is előkerült. Hogy ez a lelőhely mérhető lesz-e jelentőségében pl. a Balatonmagyaród–Homoki-dűlői kelta településhez,¹⁶ egyelőre nem tudni. Az azonban valószínűnek látszik az eddigi kevés telepnyom alapján, hogy a kelta betelepültség a másik két

mikrorégióinkhoz képest, de különösen az Észak-Dunántúlhoz képest nem lehetett túlságosan sűrű a Kerka-völgyben.

A római kori emlékanyagról inkább csak korábbi tudásunk, az írott történelmi források és a szomszédos területek, pl. Zalalövő jelentősége alapján vannak sejtéseink. Az a tény, hogy a borostyánút menti *Halicanum* városát valószínűleg a mai Alsólendva határába lokalizálhatjuk, és az a másik tény, hogy a borostyánút maga a Kerka völgyében lép a mai Magyarország területére, mutatja, hogy nem lehetett ez jelentéktelen, félreeső vidék a római korban. Közigazgatásilag Csesztreg környéke bizonyosan *Salla* városhoz, Zalalövőhöz tartozott. A Zalabaksán a Kerka folyó martjából előkerült sírkő, és a korábban a Göcseji Múzeum által Szilvág, Nemesnép és Zalabaksa térségében már felmért nagyszámú, valószínűleg 2–3. századi halomsír mind arra mutat, hogy települések, esetleg *villa rustica* nyomára kell hogy bukkanjunk terepbejárásaink során. Bár a halomsírokon kívül eddig öt helyen kerültek elő római kori edénytöredékek a területen, jelentősebb településre egyik eddigi lelőhelyünkön sem számíthatunk. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy éppen a sírkövet is adó Zalabaksa környékének terepbejárása még nem teljes, így remélhetőleg még nem zárult le a megtalált római lelőhelyek száma.

A népvándorlaskor évszázadai a Kerka-völgyben kevés nyomot hagytak. Tudható, hogy a germán langobardok ezt a vidéket is érintették, miközben Észak-Itália, a mai Lombardia felé vándoroltak. Nem telepedtek meg, csupán átvonultak a Mura völgye felé. Ittlétüket azonban csupán temetkezéseik bizonyíthatnák, ilyen pedig a legritkább esetben bukkan elő felszíni leletek gyűjtése során, megtalálásához a földet megbolygató építkezés, vagy kivételes szerencse kell. A 6. század végére, amikor az első avar törzsek megszállták a Dunántúlt, a Lenti-medence és az azt övező dombvidék bizonyosan kívül esett a települési övezeten. Ekkortól a honfoglalás korának végéig ezt a területet nem lakták, sőt, mesterségesen is lakatlanul tartották, egyfajta határsáv, demarkációs terület, gyeplővel lehetett a keletebbre települt avar lakosság és a nyugatra húzódó karoling birodalom keleti végein lakók békessége érdekében.

E hosszú hiátus után az első gyér telepnyomok az Árpád-korra tehetők. A Kerka-völgy határvidék-, gyeplő-jellege azonban még Szent László korában is megmaradt.¹⁷ A települések többsége őrfalu lehetett, még akkortájt is, amikor királyi adományozás folytán az egész Lendva–Mura–Kerka folyók vidékét a Hahót-Buzád nemzetség kapta meg. A későbbi középkor évszázadaiból már nagykiterjedésű falvakat, udvarházakat azonosíthatunk, (Csesztreg–Mihomi erdőben ebből a korszakból talált egy épületet Kvassay Judit),¹⁸ nem beszélve a Resznek mellett található földvárrol, amelyet Vándor László tár fel. A bőséges írott emlékanyagot, amely a 13. századtól rendelkezésére áll, jól kiegészítik a terepbejárásokból kirajzolódó faluhálózat, és a már megkezdett ásatásokból származó új információ.

Ez a Kerka-völgyi Mikrorégiós kutatások jelenlegi állása. A kép néhány hónapon belül, az új feltárásoknak köszönhetően remélhetőleg módosul.

Jegyzetek

- ¹ Sieben Jahrtausende am Balaton. Szerk.: Müller R. Mannheim 1989
- ² Évezredek a láp világában. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996.
- ³ Az ásatás vezetője Horváth László volt. A neolitikus leletanyagot Bánffy E., a kora és középső bronzkori leleteket Bondár M. dolgozza fel.
- ⁴ Archaeology and settlement history in the Hahót Basin S-W Hungary. ed.: B.M. Szőke. Antaeus 22 (1995), 23 (1996)
- ⁵ Irena Šavel: Topografsko Področje XX (Prekmurje). Arheološka Topografija Slovenije. Ljubljana 1991.
- ⁶ Korek J.: Adatok Zala megy őskorához. A Göcseji Múzeum közleményei 4. Zalaegerszeg 1960, 67–82
- ⁷ Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971
- ⁸ H. Simon K.: Der Stand und die Aufgaben der Neolithikum- und Kupferzeitforschung im Komitat Zala (A neolitikum és a rézkor kutatásának helyzete és feladatai Zala megyében). Zalai Múzeum 2, Zalaegerszeg, 1990, 47–59
- ⁹ H. Simon, K.: 1996: Ein neuer Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (Kom. Zala, Ungarn) und seine südlichen Beziehungen. In: The Vinča culture, its role and cultural connections. Timișoara, 59–92
- ¹⁰ A fekete festékanyag meghatározása a Magyar Állami Földtani Intézet munkatársai, elsősorban Cserny Tibor érdeme, akiknek ezúton is köszönetet mondok
- ¹¹ A meghatározásért és a kőeszköz-anyag feldolgozásáért T. Bíró Katalinnak tartozom köszönettel
- ¹² Pl. Balatonmagyaród–Hídvépuszta, Bánffy, E.: Funde der späten Lengyel- und frühen Balaton-Lasinja-Kultur im Kleinbalaton-Gebiet. Probleme des Übergangs. Studia Praehistorica 11–12, 1992, 308–313; Balatonmagyaród–Homoki dűlő, Bánffy E.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletei Balatonmagyaród–Homoki-dűlőről. Zalai Múzeum 5, 1994; Zalaszentbalázs–Pusztatető, Bánffy E.: Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs–Pusztatető, Hahót–Szartóri I–II), Antaeus 22, 35–70; Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező, Bánffy E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező. Antaeus 22, 71–156
- ¹³ Korek J. i.m.
- ¹⁴ Bánffy, E.: South West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. Antaeus 22, 157–196
- ¹⁵ Bondár M.: A Badeni-kultúra telepe Balatonmagyaródon. Zalai Múzeum 3, 1991, 137–154; Bánffy, E.: Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs–Pusztatető, Hahót–Szartóri I–II), Antaeus 22, 35–70; Bánffy E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában. Zalai Múzeum 6, 1996, 97–148
- ¹⁶ Horváth L.: Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában. Zalai Múzeum 1, 1987, 78
- ¹⁷ Vándor L.: Csesztreg és környékének középkori történeti topográfiája. In: Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai Kismonográfiák 2. Zalaegerszeg 1996, 33–34
- ¹⁸ Kvassay J.: 15–16. századi ház a középkori Mihon falu területén. In: Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai Kismonográfiák 2. Zalaegerszeg 1996

DIE ERSTEN ERGEBNISSE DES MIKROREGIONALEN FORSCHUNGSPROGRAMMES IM KERKATAL

Das mikroregionale Forschungsprogramm des Kerkatales, welches sich am weitesten westlich im Komitat Zala und zugleich in Ungarn befindet, ist schon das dritte unter den gemeinsamen Unternehmen der im Komitat Zala tätigen Archäologen und der Forscher des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Die Forschungsserie begann mit den Notgrabungen beim Kleinen Balaton 1979, und sie setzte sich 1986 im Hahót-Tal fort. Mehrere neue Publikationen, unter anderen die Nr. 22 und 23 des *Antaeus* (1996) beweisen unsere Ergebnisse. Nach Westen gehend, erwiesen sich der nördliche Teil des Lenti-Beckens, das Tal der Kerka und die umliegende Hetés-Landschaft als schwerere Forschungsaufgaben als die vorherigen. Nämlich galt dieses Gebiet in archäologischer Hinsicht für einen weißen Fleck, man wußte fast nichts über die hiesige Siedlungsgeschichte.

Das mikroregionale Forschungsprogramm im Kerkatal begann 1995, und es wird vier Jahre mit der Unterstützung der Staatlichen Wissenschaftlichen Forschungsbasis (OTKA) dauern. Im ersten Jahr begannen auch die Ausgrabungen außer den regelmäßigen Geländebegehungen. Bis heute wurden mehr als 30 Fundorte im Gebiet der Mikroregion zwischen Szentgyörgyvölgy und Szilvagy bzw. Kerkakutas und Kerkabarabás registriert. Die traditionellen archäologischen Methoden werden durch geologische, palinologische, archäobotanische und geophysische Untersuchungen ergänzt, und auf diesem Grund können wir über die klimatische, ökologische Verhältnisse und über die Vegetation ein recht vollkommenes Bild bekommen. Außer den Geländebegehungen und Ausgrabungen kann unsere Arbeit aufgrund der letztgenannten umweltarchäologischen Untersuchungen mikroregionale Forschungen genannt werden. Im Rahmen einer internationalen Zusammenarbeit mit dem Institut für Urgeschichte der Universität Wien, mit dem Archäologischen Institut der Freien Universität Berlin, ferner mit den Museologen von Graz und Murska Sobota wird dieses Projekt durchgeführt.

In meinem Vortrag geht es um die ersten Ergebnisse der mikroregionalen Forschungen im Kerkatal: Es wurde die mit Hilfe der Geländebegehungen und der bisherigen urzeitlichen und mittelalterlichen Ausgrabungen kennengelernte 7000 Jahre alte Siedlungsgeschichte kurz zusammengefaßt.

Übersetzt von Katalin H. Simon

Lelőhelyek jegyzéke

1. Szentgyörgyvölgy–Kógyár (középkor)
2. Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb (újkor)
3. Szentgyörgyvölgy–Csekeszer (középkor)
4. Szentgyörgyvölgy–Katolikus templomdomb I. (réz-kor)
5. Szentgyörgyvölgy–Katolikus templomdomb II. (középkor)
6. Zalabaksa–Zsidótemető (rézkor)
7. Kerkabarabás–Ótelki dűlő I. (La Tène)
8. Kerkabarabás–Ótelki dűlő II. (középkor)
9. Kerkabarabás–Barabási háromszög (újkor)
10. Szentgyörgyvölgy–Haraszi erdő (újkor)
11. Szentgyörgyvölgy–Cilinkó (római kor)
12. Ramocsa–Két út köze (középkor, őskor)
13. Ramocsa–Két út köze – betongyűrű (bronzkor)
14. Ramocsa–Tölgyeserdei dűlő (újkor)
15. Kissziget–Temetődomb (bronzkor, Árpád-kor, középkor)
16. Csesztreg–Felsőerdei dűlő (újkor)
17. Csesztreg–Kerkaújfalu határa (Árpád-kor, középkor)
18. Csesztreg–Sarjas-kertek (Árpád-kor)
19. Csesztreg–Mihomi erdő (középkor)
20. Csesztreg–Sarjas-kertek-déli vég (rézkor, középkor)
21. Csesztreg–Berek melléki rét (római kor)
22. Resznek–Földvár (középkor)
23. Felsőszenterzsébet–Alsó nyároska (La Tène?)
24. Ramocsa–Cikkelyes (rézkor)
25. Kerkakutas–Patakpart (középkor)
26. Kerkakutas–Cupi patak (rézkor)
27. Nemesnép–Árkon belüli dűlő (középkor)
28. Nemesnép–Kövecses dűlő (rézkor)
29. Nemesnép–Vágás (római kor)
30. Nemesnép–Jakabfai erdő (halomsírok)
31. Nemesnép–Egresi út (római kor)
32. Nemesnép–Alsó telek (római kor)
33. Nemesnép–Útkereszteződés (középkor)
34. Nemesnép–Külső-micske (újkor, római kor)
35. Nemesnép–Első-tag (őskor, római, középkor)
36. Nemesnép–Harmadik dűlő (bronzkor, római kor)
37. Baglad–völgyi patak (őskor, római kor, középkor)
38. Baglad–Kis mező I. (római, középkor)
39. Baglad–Kis mező II. (római)
40. Zalabaksa–Kerka-part (római, Árpád-kor, középkor)
42. Zalabaksa–Belterület (őskor – késő bronzkor? – római kor, középkor)
43. Kerkafalva–Agyag (újkor, középkor)
44. Zalabaksa–Szentandrás-Templomdomb (középkor)
45. Zalabaksa–Medesi-patak-nyiladék
46. Szentgyörgyvölgy–Kógyár–Szentgyörgy-patak partja (középkor)
47. Szentgyörgyvölgy–Alsófarkasi (középkor)
48. Alsószenterzsébet–Cser-hegy (középkor)
49. Zalabaksa–Nagyréti-dűlő (őskor, római kor)
50. Zalabaksa–Cup-„Eichenhof” (középkor)
51. Zalabaksa–Cupi patak partja (őskor)
52. Zalabaksa–Cupi patak-hídfő (római kor)
53. Zalabaksa–Cseri-dűlő (római kor, középkor)
54. Zalabaksa–Császártás (középkor)
55. Zalabaksa–Szentandrás-Sáncvár (római kor)

I. kép

BONDÁR Mária

RÉZKORI ÉS KORA BRONZKORI KUTATÁSI PROBLÉMÁK A DÉLNYUGAT-DUNÁNTÚLON

A Délnyugat-Dunántúl a Kis-Balaton, Zalai-dombság, Göcsej és Hetés által meghatározható terület, azaz a Mura, Dráva, Rinya és Zala folyó által közrefogott vidék. Lankás dombokból áll, a felsorolt nagyobb folyókon kívül csak kevés patak (Principális-patak, Kerka és mellékágai) illetve kisebb ér tagolja. Az átlagos tengerszint feletti magasság 200 m körüli. Morfológiailag a mai Zala megye csaknem egész területe ún. harmad- negyedidőszaki dombság, kis mértékben pedig ártér. Fő talajfajtája a barna erdőtalaj, előfordul még öntéstalaj és a Kis-Balaton környékén ún. láptalaj. A megye területének nagy részét ma is erdőségek borítják, sok a rét és a vizenyős, mocsaras terület is (FÜLEKY 1988, 30. ábra).

Zala megye régészeti évtizedekig csaknem kutatatlan terület volt, a különböző korok elterjedési térképén hagyományosan fehér foltként szerepelt. Nem számítva a múlt században előkerült néhány kőbaltát, a megye egész őskoráról sokáig csak nagyon kevés konkrét adattal rendelkezett a tudomány. Különösen igaz volt ez a rézkor és a bronzkor vonatkozásában. Zala megye rézkorát sokáig csak a becsvölgyi idol (BÓNA 1960) és a csáfordi aranykorongok (KOREK 1960, Taf. V–VI) jelentették. E fontos leletek nemcsak azt bizonyították, hogy a terület a rézkorban is lakott volt, de adatot szolgáltatott az egykori közösség kultuszéletének és társadalmi tagozódásának fejlettségéhez is. A középső rézkor emberének mindennapjaival kapcsolatos emlékek azonban hiányoztak e térségből. Lakatlannak tűnt a terület a badeni kultúra idején is. Banner János monográfiájában mindössze egy lelőhelyet ismert a Zala folyótól D-re (BANNER 1956, 26. o.: Letenye), amelyről később kiderült, hogy valójában a Banner idején még nem elkülönített Balaton-Lasinja kultúra telepmaradványa (KALICZ 1969–1970, 91). A korai bronzkorban is terra incognita ez a terület a térképek alapján. Kalicz N. a kora bronzkori kultúrákat összefoglaló munkájában mindössze egy lelőhelyet ismert Zala megyéből (KALICZ 1968, 80.: Pókaszepetk). Bóna I. a somogyvári csoport lelőhelyeit összegyűjtve az akkori Zala megyéből két lelőhelyet említett (BÓNA 1963–1964, 42.: Pókaszepetk, Kemendollár). Mozsolics A. kisapostagi kultúráról írott monográfiájában egy lelőhely sem szerepelt innen (MOZSOLICS 1942, 44).

A mai Zala megye szisztematikus kutatása a megye ÉK-i részén a topográfiai munkákkal indult meg. (Ez a területrészt akkor Veszprém megyéhez tartozott, csak később került Zala megyéhez.) A topográfiai terepbejárásoknak köszönhetően az egyes korszakokhoz konkrét lelőhelyek kapcsolódtak, a térképen a fehér foltot lelőhelyek kezdték kitölteni. Különösen szembevető ez a jelenség a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúra esetében (KALICZ 1969–1970, 69). A késő rézkori telepmaradványok elsősorban Keszthely környékén szaporodtak meg (MRT I, 195). A bolerázi csoportból két lelőhely vált ismertté (TORMA 1969, 93), a badeni kultúra megtelepedését immáron tizenhat lelőhely jelezte. Itt került elő a kostolaci kultúra Magyarországon sokáig egyetlennek számító hamvasztásos temetkezése is (MRT I, 21/30. lh, 6. t. 9, 12). A korai bronzkorból nyolc lelőhelyet találtak (MRT I, 195).

A megye többi részének módszeres régészeti kutatása az 1970-es évek közepén indult meg Horváth Jolán, Horváth László, Müller Róbert, Vándor László, Kalicz Nándor terepbejárásaival (HORVÁTH 1970, MÜLLER 1971, VÁNDOR 1972) és kisebb ásatásaival (HORVÁTH 1984, KALICZ 1970, KALICZ 1976, KALICZ 1977, KALICZ 1978–1979). Ennek köszönhetően a korábbi állapothoz képest egyre több konkrét adat vált ismertté a különböző korszakok településeiről és temetkezéseiről.

A régészeti kutatásoknak újabb lendületet, más dimenziót adott a Kis-Balaton rekonstrukciójához kapcsolódó leletmentés-sorozat. A nagy felületeken végzett ásatások gyakorlatilag minden korszakból új eredményeket hoztak:

A középső rézkorból, a korábban csak felszíni gyűjtésből és néhány feltárt gödörből ismert Balaton-Lasinja kultúra csaknem teljes telepét tárta fel Virág Zs. Zalavárott, új ismeretekkel gazdagítva a korszak települési képéről, házépítéséről, fémművességéről alkotott korábbi elképzeléseket (VIRÁG 1989, 26; VIRÁG 1990, VIRÁG 1996, 30–31).

A kis-balatoni leletmentések során sikerült feltárni a badeni kultúra immáron Zala megye belsejében lévő teleprészleteit (BONDÁR 1991, BONDÁR 1996a, 38–40) és kiscsaládi temetkezését Balatonmagyaródon (BONDÁR 1987).

A kis-balatoni kutatások fontos eredménye, hogy meghatározhatóvá vált a késő rézkori „alaplakosság”, s bizonyítani tudtuk, hogy a terület folyamatosan lakott volt. A telepek a késő rézkor teljes időtartamát reprezentálják a legkorábbi időszaktól, a bolerázi csoporttól a késő badeni kultúráig. A térségünkben feltárt lelőhelyek rövid életű, egyrétegű települések voltak, lakóik a föld felszíne fölé épített házakban éltek. Az ásatások során az egykori házakból csak a különböző növényi maradványokkal soványított paticsmaradványokat találtuk meg. A feltárások során kisebb gödröket, több, egymásba ástott gödörből álló ún. gödörkomplexumot, tűzhelyeket, tüzelésnyomokat lehetett megfigyelni, cölöpszervezetű, földbeásott házra nincs adatunk ebből a korszakból. A településeken különböző háziipari tevékenységet folytattak (szövés-fonás, edénykészítés stb.), a telepek körül földműveléssel és állattartással foglalkoztak. Táplálékukat a vadászatokon elejtett állatok gazdagították. A késő rézkor végi kostolaci kultúra jelenléte is kimutatható a keszthelyi hamvasztásos sír ismeretében.

A kora bronzkorban e területen korábban csak elméleti alapon feltételezett „zóki kultúra makói csoportjának” megjelenését lelőhely nem támasztja alá. Ugyancsak nem került elő a vučedoli kultúrába sorolható leletanyag sem. Horváth László (HORVÁTH 1984, HORVÁTH 1994) és Kalicz Nándor (KALICZ 1976) Nagykanizsa környéki terepbejárási és ásatási eredményeihez hasonlóan a Kis-Balaton térségében is bizonyíthatóvá vált, hogy itt a korai bronzkor a Somogyvár-Vinkovci kultúrával kezdődik, amelynek több lelőhelyét is megtaláltuk (BONDÁR 1995, Pl. 3; BONDÁR 1996b, 56). A korai bronzkor utolsó szakaszából, a kisapostagi kultúra idejéből erősített telepmaradványt tártunk fel Balatonmagyaród–Hídvégpusztán (BONDÁR 1989, 32), s nyolc urnasírja is előkerült (HONTI 1996, 49).

A lelőhelyek, mint láttuk, a korábbiakhoz képest megsokszorozódtak, s csaknem minden korszak megtelepülése kimutathatóvá vált.

A Kis-Balaton rekonstrukciójánál végzett leletmentéssorozat után a párhuzamos völgyben a Szévíz és a Principális-csatorna által közrefogott hahóti-medencében folytattuk a munkát. A korábbi kutatási előzmények és a kis-balatoni eredmények alapján immár nagy biztonsággal feltételezhettük, hogy hasonló földrajzi adottságú területen milyen korszakok várhatók, ezek közül melyek lesznek azok, amelyek sűrű településhálózattal, s melyek, amelyek ritkábban

előforduló, nehezebben megtalálható telepekkel fordulnak majd elő a hahóti-medencében. Ennek a közel tízéves kutatásnak köszönhetően a hahóti-medence régészeti feltérképezése is megtörtént. Horváth László korábbi terepbejárásait kiegészítve újabb lelőhelyeket találtunk, amelyeknek mintegy egyharmadát ásatással is kutattuk. Eredményeink két kötetben (ANTAEUS 22, 23) láttak napvilágot, az egyes korszakokról részletes összegzést adott a programot vezető Szőke Béla (SZŐKE 1995), így itt csak röviden említem a középső rézkor-korai bronzkor fontosabb újdonságait.

A hahóti-medencében – amint ez várható volt – megtelepült a Balaton-Lasinja kultúra amelynek több gödrét tárta fel Bánffy Eszter (BÁNFFY 1990, BÁNFFY 1995, BÁNFFY 1996). Sikerült a badeni kultúra telepmaradványát is megásnia (BÁNFFY 1990, BÁNFFY 1995, BÁNFFY 1996). Temetkezést a rézkor említett időszakából nem találtunk a térségben.

A hahóti-medencében a korai bronzkori kutatások hoztak jelentős eredményeket. Börzöncén a Somogyvár-Vinkovci kultúra településmaradványát tártam fel, amely a kultúra egyik leggazdagabb leletanyagot megőrző telepe. Több mint 60 ép vagy a rekonstruálható edény (1. kép), egy idol, egy másiknak a feje, kocsimodell töredéke, kocsikerek, agyag öntőminta, miniatűr állatszobrok, orsógombok, kis méretű kőbalták és néhány silex került elő. A Somogyvár-Vinkovci kultúra eddig ismert edénykészletét a Börzöncén feltárt nagyszámú leletanyag újabb típusokkal gyarapította, s lehetőséget nyújtott az eddigieknél részletesebb tipológia kidolgozására is (BONDÁR 1995, 200–213, Fig. 13–18). Egészen széles skálán mozog az egyes edénytípusok variációinak száma. Itt is bebizonyosodott, hogy nem 4–5 jellegzetes edényfajta köthető ehhez a kultúrához, hanem teljes készleteket tesz ki a típusvariáció. A Somogyvár-Vinkovci kultúrának hazánkban elsősorban Baranya, Somogy és Tolna megyében gyakoriak a lelőhelyei. Az újabb kutatások során Zala megyéből is egyre több telepmaradványa került elő, amelyeket elsősorban terepbejárásokból ismertünk. Ebből a korszakból más területen is kevés a feltárt és publikált telep (BONDÁR 1995, 230–233), így nem sok információval rendelkezünk a települések szerkezetéről. A feltárt nagyobb területű telepek (Pécs–Nagyárpád, Szava, Zók–Várhegy, Nagykanizsa–Inkey kápolna, Vinkovci) kisebb dombokon helyezkednek el. Valamennyi telephelyen elsősorban gödröket tártak fel, amelyek egymástól általában 15–20 m távolságra helyezkedtek el, egy részük teljesen üres, valószínűleg valamilyen tároló gödör, másik részük háztartási hulladékkal feltöltődött ún. személgödör volt. Előfordultak erősített telepek is, köztük Pécs–Nagyárpád három oldalról természetes védettséggel rendelkezett.

Az eddigi kutatási eredményeket figyelembe véve – immáron nagyobb területre általánosítva – megállapíthattuk, hogy Zala megye déli, délnyugati részén a legkorábbi bronzkort a Somogyvár-Vinkovci kultúra képviseli, amely a jugoszláviai Vinkovci művelődés magyarországi megfelelője. Kronológiailag a klasszikus vučedoli kultúra után és a kisapostagi kultúra között helyezkedik el. A kultúra lelőhelyeinek térképre vitelével (2. kép) sikerült néhány nagyobb centrumot is körülhatárolni (BONDÁR 1995, Pl.3). Véleményem szerint egy-egy ilyen centrumban 1–3 nagyobb kiterjedésű telep volt, amelyek körül kisebb, néhány gödrös, átmenetileg használt, feltehetőleg az állattartással összefüggő szálláshelyek voltak. Az egyik centrum épp a vizsgált térségbe esik, Nagykanizsa–Inkey kápolna és Börzönce lehetett a központi település (BONDÁR 1995, 234).

A hahóti-medence mikroregionális kutatásaival párhuzamosan folytak a megye északi részén, a zalaegerszegi múzeum gyűjtőterületén Horváth L. András és Simon Katalin terepbejárásai és ásatásai, amelyek eredményeként újabb rézkori lelőhelyek kerülhettek rá a térképre

(HORVÁTH 1990, HORVÁTH 1991, SIMON 1987, SIMON 1990). Itt is hasonló az egyes kultúrák betelepülése, mint a megye déli felében. A Balaton-Lasinja kultúrát felszíni gyűjtésből és néhány gödörből ismerjük (SIMON 1990, 53–55). A Furchenstich kerámia kultúra idejéből Bak határában tárt fel Horváth L. András néhány gödröt (HORVÁTH L. A. 1989). A badeni kultúra korai és klasszikus időszakába négy lelőhely sorolható (SIMON 1990, 55–56).

A megye régészeti feltérképezését – a kis-balatoni leletmentések és a hahóti-mikrorégió után – újabb területen, a Kerka-völgyben folytattuk. Három éve folyó munkánk eredményeként a korábbi teljesen fehér folt, a későbbi korok „gyepűje” kezd itt is lelőhelyekkel „megtelni”. Terepbejáráson a Balaton-Lasinja kultúra kevés cseréppel jelzett telepmaradványait találtuk meg, amelyek egyikén (Zalabaksa–Zsidótemető) egy szondát is nyitottam. A kutatóárokban egy nagyméretű cölöplyukat tártam fel, amely minden valószínűség szerint a Kis-Balaton térségében feltárt településhez hasonló épület tetőgerendájának gödre volt. A feltárás a nyáron folytatódik. A térségben sikerült regisztrálni a Furchenstich kerámia kultúrájának telephelyét is. A késő rézkori badeni kultúra telepmaradványait nem találtuk meg, találtunk viszont a bronzönceihez hasonló kora bronzkori lelőhelyet (Kissziget).

A szlovéniai topográfiai munkák is hasonló eredményeket hoztak: a rézkorból a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúrának van a legtöbb lelőhelye a Mura-vidéken, megtalálták a Furchenstich kerámia kultúra telephelyeit is (ŠAVEL 1991, 27–28, Abb. 1; ŠAVEL 1996, 20), hiányoznak viszont a badeni kultúra lelőhelyei a területről (UO.). Ugyanilyen hiányos a kora bronzkori megtelepedés is (ŠAVEL 1991, 28, ŠAVEL 1996, 20).

Hasonló a helyzet Stájerországban is (KRAMER 1996, 9), ahol még nem voltak a szlovéniai és hazai kutatásokhoz hasonló szisztematikus terepbejárások.

A Kerka-völgyben – a kutatás jelenlegi állapotában – az 1 km²-re eső lelőhelyszámot tekintve viszonylag kevés a lelőhely (2,8 lh/km²), amely azért meglepő, mert talajtanilag, földrajzilag ugyanolyan területen dolgozunk, mint a hahóti medencében. Három éve folyó munkánk alapján a lelőhelyek kis mennyiségét már nem magyarázhatjuk a kutatottság hiányával, más okról lehet szó.

A lelőhelyek ilyen megoszlásának, egyes korszakok hiányának véleményem szerint két oka lehet:

1) módszertani ok: a ritka népsűrűség és a feltételezett egykori életmód miatt extenzív terepbejárással vagy kis területű szondázással csak véletlenszerűen találhatók meg az egykori telepmaradványok.

2) természetföldrajzi, életmóddal összefüggő ok

Az első okot feltételezve, modern idők néprajzi párhuzamait felhasználva – időben visszafelé számolva – tudjuk, hogy pl. vándorló, talajváltó földművelés esetén egy-egy tanyaszerű település kb. 12 évig maradt egy helyben (épületei is ezt az igényt elégítették ki), utána továbbköltözött (RENFREW 1995, 141). Egy ember eltartásához kb. 4000 m² terület kellett, egy-egy földműves közösség létszáma 35–70 ember lehetett, amely 5–10 családból tevődött össze. Ha a területnagyságot beszorozzuk a feltételezett létszámmal, megállapítható, hogy 14–28 hektárnyi terület kellett egy ekkora közösség eltartásához (RENFREW 1995, 143–144). Az ilyen településszerkezetben (nagy területen szétszóródott, talajváltó földművelődésre épült, rövid életű telephelyek) kényelmesen elférhetett egymás közelében egy-egy nagyobb települési centrum és a körülötte elhelyezkedő szállásszerű telephelyek sora. Ezeket a számításokat folytatva meghatározhatnánk, hogy pl. a mai Zala megye területén ideális esetben egyszerre

hány közösség élhetett. Anélkül, hogy a pontos számításokat elvégeznénk megállapítható, hogy ugyancsak csekély népsűrűséggel számolhatunk a rézkor vagy a bronzkor idején. Ha mindezeket figyelembe vesszük már nem is olyan kevés az a lelőhely, amelyet sikerült megtalálnunk. Természetesen ezzel a módszerrel nem tudjuk megmagyarázni, hogy pl. a badeni kultúra miért nem települt meg ezen a vidéken.

Szerencsés esetben a feltételezett nagyobb és kisebb, szállásszerű telepek mindegyikének nyomai megtalálhatók felszíni gyűjtés alkalmával. Kevésbé szerencsés esetben – amilyen a Kerka-vidék is – azaz erdőkkel borított, mocsarakkal szabdalts, földművelésre csak kevés helyen alkalmas területen esetleg egyik településtípus sem található meg, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy egy adott korszakban nem települtek meg a területen emberek. Például a Kis-Balaton rekonstrukciójánál az egyik legnagyobb lelőhelyen, Balatonmagyaród-Hídvégpusztán 1985-ig az addig feltárt 18.000 m²-en még hiányzott a Balaton-Lasinja kultúra telepmaradványa, a badeni kultúra temetkezései, a Somogyvár-Vinkovci kultúra gödrei és a kisapostagi kultúra sírjai (KIS-BALATON 1986). Mindezek csak a további nagy felületű feltárások során kerültek elő. Más területről vett további példákkal is igazolhatnánk, hogy ma már csak a nagy felületek feltárásakor várhatók igazán új eredmények a településhálózat vagy településszerkezet vonatkozásában.

A lelőhelyek hiányának másik okát, a természetföldrajzi, környezeti okok vizsgálatát természettudományos módszerekkel kell elvégezni, ugyanis a táji és talajtani adottságokat tekintve hasonló medencével volt dolgunk a hahóti mikrorégió kutatásánál is, kizárólag földrajzi vagy talajtani okok nem indokolják az egyes korszakok településeinek e térségbeli hiányát. Az összefüggő erdőségek, a mocsaras vidék természetesen nem volt ideális környezet hosszabb ideig tartó megtelepedéshez. A térségben hiányoznak a nagyobb folyók, a nagyobb, összefüggő vízfelületek, így pl. a nagyállattartással foglalkozó közösségeknek sem lehetett ideális környezet a csak időszakosan bővizű néhány patakocska. Valószínűleg ilyen okok miatt hiányoznak egyes korszakok a Mura-vidék tágabb körzetéből.

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását a komplex tudományos vizsgálatoktól és a térségben várható nagy léptékű autópályás leletmentésektől remélhetjük.

Irodalom

- BÁNFFY 1990: BÁNFFY Eszter: Übergang des Spätneolithikums und die Kupferzeit im Komitat Zala (Átmenet a későneolitikumból a korai rézkorba Zala megyében). Zalai Múz 2 (1990) 67–70.
- BÁNFFY 1995: BÁNFFY Eszter: Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs–Pusztatető, Hahót–Szartóri I–II. Antaeus 22 (1995) 35–50.
- BÁNFFY 1996: BÁNFFY Eszter: Újkőkori és rézkori települések Zalaszentbalázs határában. (Zalaszentbalázs–Pusztatető, Hahót–Szartóri I–II.) Zalai Múz 6 (1996) 97–147.
- BANNER 1956: BANNER János: Die Péceler Kultur. Budapest 1956. (ArchHung 35)
- BÓNA 1960: BÓNA István: A becsvölgyi női idol. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1960, 83–95.
- BÓNA 1963–1964: BÓNA István: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. Alba Regia 4–5 (1963–1964) /1965/. 17–63. o.

- BONDÁR 1987: BONDÁR Mária: Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez. *Zalai Múz* 1 (1987) 47–58. o.
- BONDÁR 1989: BONDÁR Mária: Früh- und Mittelbronzezeit. In: *KIS-BALATON* 1989, 30–36. o.
- BONDÁR 1991: BONDÁR Mária: A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon. *Zalai Múz* 3 (1991) 137–154. o.
- BONDÁR 1995: BONDÁR Mária: Early Bronze Age settlement patterns in South-West Transdanubia. *Antaeus* 22 (1995) 197–268.
- BONDÁR 1996a: BONDÁR Mária: Késő rézkor. In: *KIS-BALATON* 1996, 34–41. old. 6–11. kép.
- BONDÁR 1996b: BONDÁR Mária: Somogyvár-Vinkovci kultúra. In: *KIS-BALATON* 1996, 44–47.
- FÜLEKY 1988: FÜLEKY György: A talaj. Bp. 1988.
- HONTI 1996: HONTI Szilvia: Kisapostagi kultúra. In: *KIS-BALATON* 1996, 47–49.
- HORVÁTH 1970: HORVÁTH Jolán: Az Alsó-Zalavölgy és környéke őskori településtörténete. Egyetemi szakdolgozat. Bp. 1970. (Kézirat)
- HORVÁTH 1984: HORVÁTH László: Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. *ZGy* 18 (1984) 7–25. o.
- HORVÁTH 1991: HORVÁTH László András: Rézkori település Nagykapornakon. *Zalai Múz* 3 (1991) 113–135.
- HORVÁTH 1990: HORVÁTH László András: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak. *Acta ArchHung* 42 (1990) 21–44.
- HORVÁTH 1994: HORVÁTH László: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. In: *Nagykanizsa története I.* (szerk.: Rózsa M.) Nagykanizsa 1994. 85–141.
- KALICZ 1968: KALICZ Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. (*ArchHung* 45.)
- KALICZ 1969–1970: KALICZ Nándor: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. *JPMÉ* 9–10 (1969–1970) 75–89.
- KALICZ 1970: KALICZ Nándor: Letenye–Szentkeresztdomb. *MittArchInst* 1 (1970) 108–110.
- KALICZ 1976: KALICZ Nándor: Nagykanizsa–Sánc. *MittArchInst* 6 (1976) 149–150.
- KALICZ 1977: KALICZ Nándor: Becsehely. Ausgrabung und Bibliographie. *MittArchInst* 7 (1977) 119–120.
- KALICZ 1978–1979: KALICZ Nándor: Becsehely. Ausgrabung und Bibliographie. *MittArchInst* 8–9 (1978–1979) 201–203.
- KIS-BALATON 1986: Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében 1980–1985. (szerk.: Vándor L.) Zalaegerszeg 1986.
- KIS-BALATON 1989: Sieben Jahrtausende am Balaton. (szerk.: Müller Róbert) Mannheim 1989.
- KIS-BALATON 1996: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. (szerk.: Költő L. – Vándor L.) Kaposvár–Zalaegerszeg 1996.
- KOREK 1960: KOREK József: Adatok Zala megye őskorához. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960, 67–82.
- KRAMER 1996: KRAMER, Diether: Neue Aspekte zur älteren steirischen Siedlungsgeschichte. In: *Népek a Mura mentén.* Lendava 10–12, maj 1995. (szerk.: J. Balazic – L. Vándor) Murska Sobota–Zalaegerszeg 1996, 9–11.
- MOZSOLICS 1942: MOZSOLICS Amália: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Bp. 1942. (*ArchHung* 26.)

- MRT I: BAKAY Kornél – KALICZ Nándor – SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966. (Magyarország régészeti topográfiája 1.)
- MÜLLER 1971: MÜLLER Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. (Göcseji Múz. kiadv. 30.)
- RENFREW 1995: RENFREW, Colin: A civilizáció előtt. Bp. 1995.
- ŠAVEL 1991: ŠAVEL, Irena, Topografsko področje XX: Prekmurje. Ljubljana 1991. (Archeološka topografija Slovenije)
- ŠAVEL 1996: ŠAVEL, Irena: Kulturni vplivi v prazgodovini v pokrajini ob Muri. In: Népek a Mura mentén. Lendavi 10–12, maj 1995. (szerk.: J. Balazic – L. Vándor) Murska Sobota–Zalaegerszeg 1996, 13–43.
- SIMON 1987: H. SIMON Katalin: Neolit és rézkori települések Tekenye határában (Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenye). Zalai Múz 1 (1987) 7–46.
- SIMON 1990: H. SIMON Katalin: Der Stand und die Aufgaben der Neolithikum- und Kupferzeitforschung im Komitat Zala. Zalai Múz 2 (1990) 47–67.
- SZŐKE 1995: SZŐKE Béla Miklós: Borderland of cultures. Settlement history research in the Hahót Basin (Aims, methods, results). Antaeus 22 (1995) 13–34.
- TORMA 1969: TORMA István: Adatok a badeni (péceli) kultúra bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. VMMK 8 (1969) 91–106.
- VÁNDOR 1972: VÁNDOR László: A Mura-völgy magyarországi szakaszának története. Szakdolgozat, 1972. GM Ad. 1498–91.
- VIRÁG 1989: M. VIRÁG Zsuzsa: Mittelkupferzeit. In: KIS-BALATON 1989, 23–26.
- VIRÁG 1990: M. VIRÁG Zsuzsa: Vorbericht über die Ergebnisse der Freilegung der kupferzeitlichen Siedlung von Zalavár–Basasziget (Előzetes beszámoló a zalavár–basaszigeti rézkori telep feltárásának eredményeiről). Zalai Múz 2 (1990) 71–79.
- VIRÁG 1996: M. VIRÁG Zsuzsa: Középső rézkor. A Balaton-Lásinja kultúra. In: KIS-BALATON 1996, 22–23.

PROBLEME DER KUPFER- UND FRÜHBRONZEZEITFORSCHUNG IM SÜDWESTLICHEN TRANSDANUBIEN

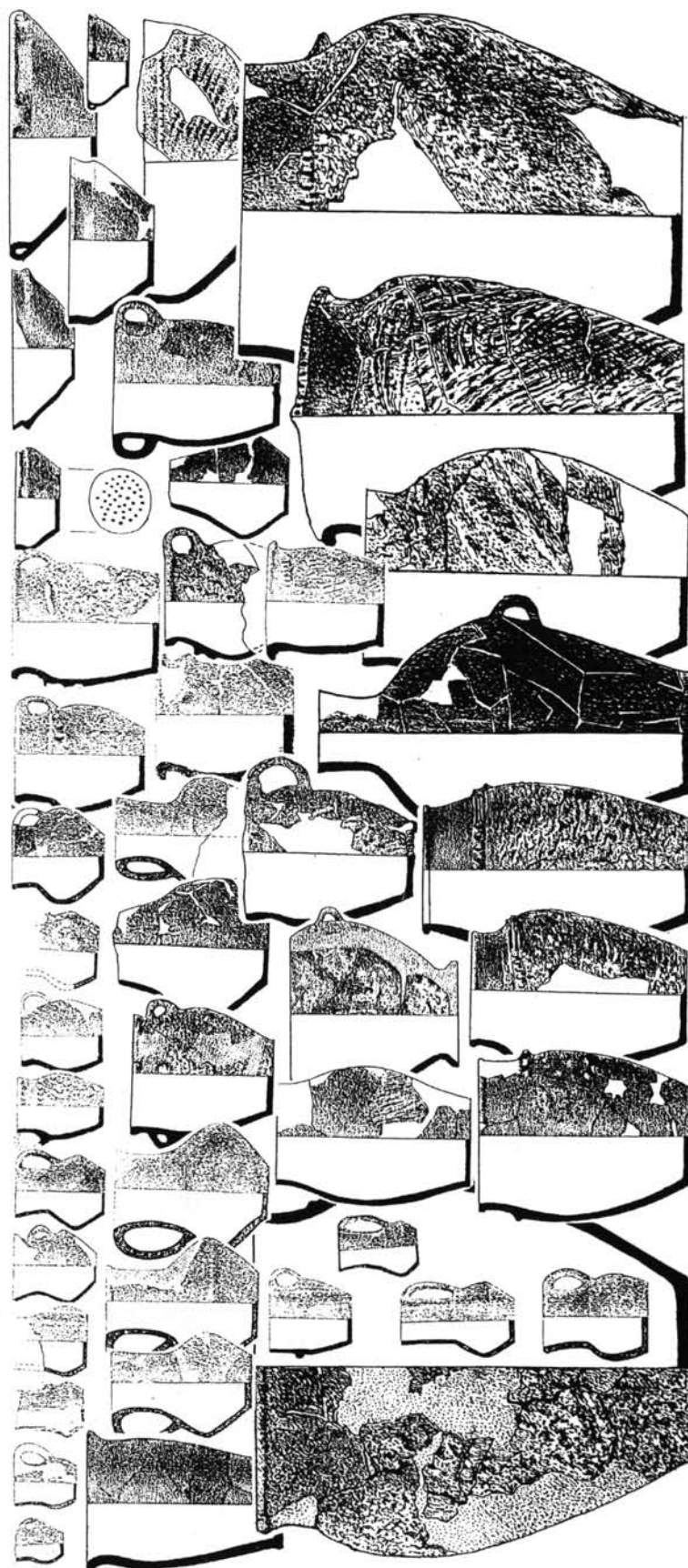
Die Flüsse Mur, Drau, Rinya und Zala umgrenzen das Gebiet des südwestlichen Transdanubien, dessen Oberfläche durch sanft absteigende Hügel und einige Wasserläufe (Principális-Kanal, die Kerka und ihre Seitenarme) gegliedert ist. Die durchschnittliche Meereshöhe ist ca. 200 m. Morphologisch ist fast das ganze Territorium des heutigen Komitates Zala eine tertiäre bzw. quartäre Hügellandschaft und zum kleinen Teil Überschwemmungsgebiet. Der Großteil des Komitates ist auch heute waldbedeckt, und es gibt vielerorts auch Wiesen und wässrige, sumpfige Gebiete.

Bis die 70er Jahre unseres Jahrhunderts war das Komitat Zala archäologisch beinahe unerforscht, und es war auf den Verbreitungskarten der verschiedenen Epochen traditionell als ein weißer Fleck bezeichnet. Das gilt besonders für die Kupfer- und Bronzezeit.

Die Verfasserin überblickt die wichtigeren Stationen der Urgeschichtsforschung im Komitat Zala. Es wird dem systematischen Forschungsprozeß auf der Spur gefolgt, der zum Entdecken konkreter Fundorte in diesem Areal führte. Das Ergebnis dieser Forschungen ist, daß die früher nur angenommene Besiedlung infolge des sich vermehrenden Quellenmaterials bewiesen werden konnte, und die Besiedlungslücken verschwanden.

Verfasserin ist Mitglied des Teams, welches die Notgrabungen vor der Rekonstruktionsarbeiten des Kleinen Balaton durchführte. Später nahm sie als Mitarbeiterin an den mikroregionalen Forschungen im Hahót-Becken etwa zehn Jahre lang teil. Dieses Team macht diese Forschungsserie gegenwärtig im Kerkatal weiter. Dank dem hier seit drei Jahren dauernden Projekt, scheint der weiße Fleck auch in diesem Areal zu verschwinden: Die Zahl der Fundorte nimmt ständig zu. Betrachtet man die Anzahl der Fundorte im Kerkatal pro km², ist sie klein. Das ist überraschend, da die bodenkundlichen und geographischen Gegebenheiten dieses Gebietes denen des Hahót-Beckens entsprechen. Die Verfasserin ist der Meinung, daß das Fehlen der Hinterlassenschaft der einzelnen Epochen mit methodischen Gründen zu erklären ist. Sie meint ferner, daß das Auffinden der Reste des skizzierten dünnen Siedlungsnetzes nur von großflächigen Freilegungen zu erwarten ist. Diese Vermutung kann durch die im Komitat Zala im Areal des Kleinen Balaton, und in anderen Gebieten Ungarns durch die auf der Spurlinie der Autobahnen durchgeführten großflächigen Ausgrabungen nachgewiesen werden.

Übersetzt von Katalin H. Simon

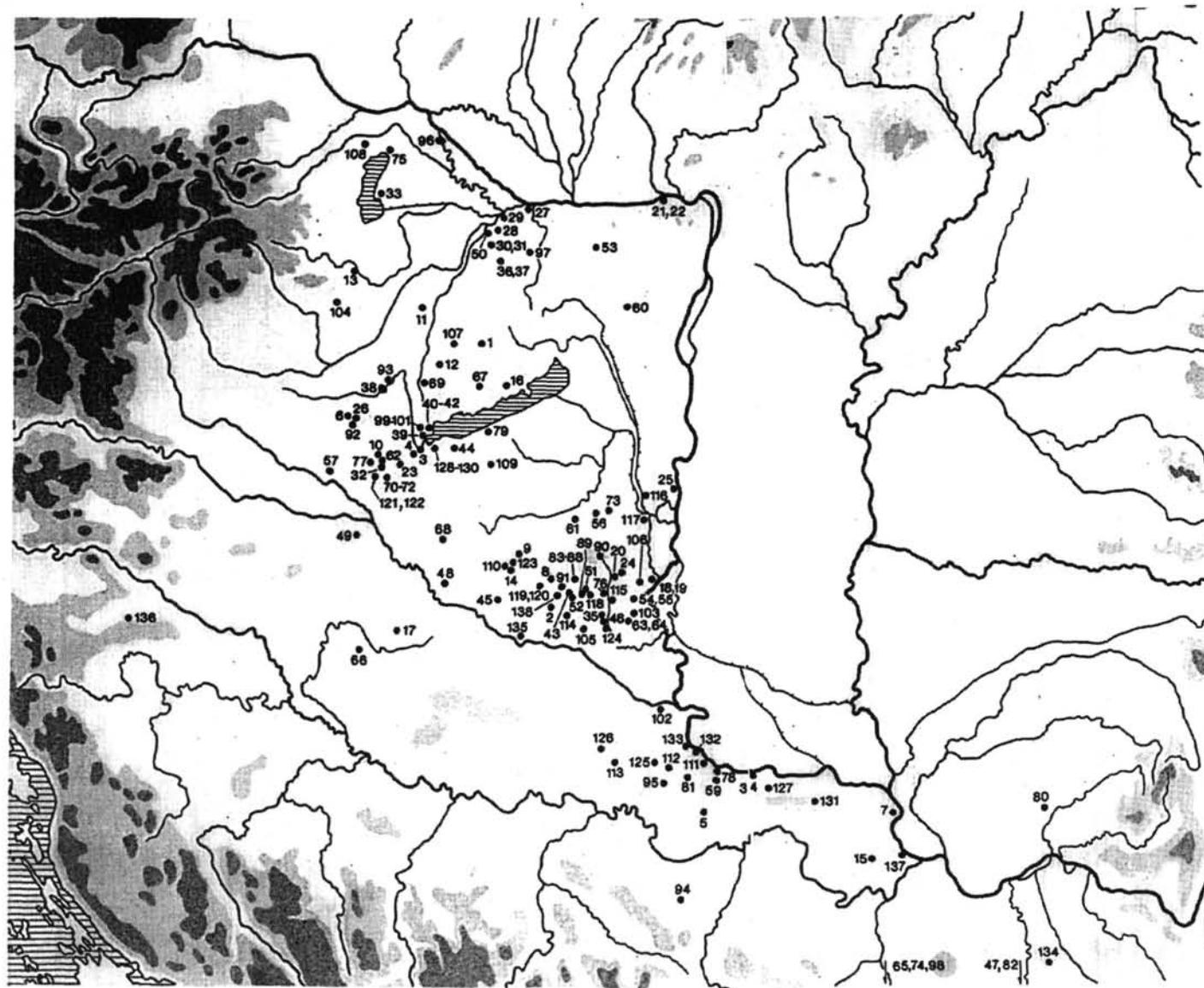

1. kép: Börzönce-Temetői dűlő, edények. Rajzolta: Szathmáriné Polgár Ida

Lelőhelyek: (2. kép)

1. Ajka
2. Baksa–Kopárdűlő
3. Balatonmagyaród–Hídvégpuszta
4. Balatonmagyaród–Szarkavári-sziget
5. Batrovci
6. Becsvölgye–Barabásszeg, Fő u. 68.
7. Belegiš
8. Boda–Nyafastó-dűlő
9. Boldogasszonyfa
10. Börzönce–Temetői dűlő
11. Celldömölk–Sághegy
12. Csabrendek
13. Csepreg
14. Csertő–Szőlőhegy
15. Dobanovci–Zigelei
16. Dörgicse
17. Drljanovac
18. Dunaszekcső–Kálváriahegy
19. Dunaszekcső–Várhegy
20. Erzsébet
21. Esztergom
22. Esztergom–Szentkirályi földek
23. Galambok–Öreghegy
24. Geresd–római temető
25. Gerjen–Váradpuszta
26. Gombosszeg
27. Gönyü–Tetűdomb
28. Győr–Ménfőcsanak, Szeles dűlő
29. Győr–Szabadhegy
30. Győrszemere–Kutyor
31. Győrszemere–Tóth-tag
32. Homokkomárom–Templom mellett
33. Illmitz
34. Ilok
35. Ivánbattyán–Döggút
36. Kajárpéc–Pokolfadomb
37. Kajárpéc–Miklós major
38. Kemendollár–Várdomb
39. Keszthely–Fenékpuszta
40. Keszthely–Halászcserda
41. Keszthely–Lehenrét
42. Keszthely–Újdűlő
43. Keszü–Berekalja
44. Kéthely–Baglyas-domb
45. Kétújfalu–Szentmihályfapuszta
46. Kisjakabfalva
47. Klinci
48. Komlósd
49. Koprivnica–Rudina
50. Koroncó
51. Kozármisleny–Öregszőlődomb
52. Kökény
53. Környe
54. Lánycsók–Bácsfapuszta
55. Lánycsók–Égetthalom
56. Lengyel
57. Letenye
58. Ljubljana
59. Lovas–Kálvária
60. Lovasberény
61. Mágocs
62. Magyarszerdahely–Homoki dűlő
63. Majs–Kossuth L. u. 294.
64. Majs–Vuka Baba
65. Markovica
66. Martinac
67. Monostorapáti
68. Nagyatád–Simongát
69. Nagygyörfő–Várhegy
70. Nagykanizsa–Inkey kápolna
71. Nagykanizsa–Sánc
72. Nagykanizsa–Palini halastó
73. Nagyvejke
74. Negrišori
75. Nezsider
76. Olasz–Luka dűlő
77. Oltárc–Márkihegy
78. Opatovac
79. Ordacsehi–Kécsimező
80. Orešac
81. Orolik
82. Ostrikovac
83. Pécs–Jakabhegyi út 43–47.
84. Pécs–Keleti-hegy

85. Pécs–Makárhegy	112. Stari Jankovci
86. Pécs–Málom, Lőtér	113. Stari Mikanovci
87. Pécs–Nagyárpád	114. Szava
88. Pécs–Üszögpusztá	115. Szederkény
89. Pécsudvard–Babos dűlő	116. Szedres–Gencspusztá
90. Pécsvárad	117. Szekszárd
91. Pellérd–MÉV, Ércdúsító üzem	118. Szemely–Poljanak–Törökdomb
92. Petrikeresztúr	119. Szentlőrinc–Melegoldal
93. Pókaszepetk	120. Szentlőrinc–Újhegy
94. Priboj	121. Szepetnek–Kispityer
95. Privlaka	122. Szepetnek–Középtábla dűlő
96. Rajka–Modrovics-pusztá	123. Szulimán–temető
97. Ravazd	124. Villány–Virágos
98. Robaje	125. Vinkovci–Tržnica
99. Sármellék	126. Viškovci
100. Sármellék	127. Vizić–Golokut
101. Sármellék	128. Vörs–Battyáni disznólegelő
102. Sarvaš	129. Vörs–Borzás, dél
103. Sátorhely–Törökdomb	130. Vörs–Nyíres
104. Sé	131. Vrdnik–Pečice
105. Siklós–Göntér	132. Vučedol–Gradac
106. Somberek–szőlő	133. Vukovar
107. Somlóvásárhely	134. Zabari
108. Sommerein	135. Zaláta–Heténye dűlő
109. Somogyvár–Kupavár	136. Zarub
110. Somogyviszló–Bodonya	137. Zemun–Šljunkara
111. Sotin	138. Zók–Várhegy

2. kép: A Somogyvár-Vinkovci kultúra elterjedési térképe. Rajzolta: Merényi Armandné

HORVÁTH László

RÓMAI HALOMSÍROK ZALÁBAN

Ha valaki korábban a pannóniai római halomsírokkal foglalkozott, akkor alapvetően Sági Károly 1943-ban megjelent munkájára támaszkodott. Az utóbbi évtizedekben azonban néhány új anyagközlés és nagyon fontos tanulmány jelent meg elsősorban Bónis Éva, Fitz Jenő, Müller Róbert és Palágyi Sylvia tollából. Ezek a munkák elősegítették és nagyrészt előre vitték a pannóniai halomsíros temetkezésekkel kapcsolatos kérdések tisztázását. Ennek ellenére nem tartjuk elegendőnek a dunántúli római halomsírok feltárásának mennyiségét ahhoz, hogy minőségileg is finomabb, átfogóbb következtetéseket tudjunk levonni. A mennyiség és a minőség jó kapcsolatára figyelmeztetnek bennünket Stanko Pahic és Otto H. Urban alapvető munkái.

Az utóbbi két évtizedben több római halomsírt tártunk fel Zala megyében és elkészült Tábori László, volt régészeti asszisztens munkájaként az a kataszter, amelyik az összes zalai halomsírt térképezi fel. Külön hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy két közepes sírszámú halomsíros temető teljesen fel lett tárva (Söjtör, Gelsesziget) és néhány kisebb sírszámú is (Nagykanizsa–Katonatemető, Nagyrécse). Ezekről a munkálatokról röviden beszámoltunk a várpalotai konferencián 1988-ban, s egy összefoglaló kötetben most dolgozunk.

Mindegyik ásatásunk leletmentés volt, mivel a halomsírokat vagy a mezőgazdasági művelés, vagy a modern kincskeresés megbolygatta. Leletmentéseink közben terveztük el, hogy fel kellene mérnünk a megyében található halomsírokat.

Ha összehasonlítjuk a Sági K. és O. H. Urban által közölt térképeket (1. kép), valamint az általunk rögzített halomsíros temetők térképét, akkor szembetűnő a temetők számának rendkívüli gyarapodása: jelenleg 66 lelőhelyen összesen 383 halomsírt figyeltünk meg. A halomsíros temetők közül a legnagyobb százalékot az egyedülálló halmok teszik ki, míg a közepes sírszámúak 5–15 halomból tevődnek össze. Természetesen jelenleg még nem tudjuk biztosan, hogy mindegyik halomsír római kori-e? A legnagyobb sírszámú temetők kivétel nélkül a Borostyánkő út mellett helyezkednek el (2. kép).

Röviden ismertetem azokat a halomsírokat és halomsíros temetőket, amelyeket az elmúlt években tártunk fel leletmentés alkalmából:

1. *Nagykanizsa–Alsóerdőben* egy magányos halomsír feltárására került sor. A nagyobb méretű (15 x 14 x 1 m) halom alatt találtuk meg a kisméretű sírgödöröt („Brandgrubengrab”), mely a máglyán átégett szegényes leleteket őrizte a csontszilánkokkal együtt. A legfontosabb lelet ezek közül egy terra sigillata tál töredéke (Pfaffenhofen, Helenius kör, Pf. 27. tojásfűzéses típus), amelyet 210–240 közötti időpontra lehet keltezni.

2. *Nagykanizsa–Felsőerdőben* négy közepméretű halom állt egymás mellett sorban, melyek közül hármát tártunk fel. Az egyik teljesen ki volt rabolva. A másik kettőben, a sírgödörben egy terra sigillata tál 3. század középső harmadára keltezhető töredékei (Pfaffenhofen, Dicanus kör) kerültek napvilágra. Ezt a keltezést még megerősíti egy korai T-alakú bronzfibula töredéke.

3. *Nagykanizsa–Katonatemető* dűlőben két halomsírt és két „lapos” sír feltárását végez-

tük el. A mezőgazdasági művelés alatt lévő területen a két halomsírt alig lehetett észrevenni, a másik két sír felett is lehetséges, hogy halom állt egykor. Az első két halomsírban egy-egy négyszögletes sírkamra alapjait találtuk meg, de annyira megbolygatva, hogy már csak a habarcsos homokkődarabokból összeállított fal alapjait figyelhettük meg. Az első sírnál még bolygatatlan volt a sírkamra északi oldalán lévő hamvasztás helye, mely több korhatározó leletet tartalmazott: barbotinos itáliai tálak töredékeit, Nerva 98-ban vert középbronzát. A másik kőkamrás sírnál már az égetés helyét sem lehetett megfigyelni, ha egyáltalán a halottat ott égették el. A „lapos” sírok egyikének gödrét tegulával fedték le. A temetőt a 2. század elejére keltezhetjük.

4. *Nagyrecse* északi részén, a szántásban három kőépítményes halomsírt és négy „lapos” sírt tártunk fel. A lelőhelyre terepbejárás során bukkantunk rá. Az egyik sír (1. sír) egy előfolyosós sírkamra („Rechteckige Grabkammer mit Dromos”) volt, melynek teljes hossza 550 cm, ezen belül a négyszög alakú sírkamra belső mérete 200 x 175 cm (3. kép). A sírkamra fala 70 cm magasságig megmaradt, amelynek belső felületét fehér vakolattal borították be. Alja terrazzo volt. Az előfolyosót a sírkamrával egy keskeny bejárat kötötte össze és itt megmaradt eredeti helyén a bejáratot lezáró, homokkőből készült sírkő alsó része. Sajnos a feliratot tartalmazható felső rész teljesen megsemmisült. Az előfolyosó alján, az akkori felszínen egy vékony átégett réteg és a kalcinált csontszilánkok tanúskodnak arról, hogy a máglya itt állhatott. A máglya maradványaiból csupán néhány vasszeg, átégett üvegtöredék és jellegtelen edénytöredék maradt meg. A sírkamrát teljesen kirabolták, semmiféle lelet nem került innét elő. Néhány égetetlen emberi csont viszont arra utalhat, hogy a sírkamrát utótemetkezésre is felhasználhatták.

A második kőépítményes sírt (7. sír) csaknem teljesen kiszántották. A téglákból és homokkőből készült építmény ugyancsak előfolyosós sírkamra volt, de ennél az előfolyosó délre nézett.

A harmadik kőkonstrukciójú sír (3. sír) egy szabályos négyzet alakú sírkamrából („Rechteckige Grabkammer”) állt, melynek déli oldalon volt a bejárata (4. kép). A bejáratához közel a terrazzo padlón, másodlagos helyzetben feküdt a homokkőből faragott sírkő díszítetlen alsó része. A sírkamra belső falát és a bejáratot is fehér vakolat fedte. A falfelületek szélein széles, vörös sávós festéknyomok maradtak meg és a falfelületeket ezeken belül „ráfröcskölt” vörös pontokkal díszítették. Ez a sírkamra is teljesen ki volt rabolva.

Az egymáshoz közelebb eső 1. és 3. sír között négy, csaknem teljesen kiszántott szórthamvas („Brandgrubengrab”) sírt sikerült még feltárnunk. A szegényes leletek szerint ezt a temetőt a 2. század első felében használhatták.

5. A *Söjtör* határában lévő halomsíros temető feltárását 1982 nyarán végeztük el. A különböző nagyságú 21 halom alatt 23 temetkezést találtunk, míg 4 sír fölött egyáltalán nem állt halom. Leletmentésünkönkor ugyanis nemcsak a szemmel is kivehető sírokat tártuk fel, hanem igyekeztünk átvizsgálni a halomsírok közötti területeket is, az alaprajzon feltüntetett helyeken (5. kép). A nagyobb és összefüggő terület feltárását az erdő fái akadályozták meg. A leletmentés eredménye bizonyította, hogy a római kori halomsíros temetőinkben nemcsak a halmok alatt találunk sírokat, hanem a halomsírok közötti területen is.

A halmok kelet-nyugati irányban szinte sorban helyezkednek el, míg két nagyméretű halom ezektől délre található. Az eddigi vizsgálatok alapján azt mondhatjuk, hogy a korai sírok a kisebbek, és a fiatalabb sírok fölé emeltek nagyobb halmot.

A feltárt 27 temetkezés közül csupán 3 volt urnasír („Urnengrab”), 17 esetben a kalcinált csontszilánkokat és a leleteket sírgödörben találtuk („Brandgrubengrab”) és csak 7 sír helyezkedett el az akkori felszínen („Brandflächengrab”). Nyolc alkalommal a halom területén találtuk meg a máglya helyét. Többször megfigyelhettük, hogy a kalcinált csontszilánkokat valamilyen szerves anyagba (textília, faedény?) csomagolva helyezték a sírgödörbe. Egy esetben volt olyan, hogy két halott csontmaradványait egy időben rakták bele a sírgödörbe.

Nagyon sok sírnál tapasztaltuk azt, hogy egy nagyobb edénybe poharat, csészét, vagy tálacskát raktak. Ha ilyennel nem találkoztunk a sírgödörben, akkor minden esetben az edények másodlagosan átégve kerültek a temetkezés helyére, vagyis a máglyára rárakták ezeket.

A halomsíroknál ritkán tapasztalható gazdag leletanyag alapján a sőjtöri temetőt az 1. század végén létesítették és folyamatosan használták legalább a 3. század első harmadáig.

A korai sírokban nagyon gyakoriak a vékonyfalú, észak-itáliai csészék („Feine italische Ware”), a barbotinos díszű észak-itáliai tálak és utánezataik, a kétgombos noricum-pannóniai fibulák különböző variánsai. A legfiatalabb sírokat egy Severus pénz és a Severus-kori terra sigillaták, valamint egy T-fibula keltezik pontosan.

A temetőt véleményünk szerint egy család használhatta legalább másfél évszázadon keresztül.

6. *Esztergályhorváti–Alsóbárándpusztán*, a kis-balatoni ásatások alkalmából tártunk fel egy nagyon érdekes rítust mutató római temetőt. Négy bolygatatlan hamvasztásos sírt sikerült feltárnunk, a többit a mezőgazdasági művelés semmisítette meg. Mindegyik sírt négyzetalakban kiasott árok övezte- sírkertre kell itt gondolnunk? – a déli oldalon bejáratot biztosítva a sírhoz. A temetőt a 2–3. században létesítették.

7. A Hahót környéki mikrorégiós kutatások során nyílt lehetőségünk a *Gelsesziget* határában lévő 9 halomból álló kis temető teljes feltárására (6. kép). A 2. század elejétől a 3. század első harmadáig használt temető egyik sírja gazdag kettős temetkezést tartalmazott, míg egy sírt nagyobb homokkölapokból képezték ki („Steinkistengrab”) (7. kép).

Nagyon röviden szeretném összefoglalni a zalai római halomsírok eddigi vizsgálatából levonható következtetéseket:

1. A Zala megyében felderített római halomsíros temetők nagy száma arra utal, hogy ez a terület szorosan kapcsolódott a hasonló lelőhelysűrűségű szlovéniai, stájerországi, dél-burgenlandi és horvátországi területekhez. Annak keleti része lehetett, hasonló sajátosságokkal. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a megye keleti részén már gyéresebb a halmok száma és azok is inkább a diagonális út mellett helyezkednek el.

2. Az erősen italikus jellegű temetkezési szokások ugyancsak a Borostyánkőút és a diagonális út közelében fordulnak elő.

3. Nem szabad mereven elkülönítenünk a halomsíros temetőket a „lapos” temetőktől, hisz a halomsíros temetőkön belül, ugyanabban a földrajzi környezetben, is vannak „lapos” sírok. Ezek nem véletlenül vannak így, szoros társadalmi formációt jelezhettek akkor.

4. Zalában, bizonyíthatóan az 1. század utolsó évtizedeiben jelennek meg a halomsírok és ez a temetkezési szokás a 3. században is még tart a számos, új példa alapján.

Irodalom

Balacai Közlemények IV. (1996) Veszprém

BÓNIS É.: Császárkori halomsíros temetkezés Iváncon.

Fol.Arch. 9 (1957) 67–82.

- Der Nachlaß der pannonischen Urbevölkerung und die frühkaiserzeitlichen Hügelgräber. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Malé Vozokany 1972 (Bratislava 1977) 33–39.
- A noricum-pannóniai halomsíros temetkezés korhatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékéanyaga. Arch.Ért. 102 (1975) 244–250.
- Parallelitäten und Verschiedenheiten in den Bestattungsriten der west- und ostpannonischen Hügelgräber. Forschungsber. Ur- und Frühgesch. 10 (1978) 94–96.
- Spuren italischer Gransitte am Raabfluss. Savaria 16 (1982) 291–308.

FITZ, J.: Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. István Király Múz.Közl. A8 (1958).

HORVÁTH L.: Római halomsírok Zalában. In: Noricum-pannóniai halomsírok. Várpalota 1988. 47–63.

MÜLLER R.: A zalalövői császárkori tumulusok. Arch.Ért. 98 (1971) 3–23.

Noricum-pannóniai halomsírok. Várpalota 1988.

PAHIC, S.: Nov seznam narisko-panonskih gomil. Razprave Slov.Akad. 7/2. (Ljubljana 1972)

PALÁGYI S.: Die römischen Hügelgräber von Inota. Alba Regia 19 (1981) 7–93.

SÁGI K.: Császárkori tumulusok Pannóniában. Arch.Ért. 1943. 113–143.

L. SZABÓ K.–VÁNDOR L.: Római-kori tumulusok Pördeföldén. Zalai Gyűjtemény. 12 (1979) 33–42.

URBAN, O. H.: Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgesch. 35 (1984).

RÖMISCHE TUMULI IM KOMITAT ZALA

In den letzten zwei Jahrzehnten wurden mehrere römische Tumuli im Komitat Zala freigelegt, und auch der Kataster der Hügelgräber wurde in diesem Komitat fertiggestellt. So ist es mit Recht feststellbar, daß die Forschung der römischen Tumuli einen vornehmen Platz in Pannonien einnimmt.

Jede von den Ausgrabungen war eine Notgrabung, da die Tumuli entweder durch den landwirtschaftlichen Anbau, oder von modernen Schatzsuchern zerstört wurden.

Derzeit sind insgesamt 383 Hügelgräber auf 66 Fundorten im Komitat Zala bekannt. Die einsam stehenden Tumuli vertreten die Mehrheit, während die mittelgroßen Gräberfelder aus 5–15 Hügeln bestehen. Es ist besonders wichtig, daß zwei Gräberfelder vollkommen freigelegt werden konnten (Söjtör: 23 Gräber, Gelsesziget: 9 Gräber). Auf mehreren Orten wurde der Tumulus mit Steinbau versehen (Nagykanizsa-Katonatemető, Nagyrécse).

Aus der Untersuchung der Zalaer römischen Hügelgräber können die folgenden kurzen Schlußfolgerungen gezogen werden:

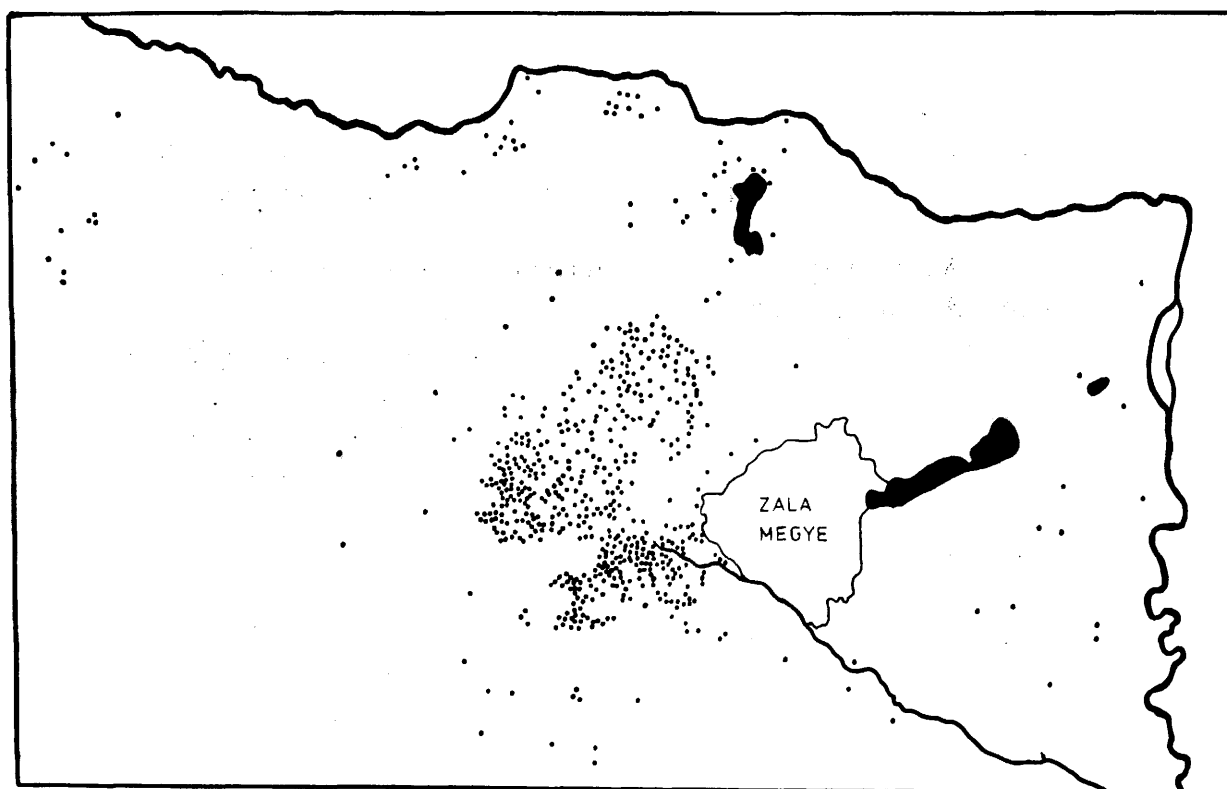
1. Die große Anzahl der Hügelgräberfelder im Komitat Zala weist darauf hin, daß sich dieses Gebiet den kroatischen, slowenischen, steirischen und südburgenländischen Gebieten mit ähnlicher Fundortdichte eng anschließt. Dieser könnte der östliche Teil des erwähnten Territoriums gewesen sein, mit ähnlichen Kennzeichen.

2. Die Bestattungssitten vom scharfen italicus-Charakter betonen auch die Wichtigkeit der diagonalen Route Aquileia-Aquincum stark, außer den Bestattungen die Bernsteinstraße entlang.

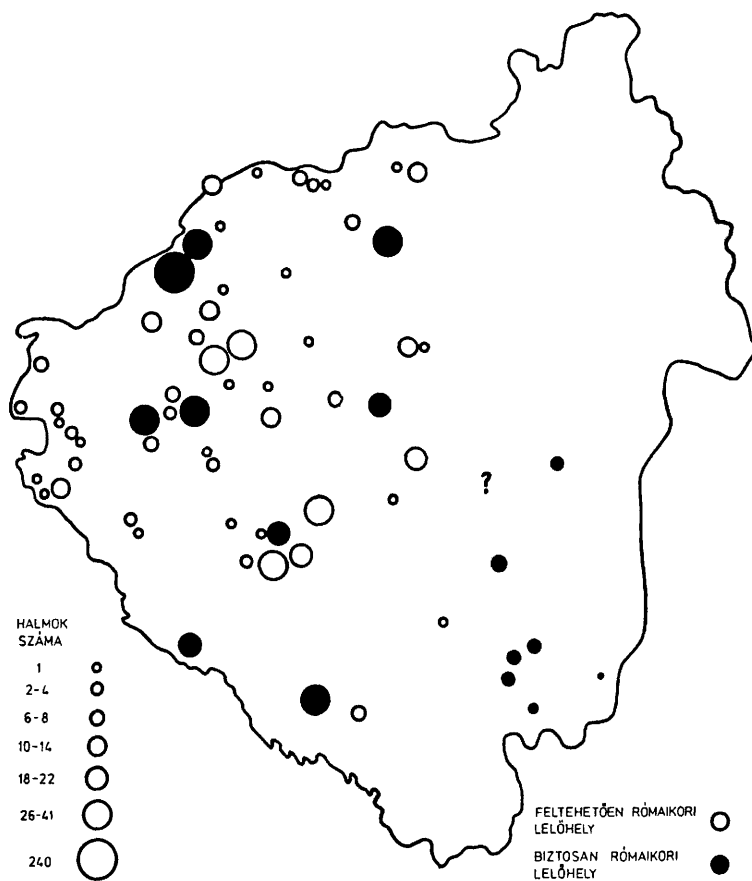
3. Die Hügelgräberfelder dürfen von den „Flachgräberfeldern“ steif nicht abgesondert werden, da sog. Flachgräber auch innerhalb der Hügelgräberfelder freigelegt wurden, und diese damals auf eine enge gesellschaftliche Formation hingewiesen haben könnten.

4. Die Tumuli erschienen beweisbar am Ende des 1. Jahrhunderts, und diese Bestattungssitte ist aufgrund von zahlreichen neuen Beispielen auch noch im 3. Jahrhundert nachzuweisen.

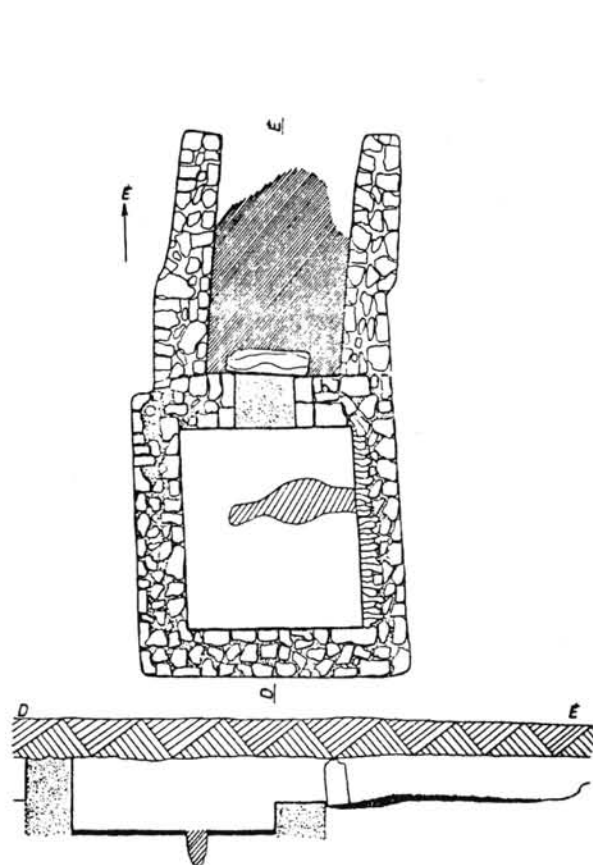
Übersetzt von Katalin H. Simon

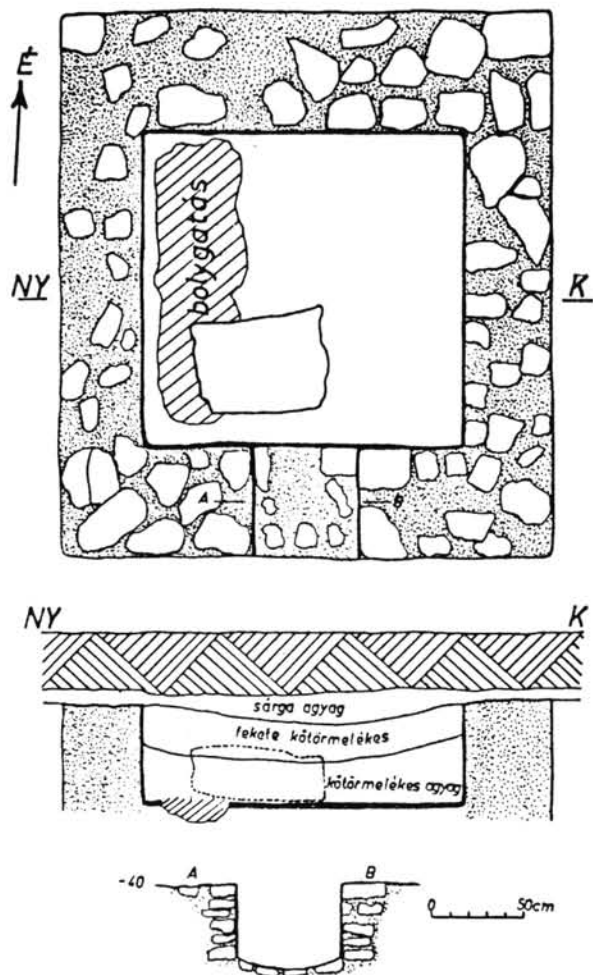
1. kép: A noricum-pannóniai halomsírok elterjedése (O. H. Urban alapján)

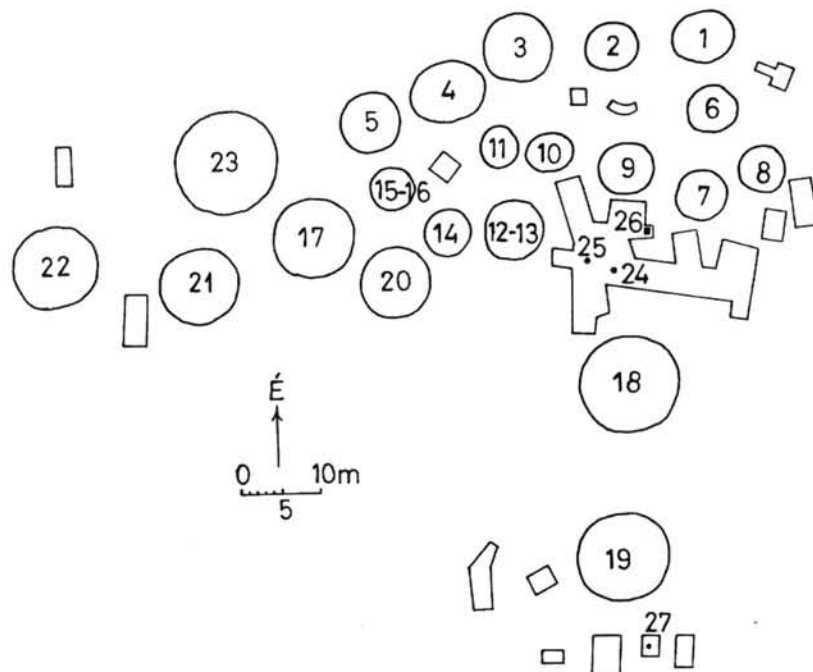
2. kép: Halomsírok Zalában (Tábori L. felmérése)

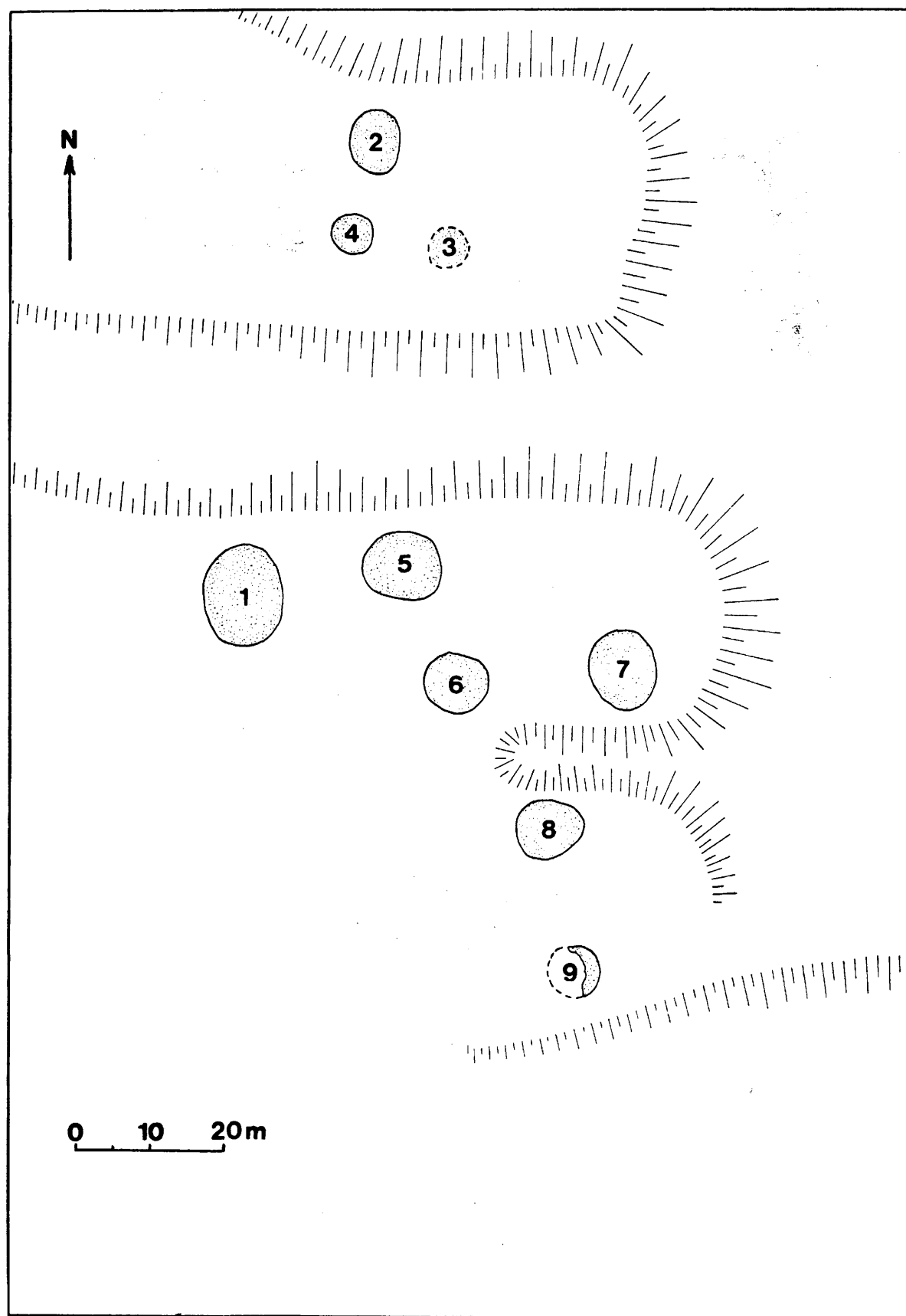
3. kép: Nagyrécse, 1. sír

4. kép: Nagyrécse, 3. sír

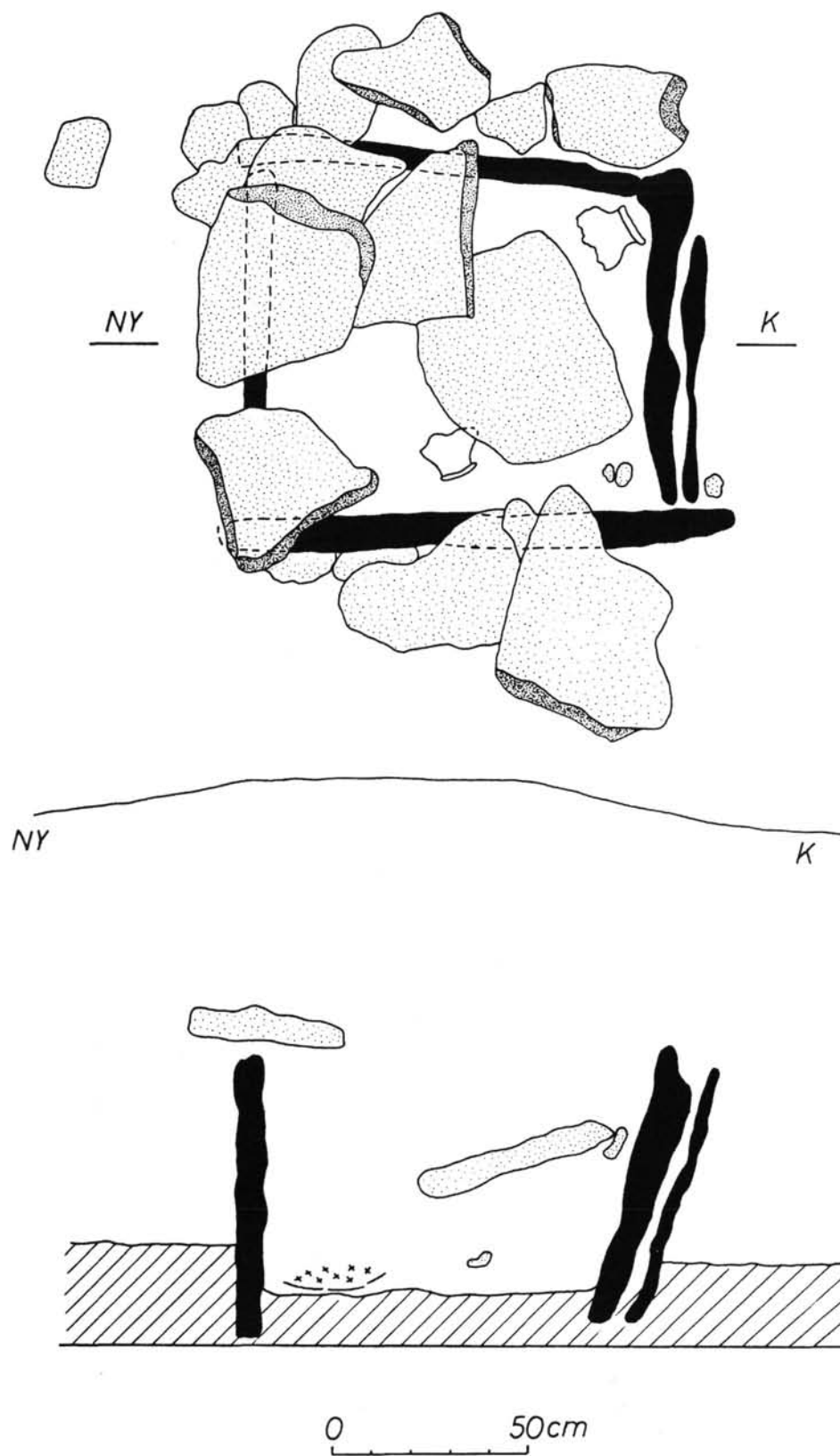

5. kép: A sajtóri római halomsíros temető alaprajza

6. kép: A gelseszigeti római halomsíros temető alaprajza

GELSESZIGET-GÓZON ERDŐ 5. sír

7. kép: Gelsesziget, 5. sír

Erwin POCHMARSKI

RÖMISCHE GRABSTELN AUS DEN MUNICIPIEN SALLA, POETOVIO, SAVARIA UND FLAVIA SOLVA – EIN VERGLEICH

In dem Standardwerk zu dem römerzeitlichen Inschriftenmaterial aus Ungarn schreibt A.Mócsy zu den Grabstelen aus dem Territorium des Municipium Salla, das in etwa dem heutigen Komitat Zala entspricht, sie müßten wegen der Verwendung von Marmor als Material und auch aus stilistischen Gründen für Produkte der guten Werkstätten Poetovios gehalten werden.¹ Diese Ansicht hat er in einem im selben Jahr erschienenen Aufsatz² näher ausgeführt: bei den Steindenkmälern handle es sich ausnahmslos um importierte Werke, vermutlich um Erzeugnisse der Werkstätten von Poetovio, die mit steirischem Weißmarmor gearbeitet hätten.³ Mit steirischem Marmor ist offensichtlich der im Territorium von Celeia auf dem Pohorje (Bachern) gebrochene Marmor gemeint, der allerdings sicher nicht nur nach Poetovio, sondern z.B. auch nach Savaria und Flavia Solva transportiert wurde. Vom Steinmaterial allein wird man daher kaum auf die Tätigkeit von Bildhauerwerkstätten aus Poetovio für Salla schließen dürfen. Aber auch die von A.Mócsy angezogenen stilistischen Parallelen würden erst einer näheren Begründung bedürfen. Aus diesem Grund soll im folgenden der Versuch unternommen werden, die aus dem Territorium des Municipium Salla erhaltenen Grabstelen in typologischer Hinsicht mit den aus dem Gebiet der benachbarten Municipien von Poetovio, aber auch von Savaria und Flavia Solva zu vergleichen, da sich auf diesem Weg noch am ehesten halbwegs gesicherte Ergebnisse erwarten lassen.

Das Material der römischen Grabstelen in den Provinzen Noricum und Pannonia ist nach typologischen Kriterien in der 1923 erschienenen Arbeit von A.Schober grundlegend zusammengestellt worden.⁴ Die Einteilung des Stelenmaterials hat A.Schober von der Binnengliederung der Grabstelen abgeleitet, wobei er von einfachen zu komplexen Dekorationen fortgeschritten ist. Demgegenüber hat in letzter Zeit H.Pflug für das Material der oberitalischen Porträtstelen, die sicherlich einen starken Einfluß auf die unmittelbar im N und NO benachbarten Provinzen des Römischen Reiches ausgeübt haben, die Einteilung anhand ihres äußeren Aufbaues bzw. ihrer Form getroffen.⁵

In der Folge soll nun versucht werden, die von A.Schober und H.Pflug entwickelten typologischen Kriterien auf das Stelenmaterial aus Salla im Vergleich zu den Stelen aus Poetovio, Savaria und Flavia Solva anzuwenden. Die von A.Mócsy für das Municipium Salla vorgelegte Materialsammlung⁶ umfaßt sieben (!) Grabstelen aus dem gesamten Territorium des Municipiums, was im Vergleich zu den aus Poetovio, Savaria und Flavia Solva bekannten Grabstelen eine äußerst niedrige Anzahl darstellt. Die Zahl der Grabstelen aus Salla läßt sich durch ein von A.Mócsy in den RIU II behandeltes, schlecht erhaltenes Stück in Keszthely,⁷ durch eine fragmentierte Stele im Museum von Zalalövő,⁸ sowie durch eine noch nicht publizierte, sehr verschliffene Stele gleichfalls im Museum in Zalalövő⁹ um drei ergänzen, während eine weitere Stele aus Nagykanizsa, die sich ebenfalls im Museum in Zalalövő befindet,¹⁰ eigentlich aus Flavia Solva stammt.

Von den aus dem Territorium des Municipiums Salla stammenden Stelen sollen zunächst drei Exemplare behandelt werden: jeweils eine Stele, die sich heute in Nagykanizsa, in Budapest und in Zalalövő (Abb.1) befinden.¹¹ Nach der Terminologie von H.Pflug handelt es sich dabei um architektonische Stelen, genauer gesagt um Aediculastelen mit Architrav, d.h. mit geschlossenem Giebel.¹² Charakteristisch für diesen Stelentypus (Pflug I d) ist der architektonische Aufbau mit Säulen oder Pilastern, welche einen Architrav und einen Giebel tragen; über den Giebelschrägen können Eckakrotere (z.B. Löwen) angebracht sein. Nach der von der Binnengliederung der Grabstelen ausgehenden Typologie von A.Schober handelt es sich um Stelen mit einem die Inschrift tragenden Hauptfeld und kleinen untergeordneten Bildfeldern, wobei es sich um Giebel, Sockelbild und Zwischenfries handeln kann.¹³ Die drei betrachteten Stelen haben – soweit sich das wegen der schlechten Erhaltung der Stelen in Budapest und in Zalalövő beurteilen läßt – alle drei Bildelemente (Schober 2 d).

Es stellt sich nun die Frage, wie weit sich aus dem Territorium von Poetovio Stelen mit einer entsprechenden typologischen Gliederung nachweisen lassen bzw. ob sich Stelen desselben Typus in gleicher Verbreitungsdichte auch in den beiden Nachbarmunicipien Savaria und Flavia Solva finden. Tatsache ist, daß Aediculastelen des Typus I d nach Pflug bzw. des Typus 2 d nach Schober sich in Poetovio mit Sicherheit in vergleichsweise nur geringer Anzahl finden: es handelt sich um drei Exemplare, darunter die Stele des C.Cornelius Verus am Stadtturm von Ptuj (Pettau) (Abb.2),¹⁴ vier Exemplare sind zu stark fragmentiert, um sie mit Sicherheit dem Typus 2 d von Schober zuweisen zu können,¹⁵ bei zwei weiteren Exemplaren ist nicht viel mehr als das Sockelbild und der Ansatz der Rahmenarchitektur erhalten,¹⁶ schließlich sind zwei Stelen nicht Schobers Typus 2 d zuzuschreiben, sondern dem einfachen Typus 2 a, an dem sich außer dem Inschriftfeld nur ein verzierter Giebel findet.¹⁷ Die Zahl der mit den drei Aediculastelen aus Salla typologisch direkt vergleichbaren Stelen aus Poetovio ist demnach verhältnismäßig gering.

An dieser Feststellung ändert auch nichts, daß aus Poetovio eine verhältnismäßig große Anzahl von Stelen mit profilgerahmtem Inschrift- und Giebelfeld stammt, die nach H.Pflug als profilgerahmte Giebelstelen zu bezeichnen sind (Pflug I c);¹⁸ sie gehören alle dem Typus 2 a nach Schober an, besitzen also außer dem Inschriftfeld nur den sehr einfach dekorierten Giebel. Es handelt sich dabei um fünf Exemplare,¹⁹ die man aber sowohl von ihrem Aufbau als auch von der Binnengliederung her kaum mit den doch relativ reich dekorierten Stelen aus Salla vergleichen wird dürfen, z.B. die Grabstele des C.Servilius im Landesmuseum Joanneum in Graz (Abb.3). In zeitlicher und entwicklungsgeschichtlicher Hinsicht handelt es sich bei den profilgerahmten Stelen eher um Vorstufen der architektonischen Stelen.

Dehnt man den Vergleich der aus dem Gebiet von Salla stammenden Aediculastelen mit Architrav (Pflug I d) bzw. Stelen mit dem die Inschrift tragenden Hauptfeld sowie Giebel, ornamentalem Zwischenstreifen und Sockelbild (Schober 2 d) auf die aus dem Territorium von Savaria stammenden Grabstelen aus, so ist das Ergebnis im Hinblick auf die angebliche Abhängigkeit der Stelen aus Salla von Bildhauerwerkstätten Poetovios insofern überraschend, als sich dieser Stelentypus im Gebiet von Savaria fünfmal wiederfindet,²⁰ z.B. auf der Stele des Quartus Adnamati f. im Museum von Szombathely (Abb.4). Hinzu kommen noch sieben weitere, nur fragmentarisch erhaltene Aediculastelen (Pflug I d), von denen sich aufgrund der Erhaltung allerdings wieder nicht mit Sicherheit sagen läßt, ob sie alle drei zur Inschrift tretenden Elemente (Giebel, Zwischenstreifen und Sockelbild) von Schobers Typus 2 d

haben.²¹ Daraus ergibt sich, daß die Aediculastelen mit geschlossenem Giebel (Pflug I d) mit dem Inschriftfeld als Hauptfeld und untergeordneten Bildfeldern im Giebel, Sockel bzw. als Zwischenstreifen (Schober 2 d) in Savaria mindestens genau so stark wie in Poetovio vertreten sind, wenn nicht sogar zahlreicher: das bedeutet, daß wir aus typologischen Gründen zum Vergleich mit den Aediculastelen aus Salla nicht nur jene aus Poetovio, sondern auch die aus Savaria heranzuziehen haben. Darüber hinaus findet sich auch in Savaria der Typus der profilgerahmten Stele (Pflug I c) mit einfach dekoriertem Giebel (Schober 2 a), in dem wir allenfalls einen Vorläufer der Aediculastelen erblicken können.²²

Wenn man schließlich auch noch die im Territorium des Municipium Flavia Solva gefundenen Aediculastelen mit Architrav (Pflug I d) bzw. Stelen mit der Inschrift im Hauptfeld und untergeordneten Bildfeldern – Giebelfeld, Sockelbild, Zwischenfries – (Schober 2 d) in die Betrachtungen einbezieht, so wird der von A.Mócsy entworfene Gedanke, die Stelen aus Salla seien in erster Linie von Poetovio abhängig bzw. von Werkstätten aus Poetovio hergestellt, vollends relativiert. Auch aus dem Gebiet von Flavia Solva lassen sich derzeit nicht weniger als sechs Stelen nachweisen, die typologisch eindeutig auf den Typus Pflug I d bzw. Schober 2 d zu beziehen sind, z.B. eine Stele aus Sv.Miklavž pri Mariboru (Abb.5).²³ Bei vier weiteren Stelen²⁴ handelt es sich zwar sicher um Aediculastelen (Pflug I d), die Zugehörigkeit zu dem Typus 2 d von Schober bleibt aber wegen des fragmentarischen Erhaltungszustandes ungewiß.

Zusammenfassend läßt sich festhalten, daß die von A.Mócsy²⁵ aufgestellte Hypothese, die Grabstelen aus Salla seien in den Werkstätten von Poetovio hergestellt worden, aufgrund der hier angestellten typologischen Überlegungen zu den Aediculastelen mit Architrav (Pflug I d) bzw. mit dem Inschriftfeld als Hauptfeld und untergeordneten Bildfeldern (Schober 2 d) keine Bestätigung findet.

Im folgenden sollen zwei weitere Stelen aus dem Territorium von Salla besprochen werden, die sich aus typologischen Gründen zusammenstellen lassen; beide befinden sich im Museum in Zalalövő (Abb.6.7).²⁶ Es handelt sich dabei nach der von H.Pflug entwickelten Terminologie um Stockwerk-Aediculastelen, d.h. eine Variante der Aediculastelen, deren Aufbau dadurch gekennzeichnet ist, daß er aus zwei übereinandergesetzten, voneinander durch einen Architrav getrennten architektonischen Ordnungen besteht.²⁷ Nach der von A.Schober entworfenen Typologie haben wir es mit Stelen mit einem dem Inschriftfeld gleichwertigen Hauptfeld und kleinen Nebenbildern zu tun,²⁸ wobei die beiden Stelen aus Salla am ehesten jenem Typus zuzuordnen sind, bei dem sich die Nebenbilder auf den Giebel, einen Zwischenstreifen zwischen Giebel und Hauptbild bzw. zwischen Hauptbild und Inschriftfeld und den Sockel der Stele verteilen (Schober 3 f).²⁹ Allerdings bleibt es bei der Stele aus Zalalövő (Abb.7) wegen des Bruches im obersten Teil des Inschriftfeldes unklar, ob tatsächlich auch ein Sockelbild vorhanden war oder nicht; andererseits weisen die beiden Zwischenfriese auf Schobers Typus 3 f hin.

Wenn man nun diese beiden Stockwerk-Aediculastelen aus dem Municipium Salla mit dem uns aus dem Territorium von Poetovio überlieferten typologisch entsprechenden Material vergleicht, so wird man überrascht feststellen, daß es im Grunde nur zwei passende Vergleichsstücke gibt, nämlich den sog. Pranger (Abb.8) auf dem Hauptplatz in Ptuj (Pettau) mit einer mythologischen Szene im Hauptbild (Orpheus unter den Tieren) und im Giebelfeld (Selene und Endymion) sowie mit Zwischenfriese (Schober 3 f) und eine Stele in Šmartno na Pohorju (St.Martin am Bachern),³⁰ von der aufgrund der Darstellungen im Hauptbild und im

Giebelfeld eine klare Verbindungslinie zur großen Orpheusstele, dem sog. Pranger in Poetovio führt. Eine aus Spodnja Hajdina (Unterhaidin) nach Graz gelangte Stele³¹ ist zwar mit Sicherheit als Stockwerk-Aediculastele (Pflug: Variante von I d) anzusehen, wegen der Brüche am oberen und am unteren Ende des Steines bleibt es aber unklar, ob ein Giebel und ein Sockelbild ursprünglich vorhanden waren.

Eine weitere Stele aus Poetovio³² läßt sich nur bedingt heranziehen, da hier das Inschriftfeld von einem profilierten Rahmen umgeben ist und nur das obere Register tatsächlich von Säulen gerahmt ist: es handelt sich also streng genommen nicht um eine Aediculastele, sondern um eine Variante, da die untere architektonische Ordnung fehlt. In weiterer Folge könnte allenfalls noch eine am Stadtturm von Ptuj angebrachte Stele zum Vergleich herangezogen werden.³³ Allerdings nimmt hier das Hauptfeld eine Porträt-darstellung mit Halbfiguren ein,³⁴ der weitere Aufbau der Stele mit Giebel, Zwischenfries und Sockelbild (Schober 4 F i)³⁵ würde ansonsten aber zu den beiden Stelen aus Salla passen: freilich wird man in diesem Fall die thematisch-motivische Komponente nicht unterschätzen dürfen, so daß die Stele nicht eigentlich als Vergleichsbeispiel dienen kann. Mit diesen beiden zuletzt genannten und typologisch nicht ganz zutreffenden Beispielen sind die Vergleichsmöglichkeiten aus Poetovio für die beiden Stelen aus Salla bereits erschöpft.

Überraschenderweise finden sich aber im Stadtgebiet von Savaria drei Stelen bzw. Stelenfragmente, die alle als Stockwerk-Aediculastelen anzusprechen sind (Variante von Pflug I d) bzw. in ihrer Binnengliederung – soweit sich das wegen der teilweise bruchstückhaften Erhaltung sagen läßt – sich Schobers Typus 3 f bzw. Varianten davon (Schober 3 e) annähern lassen,³⁶ darunter die qualitätsvolle Stele des C. Sempronius Marcellinus (Abb. 9). Nur bedingt vergleichbar ist wieder eine Stockwerk-Aediculastele aus Szombathely (Steinamanger) in Budapest³⁷ mit Halbfiguren in dem als Rechtecknische ausgebildeten Hauptfeld (Schober 4 F i), sowie eine weitere Stele aus Ondód,³⁸ bei der wieder das Inschriftfeld mit einem profilierten Rahmen ausgestattet ist, so daß eigentlich nicht von zwei architektonischen Ordnungen übereinander die Rede sein kann, obwohl die beiden Register der Stele deutlich voneinander abgesetzt sind (Schober 4 F e); da aber auch hier die Halbfiguren in der Rechtecknische thematisch nicht zu den figürlichen Darstellungen der beiden Stockwerk-Aediculastelen aus Salla passen, können die beiden Porträtstelen außer Betracht bleiben.

Dehnt man den Vergleich schließlich noch auf die aus dem Territorium von Flavia Solva stammenden Grabstelen aus, so muß man feststellen, daß sich Stockwerk-Aediculastelen (Pflug: Variante von I d) nur in Form von zwei Porträtstelen mit Halbfiguren in den Rechtecknischen finden (Schober 4 F h oder 4 F i).³⁹

Das Ergebnis des typologischen Vergleichs der Stockwerk-Aediculastelen (Pflug Variante von I d) mit reicher Binnengliederung (Schober 3 e und 3 f) aus Salla mit dem Material aus Poetovio, Savaria und Flavia Solva läßt sich folgendermaßen zusammenfassen: typologisch verwandtes Material findet sich wiederum eher in Savaria als in Poetovio, während Flavia Solva überhaupt ausfällt.

Die typologische Einordnung einer Stele aus Zalavár im Territorium von Salla, die nach Győr (Raab) gelangt ist,⁴⁰ fällt aus mehreren Gründen schwer. Die Stele ist an allen vier Seiten abgebrochen bzw. bestoßen, so daß weder der obere Abschluß, noch die seitliche Rahmung des Grabsteines klar sind. Da jedoch keinerlei Reste von einer rahmenden Architektur, noch vom Ansatz eines Giebels zu erkennen sind, dürften wir es mit einer ungegliederten Rechteckstele

(Pflug III a) zu tun haben, für die einerseits die Rechteckform, andererseits das Fehlen einer Rahmung des Stelenkörpers charakteristisch ist.⁴¹ Von der Binnengliederung der Stele ausgehend ordnete A.Schober sie seinem Typus 3 d zu, d.h. den Stelen mit einem dem Inschriftfeld gleichwertigen Hauptbild sowie einem ornamentalen Streifen und Sockelbild.⁴²

Direkte Parallelen zu diesem Stelentypus aus Poetovio fehlen. Entfernt lassen sich zwei Stockwerk-Rechteckstelen (Pflug Variante von III d) vergleichen, bei denen zwar nur im einen Fall der horizontale obere Abschluß erhalten ist, der für die Rechteckstelen charakteristisch ist, die aber beide von einer zweigeschossigen Säulenordnung gerahmt sind.⁴³ Weiters kommt hinzu, daß es sich in beiden Fällen um Porträtstelen handelt, die im Hauptfeld statt einer figürlichen Szene die Porträts der Verstorbenen tragen und über Zwischenstreifen und Sockelbild verfügen (Schober 4 F g). Hier ist auch eine weitere Porträtstelen am Stadtturm von Ptuj (Pettau) anzuschließen,⁴⁴ bei der allerdings die Rechteckstelen keine architektonische Rahmung besitzt, so daß wir von einer Variante einer Stockwerk-Rechteckstelen sprechen können (Pflug Variante von III a) bzw. von einer Stele mit Halbfiguren in der Rechteckstelen sowie Zwischenstreifen und Inschriftfeld (Schober 4 F f).

Auch aus dem Gebiet des Municipium Savaria lassen sich keine unmittelbar vergleichbaren Stelen beibringen. Bei einer Stele aus Szombathely (Steinamanger)⁴⁵ handelt es sich um eine ungegliederte Rechteckstelen (Pflug III a), die im Hauptbild aber wieder eine Porträtendarstellung hat; die Abfolge Porträt, Zwischenstreifen und Inschriftfeld würde Schober 4 F f entsprechen. Eine andere Stele in Friedberg⁴⁶ ist aufgrund der zweigeschossigen architektonischen Rahmung als Stockwerk-Rechteckstelen anzusprechen (Pflug III d); die Binnengliederung mit Hauptbild, Zwischenstreifen und Sockelbild (?) (Schober 3 d) ließe sich gut mit der Stele aus Salla zusammenstellen. Um eine Stockwerk-Rechteckstelen (Pflug III a) handelt es sich auch bei einer Stele aus Ondód,⁴⁷ bei der nun aber das Hauptfeld wieder von Porträts eingenommen wird (Schober 4 F f). Eine Variante einer Stockwerk-Rechteckstelen liegt bei einer weiteren Stele aus Savaria vor,⁴⁸ deren Inschriftfeld nur einen profilierten Rahmen hat, während das Hauptbild von Säulen flankiert ist: in der Bildnische findet sich ein integriertes Rundmedaillon mit dem Porträt des Verstorbenen (Schober 4 I a).⁴⁹

Aus dem Gebiet des Municipium Flavia Solva hat sich eine gute Parallele zu der ungegliederten Rechteckstelen (Pflug III a) in Győr erhalten. Es handelt sich um eine Stele in Weiz⁵⁰ (Abb.10), an der sich neben dem mit der Inschrift gleichwertigen Hauptbild noch ein Zwischenfries und ein Sockelbild finden (Schober 3 d). Alle übrigen Grabstelen aus Flavia Solva, die sich allenfalls für einen typologischen Vergleich heranziehen lassen, sind Porträtstelen und daher nur bedingt vergleichbar. Es kann sich dabei durchaus auch um eine ungegliederte Rechteckstelen (Pflug III a) handeln, die außer den Halbfiguren in der Rechteckstelen nur mehr ein Inschriftfeld hat (Schober 4 F a).⁵¹

Im Falle einer Stele aus Sv.Miklavž, die nach Graz gelangt ist,⁵² handelt es sich nicht mehr um eine ungegliederte Rechteckstelen, sondern um eine architektonische Rechteckstelen mit Säulen, die das Inschriftfeld flankieren (Pflug III d); hinzu kommen ein dekoriertes Giebfeld, ein Zwischenstreifen und ein Sockelbild. A.Schober wollte diese Stele seinem Typus 2 d zuordnen,⁵³ wobei er allerdings übersehen hat, daß im Giebel ein Porträt im Brustbild wiedergegeben ist: unter den Stelen mit Porträts in Büstenform (4 G-I) wurde diese Stele von Schober allerdings nicht typologisch eingeordnet.

Schließlich sind aus dem Territorium von Flavia Solva eine echte architektonische

Stockwerk-Rechteckstele⁵⁴ (Pflug Variante von III d) mit den Porträts der Verstorbenen in der Rechtecknische sowie mit Zwischenstreifen und Sockelbild (Schober 4 F g) erhalten und nicht weniger als vier Exemplare, die als Varianten von architektonischen Stockwerk-Rechteckstelen zu bezeichnen sind (Pflug Variante von III d), da bei ihnen zwar deutlich zwei Ordnungen unterschieden sind, aber nur die eine – das Inschriftfeld oder das Hauptbild mit den Porträts – eine architektonische Rahmung hat; sie haben entweder nur die Nische und das Inschriftfeld (Schober 4 F a)⁵⁵ oder sind reicher mit Porträtnische, Zwischenfries, Inschriftfeld und Sockelbild (Schober 4 F g)⁵⁶ oder mit zwei Reihen von Porträtmedaillons übereinander ausgestattet (Schober 4 I g).⁵⁷

Versucht man das Ergebnis der zu der Stele aus Zalavár in Győr angestellten Vergleiche zu resümieren, so zeigt sich, daß treffende Vergleichsbeispiele generell dünn gesät sind, daß sich aber noch weniger Vergleichbares in den Municipien Poetovio und Savaria als im Bereich von Flavia Solva findet.

Abschließend ist noch eine Grabstele aus dem Municipium Salla zu besprechen, die getrennt in zwei größeren Bruchstücken in Bagodvitenyéd gefunden wurde und in das Museum von Zalaegerszeg gelangt ist (Abb. 11).⁵⁸ Nach der von H. Pflug entworfenen Typologie handelt es sich bei dieser Stele, an der allerdings das Inschriftfeld fehlt, um eine ungegliederte Giebelstele (Pflug I a),⁵⁹ d.h. die Rahmung sowohl des Stelenschaftes als auch des Stelengiebels wird von einer einfachen, unprofilierten Leiste gebildet. Für A. Schober handelt es um eine Stele mit einer Porträt-darstellung im Hauptbild, wobei es sich um Halbfiguren in einer Rechtecknische handelt, zu der noch ein Giebel und ein Inschriftfeld hinzutreten (Schober 4 F c).⁶⁰

Echte Parallelen zu diesem Stelentypus lassen sich nur auf dem Gebiet von Flavia Solva feststellen. Es handelt sich dabei um drei obere Teile von ungegliederten Giebelstelen (Pflug I a), von denen das Inschriftfeld sich jeweils nicht erhalten hat, aber zu ergänzen ist; in der giebelförmig abgeschlossenen Rechtecknische finden sich die Porträts der Verstorbenen als Halbfiguren,⁶¹ z.B. an einer Stele aus Landscha im Landesmuseum Joanneum in Graz (Abb. 12), bzw. erhaltungsbedingt nur als Kopf (Schober 4 F a).⁶² Anschließen läßt sich auch ein weiterer Stelenoberteil,⁶³ bei dem die Rechtecknische mit den Porträts der Verstorbenen allerdings durch Säulen gerahmt ist, so daß es sich streng genommen um den Rest einer Aediculastele mit offenem Giebel (Pflug I e) handelt; A. Schober wollte in der Rechtecknische eine gesondert gearbeitete Porträtnische sehen,⁶⁴ rein typologisch würde es sich aber um eine Stele mit Giebel, Porträtnische und Inschriftfeld (Schober 4 F e) handeln.

Zu der ungegliederten Giebelstele mit Porträtnische aus dem Municipium Salla lassen sich ausschließlich Parallelen aus Flavia Solva beibringen, wobei die Frage offen bleibt, ob es sich hier um den Teil einer Stele oder mit A. Schober um eine gesondert gearbeitete Porträtnische handelt.⁶⁵

Die Gegenüberstellung der wenigen erhaltenen Grabstelen aus dem Territorium von Salla mit Grabstelen aus den benachbarten Municipien Poetovio, Savaria und Flavia Solva hat gezeigt, daß in typologischer Hinsicht sich die nächsten Parallelen zu den Stelen aus Salla keineswegs und ausschließlich in Poetovio finden, wie A. Mócsys apodiktische Feststellung, daß es sich um Produkte der Werkstätten Poetovios handle,⁶⁶ vermuten lassen würde. Vielmehr lassen sich dichte Verbindungen auch zu dem zweiten auf der Bernsteinstraße benachbarten Municipium von Pannonia superior, Savaria, nachweisen und auch zu dem in Noricum

gelegenen Municipum Flavia Solva. Das Gemeinsame der Stelen aus diesen vier Municipien ist nicht nur der hier verwendete Marmor, der nach A.Mócsy⁶⁷ nach Poetovio weist, sondern auch Aufbau und Binnengliederung der Stelen, der auf eine über die Grenzen der municipalen Territorien und sogar der Provinzen hinausgehende künstlerische Koiné hinweist. Dieses Ergebnis könnte auch durch Untersuchungen zu den Einzelmotiven erhärtet werden, wie sie schon A.Mócsy im Ansatz vorgenommen hat,⁶⁸ wobei ihn das verglichene Material keineswegs vornehmlich nach Poetovio geführt hat. Auch eine Studie zu einem einzelnen Motiv, dem der girlandenhaltenden Erosen,⁶⁹ das sich sowohl als Hauptbild auf einer Stele aus dem Territorium des Municipiums Salla⁷⁰ findet, als auch als Sockelbild auf einer Stele aus Poetovio⁷¹ und auf einer sicher und zwei vielleicht aus dem Territorium von Savaria stammenden Stelen wiederfindet⁷² und schließlich wieder als Hauptbild auf einer Stele aus dem Gebiet von Flavia Solva⁷³ auftaucht, sagt nichts über gegenseitige Beeinflussung aus, sondern stellt einen weiteren Beweis für den Grad der Romanisierung in der mittleren Kaiserzeit dar, als auch im provinziellen Bereich so etwas wie eine römische Reichskunst zum Tragen kam.*

* Für wertvolle Hilfe und Hinweise habe ich B.Kerman, J.Kvassay, M.Pochmarski-Nagele, L.Vándor und M.Vomer-Gojšković sehr herzlich zu danken.

Fotos: Verfasser

Abkürzungen

Außer den im AA 1992,743ff. und den in der ArchBibl 1993, IX ff. für verbindlich erklärten und den in den ÖJh 63,1994, Bbl.69f. empfohlenen Abkürzungen werden zusätzlich noch folgende verwendet:

AII: V.Hoffiller / B.Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien (1938)

Jevremov (1988): B.Jevremov, Vodnik po Lapidariju I (1988)

Mócsy / Szentlélek (1971): A.Mócsy / T.Szentlélek (Hrsg.), Die römischen Steindenkmäler von Savaria (1971)

Modrijan / Weber (1981): W.Modrijan / E.Weber, Die Römersteinsammlung im Eggenberger Schloßpark (1981)

Pflug (1989): H.Pflug, Römische Porträtstelen in Oberitalien (1989)

RIU II (1976): L.Barkóczi / A.Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns II (1976)

Schober (1923): A.Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, SoSchrÖAI 10 (1923)

Weber (1969) = E.Weber, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark (1969)

ZGY = Zalai Gyűjtemény

Anmerkungen

- ¹ RIU II 15.
- ² ZGY 6,1976,21ff.
- ³ Vgl. Mócsy / Szentlélek (1971) 46ff.
- ⁴ Vgl. Schober (1923) 13ff.
- ⁵ Vgl. Pflug (1989) 30ff.
- ⁶ ZGY 6,1976,23ff.
- ⁷ Keszthely, BM (aus Zalaszentgrót): RIU II 38 Nr.308 Abb.19; vgl. I.Bilkei, Zalai Múzeum 2,1990,119 Nr.4 Abb.4
- ⁸ Zalalövő. Museum (aus Zalaszentgyörgy): I.Bilkei, ZGY 25,1986,13ff. Abb.1.2.
- ⁹ Zalalövő, Museum: Die Publikation wird von F.Redő für das CSIR vorbereitet.
- ¹⁰ Zalalövő, Museum (aus Nagykanizsa bzw. Leibnitz): I.Bilkei / L.Horváth, ZGY 16,1980–81,13ff. 19f. Abb.1; vgl. Weber (1969) 189 Nr.134; 190 Nr.135.
- ¹¹ 1.Nagykanizsa, György-Thúry-Múzeum (aus Becsehely): RIU II 24 Nr. 289 Abb.5; Mócsy, ZGY 6,1976,24 Nr.3 Abb.S.26; 2. Budapest, MNM (aus Magyarszerdahely): A.Mócsy, Folia 9,1957,83ff.; AE 1962,220; RIU II 24 Nr.290; Mócsy, ZGY 6,1976,24 Nr.2 Abb.S.28; 3. Zalalövő, Museum (aus Zalaszentgyörgy): Bilkei, ZGY 25,1986,13ff. Abb.1.2
- ¹² Pflug (1989) 39ff.: Typus Id
- ¹³ Schober (1923) 19ff.; bes. 37ff.
- ¹⁴ 1. Maribor (Marburg), PM (aus Spodn.Hajdina [Unterhaidin]): Schober (1923) 41f. Nr.85 Abb.35; AIJ 182 Nr.402 Abb.; 2.Ptuj (Pettau), Stadtturm (gefunden bei der Stadtpfarrkirche in Ptuj): Schober (1923) 41 Nr.84 Abb.34; AIJ 168 Nr.373 Abb.; 3. Murska Sobota, Pfarrkirche (gefunden bei der Renovierung der Pfarrkirche): AIJ 197f. Nr.447 Abb. ; B.Kerman, Zbornik Soboškega Muzeja 2,1991/92,9ff. Abb.2.
- ¹⁵ 1. Ptuj, PM Inv. RL 732 (aus Zgorn.Hajdina [Oberhaidin]): Jevremov (1988) 36 Nr.2 Abb.; 2. Ptuj, Stadtturm (gefunden bei der Erweiterung des Eingangstores der Stadtpfarrkirche): AIJ 175 Nr.388 Abb.; 3. Ptuj, Stadtturm (aus einem Privathaus in Ptuj): AIJ 169f. Nr.376 Abb.; 4. Maribor, PM (aus Spodn.Hajdina): Schober (1923) 41f. Nr.85; AIJ 169 Nr.375 Abb.
- ¹⁶ 1. Ptuj, PM Inv. RL 95 (aus Zgorn.Breg): AIJ 187 Nr.415 Abb.; Jevremov (1988) 73 Nr.54 Abb.; 2.Ptuj, PM Inv. RL 29 (aus dem Herbersteinschen Küchengarten): AIJ 180 Nr.399 Abb.; Jevremov (1988) 48f. Nr.18 Abb.
- ¹⁷ 1. Ptuj, PM (aus Zgorn.Hajdina): AIJ 170 Nr.377 Abb.; 2. Ptuj, PM Inv.RL 968 (aus Zgorn.Hajdina): Jevremov (1988) 42 Nr.9 Abb.
- ¹⁸ Pflug (1989) 37ff.
- ¹⁹ 1. Ptuj, PM Inv. RL 28 (aus Spodn. Hajdina): Schober (1923) 21f. Nr.22; AIJ 171f. Nr.379 Abb.; Jevremov (1988) 35f. Nr.1 Abb.; 2. Ptuj, PM Inv. RL 56 (aus Spodn.Hajdina): Schober (1923) 23 Nr.24 Abb.12; AIJ 167f. Nr.372 Abb.; Jevremov (1988) 46 Nr.14 Abb.; 3. Graz, StLMJ Inv. 59: Schober (1923) 22 Nr.23 Abb.11; Weber (1969) 433f. Nr.407; Modrijan / Weber (1981) 208ff. Nr.59 Abb.; 4. Graz, StLMJ Inv. 60 (aus Spodn. Hajdina): Schober (1923) 21f. Nr.21 Abb.10.; Weber (1969) 432 Nr.404; Modrijan / Weber (1981) 210 Nr.60; 5. Ptuj, PM Inv. RL 65 (gefunden beim Abbruch der sog. Kleinen Kaserne in Ptuj): AIJ 179f. Nr.398 Abb.; Jevremov (1988) 41 Nr.8 Abb.
- ²⁰ 1.Veszprém, BM (aus Szentpéterfa): Mócsy / Szentlélek (1971) 101f. Nr.99 Abb.82; 2.Szombathely (Steinamanger), SM Nr.71: unpubl. ?; 3. Szombathely, SM Nr.3 (gefunden auf dem Köztársaság-Pl. 15): Schober (1923) 43 Nr.87 Abb.36; Mócsy / Szentlélek (1971) 112 Nr.138 Abb.121; E.Pochmarski, RömÖ

- 11/12, 1983/84, 225ff.; bes. 229 Nr. 12; 249ff.; 4. Vinica, Pfarrkirche (aus Vép im Territorium von Savaria oder aus dem Gebiet zwischen den Municipien Poetovio und Andautonia): Schober (1923) 32 Nr. 56; AIJ 200f. Nr. 450 Abb.; Mócsy / Szentlélek (1971) 103 Nr. 105 Abb. 88; Pochmarski a.O. 230 Nr. 14; 5. Vinica, Schloß Opeka (Zelendvor) (Herkunft wie beim vorigen Exemplar): AIJ 201 Nr. 451 Abb.; Mócsy / Szentlélek (1971) 104 Nr. 108 Abb. 91.
- ²¹ 1. Szombathely, SM Nr. 68 (aus Szentkirály): Schober (1923) 37 Nr. 72; Mócsy / Szentlélek (1971) 110 Nr. 134 Abb. 117; 2. Szombathely, SM Nr. 63 (gefunden in der ehem. Bischöflichen Ziegelei in Szombathely): Schober (1923) 37 Nr. 71; Mócsy / Szentlélek (1971) 107 Nr. 118 Abb. 99; 3. Szombathely, SM (gefunden in der Alkotmány-Straße 28 in Szombathely): Schober (1923) 36f. Nr. 70 Abb. 29; Mócsy / Szentlélek (1971) 104 Nr. 107 Abb. 90; 4. Szombathely, SM (gefunden in der Petőfi-Straße 15 in Szombathely): Mócsy / Szentlélek 104 Nr. 109 Abb. 92; 5. Szombathely, SM (aus Szombathely): Mócsy / Szentlélek (1971) 107 Nr. 119 Abb. 92; 6. Vassurány, Kirche (aus Répceszentgyörgy): Mócsy / Szentlélek (1971) 102f. Nr. 101 Abb. 84; 7. Dechantskirchen, Friedhofsmauer (gefunden in einem Nebengebäude des Pfarrhofes): Schober (1923) 35 Nr. 64; Weber (1969) 130 Nr. 72 Abb.; M.-L. Krüger, CSIR Ö I/5 (1974) 38f. Nr. 16 Taf. 7.
- ²² 1. Budapest, MNM (aus Szombathely): Schober (1923) 23 Nr. 26 Abb. 13; Mócsy / Szentlélek (1971) 105 Nr. 112 Abb. 95.; 2. Szombathely, SM (aus Ondód): Mócsy / Szentlélek (1971) 103 Nr. 104 Abb. 87; 3. Szombathely, SM (aus Ondód): Mócsy / Szentlélek (1971) 100 Nr. 96 Abb. 79; 4. Szombathely, SM (aus Szombathely): Mócsy / Szentlélek (1971) 100 Nr. 94 Abb. 77; 5. Budapest, MNM (aus Szombathely, Slg. Petrédy): Mócsy / Szentlélek (1971) 170 Nr. 117 Abb. 100.
- ²³ 1. Graz, StLMJ Inv. 104 (aus Sv. Miklavž [Nicolaihof] bei Maribor): Schober 46 Nr. 80; Weber (1969) 400f. Nr. 342; Modrijan / Weber (1981) 106f. Nr. 104 Abb.; 2. Graz, StLMJ Inv. 174 (aus Leibnitz, KG Altenmarkt): Schober 38f. Nr. 77 Abb. 31; Weber (1969) 183ff. Nr. 128 Abb.; G. Fuchs, Die römischen Gräberfelder von Flavia Solva, Diss. Graz (1980) 101ff. Grab 100 Taf. B 5 Abb. 11; Modrijan / Weber (1981) 53f. Nr. 174 Abb.; 3. Straß, Kaserne: Schober (1923) 38 Nr. 76; Weber (1969) 279f. Nr. 228 Abb.; 4. Semriach, Pfarrkirche: M. Hainzmann, MAGesGraz 1, 1987, 51ff. Abb. 4 Taf. 15; 5. Eggersdorf bei Graz, Pfarrkirche: Schober (1923) 39f. Nr. 79; Weber (1969) 108f. Nr. 49 Abb.; 6. Adriach, Pfarrkirche: Schober (1923) 31 Nr. 52; Weber (1969) 101 Nr. 42.
- ²⁴ 1. Gamlitz, Pfarrkirche (gefunden auf dem Fuchskogel bei Gamlitz): Weber (1969) 275f. Nr. 225 Abb.; 2. St. Johann bei Herberstein, Schloß Herberstein: unpubl.; 3. Fladnitz an der Teichalpe, Aufgang zum Friedhof: Schober (1923) 35f. Nr. 65; Weber (1969) 385f. Nr. 327 Abb.; 4. Graz, StLMJ Inv. 176 (Leibnitz: Grab 107): Schober (1923) 46 Nr. 81; Weber (1969) 191f. Nr. 137 Abb.; Fuchs a.O. 106f. Taf. B 8 Abb. 17; Modrijan / Weber (1981) 51 Nr. 176 Abb.
- ²⁵ RIU II 15; ZGY 6, 1976, 21ff.
- ²⁶ 1. Zalalövő, Museum Inv. ZGM 54.9.1 (aus Zalabaksa): Mócsy, in: RIU II 20 Nr. 285 Abb. 1; ders., ZGY 6, 1976, 25ff. Nr. 7; 2. Zalalövő, Museum Inv. ZGM 50.4.1 (aus Zalalövő): A. Sz. Burger, FOLA 13, 1961, 51ff. Taf. 11, 1; Mócsy, in: RIU II 22 Nr. 287 Abb. 3; ders., ZGY 6, 1976, 24 Nr. 4; E. Pochmarski, RömÖ 13/14, 1985/86, 250f. Taf. 27, 4.
- ²⁷ Pflug (1989) 44.
- ²⁸ Schober (1923) 44ff.
- ²⁹ Schober (1923) 65ff.
- ³⁰ 1. Ptuj, Sloven.trg (Hauptplatz): Schober (1923) 64ff. Nr. 141 Abb. 67; AIJ 175ff. Nr. 389 Abb.; E. Diez, ÖJh 46, 1961–63, 50ff. Abb. 1; dies., ActaArchHung 41, 1989, 339ff. Abb. 2.; 2. Šmartno na Pohorju (St. Martin am Bachern), Kirche (aus dem Gebiet zwischen Celeia und Poetovio): AIJ 43f. Nr. 101 Abb.;

- Diez, *ÖJh* 46, 1961–63, 59; dies., *ActaArchHung* 41, 1989, 342ff.
- ³¹ Graz, StLMJ Inv. 86 (aus Spodn. Hajdina): AIJ 179 Nr. 397 Abb.; Modrijan / Weber (1981) 212f. Nr. 86 Abb.
- ³² Ptuj, Stadtturm (FO nicht bekannt): Schober (1923) 54f. Nr. 116 Abb. 54; AIJ 172 Nr. 380 Abb.
- ³³ Ptuj, Stadtturm (gefunden auf dem ehem. Friedhof um die Stadtpfarrkirche): Schober (1923) 109f. Nr. 238 Abb. 124; AIJ 183 Nr. 406 Abb.; Pochmarski, *RömÖ* 11/12, 1983/84, 229 Nr. 13; 251f. Taf. 18 Abb. 14.
- ³⁴ Schober (1923) 67ff.; 94ff.
- ³⁵ Schober (1923) 109ff.
- ³⁶ 1. Szombathely, SM Nr. 73 (gefunden in der Hámán-Kató-Straße 41 in Szombathely): Schober (1923) 63f. Nr. 139 Abb. 65 (wegen des damals bruchstückhaften Erhaltungszustandes ordnete Schober die Stele seinem Typus 3 e zu; durch den Fund des unteren Teiles der Stele steht fest, daß auch ein Sockelbild vorhanden ist); Mócsy / Szentlélek (1971) 106f. Nr. 116 Abb. 101; 2. Szombathely, SM Nr. 48 (aus Ják): Mócsy / Szentlélek 109 Nr. 125 Abb. 108; 3. Szombathely, SM Nr. 74 (aus Kiskajd): Diez, *ÖJh* 46, 1961–63, 53f. Abb. 28; Mócsy / Szentlélek 108 Nr. 121 Abb. 104; Diez, *ActaArchHung* 41, 1989, 337ff. Abb. 1.
- ³⁷ Budapest, MNM (aus Szombathely): Schober (1923) 110f. Nr. 239 Abb. 125; Mócsy / Szentlélek (1971) 110f. Nr. 135 Abb. 118.
- ³⁸ Szombathely, SM (aus Ondód): Mócsy / Szentlélek (1971) 101 Nr. 98 Abb. 81.
- ³⁹ 1. Graz, Burg: Schober (1923) 108 Nr. 235 Abb. 122; Weber (1969) 53ff. Nr. 3 Abb.; 2. Feldkirchen bei Graz, Kirchhofmauer (gefunden bei der Kirchenrestaurierung): E. Hudeczek, *RömÖ* 4, 1976, 108ff.
- ⁴⁰ Győr (Raab), XJM (aus Zalavár): Schober (1923) 62f. Nr. 138 Abb. 64; Mócsy, in: RIU II 28 Nr. 293 Abb. 8.
- ⁴¹ Vgl. Pflug (1989) 34f.
- ⁴² Vgl. Schober (1923) 44ff.; bes. 62f.
- ⁴³ 1. Murska Sobota, PM (ehem. Budapest, MNM Inv. 23.1863; nach CIL III 4149 in Dolnja Lendava gefunden, nach dem Inventar des Budapester NM in Gornja Lendava, nach B. Kerman in Dolga vas [Hosszúfalu] bei Lendava, nach mündlicher Angabe von L. Vándor in Hídvég [Most]): Schober (1923) 107 Nr. 234 Abb. 121; AIJ 198 Nr. 448 Abb.; Kerman, *Zbornik Soboskega Muzeja* 2, 1991/92, 5ff. Abb. 1; 2. Ptuj, PM Inv. RL 979: Jevremov (1988) 68 Nr. 44 Abb.
- ⁴⁴ Ptuj, Stadtturm: AIJ 190f. Nr. 428 Abb.
- ⁴⁵ Szombathely, SM (aus Szombathely): Mócsy / Szentlélek (1971) 110 Nr. 131 Abb. 114.
- ⁴⁶ Friedberg, Kirche (aus Oberwaldbauern): Schober (1923) 62 Nr. 136; Weber (1969) 131f. Nr. 74 Abb.; M.-L. Krüger, *CSIR Österreich I/5* (1974) 34f. Nr. 5 Taf. 3 (Savaria).
- ⁴⁷ Szombathely, SM Nr. 36 (aus Ondód): Mócsy / Szentlélek (1971) 105 Nr. 111 Abb. 94.
- ⁴⁸ Szombathely, SM (aus Dozmat): Mócsy / Szentlélek (1971) 100 Nr. 95 Abb. 78.
- ⁴⁹ Schober (1923) 126.
- ⁵⁰ Weiz, Taborkirche: Schober (1923) 62 Nr. 137 Abb. 63; Weber (1969) 395ff. Nr. 398 Abb.; Pochmarski, *RömÖ* 11/12, 1983/84, 227 Nr. 3; 238ff. Taf. 15 Abb. 7.8.
- ⁵¹ Graz, StLMJ Inv. 181 (aus Kalsdorf): Schober (1923) 95 Nr. 103 Abb. 105; Weber (1969) 122f. Nr. 65 Abb.; Modrijan / Weber (1981) 100ff. Nr. 81 Abb.
- ⁵² Graz, StLMJ Inv. 105 (aus Sv. Miklavž): Schober (1923) 39 Nr. 78; Modrijan / Weber (1981) 104f. Nr. 105 Abb.
- ⁵³ Schober (1923) 37ff.
- ⁵⁴ Sv. Jakob v Slov. Gor., Kirche: AIJ 51 Nr. 119 Abb.
- ⁵⁵ 1. St. Radegund bei Graz, Pfarrkirche: Weber (1969) 126 Nr. 70; 2. Graz, StLMJ Inv. 124 (aus Graz): Schober (1923) 95f. Nr. 205 Abb. 106; Modrijan / Weber (1981) 99f. Nr. 124 Abb.

- ⁵⁶ Graz, StLMJ Inv. 225 (aus Flavia Solva): Schober (1923) 106 Nr.233 Abb.120; Fuchs, Die römischen Gräberfelder von Flavia Solva, Diss. Graz (1980) 50f. Grab 22 G Taf.B 3 Abb.6; Modrijan / Weber (1981) 55f. Nr.225 Abb.
- ⁵⁷ Graz, StLMJ Inv.155 (aus Graz-St.Leonhard): Schober (1923) 129f. Nr.281 Abb.148; Weber (1969) 58ff. Nr.8 Abb.; Modrijan / Weber (1981) 25f. Nr.155 Abb.
- ⁵⁸ Zalaegerszeg, Göcseji-Múzeum Inv. ZGM 90.19.1 (aus Bagodvitenyéd): Mócsy, ZGY 6,1976,23f. Nr.1; I.Bilkei / L.Horváth, ZGY 16,1980–81,16ff. Abb.2.
- ⁵⁹ Pflug (1989) 34f.
- ⁶⁰ Schober (1923) 67ff.; 94ff.; bes. 98ff.
- ⁶¹ 1. Graz, StLMJ Inv. 161 (aus der KG Landscha bei Leibnitz): Fuchs a.O. 104 Grab 102 Taf. B 6 Abb.13; Modrijan / Weber (1981) 93f. Nr.161 Abb.; 2. Straß, Kaserne: Schober (1923) 95 Nr.204; Weber (1969) 277f. Nr.227 Abb.
- ⁶² Graz, StLMJ Inv. 165 (aus der KG Wagna bei Leibnitz): Schober (1923) 229f. Abb.215; Modrijan / Weber (1981) 94f. Nr.165 Abb.; Fuchs a.O. 42f. Grab 13 B Taf.B 2 Abb.4; E.Pochmarski, RömÖ 2,1974,52; ders., MAGesStein 5,1991,103 Taf.43,1.
- ⁶³ Graz, StLMJ Inv.166 (aus Landscha bei Leibnitz): Fuchs a.O. 105 Grab 103 Taf.B 7 Abb.14; Modrijan / Weber (1981) 108f. Nr.166 Abb.; Pochmarski, MAGesStein 5,1991,100f. Taf.38,1.
- ⁶⁴ Schober (1923) 131 Nr.285.
- ⁶⁵ Schober (1923) 130ff.
- ⁶⁶ Vgl. RIU II 15; etwas abgeschwächt: Mócsy, ZGY 6,1976,31.
- ⁶⁷ s.vorige Anm.
- ⁶⁸ Mócsy, ZGY 6,1976,24ff.
- ⁶⁹ Vgl. Pochmarski, RömÖ 11/12,1984/84,225ff.; ders., RömÖ 13/14,1985/86,243ff.; ders., in: Berichte des 2.Österr.Archäologentages im Schloß Seggau bei Leibnitz, MAGesGraz Beih.1 (1987) 90ff.
- ⁷⁰ s.o.Anm.26.
- ⁷¹ s.o.Anm.33.
- ⁷² s.o.Anm.20.
- ⁷³ s.o.Anm.50.

RESUMÉ

Das Referat will einem Hinweis nachgehen, den A. Mócsy (RIU II 15) zum Verhältnis der Grabstelen aus den Municipien Salla und Poetovio gemacht hat. Demnach wären die Grabstelen aus dem Municipium Salla wegen der Verwendung von Marmor als Material und aus stilistischen Gründen als Produkte der Werkstätten von Poetovio anzusehen. Es soll nun versucht werden, diese Behauptung anhand typologischer, ikonographischer und chronologischer Indizien zu überprüfen. Im Anschluß daran sollen auch die Stelen aus Flavia Solva in diesen Vergleich miteinbezogen werden.

Leider ist die Ausgrabungssituation für Salla von der Menge des erhaltenen Materials alles eher als günstig. Hinzu kommt, daß für keines der drei genannten Municipien eine zusammenfassende Aufarbeitung des skulptierten Materials im Rahmen des CSIR vorliegt. Daher muß man sich für Salla mit der Materialsammlung in RIU II behelfen, für Poetovio mit dem Lapidariumsführer von B. Jevremov und den von V. Hoffiller und B. Saria herausgegebenen AIJ, für Flavia Solva mit dem Lapidariumsführer der Sammlung des Landesmuseums von W. Modrijan und E. Weber bzw. dem Katalog der Steindenkmäler von Schloß Seggau bei Leibnitz von M. Hainzmann und E. Pochmarski; hinzu kommen natürlich noch verschiedene Einzelaufsätze.

In typologischer Hinsicht ist das Material der römischen Grabstelen in Noricum und Pannonien von A. Schober 1923 zusammengestellt worden. Seither hat sich nicht nur die Zahl der bekannten und zugänglichen Stelen stark vermehrt, auch die Forschung ist von den oberitalischen Grabstelen ausgehend, die entscheidenden Einfluß auf das Material in den Nordprovinzen des Römischen Reiches hatten, zu etwas differenzierten Ansätzen gelangt. Während A. Schober die von ihm entworfene Typologie im wesentlichen von der Binnengliederung der Grabstelen abgeleitet und dabei eine Entwicklung von einfachen zu komplexen Dekorationen festgestellt hat, wollte in letzter Zeit H. Pflug die Porträtstelen in Oberitalien vor allem von der äußeren Gliederung der Stelen her typologische einteilen: Binneneinteilung und äußere Gliederung sah er als zwei voneinander unabhängige Variablen an.

Die von A. Schober und H. Pflug entwickelten typologischen Kriterien sollen versuchsweise auf das Stelenmaterial aus Salla im Vergleich zu den Stelen in Poetovio und Flavia Solva angewendet werden. Dabei zeigt sich auf den ersten Blick, daß es sich in Salla in den meisten Fällen, die sich einer Beurteilung aufgrund der schlechten Erhaltung nicht entziehen, der äußeren Form nach um sog. Aedicula-Stelen (nach Pflug) mit einer architektonischen Rahmung handelt. Von der Binnengliederung her reicht das Spektrum von einfachen Stelen, deren bildlicher Schmuck sich auf das Giebelfeld beschränkt, bis zu reich dekorierten Stelen mit Sockelbild, Hauptbild und Zwischenstreifen.

In ikonographischer Hinsicht erlaubt ein Motiv, das auf zahlreichen Grabstelen von Noricum und Pannonien auftritt, auch für die Stelen aus Salla, Poetovio und Flavia Solva einen interessanten Vergleich. Es handelt sich dabei um die girlandenhaltenden Eroten, die auf einer Stele aus Zalalövő als Hauptbild fungieren, uns aber auch von Stelen aus dem Gebiet von Poetovio als Sockelbilder, aus dem Gebiet von Flavia Solva wieder als Hauptbilder geläufig sind.

Aussagen zur Chronologie der Stelen lassen sich anhand epigraphischer Kriterien, aber auch aufgrund der agestellten typologischen und ikonographischen Überlegungen treffen. Die

von A. Mócsy angeführten stilistischen Parallelen lassen sich allerdings aus meiner Sicht nicht nachvollziehen. Dennoch wird man der von ihm aufgrund der Inschriften vorgeschlagenen Datierung der Grabstelen aus Salla in die spätflavische bis hadrianische Zeit auch anhand der übrigen Kriterien zustimmen dürfen.

Abb. 1: Grabstele, Zalalövő, Múzeum

Abb. 2: Grabstele, Ptuj (Pettau), Stadtturm

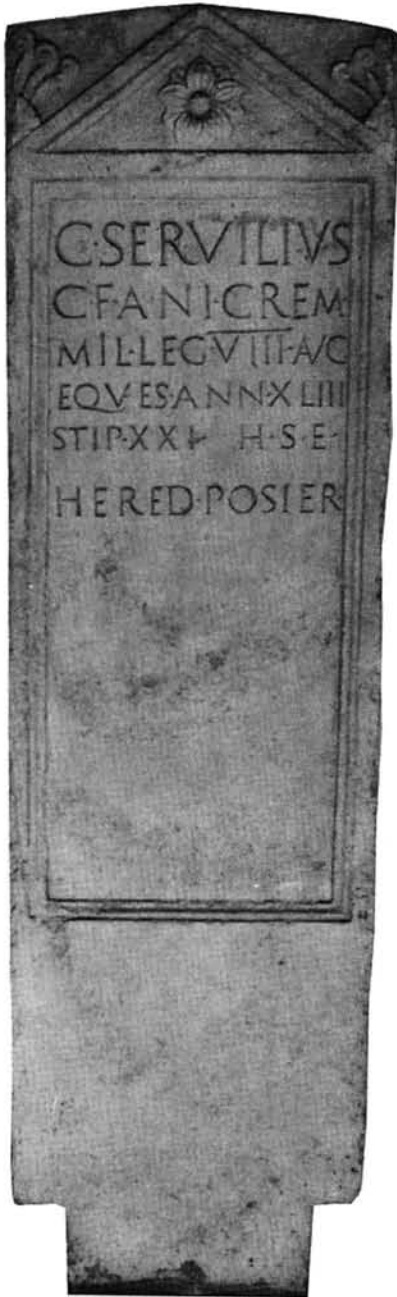

Abb. 3: Grabstele. Grabstele. Graz, StLMJ Inv.-Nr.60

Abb. 4: Grabstele. Szombathely (Steinamanger), SM Nr.71

Abb. 5: Grabstele, Graz, StLMJ Inv.-Nr. 104

Abb. 6: Grabstele, Zalaötvő, Múzeum
Inv.-Nr. ZGM 54.9.1.

Abb. 7: Grabstele, Zalalövő, Múzeum
Inv.-Nr.ZGM 50.4.1

Abb. 8: Grabstele, Ptuj, Sloven.trg (Hauptplatz)

Abb. 9: Grabstele, Szombathely, SM Nr.73

Abb. 10: Grabstele, Weiz, Taborkirche

Abb. 11: Grabstele, Zalaegerszeg, Gőcseji Múzeum
Inv.-Nr.90.19.1.

Abb. 12: Grabstele, Graz, StLMJ Inv.-Nr.161.

Josip VIDOVIĆ

SVETA JELENA, ŠENKOVEC 1990–1996

Arheološka istraživanja tijekom ovih šest godina teku u kontinuitetu, te se istražuju ostaci sakralne arhitekture nekadašnjeg pavlinskog samostana, koji na ovome mjestu sagrađe braća Pavlini 1376. godine, na poziv braće Lackovića, tadašnjih feudalnih gospodara Međimurja i Čakovca. U neposrednoj blizini Čakovca darovaše im posjede i lokaciju „Varhelj”, gdje sagrađiše samostan i crkvu u čast blažene djevice Marije i Svih Svetih za pokoj duša njihovih i njihovih pređa. Darovanja potvrdi kraljica Marija 1386. god., te kralj Sigismund 1406. god. Potonji vlasnici Čakovca i Međimurja grofovi Celjski (Herman Celjski) obdare samostan 1420. god. selom Šenkovcem (Sinkolcz). Kada Međimurje darovnicom naslijedi obitelj Zrinskih 1546., obdariše ovi pavline raznim povlasticama i imanjima, a uz pavlinsku crkvu sagrađe obiteljsku grobnicu u obliku šesterokuta. Čitav kompleks zahvati katastrofalan požar 1695. god. a obnova traje sve do 1705. god., no zbog poznate političke situacije devastirana je grobnica obitelji Zrinskih, te pretvorena u kapelicu Blažene djevice Marije od veselog pohoda. Vjerojatno već tada odstranjeni su i posmrtni ostaci naših velikana, što su potvrdila i arheološka istraživanja 1924. god. koja su poduzela „Braća Hrvatskog Zmaja” pod vodstvom Velikog meštra, Emilia Laszowskog. Ova istraživanja poduzeta su sa namjerom da se posmrtni ostaci ove slavne obitelji prenesu na dostojnije mjesto (Zagrebačku katedralu), kamo su nešto ranije preneseni i posmrtni ostaci Petra Zrinskog i Krste Frankopana iz Bečkog Novog Mjesta. Arheološka istraživanja 1990. god. zaštitne su prirode, nakon čega je odlučeno da se čitav teren oko postojećeg svetišta sustavno istraži, te ovisno o očuvanosti kasnije prezentira kao arheološki park, ili pak da se zbog značaja kompletno rekonstruira ili restituira ako je to moguće. Dosad je istražena polovica terena uz postojeće svetište, dok će ostatak terena biti istražen narednih godina, na što nas obvezuju prethodno otkriveni arheološki nalazi.

ŠENKOVEC 1990

Mjesna zajednica Šenkovec te je godine pristupila realizaciji izvedbe kanalizacijske mreže u naselju Šenkovec, prema već ranije utvrđenom planu.

(1) Za navedene radove nisu bili zatraženi posebni uvjeti uređenja prostora iz oblasti zaštite spomenika kulture iz Zagreba. (2) Na zahtjev Muzeja Međimurja i navedenoga zavoda na sastanku u Mjesnoj zajednici Šenkovca dogovoreni su daljnji uvjeti izvedbe radova na ovome prostoru. (3) U slučaju arheoloških nalaza radovi se moraju obavljati ručno pod neprestanim nadzorom arheologa, a ako je potrebno sonda se može i proširivati prema potrebi. Graditeljsku arhitekturu potrebno je u najvećoj mogućoj mjeri sačuvati i zaštititi od daljnjeg propadanja. Odmah u početku iskopa uočeno je kosturno groblje, te se prešlo isključivo na ručni iskop, a na mjestima nalaza groba sonda se proširivala prema potrebi. (4) Prije početka radova izvođač je priložio svu postojeću dokumentaciju za ovu lokaciju. (5) Trasu nadzora pratimo od smjera juga prema sjeveru, te već na prvom metru iskopa nailazimo na ukop u jamu

dubine 1,40 m. Ukop je orijentacije istok-zapad sa nagibom proljetnog solsticija. Slijedeći ukop slijedi tek nakon tri metra, dubine 1,70 m orijentacije zapad-istok, što je do sad jedinstveni slučaj istraživanja ovog prostora. Nekoliko devastiranih kostiju govori nam da je ukop izvršen u već popunjenu grobnu jamu, čime je devastiran raniji ukop. Ispod sklopljenih ruku ovog kostura nađen je mali srebrni novčić kralja Ludovika (1372–1382). (6) Slijedi opet prazan prostor od pet metara, nakon čega slijedi pravilan gusti red ukopa do pojave temeljne arhitekture. Nailazimo na sedam ukopa u pet grobnih jama prosječne dubine od 1,50 do 1,70 metara. Svi ovi grobovi sadrže grobne priloge odjeće, ili pak obuće. (7) Prvi temeljni zid od cigle širine 0,80 m. te dubine 0,81 m. razdaljine je metar i pol od posljednjeg ukopa. U neposrednoj blizini ovog temelja nađen je veliki mlinski kamen promjera jedan metar sa kvadratičnim utorom u središtu. Na udaljenosti od dva metra nailazimo na boltani cigleni kanal širine 0,80 i dubine 0,65 m. Na situacionom planu br. 1. kanal je detaljiziran u mjerilu 1:10. Slijedeći temelj od cigle slijedi nakon 2,5 m. u pravcu sjevera, širine 1 metar i dubine svega 0,22 m. Do graničnog prostora parcele nailazimo na još tri temeljna zida raznih dimenzija i dubina, kao što se vidi na situacionom planu, ali ukopa na ovome prostoru ne nailazimo.

Sondu kanalizacijske mreže pratimo cijelom dužinom Jelenske ceste, sve do potoka u neposrednoj blizini, te na ovome prostoru ne nailazimo na arhitekturu, ili pak groblje sa kosturima. U neposrednoj blizini granične parcele uočena je velika vapnara iz domene izgradnje samostanskog kompleksa.

Zbog polaganja kanalizacijskih cijevi, kojih dubina na nekim mjestima prelazi četiri metara, što je vidljivo na datoj dokumentaciji izvođača, morali su se kosturi iz jama odstraniti i pohraniti u Muzeju. Temeljna arhitektura sačuvana je u potpunosti, nakon čega je sonda zatrpana otkopnom zemljom.

ŠENKOVEC 1991

Muzej Međimurja, u suradnji sa Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba, odlučio je da se lokalitet Sv. Jelene u Šenkovcu sustavno istraži, te da se nakon istraživanja prezentira javnosti kao arheološki park, zavisno o vrijednosti nalaza, sačuvanosti arhitekture i značaja spomeničke baštine. U svezi s time napravljen je plan dugoročne strategije istraživanja i zatražena su financijska sredstva od nadležnih organa županije. U skladu pak sa zakonskom osnovom zatražena je dozvola za arheološka istraživanja od Republičkog zavoda, te Ministarstva za prosvjetu i kulturu iz Zagreba, koja je izdana 9.5.1991. god. pod brojem 532-10-1/14-91-02. Na temelju pak usmenog dogovora sa ing. Ksenijom Petrić, te arheologom Marijom Šmaljcij dogovoreni su prioritetni zadaci kao i posebni uvjeti istraživanja, na temelju kojih je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba izdao dozvolu pod brojem 380-19-05-91-1/KP/BS od 10.6.91. god. Tokom mjeseca lipnja i srpanja obavljena su arheološka istraživanja na dogovorenoj lokaciji u Sv.Jeleni. (8) Sama kapelica, odnosno ostatak svetišta nekadašnje pavlinske crkve uvršten je u najviši rang spomeničke baštine, te su istovremeno sa arheološkim istraživanjima započeli i konzervatorsko-restauratorski radovi u unutrašnjosti svetišta, koja obavlja Restauratorski zavod iz Zagreba pod stručnim nadzorom Ivana Srše prof. povijesti umjetnosti i konzervatora. Arheološka istraživanja obavljaju se prema zacrtanim regulama. (9) Parcela oko kapelice zasađena je crnogoričnim drvećem, koje je odstranjeno sa položaja istraživanja. (10) Prema dogovoru prvo

se pristupilo čišćenju kripe u unutrašnjosti svetišta koja je bila dugo vremena zapuštena, i ispunjena raznim otpadnim materijalom koji je uzrokovao vlažnost podnice i zidova. (11) Ovu grobnicu porodice Knežević istraživao je i E. Laszowski 1924. god. kada je sa južne strane svetišta probijena bolta koja je spajala grobnicu sa dječjim grobom iz vana. Nakon ovog istraživanja ovaj otvor dugo nije zazidan, čime je omogućeno zalaženje u grobnicu i devastacija posmrtnih ostataka ove grobnice. (12) Grobnica je do vrha bila ispunjena zemljom, uglavnom glinom, te otpadnim ulomcima kipova kipara Luje Bezeredija, koji je duže vrijeme kapelicu koristio kao kiparski atelje. (13) Takode treba spomenuti da je unutar kripe pronađeno i dosta pohranjene gotičke kamene građe, doprozornika, dovratnika, dijelova oltarne menze, krstionice, kao i donji dio kamenog kipa Sv. Ivana Nepomuka. (14) Ova pokretna arheološka grada očišćena je na terenu, te pohranjena u Muzej. Metalne željezne rake, dva komada nađene su veoma devastirane kao i ostaci pokojnika, tako da su od pokretne arheološke građe sačuvani samo metalni nosači raka. Nakon čišćenja, kripta je foto i geodetski snimljena, bez zadiranja u postojeću arhitekturu. Istražnu sondu otvaramo sa južne strane postojećeg svetišta uz sam zid, te je naknadno proširujemo prema potrebi. Arheološke slojnice kopamo postupnim skidanjem slojeva. Prvu slojnicu čine kultura trave sa sitnim humusnim slojem debljine do 0,20 m. Zatim slijedi slojnica do dubine 0,60 m raznog otpadnog materijala ranijih faza popravaka, pregradnji i nadogradnji postojećeg objekta. I na dubini do skoro jednog metra nailazimo na sporadičan građevni materijal, što nije i čudo, budući da se mauzolej gradio naknadno u neposrednoj blizini. (15) Slijedi sloj fine žute gline do dubine 1,2 m. kada se počnu nazirati prvi ukopi u jamu. Nekoliko ukopa uz sam zid svetišta veoma su dobro ušćuvani, a tik do njih nalazi se masovna grobnica, nastala kao posljedica gradnje mauzoleja, čiji temelji su znatno dublji, te su ukopi sa ovog prostora premješteni u zajedničku grobnicu. Svi sačuvani ukopi su u drvenu raku, orijentacije istok-zapad, sa prekrštenim, ili pak ravno položenim rukama. Svi sačuvani kosturi nemaju nikakvih grobnih priloga uz sebe do li jednostavne željezne pojasne kopče. Kod groba 5 na položaju pojasne kopče nađen je željezni lokot ili brava, koji nakon površinskog čišćenja u muzeju površinski se sastoji od zlatnih tankih listića. (16) Proširenjem sonde pratimo temelje mauzoleja sa njegove istočne strane u cijeloj dužini. Sjeveroistočni kao jugoistočni krak šesterokuta dužine su šest metra, a širina zidina iznosi 1,5 m. Vanjska strana temelja građena je od velikih obrađenih kamena, dok je unutrašnjost zidina ispunjena ciglom i neobrađenim kamenom, zidana živim vapnom. Dubinu temelja pratimo do dva metra. (17) Gornji dio temelja čine cigle koje su djelomice sačuvane. Kod dubine 1,2–1,4 m. nailazimo na devastirane grobne ukope, izvršene tijekom gradnje mauzoleja. Čuvanje ukopa u najvećoj mogućoj mjeri tokom gradnje mauzoleja prisutna je na svakom koraku. (18) Na prostoru između dva kontrafora sa južne strane svetišta pronašli smo u temeljima još jedan kontrafor vjerojatno iz domene gotike. Uz sam zapadni postojeći kontrafor nalazi se mala dječja obzidana grobnica pokrivena jednostavnom kamenom pločom. (19) U nastavku istraživanja pratimo temelje lađe crkve, te sjeverni krak mauzoleja koji se prisanja na lađu crkve sa kojom je spojen vratima. (20) Ovaj krak ima dužinu 6 metara i završava polukružnim kontraforom. Koliko nam dozvoljava prostor, istražili smo i spoj mauzoleja i crkvene lađe sa unutarnje strane mauzoleja. (21) Temelj crkvene lađe širine je jedan metar, izrađen od obrađenog kamena. Sondu nakon istraživanja djelomice zatrpavamo otkopanom zemljom. Prema posebnim uvjetima, dogovorenima ranije, načinjen je upojni bunar poradi visokih podzemnih voda, kao i poradi oborinskih voda sa krova svetišta. Hodna površina spuštена je za gotovo pola metra,

poradi isušivanja zidova. Arhitektura na terenu zaštićena je pokrivom radi zaštite. (22) Kao i ranije, načinjena je potrebna foto i geodetska dokumentacija.

ŠENKOVEC 1992

Arheološka istraživanja 1992 obavio je muzej tijekom mjeseca lipnja i srpnja, sa utvrđenim planom, te dogovorenim posebnim uvjetima zbog visoke rangiranosti spomeničkog kompleksa. Opseg i uža lokacija istraživanja usklađeni su sa dinamikom radova na sanaciji kapelice (sanaciji vlage), statici, te na restauratorskim radovima u unutrašnjosti svetišta. Cilj istraživanja je sjeverna strana uz postojeće svetište. Istraživanja obavljamo postupnim skidanjem slojeva do kraja temelja postojeće arhitekture, kako bi se mogle uočiti eventualne promjene nastale tijekom stoljeća. Upravo ova istraživanja polako luče dvije faze graditeljstva na ovome objektu. Barokizirani objekt nakon katastrofalnog požara 1695. god. djelomice koristi temelje ranije gotičke faze ovog objekta, kao i građevni materijal u sekundarnoj upotrebi. Temelji postojeće arhitekture daju slijedeću sliku nakon istraživanja. Pet redova cigle dubine 0,34 m, slijedi istaka jednog reda cigle 0,07 m. koja ujedno označava nivo hodne površine, kao i prag dvojih ulaznih vratiju koja su sada zazidana, a nekada su vodila iz samostanskog krila u samo svetište. (23) Slijedi sloj temelja građen od obrađena kamena dubine 0,37 m. (24) Na ovome dijelu temelja sačuvana je i stara žbuka. (25) Najdonji dio temelja seže do dubine 0,81 m. također od obrađena kamena, a od gornjeg kamenog temelja odvojen je laganom istakom. (26) Ukupna dubina temelja iznosi 1,59 m. Arhitektonski elementi temelja dva kontrafora razlikuju se u strukturi, te vjerujemo da su sagrađeni nakon rušenja samostanskog krila, a u nekoliko mahova pojačavani su u temeljnom dijelu. U nekoliko mahova na zapadnom dijelu sonde nailazimo na kosti pokojnika koje su ovamo prenešene naknadno. (27) Vrlo plitki temelji od dva do tri reda cigle, te manjih dimenzija u ovoj fazi istraživanja ne daju spoznaju funkcionalnosti u prošlosti. Temeljni zid debljine jedan metar od obrađena kamena vrlo čvrste konstrukcije koji teče od zapadnog kontrafora prema sjeveru u početka smatramo temeljima samostanskog krila. No ovaj zid prekida se nakon četiri metra, a sa njegove istočne strane prislonjen je kvadratični obzidani depo gotičke grade. Depo je sadržavao 32 komada gotičkih elemenata, rebara, doprozornika, dovratnika, gotičku petu, elemente trifore ili bifore i ostali gotički materijal na kojemu se veoma dobro očituju tragovi nekoliko premaza bojom. (28) U neposrednoj blizini gotičkog depoa nailazimo također na dva veoma plitka temelja od cigle. Zid, odnosno temelje, samostanskog krila sa istočne strane nažalost možemo pratiti samo u temeljnoj žbuci, dok je ostali građevni materijal nestao. (29) Proširujući sondu prema istoku od istočnog kontrafora pratimo jedan temeljni zid sazidan od dosta gotičkih spolija, čiji temelji sve su dublji prema istočnoj strani. Ovaj zid nažalost možemo pratiti svega dva metra do granice posjeda u vlasništvu Muzeja. (30) Sa sjeverne strane 4,5 m. pojavljuje se temeljni zid širine 1 metar od obrađena kamena, pravilne orijentacije istok-zapad, kojeg također pratimo do našeg vlasništva. Između ova dva temeljna zida nailazimo na dva kosturna ukopa, orijentacije istok-zapad. Jedan od ukopa imao je jednostavnu željeznu pojasnu kopču. Na samome rubu sonde nazire se drugi red ukopa. Na ovome prostoru u najdonjem horizontu gotovo kod same zdravice pronađeno je nekoliko fragmenata prethistorijske keramike, kao i veoma dobro ušćuvan kremen nožić. (31)

ŠENKOVEC 1993

Kao i ranijih godina, tako i ove godine obavljeni su konzultativni razgovori sa nadležnim republičkim tijelima i zadani prioritetni zadaci o arheološkim istraživanjima. (32) Arheološka istraživanja obaviti će se tijekom mjeseca lipnja i srpnja, a uža lokacija određena je na položaju zapadno od postojećeg svetišta. (33) Istraživanja obavljamo postupnim skidanjem slojeva kao i ranijih godina, a dubina sonde ovisna je o financijskim sredstvima datim za tu namjenu. (34) Sondu otvaramo uz južni kontrafor, gdje se spajaju temelji nekadanje lađe crkve, te sjeverni krak šesterokutnog mauzoleja, sa ulaznim vratima iz lađe crkve. (35) Proširujući sondu na sjevernu stranu svetišta zasad ne nailazimo na nekakvu temeljnu arhitekturu, već na dosta devastirane ostatke plitkih stupova koji su nažalost stradali i tokom istraživanja 1924. god. Najme prema terenskom dnevniku E. Laszowskog u stupu blizu svetišta pronađen je ugrađen u stup veći dio nadgrobne ploče Nikole Zrinskog od crvenog veroneškog mramora. (36) Nekoliko metara na zapad od postojećeg svetišta sačuvan je dio podnog taraca u lađi crkve. (37) Ovaj nalaz veoma je značajan zbog visinske kote u mogućoj revitaliziranoj lađi crkve. (38) Prateći južni temelj lađe crkve prema zapadu nailazimo na dio opločenja gotičkog pobočnog oltara. Opločenje je izvedeno u maniri riblje kosti, tj. cigla je postavljena sjekomice, omeđena sa dva pregradna zida lagano ucijepljena u temeljni zid crkvene lađe. (39) Sjeverno od gotičkog opločenja nailazimo na temeljni cigleni zid dužine dva metra koji je vjerojatno nosio stupove koji su odvajali pobočni oltar. Južni temeljni zid od ođradena kamena širine jedan metar, zidan živim vapnom pratimo prema zapadu do dužine 12,5 m gdje nailazimo na ulazni zid u lađu crkve. Ovaj pod pravim kutem skreće prema sjeveru, te se prekida nakon 4,5 metara. Nažalost, ostatak zapadnog ulaznog temelja, kao i sjevernog zida crkvene lađe nalazimo samo u tragovima temeljne žbuke. Sa južne strane temeljnog zida prislonjena su tri kontrafora. Prvi kontrafor neposredno uz mauzolej ima polukružni oblik, dok su ostala dva kontrafora kvadratična oblika dimenzija 1 x 1,5 m. sačinjeni od obrađena kamena kao i temeljni zid lađe, te su lagano odvojeni od temeljnog zida. Ovi kontrafori vidljivi su na prikazu pavlinskog samostana J. Bedekovića „Natalle sollum” iz 1752. god. E. Laszowski nije ih donio na svojoj nacrtnoj dokumentaciji istraživanja 1924. god. (40) Proširenje i barokizacija objekta nakon požara vidljivi su i u temeljnoj arhitekturi. Proširenje crkvene lađe iznosi svega 4 metra, iako nedostaje nastavak južnog zida. (41) Njegov kraj fiksira nam četvrti kontrafor kako je vidljivo i iz Bedekovičeva prikaza, a dimenzijama u potpunosti odgovara ostalim kontraforima. I ovaj zid vidljiv je u temeljnoj žbuci, a na njegovoj trasi pronađen je veliki mlinski kamen. (42) Nakon četiri metra nailazimo na zapadni zid sa tragovima ulaznih vratiju u lađu crkve. Unutar sonde ostavljamo veliki profil u kojem možemo pratiti slojnice od hodne površine do sterilne zemlje in situ. Na dubini oko jednog metra uočeni su tragovi požara dubine 5 do 10 centimetara, ostali od velikog požara iz 1695 god. (43) U cijelome prostoru crkvene lađe na ovoj dubini nailazimo na sporadične nalaze kostiju koje nisu u prvobitnome položaju. (44) Dobro ušćuvan kostur mlade ženske osobe, bez donjih ekstremiteta, zbog priloga u grobu možemo pripisati utjecajnim porodicama tog vremena. Prema opisu terenskog dnevnika ovaj naš istražen grob nalazi se u neposrednoj blizini ženskog groba, kojeg je Laszowski istražio 1924. god. i pod upitnikom ga pripisao Katarini Zrinskoj. (45) Grob nije imao obzidanu grobnicu, već jednostavni kvadratični tarac ispod glave. Značajnijeg dostojanstvenika obilježavaju grobni prilozi: pokrivala za glavu od sitnih staklenih perli, fina staklena ogrlica oko

vrata, srebrni pojasni lanac, kao i ostaci bluze protkane srebrnim i zlatnim nitima. Ovo napominjemo sa razlogom, budući da 90% ukopa nema nikakvih grobnih priloga. Do dubine jednog metra ovo je jedini ukop, te stoga sondu zatrpavamo plitkim slojem otkopne zemlje na PVC foliju kako bi se na istome terenu izvršila istraživanja iduće godine.

ŠENKOVEC 1994

U skladu sa rješenjem koje je izdalo Ministarstvo za kulturu i prosvjetu, te Zavod za zaštitu spomenika kulture, pristupilo se ovogodišnjem planskom istraživanju na položaju Sv. Jelene u Šenkovcu. (46) Ovogodišnja istraživanja obuhvaćaju istu lokaciju kao i lani, te proširenje, čime je objedinjen prostor sa sondažnim istraživanjima 1990. god. Ukupna dužina sonde smijera istok-zapad iznosi 23. dužna metra, sa oznakama kvadranata od 1-23 i širine 16 metara sa oznakama kvadranata A-P. Sondu u početku skidamo od hodne površine 10 metara u smjeru zapada kako bi je spojili sa zaštitnom sondom iz 1990. god., te južno koliko nam to dopušta prostor. (47) U prostoru unutar četiriju kontrafora nailazimo na grobove više ukopa u istu jamu, ali i na niz devastiranih kostura kao posljedice naknadne gradnje na ovome prostoru. (48) Svi odreda ukopi sa ovog prostora nemaju gotovo nikakvih predmeta uza se, osim nekoliko dislociranih priloga. (49) Prostor između crkvene lađe i današnje ceste do dubine ukopa dao je niz pokretne arheološke grade. (50) Na ovome prostoru pratimo vodovod u dužini 15 metara koji je napravljen od cigle i presjeca zapadni temelj lađe crkve. (51) Unutar lađe sondu produbljujemo do dubine 1,20 m. kada se pojavljuje mnoštvo ukopa. (52) Zbog skučenog prostora ukopi su devastirani, a teško je bilo ponekad i lučiti grobne priloge kojem od ukopa pripadaju. Svi ovi prilozi uglavnom su od pogrebne odjeće, ili pak obuće, kao i česti prilozi duhovnog karaktera, krunice, križevi, molitvenici i ostali prilozi položeni u grob. Na kraju istraživanja uklonjen je postament sa šesterokutnim taracom, nakon čega je učinjena geodetska snimka položaja grobova i arhitekture. Sonda je kao i prethodne godine zatrpana otkopnom zemljom tridesetak centimetara, kako bi se nastavilo istraživanje naredne godine.

ŠENKOVEC 1995

Prema već ranije utvrđenom planu, ove godine potrebno je do kraja istražiti crkvenu lađu, kao i samo svetište, budući da je uklonjena skela iz svetišta. Stoga istraživanja započinjemo u samome svetištu rušenjem ciglenog oltara na istočnoj strani svetišta. (53) Oltar je od cigle i sa dva kraja vezan uz postojeći zid, čime su oštećene slikarije iz 19. st. (54) Unutar oltara pronađen je kamen sa potpisom majstora i godinom izvedbe samog. (55) Čitav prostor svetišta skidamo, postupno ostavljajući postojeću arhitekturu in situ, budući da je porodična grobnica obitelji Knežević očišćena još 1991. god. Ispod oltara nalazimo zid potkovičastog oblika, sazidan od cigle kao postament oltaru. (56) Po sredini u smjeru istok-zapad ide kanal za vodu sazidan od cigle. (57) Kanal je dužine 2,5 m. i širine pola metra. Prostor između kanala i zidova ispunjen je zemljom sa dosta pokretne arheološke grade. (58) Na dubini 1,20 m. nailazimo na segmente gotičkih grobnica, koje su devastirane ovam posljednjom preinakom unutar svetišta. (59) Veći dio zida, odnosno podzida, morali smo skinuti kako bi se ugradili zračnici za isušivanje zidova, dok su ostaci gotičkih grobnica ostali in situ. (60) Nakon istraživanja prostor unutar zračnika zatrpan je ilovačom koja je nabijena, dok je porodična

grobница obitelji Knežević ostala u zatečenom stanju. Nakon toga pristupilo se istraživanju u lađi crkve. (61) Velika većina ukopa najdonjeg horizonta nije zatečena u prvobitnom položaju zbog čestih ukopa u istu jamu, a na pojedinim mjestima izgleda kao ukop u zajedničku grobnicu. (62) Nasuprot ulazu u postojeće svetište, tri metra zapadno, nađene su dvije obzidane grobnice dimenzija 2,5 x 2,2 m. sa pregradnim zidom. Nažalost, grobnice su zatečene bez ukopa. (63) Dio postamenta u lađi crkve koji se nadovezuje na ulaz u mauzolej a prekriven je ciglama velikih dimenzija, te obzidan pregradnim zidovima istražili smo do zdravice. (64) Nakon završetka istraživanja sve ukope dosad pohranjujemo u obzidanim grobnicama, a prostor unutar crkvene lađe kao i čitavu arheološku sondu zatrpavamo otkopnom zemljom do visine hodišta. Time je završeno istraživanje južne strane svetišta, kao i prostor crkvene lađe, a sonda je spojena do granice postojeće ceste. Istraživanja će se nastaviti slijedećih godina.

Bilješke

- ¹ Dozvolu za ove radove izdao je tadašnji Komitet za građevinarstvo općine Čakovec 1982 godine.
- ² Kapela Sv. Jelene u Šenkovcu, zajedno sa pripadajućim okolišem tretira se kao arheološka zona, te je upisan u Registar nepokretnih spomenika kulture, Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu pod registarskim brojem 790.
- ³ Muzej Međimurja ovaj lokalitet stavio je pod zaštitu u Konzervatorskoj dokumentaciji prostornog uređenja Međimurja do 2000 god. 15. 2. 0., popis arheoloških nalazišta 205, red. br. 27, Šenkovec. U dva navrata izmjenjen je prostor oko postojeće kapelice, odnosno ostatka svetišta nekadanje pavlinske crkve i to u službenim vjesnicima općine 5/80 i 5/85. Do realizacije ni jedne ni druge promjene nije došlo, pa su do početka istraživanja na ovoj lokaciji ostala četiri vlasnika, dok je dio parcela otkupljen od privatnika tek u posljednje vrijeme.
- ⁴ Vremenske prilike bile su veoma otežane, budući da se radilo o zadnjem mjesecu kalendarske godine.
- ⁵ Na kartama je označena trasa kanalizacije kroz naselje Šenkovec, te dubina polaganja cijevi na lokaciji uz kapelu.
- ⁶ Ovaj srebrni novčić razriješio je povijesnu dilemu dovršetka gradnje pavlinske gotičke crkve u 14. st. u vrijeme feudalnih gospodara Međimurja, braće Lackovića, koji su ujedno i osnivači i donatori pavlinskog reda u Međimurju, a ne kako se smatralo da i dovršetak crkve pripada Celjskima, koji su nasljednici Međimurja nakon tragične pogibije Lackovića na krvavome Križevačkom saboru.
- ⁷ Perle od raznobojne staklene paste nađene su u grobu u dosta neprirodnom položaju, gotovo ispod kostura, pa se može pretpostavljati da su stavljane kriomice, budući da su se vjerski običaji tog vremena veoma strogo odnosili prema bilo kakovome polaganju priloga uz pokojnika, smatrajući to poganskim običajima.
- ⁸ Prva sustavna arheološka istraživanja obavljena su pod stručnim nadzorom prof. Josipa Vidovića, kustosa Muzeja Međimurja, uz suradnike iz muzeja prof. Vladimira Kalšana povjesničara, te Lidijske Plavec-Butković prof. kulturne historije. Fotodokumentaciju obavlja Željko Hlebec muzejski fotograf, a geodetsku dokumentaciju za muzej obavlja Međimurje-inginjer. (Josip Vlahek Ines Kostel)
- ⁹ Uvjeti su ranije dogovoreni sa prof. Marijom Šmaljcem, redovitim prof. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te ing. Ksenijom Petrić iz Regionalnog zavoda, voditeljem nadzora nad spomenicima u Međimurju.
- ¹⁰ Vlasnici privatnih kuća u Svetojelenjskoj ulici zasadili su crnogorična stabla oko postojeće kapelice u najboljoj namjeri kako bi uljepšali vizuelni efekt na dosta oronulo stanje postojećeg objekta.
- ¹¹ Kneževići su u posjed kompleksa bivšeg pavlinskog samostana došli 1802. god. kada je uslijedila kraljeva

- darovnica. Od 1822. god. nakon posljednjeg preuređenja kompleksa po nalogu Kneževića, ovaj pavlinski kompleks dobiva naziv „Capella S. Helene in Castello illmi e liberis Baronibus Ioannis Knesevich”.
- ¹² Ove podatke crpimo iz terenskog dnevnika Emilija Laszowskog, te dopisivanja koje vodi sa nadstojnikom imanja u Šenkovcu, koji moli da se otvor u kriptu zazida, kako djeca ne bi ulazila u kriptu i činila štetu.
- ¹³ Prilično dugo kapelica je bila bez vratiju i prozora, u vrlo zapuštenom stanju, o čemu svjedoče mnogi grafiti iz tog vremena, a bilo je i razmišljanja da se postojeći objekt sruši i iskaristi za drugu namjenu. Ovu katastrofu spriječio je akademski slikar i kipar Lujo Bezeredi, koji dobiva od nadležnih vlasti ovaj objekt za potrebe kiparske radionice, te je on dao ugraditi prozore i vrata, čime je ovaj visoki spomenički objekt spašen od potpune propasti.
- ¹⁴ Pakretna arheološka grada djelomice je očišćena i konzervirana na terenu, te kasnije deponirana u Muzeju.
- ¹⁵ Podaci o gradnji mauzoleja porodice Zrinskih imaju dvije interpretacije u svezi početka gradnje ovog objekta. U prvoj varijanti početak gradnje mauzoleja je odmah nakon što Zrinski dobivaju u posjed Međimurje, dakle već prije 1561, pa bi stoga u njemu bili pokapani i Nikala Šubić Zrinski-Sigetski i njegova žena Katarina. Drugi datum vezan je za godinu 1626–7, koji govori da su grobnicu dali sagraditi tutori malodobne djece Nikole i Petra. E. Laszawski istražujući ovaj lokalitet 1924. god. mišljenja je da je grobnica sagrađena ranije, iako ni on nije zatekao pasmrtna ostatke abitelji u mauzoleju.
- ¹⁶ Dio grobova položen nepasredno uz postajeće svetište, prema arheološkoj interpretaciji nalaza pripada kraju 14. i početku 15. st. Nalaz lakota od željeza ukrašen zlatnim listićima (provjera kad zlatara) kao pojasna kopča rijedak je i vrlo interesantan podatak. Iz usmenih podataka sličan nalaz posjeduje muzej Murske Sobote iz Slovenije, a podatke dugujem arheologu Branku Kermanu.
- ¹⁷ Dubina temelja nije istražena da najdublje kote, budući da je pijezometar podzemnih voda u to vrijeme bio vrlo visok, a što se tiče arheološke sande ona je na 1,5 m. u potpunosti sterilna.
- ¹⁸ Ukopan broj kastura položenih u zajedničku grobnicu nije bilo moguće utvrditi, budući da su pojedini ukopi preneseni samo u fragmentima, a dijelom ostali in situ što se vidi na situacionom polazaju sonde.
- ¹⁹ Ova dječja grobnica bila je pokrivena kamenom pločom, koju čuvamo u Muzeju. Grobnica se nadovezivala na poradičnu grabnicu obitelji Knežević sa boltanim otvorom, koji je dugo nakon istraživanja E. Laszowskog ostao otvoren, te su se djeca uvlačila u njega i devastirala pasmrtna ostatke. Usmenom predajom kasnije je ovaj otvor smatran otvarom za zbijeg, a povezivao je stari grad Čakovec sa pavlinskim samostanom. Sama veličina otvora demantira ovu predaju. Muzej posjeduje fotografije amaterskog istraživanja iz 1921 god. koje je snimio gospodin Ladislav Kronast, osnivač Muzeja, a koje prikazuju istraživanja na brdu neposredno uz samostan, gdje je vidljiv veliki kameni dovratnik sa grbom na vrhu. Tekst ispod fotografije glasi: „Ulaz u podzemnu kriptu i tajni prolaz za stari grad Čakovec” Usjek kaji je kopan do prolaza mogao bi riješiti enigmu nalaza bjelobrdske materijala, kaji se od početka pripisuje nalazima Sv. Jelene kod Šenkovca. (Tomičić) U tri navrata pokušali smo pronaći ovu lokaciju, no bez uspjeha.
- ²⁰ Temelj crkvene lađe izveden je od obrađena kamena, širine 9 m.
- ²¹ Za vrijeme istraživanja E. Laszowskog parcela oko postojećeg svetišta pripadala je d.o.o. Slavonija, koje je dozvolilo arheološka istraživanja koja poduzimaju „Braća Hrvatskog Zmaja”. Nakon istraživanja dat je zahtjev od Braće da se prema priloženaj skici E. Laszowskog d.o.o. Slavonija adrekne parcele oko svetišta, što je ova i učinila. Nažalost, u vremenima poslije rata privatni posjednici okoljnih parcela proširuju svoje posjede, ne poštujući ni najmanje svetinje naših velikana.
- ²² Zbog usmenog dogovora da se nakon istraživanja naprave upojni bunari, sonda je djelomice zatrpana otkopnom zemljom a djelomice riječnom valuticom. Čitav istraženi teren zaštićen je od atmosferilija.

- ²³ Ovaj dio temelja veoma je razoren zbog razrastanja korijenja drveta „drenak”, koje je sadeno u Međimurju da bi služilo kod liturgijskih obreda Cvijetne Nedjelje.
- ²⁴ Iz samostanskog krila u svetište vodila su dvojna vrata, koja su sada zazidana, a iznad vratiju, nakon rušenja samostanskog krila napravljena je imitacija u žbuci dvaju postojećih prozora sa južne strane svetišta. Kada su se desile ove preinake zasad je sa sigurnošću teško odrediti, budući da je istražen mali dio kompleksa nekadanjeg pavlinskog samostana.
- ²⁵ Žbuka se manje – više sačuvala na cijelome otkopnom sloju ovog dijela sonde, iako je mjestimice bila veoma oštećena. Bolje sačuvanu žbuku učvrstili su i zaštitili restauratori koji ovdje rade.
- ²⁶ Prema načinu i obliku temelja, ovaj dio smatramo originalnim gotičkim slojem temelja.
- ²⁷ Raster groblja oko pavlinskog samostana teško je odrediti, zbog izgradnje privatnih objekata na tom prostoru. Nalaz kostura kod gradnje, te prenošenje kostiju uz sakralni objekt opća je pojava na području Međimurja.
- ²⁸ Zbog obzidanosti ovaj nalaz u početku smatramo zidom, a tek naknadno uviđamo da je to deponij uredno poslagane i obzidane gotičke građe.
- ²⁹ Kada je nestao građevni materijal ovog temelja teško je odrediti. Kod raznih dogradnji i preinaka često se koristi građevni materijal u sekundarne svrhe, a i izgradnja naselja u neposrednoj blizini koristi građevni materijal sa ovog terena.
- ³⁰ Čitav prostor između dvaju kontrafora, kao i temelj koji teče prema istoku, sačinjeni su od raznih spolija gotičke građe u sekundarnoj uporabi, i kao takovi ostavljeni su in situ.
- ³¹ Prethistorijska keramika, kao i kremeniti nožić na ovome prostoru ne trebaju čuditi, budući da je teren blago povišen u neposrednoj blizini potoka, te kao takav uvijek je bio pogodan za stanovanje.
- ³² Zbog dinamike radova na ovome objektu visoke spomeničke vrijednosti radilo je istovremeno više zaštitarskih ekipa. Tako se uz arheološka istraživanja istovremeno obavljaju i radovi na sanaciji fresaka unutar svetišta, kao i sanacija vanjskog pročelja.
- ³³ Ovogodišnja istraživanja možemo nazvati revizionim istraživanjima, budući da je i E. Laszowski 1924. god. istraživao na istoj lokaciji. Prema postojećoj dokumentaciji koju posjedujemo, ona je veoma manjkava i nedostatna, a odnosi se uglavnom na arhitekturu, dok je položaj grobova u potpunosti zanemaren.
- ³⁴ Zbog ograničenja financijskih sredstava, nije bilo moguće određenu sondu u potpunosti istražiti, što je donosilo dosta poteškoća na terenu.
- ³⁵ Popločenje ciglom velikih dimenzija na spoju ulaza u mauzolej nije opločenje lađe crkve, a nije ni grobnica kako se moglo pretpostaviti. Ovaj nalaz ostavljen je nakon istraživanja nedirnut.
- ³⁶ E. Laszowski, Zrinski mauzolej u Sv. Jeleni kod Čakovca, Hrvatsko kolo IX, Zagreb 1928. cit. „Lijevo od vanjskih zidova crkve nađen je jedan potpuni ženski kostur s ostacima zlatom i srebrom protkanog brokata oko glave. Kostur mora da je dosta star, kosti su lahke” Pokretni nalazi sa ovog istraživanja uglavnom su zagubljeni. Dijelovi nadgrobne ploče Nikole Zrinskog od crvenog veroneškog mramora prema evidenciji vraćeni su 1964. iz Mađarske. Natpisna ploča Helene Knežević rodene Höger nađena je tokom istraživanja 1991. god. u devastiranom stanju. Iz prepiske pak E. Laszowskog doznajemo da su neki predmeti trebali biti ustupljeni Varaždinskom muzeju.
- ³⁷ E. Laszowski, cit. ovdje, „Tarac je crkve bio udešen od šesterokutnih opeka, kakav je još sačuvan u svetištu”. Ovdje moramo spomenuti da je sačuvani tarac u svetištu manjih dimenzija od onog nađenog u lađi. Tarac u lađi niži je za dvadesetak centimetara od onog u svetištu, jer je vjerojatna svetište i bilo odvojeno od lađe stepenicom ove visine.
- ³⁸ Nalaz taraca u lađi crkve značajan je zbog mogućeg određivanja nivoa poda u nekoj budućoj restituiranoj crkvi.

- ³⁹ Ovo sačuvano opločenje niže je za dvadesetak centimetara od ranije opisanog taraca, i nalazi se ispod sloja paljevine, a svojim stilskim obilježjem pripada gatičkoj fazi gradnje na ovome prastoru. Vjerojatno se radi o pobačnom oltaru, koji se spominju i u pisanoj dokumentaciji.
- ⁴⁰ Nećemo pogriješiti ako napomenemo da su ostaci arhitekture za vrijeme istraživanja E. Łaszowskog bili znatno usčuvaniji nego danas. Na to upućuje i pismo čuvara imanja Łaszowskome, gdje ga upozorava da mještani okolnih parcela razvoze građu, te ga moli da se sonda zatrpa.
- ⁴¹ Otkriveni kontrafori adgovaraju nacrtu u Bedekovićevom „Natalle sollum”, no kontrafor uz mauzolej u temeljima je polukružnog oblika, dok je u nadzemnom dijelu on mogao biti kvadratičan kako je dato na prikazu. E. Łaszowski u svojoj nacrtnoj dokumentaciji nije ih registrirao kao ni sjeverni zid lađe crkve, koji je nađen samo u temeljnoj žbuci.
- ⁴² Proširena barokizirana lađa, čije temelje proširenja takade nalazimo samo u temeljnoj žbuci, govori u prilog odvoznje materijala nakon istraživanja E. Łaszowskog. Nalaz velikog mlinskog kamena na ovome prostoru poturđuje raniju pretpostavku da su se pavlini bavili intenzivno mlinarstvom, i to kao povlasticom koju im dodjeljuju feudalni gospodari Međimurja.
- ⁴³ E. Łaszowski, Cit. o. „Mnogo se je pronalazilo ovdje tragova paljevine, ispod taraca, što potječe od jur spomenutog požara.” Ovdje očito misli na požar koji je samostan zadesio 29. travnja 1695 god., a koji se prema izvorima desio u samostanskom dimnjaku. Iz daljnjih izvora saznajemo da je izgorio sav samostan i gospodarske zgrade, kao i crkva, a požar je zahvatio i mauzolej. Prema podacima izgorjeli su oltari, propovjedaonica, žrtvenici, orgulje, a uništen je i sav inventar i nakit crkve.
- ⁴⁴ E. Łaszowski, cit. a. „Naročita se pažnja posvećivala lijevoj strani, sa strane evanđelja, jer su na toj strani redovito pokapane odličnije osobe.” Tokom ovogodišnje kampanje nisu zamjećene bilo kakove obzidane grobnice, do li jednostavni umeci kvadratične opeke, kao što je to slučaj sa gore navedenom dostojanstvenicom.
- ⁴⁵ E. Łaszowski, cit. o. „Lijevo od vanjskih zidova crkve nađen je potpuni ženski kostur s ostacima zlatom i srebram protkanog brokata oko glave. Na istoj strani nađeno je još nekoliko lubanja i kosti, ali sve te ne u više prvotnom položaju. Još je nađen dalje s lijeva jedan kostur, uz neke neznatne kovinske predmete. Uz neke kosture našlo se ostataka raznih čipki, pa ostanci haljetaka sačinjeni od srebrom protkanih vrpce.”
- ⁴⁶ Ove godine još nije otkupljen dio privatne parcele na kojoj se nalazi mauzolej, te stoga ni ove godine ne možemo završiti sondu u cjelosti sa južne strane postojećeg svetišta.
- ⁴⁷ Temeljna arhitektura sa ovog prostora jasno upućuje na graditeljsku fazu nakon požara, tj na fazu gradnje na već formiranom groblju od ranije. Pojedini ukopi su dublji od temelja, a plići ukopi su dislocirani u potpunosti, ili pak samo djelomice.
- ⁴⁸ Dislocirani prilozi su svega nekoliko brončanih pribadača, te jedan srebrni novčić. Neki prilozi mogli su nestati tijekom izgradnje barokiziranog objekta.
- ⁴⁹ Bez obzira na ove dislocirane priloge, ukopi van lađe crkve u pravilu nemaju nikakvih grobnih prilaga.
- ⁵⁰ Na ovome prostoru kopamo od hodne površine, do nailaska ukopa u rake. Mnoštvo pokretne arheološke građe pripada posljednjem stoljeću naše ere, no nađeno je i dosta numizmatike iz vremena gradnje objekta. Grobove sa ovog prostora nismo istraživali, budući da nisu značajni za projekt buduće prezentacije, već smo ih ostavili in situ.
- ⁵¹ Dio vodovoda unutar crkvene lađe napravljen je od obrađena kamena u sekundarnoj uporabi.
- ⁵² Travnja 1749. izdan je papinski Breve, te je prema pisanim izvorima ovo pokopilište postalo veoma cijenjeno i van granica Međimurja.
- ⁵³ Sa restauratorima je dogovoreno da se sruši postojeći cigleni oltar i stepenište oltara, kako bi se mogla sprovesti sustavna arheološka istraživanja unutar postojećeg svetišta.

- ⁵⁴ Raniji kameni oltar bio je odmaknut od zida, te se moglo prolaziti oko njega.
- ⁵⁵ Natpis glasi „ANO DNI 1811 GEORG Palier” Ovi podaci uklapaju se sa vremenom pregradnji koje poduzima porodica baruna Kneževića, uredivši porodičnu grobnicu unutar svetišta, te grobnicu baruna Kneževića uz sam oltar.
- ⁵⁶ Ovaj postament zidan je sa glinom, te se u prvi mah moglo pretpostaviti da se radi o temeljima nekog veoma starog objekta.
- ⁵⁷ Ovaj kanal ima otvor na istočnoj strani zida postojećeg svetišta, te je u ovome momentu teško odrediti njegovu funkcionalnost.
- ⁵⁸ Osim metalnih predmeta (britvica, novčić, spona škrinje, ključ) najvećim dijelom nađeni su pećnjaci zelene glazure. Oni uglavnom simboliziraju alegorijske biblijske motive, te prikaz orla sa grba Austrougarske. Ujedno i sugeriraju vrijeme preinaka.
- ⁵⁹ Preinake koje je izveo Georg Palier po naređenju baruna Kneževića, sugeriraju jedno siromašno vrijeme u kome se za preinake uglavnom koristio stari materijal u sekundarnoj upotrebi. Ove podatke nalazimo i u pisanim dokumentima.
- ⁶⁰ Na dnu, ispod kanala nađene su devastirane kosti nekolicine pokojnika, prenesene ovamo iz srušenih gotičkih grobnica.
- ⁶¹ U početku odstranili smo prošlogodišnje nalaze kostura, kako bi mogli pristupiti istraživanju najdonje slojnice.
- ⁶² Ovo se osobito odnosi na zapadnu stranu crkvene lađe, kamo su vjerojatno preneseni raniji ukopi manje značajni nakon papinskog brevea.
- ⁶³ Kada su devastirani ukopi iz obzidanih grobnica teško je zasad pretpostaviti. E. Laszowski u svojim dnevnicima ne spominje ovu grobnicu, te pretpostavljamo da do te dubine nije ni istraživao. Ostaje tajnom za koga je i kada građena.
- ⁶⁴ Ovdje se ne radi o grobnici, što su potvrdila istraživanja.

SV. JELENA – ŠENKOVEC 1990–1996

In den letzten sechs Jahren liefen systematische archäologische Forschungen auf dem Ort Sv. Jelena in Šenkovec und im Paulinerkloster, das 1376 von den Paulinern im Auftrag des damaligen Gutsherrn von Čakovec und des Gebietes zwischen der Mur und Drau, Lacković (Lackfi) gebaut wurde. Er belehnte die Pauliner mit einem Grundstück und Sitz „Várhely“ unter der Bedingung, daß sie dort ein Kloster und eine Kirche aufbauen. Die Kirche sollte unter dem Patronat der Allerheiligen und der Seeligen Jungfrau Maria stehen und zur Seelenruhe des Donators und seiner verstorbenen Vorfahren dienen.

Die Donation wurde 1386 von Königin Maria, weiters 1406 von König Sigismund bestätigt. Ein nachfolgender Gutsherr von Čakovec, Herman von Celje (Cillei Herman) übergab das Dorf Šenkovec im Jahre 1420 dem Kloster. Da das Gebiet zwischen der Mur und Drau 1546 der Familie Zrinski (Zrínyi) zufiel, vererbten sich auch die Privilegien und das Vermögen der Pauliner, die in dieser Zeit neben der Kirche das hexagonale Grabmal der Familie Zrinski aufbauten.

Der ganze Komplex brannte 1695 in einem katastrophalen Feuerbrand nieder. Der Neubau lief bis 1705, dann aber ging das Grabmal infolge der bekannten schwierigen politischen Ereignisse wieder zugrunde. Danach wurde die Zrinski-Grabstätte in die Kapelle der Seeligen Jungfrau Maria verlegt. Die Überreste der Toten wurden wahrscheinlich bei diesem Anlaß entfernt, denn die archäologischen Forschungen der Gesellschaft „Brüder der Kroatischen Drachen“ (Braće Hrvatskog Zmaja) unter der Leitung des Großmeisters Emil Laszowski im Jahre 1924 waren ohne Erfolg. Der Zweck dieser Forschungen war, die sterblichen Überreste der ganzen Familie Zrinski auf ihren würdigen Platz, in die Kathedrale von Zagreb zu verlegen, wo damals schon die von Wiener-Neustadt überführten Reste von Peter Zrinski (Zrínyi Péter) und Kristoph Frankopan (Frangepán Kristóf) ruhten.

Die Forschungen 1990 dienten Rettungszwecken. Das ganze Gebiet würde nämlich nach den Rekonstruktions- und Konservationsarbeiten als archäologischer Park die Sakralbauten präsentieren. Bisher gelingt uns etwa die Hälfte des Gesamtgebietes um die Kapelle herum freizulegen, das Übrige wird die Aufgabe der nächsten Jahre sein. Das Referat präsentiert die Resultate und Daten der bisherigen Forschungen.

Übersetzt von Mária Marx

Sl. 1: Zaštitna arheološka istraživanja u Sv. Jeleni 1990. godine

Sl. 2: Arheološka sonda južne strane postojećeg svetišta 1991. godine

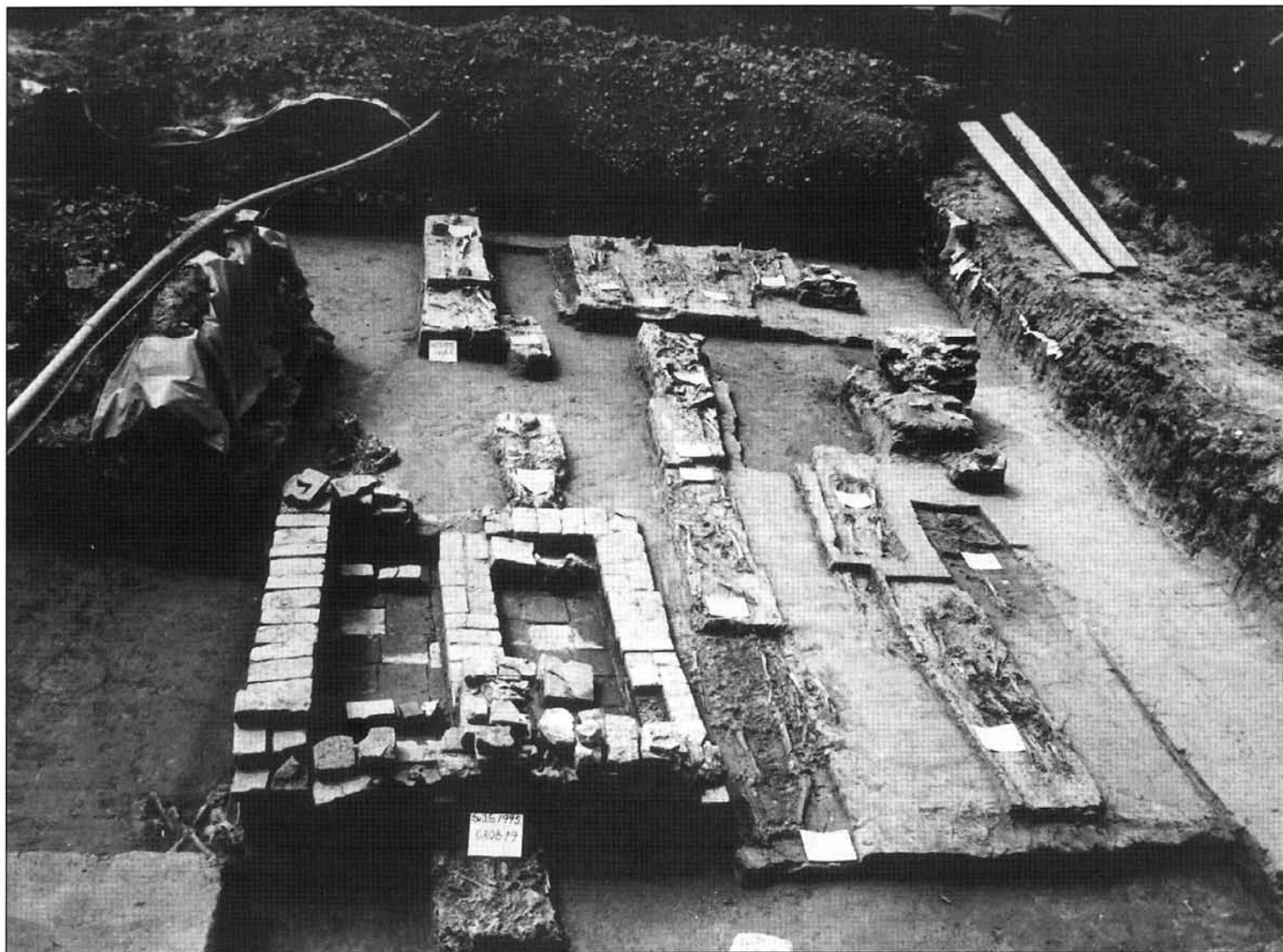
Sl. 3: Arheološka sonda sjeverne strane postojećeg svetišta 1992. godina

Sl. 4: Arheološka sonda crkvene lađe 1993. godine

Sl. 5: Arheološka sonda crkvene lađe 1994. godine

Sl. 6: Arheološka sonda crkvene lade 1995. godine

KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton

TÖRÖKÖK A DÉLNYUGAT-DUNÁNTÚLON

(A barcsi török palánkvár)

Az 1526. évi mohácsi csatát, majd Buda 1541. évi elfoglalását követő évtizedekben az Oszmán Birodalom hatalmi törekvései egyre nagyobb nyomással nehezedtek Magyarország dél-dunántúli részeire. Az egymást követő hadjáratok kiemelt célpontja előbb Szigetvár, majd Kanizsa vára volt. E két kulcsvár birtoklása nagy területek feletti uralom gyakorlását tette lehetővé, árnyékukban igen távolra merészkedhettek a portyázók és adószedők (SZAKÁLY 1981. 60–74, 79, 102–109).

1566-ban török kézre jutott *Szigetvár*, aminek következményeként törökké lett egész Somogy, a Dráva-vidék nagyrésze, azaz a vár egész mögöttes területe Kanizsáig, északon a Balatonig. Szigetvár eleste után Kanizsa vette át azt a szerepet, amelyet addig az előbbi töltött be: Kanizsa ekkor épült ki végvárrá, s lett Délnyugat-Dunántúlon a török elleni védelem fő bázisa (VÁNDOR 1994, 288–328).

A 16. század utolsó harmadát a térségben alapvetően a szigetvári törökök és a kanizsai magyar vitézek egymás elleni harcai jellemezték, de „mindennaposak” voltak a kisebb várak katonáinak összetűzései is. A zsákmányszerző utak mélyen egymás területeire hatoltak, az adószedést mindkét oldalon gyakran kísérte faludúlás (VÁNDOR 1994, *passim*). A kisebb-nagyobb összecsapásokból nőtt ki a század végére a 15 éves háború. A Dél-Dunántúlon ennek meghatározó eseménye volt a kanizsai vár meghódolása 1600-ban, ami a magyarok számára igen súlyos veszteséget jelentett. Kanizsával együtt ugyanis számos erősség került ekkor mohamedán uralom alá, az 1600. évi török hadjárat fethnáméja szerint: „... *Dervis boszniai bejlerbej és a Pápáról kikerült francia katonák... Mehmed vezír-pasa, rumiliai bejlerbejjel... Lak és Bolondvár várát foglalták el, majd a Kanizsához tartozó Komárt és 24 ahhoz hasonló erős várat hajtottak mohamedán uralom alá; ezek közül egyeseket megtartottak, egyeseket leromboltak*” (FEKETE 1926, 156).

Kanizsa elfoglalását, majd a „hosszú háborút” lezáró 1606. évi zsitvatoroki békét viszonylag nyugalmasabb periódus követte, ami azonban távolról sem jelentette a teljes fegyvernyugvást: a csetepaték, rajtaütések, rablások meglehetősen gyakoriak voltak. A kiépülő és megszilárduló török hatalom katonái egész Dél- és Nyugat-Dunántúlon portyáztak és száguldoztak, nagy területeket tartottak rettegésben, többször végigrabolták Nyugat-Zalát, s gyakran törtek rá Mura menti falvakra is (PERJÉS 1965, VÁNDOR 1994, *passim*). A helyzetet jól illusztrálják például Peleskey Eördögh István pölöskei várkapitánynak a dunántúli főkapitányhoz írott levelei is az 1636 és 1655 közötti időszakból (DAMJANOVICSNÉ HORVÁTH 1994). E levelek döntő részben a kanizsai törökök mozgásáról szólnak. Tanúságuk szerint az említett 20 év alatt számos délnyugat/nyugat-dunántúli települést, várat ért török támadás. A levelekből kitűnik, hogy a törökök portyázásaik során eljutottak a Murától egészen fel a Rábáig, Mura-szombaton, Kányaváron, Kiskomáron, Pölöskén át Egervárig illetve Egerszegig, s közben

több száz embert rabságba hurcoltak illetve megöltek, tömegesen hajtottak el állatokat, élelmet zsákmányoltak, s falvakat gyújtottak fel. Néhány példa: „1636. VII. 11: a törökök elhurcoltak Muraközről 1 „nyelvet”-rabot, aki majd tájékoztatja őket a magyar végvárak helyzetéről, 431 tehenet, ökröt, 46 lovat, 20 rabot.” „1655. III. 1: Muraszombatáról 3 embert elhurcoltak, három megöltek, illetve még 50–60 rabot ejtettek, 3 falut felgyújtottak” (i.m. 146–149).

1637-ben Zrínyi Miklós vette át a Muraköz védelmét, vele új korszak kezdődött a török elleni harcokban. Az 1649-ben horvát bánnak kinevezett Zrínyihez számos sikeres vagy a törökök számára igen veszélyes vállalkozás fűződik. Amikor például 1651-ben a kanizsai törökök Kiskomárt kezdték ostromolni, Zrínyi a segesdi vár megtámadásával válaszolt. 1660-ban a kigyulladt Kanizsa alatt termelt seregeivel ostromra készen, 1663 novemberében pedig a Murán Kotor fölött átkelni szándékozó törökökön aratott nagy győzelmet (PERJÉS 1965, 109–110, 120–122, 341–342). Végül *1664 elején* nagyobb hadjáratot indított a Dráva mentén, mely a 17. század második felében nemzetközi összefogásban megvalósuló török elleni fellépés első nagyobb vállalkozása volt (BERKESZI 1886; -ys- 1892; RAPCSÁNYI–TÓTH 1962; PERJÉS 1965, 343–369; KLANICZAY 1964, 751–773; VÁRKONYI 1975; ESTERHÁZY 1989). Az ún. *téli hadjáratban* Zrínyi és szövetségesei, a Rajnai Szövetség megbízottjaként gróf Hohenlohe német tábornok seregei, Batthyány Ádám és Draskovich János magyar és horvát csapatai elfoglalták Berzencét, Babócsát, felperzselték Barcsot, feldúlták Turbékot és bevették Pécs városát. Útközben további kisebb erősségeket hódoltattak meg, falvakat gyújtottak fel, s végül felégették az eszéki hidat. A hadjáratral gyakorlatilag elpusztították a vidéket, elvágva ezzel a dél-dunántúli török várak utánpótlási vonalait a Balkán felé. Sziget várának visszavételével nem próbálkoztak. Kanizsa elfoglalására később kísérletet tettek ugyan, de nem jártak sikerrel, sőt az események visszajára fordultak: a török támadásba lendült és bevette Zrínyi-Újvárat, melyet Zrínyi Miklós 1661-ben építtetett Légráddal szemközt a Mura bal partján a Muraköz (és Stájerország) fokozottabb védelmére. Szigetvár és Kanizsa, valamint környező területük csupán 25 év múlva, 1689-ben került újra magyar illetve osztrák császári fennhatóság alá.

A Dél-Dunántúlon is, mint az Oszmán Birodalom más területein általában, a hódoltság *többrétegű török várrendszerre* támaszkodott, várai közül több korábban a magyar végvári rendszer része volt. A török végvárak a hódoltságban nemcsak a katonai uralmat jelképezték, hanem egyben a közigazgatási, gazdasági adminisztráció központjai és a török kultúra közvetítői is voltak (HEGYI 1983, 75). Mind a magyar, mind a török várrendszer egy-egy nagyobb vár köré szerveződve nagyságrend szerint és mélységben tagolódott (HEGYI 1976, 65–71; 1995, 114–117; SZÁNTÓ 1980, 38–41). A Muraközt például Csáktornya, Légrád és Kotor mellett 20–22 kisebb góré biztosította, melyeket csupán 20–30 katona őrzött. Szigetvárat és Kanizsát is kisebb „vigyázó helyek” vették körül úgy a magyar, mint a török birtoklás idején (TAKÁTS 1915, 66–70; PERJÉS 1965, 91, 13. vázlat). Mindkét oldalon komoly „várépítő tevékenység”, pontosabban erődítési munka folyt, melynek következményeként a török és a magyar végvári láncolat egyaránt újabb erősségekkel bővült. A felek nemegyszer egymás területein építkeztek, ami további vádaskodásokra adott okot. A törökök például az 1560-as években újjáépítették Marcalit, Szenyért, Zákányt, Csurgót, és teljesen új „castellumot” építettek Segesden. Ezek ellenében a magyarok többek között Csákányt, Szécsényt, Udvarhelyet erősítették (VÁNDOR 1994, 303). Az 1567-ben épült barcsi török palánk ellensúlyozására pedig 1578-ban a stájer tartományok hozzákezdtek a Kanizsa melletti Bajcsavár megépítéséhez

(ROTH 1970; VÁNDOR 1994, 320–322). A 17. század 60-as éveiben a legnagyobb vitákat a már említett Zrínyi-Újvár megépítése váltotta ki (PERJÉS 1965, 309–314). A kisebb várakat részben középkori kastélyok, egyházi épületek, templomok, kolostorok megerősítésével nyerték, részben pedig újonnan emelték. Jellemző volt – különösen a külső kerítőfalak esetében – a földdel és fával történő palánkerősítés, mely megfelelő karbantartás esetén szilárd és tartós védelmet biztosított.

A drávai török véghelyek egyike volt a *barcsi palánkvár*, a következőkben erről, illetve ennek kutatásáról lesz szó (a történeti, topográfiai és az eddigi régészeti kutatásokról összefoglalóan: KOVÁCS-RÓZSÁS 1996).

A Szigetvártól délnyugat felé mintegy 30 km-re levő Barcson *1567-ben* Iszkender szigetvári bég építtetett várat. Még ebben az évben ide vonták össze az addig Eszéken állomásozó drávai török flotillát (ROTH 1970, 158; SZAKÁLY 1971, 52), mely fenyegetést jelentett Kanizsára és környékére, a Muraközre, de közvetetten még a távolabbi Stájerországra nézve is. A kialakult helyzet súlyosságára utal, hogy a drinápolyi békét megelőző 1567–68. évi béketárgyalásokon I. Miksa csak olyan feltételekkel egyezett volna bele Veszprém és Tata lerombolásába, ha a török Babócsán és Berzencén kívül az újonnan épített barcsi várat is lerombolja (VERANCSICS 1860, 152–153, 155; ERDÉLYI 1913, 74).

A barcsi török erősség a Dráva folyóra épült. A töröknek hídfő és új, az ausztriai részek felé közelebb eső *kikötő* kellett, e szempont szerint került a vár a Rinya és a Dráva torkolatvidékére, közvetlenül a folyó partjára. Barcson egyébként már a 15. században létezett erődítmény – castrumként illetve castellumként említik a források (CSÁNKI 1894, 572) –, melynek falai a török foglalás idején, talán már romosan, de még állhattak. A középkori várról utolsó adatunk 1561-ből való, amikor is más kisebb kastélyokkal (Vízvár, Berzence, Babócsa, Csurgó) együtt a szigeti kapitány alá tartozott, együttesen mintegy 800 főnyi katonával (BENDA 1966, 46). Ennek ellenére a török nem a középkori építménybe költözött, feltehetően helye nem felelt meg számára. A *15. századi kastély* ugyanis birtokközpontként valahol a falu közelében emelkedhetett, távolabb a Dráva hajózható szakaszától.

A barcsi középkori és török kori erődítményt sajnálatos módon még a legutóbbi időkben is azonosították (MAGYAR 1990, 103, 53: 14. ábra), a kettőt azonban történetileg és helyileg is szét kell választani. A *török kori vár* helyét, melyet világosan jelez már egy 1799. évi térkép is (1. kép 2; JANKOVICH 1976, 29), Rózsás Márton több mint 20 éves helytörténeti és topográfiai kutatásai Barcs belvárosában, a róm. kat. templom szomszédságában levő, attól délnyugat felé eső egykori Dráva-partra lokalizálták. Az 1989-től 4 ásatási idényben végzett szondázó régészeti ásatások hitelesítették a korábbi eredményeket: azaz bizonyították, hogy a jelölt helyszínen palánkvár állt a 16–17. században, melyet a kísérő leletanyag alapján csak a török lakott.

A barcsi török palánk földrajzi fekvéséből adódóan 1600-ig az Oszmán Birodalom délnyugat-magyarországi szakaszán a külső védelmi vonalba, nagysága és őrségének létszáma alapján a másodrendű várak közé tartozott (HEGYI 1995, 114). Viszonylag állandó létszámú, 150–200 fős őrségének (VELICS 1890, 388; 1886, 409; MERÉNYI 1894, 259) feladata a folyó ellenőrzése lehetett.

Az erősség ritkán szerepel a *történeti forrásokban*, az ismert adatok alapján a nagyobb környékbeli várak, így Babócsa, Berzence, de mindenekelőtt Szigetvár sorsában osztozott, illetve azoktól függött. A vár közel 100 évig állt fenn. 1595-ben, a 15 éves háború idején leégett

(KANYAR 1989, 91; KERECSENYI 1993, 258), majd rövid idő elteltével újjáépült. 1664-ben, Zrínyi Miklós téli hadjárata (BERKESZI 1886, 255; ESTERHÁZY 1989, 139–140) során ismét felgyújtották, de ezután már végleg pusztulásnak indult. Ismereteink szerint Barcs török várát 1664-ben említik utoljára a végvári harcokban. Evlia Cselebi török utazó, aki a környéken 1664-ben, a téli események után fordult meg, s Boszniából Kanizsára menet ismereti Valpót, Siklóst, Szigetvárt, Babócsát, Berzencét és Kanizsát, Barcsról már nem ír (EVLIA 1985, 531–571). A török ellenes visszafoglaló harcok (1684–1686) ugyan még érintették Barcsot, ahol a szigetvári törökök sáncot is építettek, hogy megakadályozzák néhány császári szövetséges csapattest átkelését a Dráván (RÓZSÁS 1979, 11; VASS 1993, 212–213), ezek az események azonban már nem tartoznak a török palánk történetéhez.

A téli hadjáratban résztvevő Esterházy Pál „Mars Hungaricus” című munkájában részletesen beszámolt a harci eseményekről, ugyanakkor az elfoglalt erősségek egyrészéről, így többek között a barcsiról is, vázlatos *alaprajzot* is készített. Ez a méretarány és pontos tájolás nélküli alaprajz (ESTERHÁZY 1989, 140) máig az egyetlen ismert ábrázolás a várról (1. kép 1). A rajzon egy közvetlenül a Dráva partján elhelyezkedő, vizesárokka övezett, nagyjából négyszög alakú erősséget láthatunk, melyet három sarkán ó-olasz bástya, egy sarkán pedig félkör alakú rondella erősít. A Drávára néző oldalon középen még egy kisebb, háromszög alakú bástya nyúlik a folyó felé. A vár központi része a „castellum”, ennek egyik helyisége a „moscha” azaz a mecset. A kapuhoz híd vezet, előtte jellegzetes, háromszög alakú védőmű van.

Ez a vár mára teljesen elpusztult, *területe* nagyrészt beépített vagy magántulajdonban levő kertekkel művelt. Alaprajzának tisztázására jelenleg már nincs mód, de a terepviszonyok és az ásatási szelvényekben előkerült jelenségek alapján *irányát* meghatározhattuk, s néhány *részletének helyét* is azonosíthattuk. Az erősség a helyszíni munkák alapján északnyugat-délkelet irányban állt, három bástyával délkelet felé. Teljes, a várarkot és a bástyákat is magába foglaló kiterjedése nagyjából 100 x 80 m, a tényleges várterület ennél azonban kisebb lehetett. A domborzat halványan még őrzi a várarok vonalát a keleti oldalon, a Dráva felőli oldalon pedig a délkeleti bástyának a helyét, amit a hajdani magasparton egy közel háromszögletű kisebb kiemelkedés jelez. A „castellum”-ot nem sikerült körvonalaizni. Miután az ásatásokkal és felszíni bejárásokkal átvizsgált helyszínen csak hódoltság kori emléktárgyak jelentkeztek, a vár e központi épületét is török korinak kell tartanunk.

A meglehetősen korlátozott régészeti munkák a várnak csupán kis töredékét érintették, így a jelenségeket legfeljebb részletekben, de átfogóan semmiképpen sem tudjuk értékelni. Számos kérdés tisztázatlan maradt, s eddigi megfigyeléseinket is további kutatásokkal kell még alátámasztani.

Az ásatások során (2. kép) két *pusztulási réteget* dokumentáltunk (4. kép 6. számú rétegek), ezek régészetiileg is igazolták, hogy a vár kétszer leégett. A felső járósínt *nagyobb*, az 1664. évi alaprajz „kastélyának” keleti részével valamilyen módon talán kapcsolatba hozható *épület* részleteit (3. kép 1B, 3) figyeltük meg. Ez az épület a karó- és áglenyomatos vastag paticsfal-omladékokból kiindulva felmenő falú fa- illetve paticsepület volt, mely a rétegvizonyok alapján csak a 17. század közepe felé épült meg.

A szelvényekben *égett platnikra* (ezek egyrésze téglával volt körülrakva), továbbá *tűzhelyekre illetve kályhák téglalábazataira* bukkantunk (3. kép 1B, 5. kép, 7. kép 2, 8. kép 1). Az említett 17. századi paticsepületen belül szemeskályhának kupa alakú kályhaszemeket tar-

talmazó omladécai kerültek felszínre (KÜ/90.I: 3. kép 1B).

A vár területén számos *gödör*, *verem*, *több gödörkomplexum* is jelentkezett. A gödrök használatának ideje átlag 20–30 év lehetett. Szinte valamennyi gazdag leletanyagot tartalmazott, néhol a rétegviszonyok révén sikerült különválasztanunk a 16. és a 17. századi tárgyakat. A 2. számú Általános Iskola udvarán feltárt (ÁI/91) ún. „déli gödörkomplexum” és a 4. gödör (7. kép) például a 16. századi palánkfal cölöpárait metszette. Mindkettő a 17. század elején létesülhetett, a század közepére azonban már betöltődött: leleteiket így a 17. század első évtizedeire keltezhetjük.

A *várfal* a 16–17. századra jellemző módon, facölöpökből és földből épített palánkfal volt. Az általunk feltárt illetve megfigyelt szakaszokon a 16. századi palánk 3 cölöpsoros, átlagban 3 m széles töltött palánk volt, míg a délkeleti bástyánál a 17. századi változat egy cölöpsoros, kívül tapasztott palánkkerítés (3. kép 1A, 2; 6–7. képek). A töltött palánk esetében a mélyre ásott keskeny cölöpárkokba meszes döngölt agyagba 20–30 cm átmérőjű cölöpöket állítottak, egymástól általában 40–60 cm távolságban. A szilárdan álló, vesszővel összefont cölöpsorok közét földdel töltötték ki, az így nyert palánkfalat pedig kívül is betapasztották (SZEGŐ 1911, 147–148; TAKÁTS 1915, 9–32, 43–44, 46, 75–76; BENDE 1971, 511–516). A várárkot átvágó, de a palánkfalat is metsző kutató árokban (ÁI/94.I: 6. kép) különösen jól nyomon lehetett követni a palánkfal megújításait.

A vár *vizesárka* – az átvágás metszete szerint (6. kép) – 7,5 m széles, s az egykori felszíntől számítva közel 3 m mély volt. Az árok alján karósról (sövény), külső lejtőjén és külső szélén szintén palánk húzóhatott (8. kép 2).

Mint említettük, az ásatások révén felszínre került objektumok és *tárgyi emlékek* csak török koriak, s miután a vár a török korban nem cserélt gazdát, a használatot tekintve csak a hódítókhoz köthetők. (A török kor utáni kevés lelet jól elkülöníthető.)

A kutatott terület nagyságához képest igen gazdag tárgyi emlékanyag zömét a *kerámialeletek* alkotják (a kerámialeletekről összefoglalóan: KOVÁCS 1998). A kézzel formált, pelyvás anyagú, kavicssal bélelt *sütőharangok* töredékei mellett nagy számban fordulnak elő a kézikorongolású, gyakran bemélyített vonalakkal díszített *fazekak* (9. kép 2) illetve ezek töredékei. A finomabb anyagú és gyorskorongolású mázatlan *fedők* sok esetben bekarcolt hullámvonallal belül díszítettek. A *mázás török edények* túlnyomó többségét a különféle, nagyrészt egyszínű és folytatott mázas talpas tálak töredékei jelentik, de a kiegészített edények között a tálak mellett nagyobb tároló edényt, fűles korsót és kupát is találunk (9. kép 1). A *luxus* balkáni sgraffito díszes tál-, egy-egy apró török fajansz- és kínai porcelántöredék; valamint egy-egy itáliai majolika- s ausztriai edény töredéke jelzi, ezek a 17. század első feléből valók. Meglepő módon igen kevés a *pipa*, különösen ha azt tekintjük, hogy török várról van szó. A *kályhaszemek* jelentősebb része kézikorongolású, rendkívül durva megmunkálású kupa alakú kályhaszem (8. kép 3), mellettük más típusú kályhaszemek ritkábban fordulnak elő. Említésre méltó a kézikorongolású fazekak, az oromkályhaszemek és a fedők azonos jellegű bekarcolt és benyomkodott díszítése.

A kisszámú *réz- és bronzlelet* (11. kép) között egy-két jellegzetes török bronz gyertyatartót említhetünk, s érdekesebb egy, a magyarországi emlékanyagban unikumnak számító rézkanna is, ami a 17. századi omladék között feküdt. A kanna kiöntőjének belső peremén bekarcolt motívumok láthatók. A *vastárgyak* között nagy mennyiségben s a legkülönbélebb méretben és változatban találtunk vasszögeket, nem véletlenül, hiszen a palánkhhoz és a faépületekhez

igencsak kellett a szög. Ezeken kívül épületalkatrészek, eszközök, szerszámok, nagy számban patkók és lábbeli sarokvasak, kések és bicskák, továbbá különféle egyéb tárgyak láttak még napvilágot (10. kép). A vastárgyak között steiri kések (KOVÁCS-RÓZSÁS 1996, 54. jegyzet, 17. kép 6) is előfordulnak, ezek alapján más ausztriai illetve stájerországi áruk is lehetnek az anyagban. A fenti leleteket nagy mennyiségű állatcsont egészíti ki.

Több tárgyat, leletegyüttest a rétegvizonyok alapján szűk időhatárok között tudunk datálni, ugyanakkor az összeletanyag eléggé egységes. A 16–17. század fordulója változást hozott a várórség minőségi összetételében: az 1618. évi zsoldjegyzék szerint a 17. század elején a korábban martalóc gyalogosok alkotta várórségben az értékesebb katonai elemek (műsztafhizok, tűzerek, lovasok) is megjelentek. A leletanyag alapján azonban a minőségi változás nem járt együtt az etnikai összetétel megváltozásával, a vár népességében mindvégig a sütőharangokkal és kézikorongolású kerámiával jellemezhető délszláv (illetve balkáni) elem volt a meghatározó. A barcsi és a babócsai leletanyag néhány feltűnő egyezése alapján talán feltételezhetjük, hogy a két vár között nemcsak katonai együttműködés létezett, de ellátó forrásaik is részben közösek voltak.

A *várárokból*, mely csak a török kort követően kezdett feltöltődni, változatos újkori leletanyag, mázas fazekak, tálak, továbbá bronz medaillon és kisebb vastárgyak kerültek elő. Miután a vár köré a török kort követően települtek a mai városalakók elődei, akik között számos horvát telepes volt, e 18. századi tárgyak készítői között helyi horvát mestereket is feltételezhetünk.

Az ásatások nyomán csekély mértékben megismerhettük a 16–17. századi palánkvár néhány építészeti részletét, egy-egy rövid szakaszon erősítési rendszerét. A leletekből a Balkánhoz kötődő drávai török végvári élet egy szűk metszete, a megszálló népesség alapvetően luxus nélküli élete tárult fel. A tárgyi anyag – magyarországi összefüggésben – többé-kevésbé a dél-dunántúli török várak – Pécs, Szigetvár, Kanizsa, Babócsa, Segesd, Szekszárd–Újpalánk, Ozora, stb. – ásatásaiból megismert emlékanyaggal rokonítható (GAÁL 1985; GERELYES 1988; MAGYAR 1990; GERŐ 1985; stb.), teljesen különbözik a török kori magyar várak és a különlegesnek számító bajcsai stájer vár együtteseitől. A kereskedelem révén vagy egyéb úton beszerzett idegen tárgyak igen fontos jelzésértékűek. A balkáni sgraffito, török fajansz és kínai porcelán, itáliai majolikátöredékek, valamint az ausztriai termékek azokat – a 17. században talán bővülő – kapcsolatokat jelzik, melyek egyrészt a török várakat általában, másrészt magát a térséget jellemzik.

* Az ásatási fotókat Kovács Gyöngyi, a helyszíni dokumentációs rajzokat Tálos János készítette. A tárgyfotóért Kádas Tibornak, a tárgyrajzokért Ősi Sándornak, a metszet- és szelvényrajzokért Merényi Armandnének, a helyszíni felmérésért Egyed Endrének (MTA Régészeti Intézete) tartozunk köszönettel.

Irodalom

- BENDA 1966: BENDA K., Zrínyi Miklós, a szigetvári hős. In: (szerk.: L. RÚZSÁS): Szigetvári Emlékkönyv. Budapest 1966.
- BENDE 1971: BENDE L., A törökkori magyar végvárakról. *HadtörtKözl* 18 (1971/3) 501–527.
- BERKESZI 1886: BERKESZI I., Gróf Zrínyi Miklós horvát bán téli hadjárata 1663–4-ben. *Századok* 20 (1886) 253–259.
- CSÁNKI 1894: CSÁNKI D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Budapest 1894.
- DAMJANOVICSNÉ HORVÁTH 1994: DAMJANOVICSNÉ HORVÁTH L., Mindennapi élet egy dunántúli végvárban. (Peleskey Eördögh István pölöskei várkapitány levelei a dunántúli főkapitányhoz, 1636–1655). In (szerk.: ZIMÁNYI V.): Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9) Budapest 1994, 145–161.
- ERDÉLYI 1913: ERDÉLYI Gy., Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém 1913.
- ESTERHÁZY 1989: ESTERHÁZY P., Mars Hungaricus. In (sajtó alá rend.: IVÁNYI E., szerk.: G. HAUSNER): Esterházy Pál, Mars Hungaricus. Budapest 1989, 102–202, 465–505.
- EVLIA 1985: EVLIA Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford.: KARÁCSON I., Budapest 1985.
- FEKETE 1926: FEKETE L., A Velencei Állami Levéltár magyar vonatkozású fethnaméi. *Levéltári Közl* 4 (1926). Az 1600. évi hadjárat fethnaméja: 195–198.
- GAÁL 1985: GAÁL A., Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: Magyar és török végvárak, 1663–1684. *Studia Agriensia* 5 (Eger 1985) 185–197.
- GERELYES 1988: GERELYES I., A várkastély a török korban. In: FELD I. – KISFALUDI J. – VÖRÖS I. – KOPPÁNY T. – GERELYES I. – MIKLÓS Zs., Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 14 (1988) 277–280, 328–334.
- GERŐ 1985: GERŐ Gy., Die Frage der Keramik und des Ethnikums im Türkische Fundmaterial von Ungarn. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 71 (Eisenstadt 1985) 195–200.
- HEGYI 1976: HEGYI K., Egy világbirodalom végvidékén. Budapest 1976.
- HEGYI 1983: HEGYI K., A várak és katonaságuk szerepe a törökök magyarországi berendezkedésében. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. *Studia Agriensia* 3 (Eger 1983) 71–86.
- HEGYI 1995: HEGYI K., Török berendezkedés Magyarországon. Budapest 1995.
- JANKOVICH 1976: JANKOVICH B. D., Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 7 (Kaposvár 1976) 3–37.
- KANYAR 1989: Részletek Pethő Gergely Rövid magyar krónikájából. In: KANYAR J., Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár 1989, 89–92.
- KERECSÉNYI 1993: KERECSÉNYI E., Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In (szerk.: SZITA L.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs 1993, 251–274.
- KLANICZAY 1964: KLANICZAY T., Zrínyi Miklós. Budapest 1964.
- KOVÁCS 1998: KOVÁCS Gy., A barcsi török palánkvár kerámialeletei. *CommArchHung* 1998

(szerkesztés alatt)

- KOVÁCS-RÓZSÁS 1996: KOVÁCS Gy. – RÓZSÁS M., A barcsi török palánkvár. Somogyi Múzeumok Közleményei 12 (1996) 163–182.
- MAGYAR 1990: MAGYAR K., Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In (szerk.: MAGYAR K.): Babócsa története. Babócsa 1990, 15–219.
- MERÉNYI 1894: MERÉNYI L., A török végek őrhada 1577-ben. HadtörtKözl 7 (1894) 259–262.
- RAPCSÁNYI-TÓTH 1962: Dr. RAPCSÁNYI L. – Dr. TÓTH E., Ismeretlen feljegyzések Zrínyi Miklós 1664-es téli és tavaszi hadjáratairól egy korabeli Magyar Kalendáriumban. HadtörtKözl 2 (1962) 236–261.
- PERJÉS 1965: PERJÉS G., Zrínyi Miklós és kora. Budapest 1965.
- ROTH 1970: F. O. ROTH, Wihitsch und Weitschawar. Erbauung und Einrichtung des Kastells Bajcsavár (1578). Zeitschrift des Historischen vereines für Steiermark. Graz 1970, 151–214.
- RÚZSÁS 1979: Dr. RÚZSÁS L., Barcs a feudalizmus korában. In (szerk.: BIHARI O.): Barcs múltja és jelene. Barcs 1979, 3–37.
- SZAKÁLY 1971: SZAKÁLY F., A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 2 (Kaposvár 1971) 51–84.
- SZAKÁLY 1981: SZAKÁLY F., Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest 1981.
- SZÁNTÓ 1980: SZÁNTÓ I., A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593. Budapest 1980.
- SZEGŐ 1911: SZEGŐ P., Végváraink szervezete a török betelepедéstől a tizenötéves háború kezdetéig, 1541–1593. Budapest 1911.
- TAKÁTS 1915: TAKÁTS S., A magyar erősségek. In: TAKÁTS S., Rajzok a török világból II. Budapest 1915, 1–132.
- VASS 1993: VASS E., Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban, 1565–1689. In (szerk.: SZITA L.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs 1993, 193–217.
- VÁNDOR 1994: VÁNDOR L., Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In (szerk.: BÉLI J. – RÓZSA M. – RÓZSÁNÉ LENDVAI A.): Nagykanizsa. Városi monográfia. Nagykanizsa 1994, 217–424.
- VÁRKONYI 1975: R. VÁRKONYI Á., Török világ és magyar külpolitika. Budapest 1975.
- VELICS 1886, 1890: VELICS A. – KAMMERER E., Magyarországi török kincstári defterek I–II. Budapest 1886, 1890.
- VERANCSICS 1860: VERANCSICS A., Összes munkái. V. Második portai követség, 1567–1568. Közli: SZALAI L., Mon. Hung. Hist. Scrip. VI. Pest 1860.
- ys- 1892: -ys-, Gr. Zrínyi Miklós 1664-iki téli hadjárataról. HadtörtKözl 5 (1892) 691–694 (Draskovich János levele)

DIE TÜRKEN IM SÜDWESTLICHEN TRANSDANUBIEN

(Die türkische Plankenfestung von Barcs)

In den Jahrzehnten nach der Eroberung von Buda im Jahre 1541 lasteten die Machtbestrebungen des Osmanenreiches immer mehr auf Südtransdanubien. Ein vordringlicher Zielpunkt der einander folgenden Feldzüge war Szigetvár, später die Festung Kanizsa, deren Besitz eine Herrschaft über große Territorien möglich machte: Die Besetzung dieser Festungen (Szigetvár 1566, Kanizsa 1600) war für die türkische Einrichtung von grundlegender Bedeutung. Nach der beweglichen zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, nach der Eroberung von Kanizsa begann eine verhältnismäßig ruhige Periode, die 1664 endete: Der Winterfeldzug von Miklós Zrínyi verursachte eine größere Bewegung, und das hatte die Zerstörung mehrerer Festungen und Siedlungen in diesem Areal zur Folge.

In Südtransdanubien wie in anderen Gebieten des Türkischen Reiches im allgemeinen, basierten die Eroberer auf einem mehrschichtigen Festungssystem (von diesen Festungen waren mehrere früher die Glieder des ungarischen Grenzfestungssystems). Um die Festungen von Schlüsselstellung wurden die kleineren Festungen errichtet. Auch die Festungen an der Drau entlang versicherten grundlegend die größeren Zentren. Die Festungen wurden teils um mittelalterliche Schlösser oder kirchliche Gebäude, teils aber neu errichtet.

Die vom Bei von Szigetvár 1567 errichtete türkische Festung von Barcs war eine der Festungen an der Drau. Noch in diesem Jahr wurde die bis dahin bei Eszék (Osijek) stationierte Drauflottille unterhalb des Walles von Barcs zusammengezogen. Diese konnte Kanizsa und die umliegenden Gebiete, die Landschaft zwischen der Drau und Mur, bzw. die noch weiter entfernt liegende Steiermark gefährden. Es ist kein Zufall, daß Maximilian I. im Laufe der Friedensverhandlungen 1567–1568 vor dem Friedensabschluß in Adrianopel auf die Zerstörung der Festung von Veszprém und Tata mit der Bedingung eingegangen wäre, wenn die Türken die Festung nicht nur in Babócsa und Berzence, sondern auch die neu errichtete Festung von Barcs zerstören. Später, im Jahre 1578 begannen die Steirer mit den Bauarbeiten der Festung Bajcsa, einerseits um die steirischen Gebiete wirksamer verteidigen zu können, und andererseits um der türkischen Flotte das Gegengewicht zu halten. Die Festung von Barcs wurde sonst in den historischen Quellen nur selten erwähnt. Aufgrund der bekannten Angaben kann ihr Schicksal an die Festungen dieser Gegend, nämlich an Babócsa, Berzence, aber vor allem an Szigetvár angeknüpft werden.

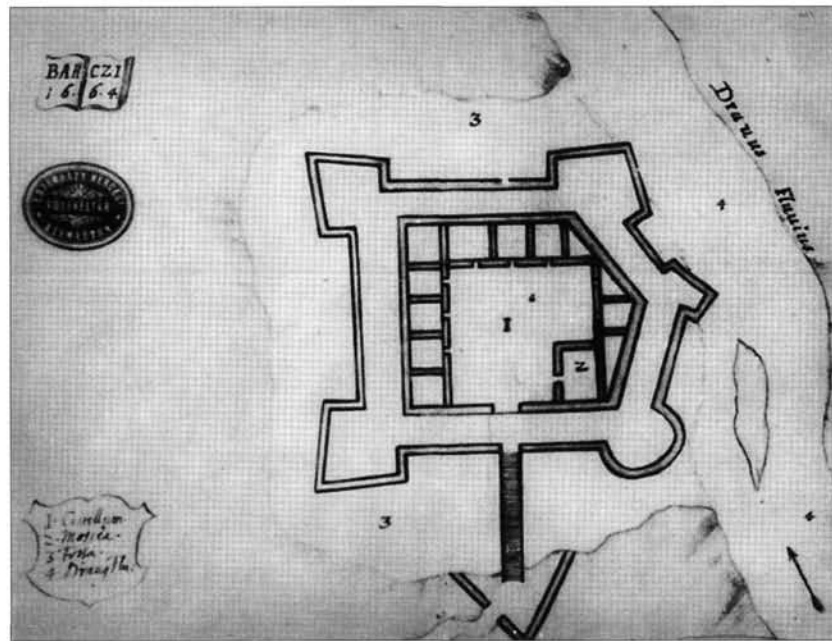
Aus der geographischen Lage der Festung von Barcs ergibt es sich, daß sie bis 1600 aufgrund ihrer Größe und der Anzahl der Wache zu den zweitrangigen Festungen der äußeren Verteidigungslinie auf der südwestungarischen Strecke des Osmanenreiches gehörte. Die Wache bestand aus 150–200 Personen, deren Aufgabe die Verteidigung war. Die Festung wurde 1595 niedergebrannt, und 1664 endgültig zerstört. Der einzige, heute bekannte schematische Grundriß wurde von Pál Esterházy zu dieser Zeit gezeichnet.

Für heute wurde die Festung von Barcs total zerstört. Ihr Gebiet wurde bebaut, oder Gärten in Privatbesitz befinden sich da. Zwischen 1989 und 1994 führten wir hier Kontrollgrabungen durch, deren Ergebnisse in einer Studie veröffentlicht wurden. Infolge der Forschungen hörten die Ungewißheiten um die Stelle der türkischen Festung auf. Aufgrund der bisherigen Freilegungen scheint es, daß diese Festung keinen mittelalterlichen Vorläufer hatte.

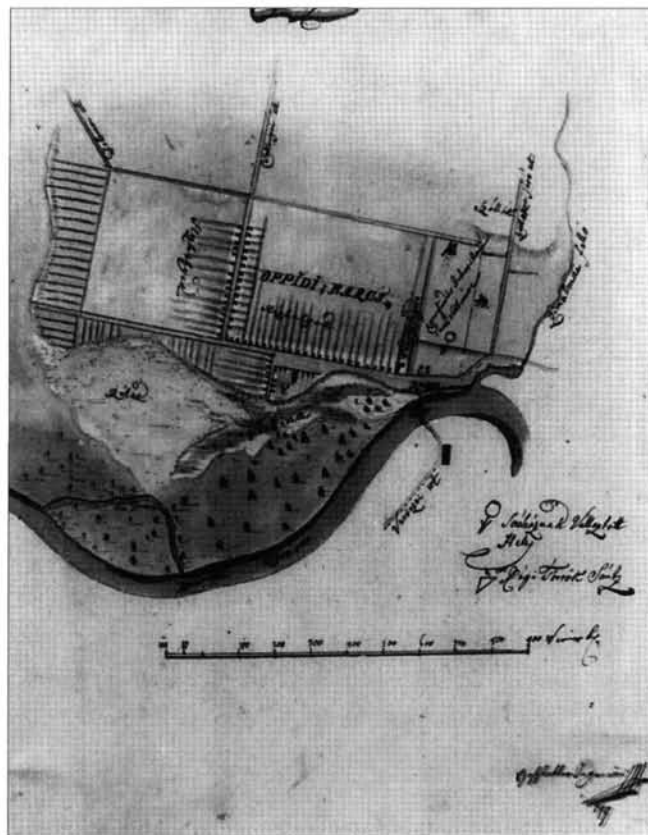
Die im Verlauf der Ausgrabungen dokumentierten zwei Zerstörungsschichten beweisen archäologisch, daß diese Festung zweimal abbrannte. Diese Schichten dienen als wichtige Anhaltspunkte zur Datierung der Funde und Befunde. Auf dem oberen Gehboden wurden die Details eines größeren Gebäudes beobachtet, die vielleicht mit dem östlichen Teil des „Schloßflügels“ auf dem Grundriß aus 1664 in Beziehung gebracht werden können. Das Gebäude, welches nach der Schichtenfolge erst um die Mitte des 17. Jahrhunderts aufgebaut werden konnte, wurde – nach den Resten beurteilt – auf die Erdoberfläche gebaut, und es hatte Holz- bzw. Lehmewurfwände. In den Quadranten wurden außerdem die Reste von Feuerstellen, die Trümmer von Öfen, die Ziegelsockel von Feuerstellen und Öfen, Gruben, Grubenkomplexe und Speichergruben erschlossen. Auf den freigelegten Strecken bestand die Festungsmauer aus dem 16. Jahrhundert aus einer aufgefüllten Planke mit drei Pfostenreihen, während die Variante aus dem 17. Jahrhundert an der südöstlichen Bastei ein, außen gelehnter Plankenzaun mit einer Pfostenreihe war. Der Wassergraben – wie der Durchschnitt bewies – war 7,5 m breit und von der einstigen Erdoberfläche gerechnet etwa 3 m tief. Auf der Grabensohle zog sich eine Pfahlreihe (Zaun), und am äußeren Hang und Rand des Grabens eine Pfostenreihe.

Bei der Bevölkerung der Festung spielten die südslawischen (balkanischen) Elemente, für die die Benutzung der Backglocken und der handscheibengedrehten Keramik kennzeichnend war, durchgehends eine bestimmende Rolle. Im ganz homogenen türkischen Fundmaterial mit vielen balkanischen Zügen sind einige besondere Keramikfunde (balkanische Sgraffitofunde, Fayence von Iznik, chinesisches Porzellan, Majolikabruchstücke aus Italien), ferner einige, sicher steirische Eisenwaren (alle aus den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts) zu finden, die als sehr wichtige Beweise für die Beziehungen mit Kleinasien, dem Balkan und dem Westen (Italien, die Steiermark) dienen.

Übersetzt von Katalin H. Simon

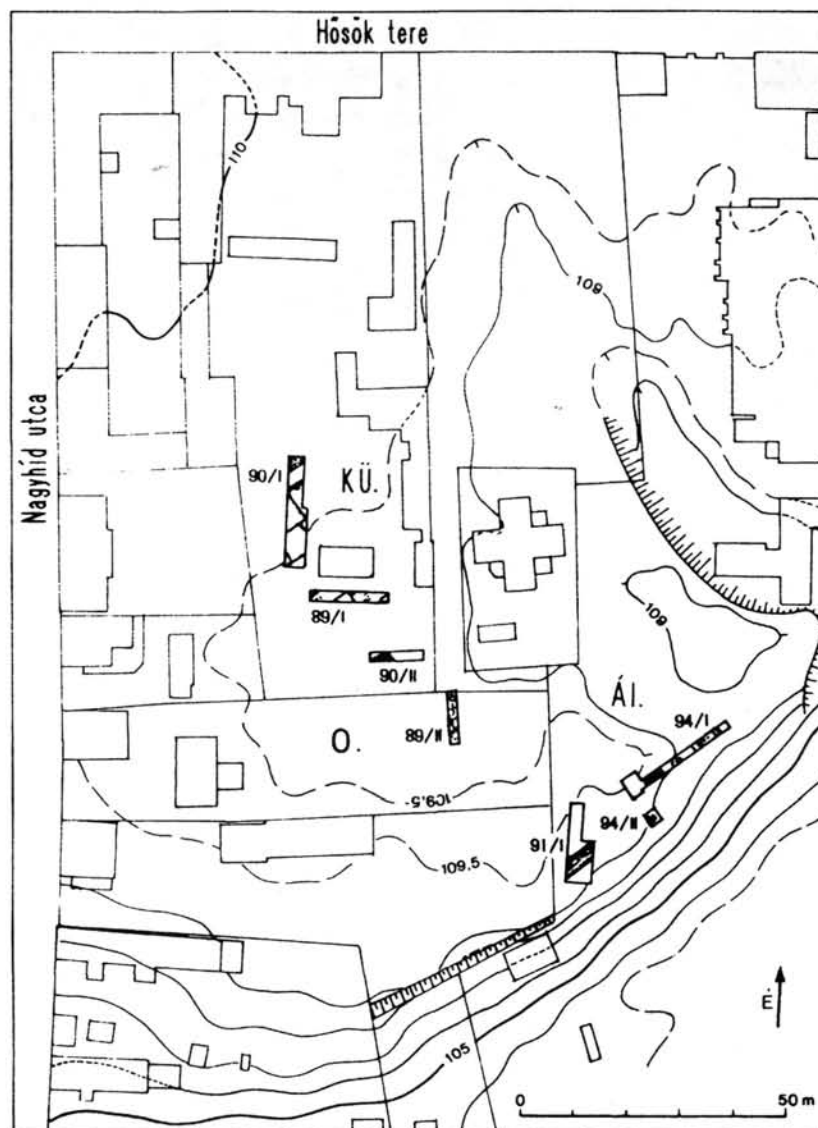
1

2

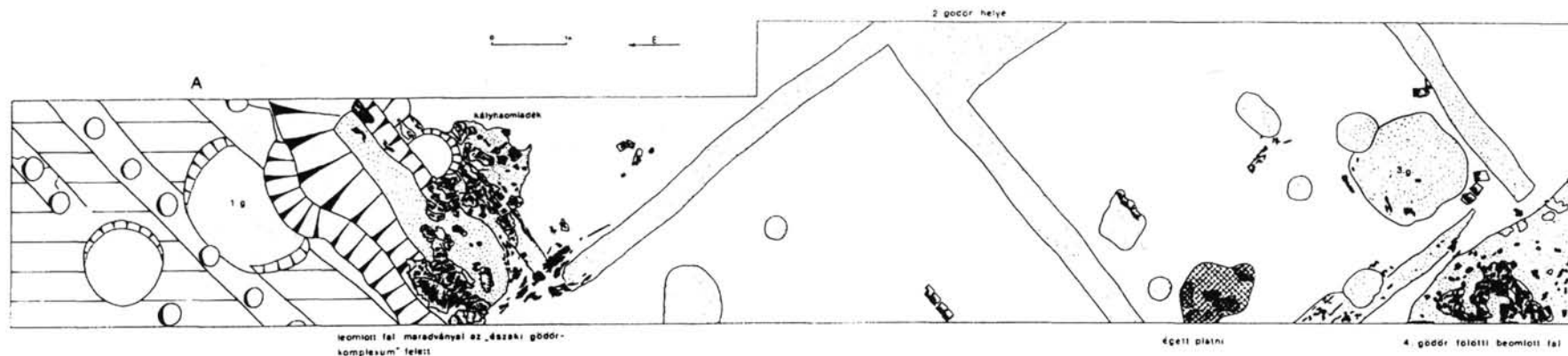
1. kép 1: A barcsi vár 1664. évi alaprajza, 2. A török vár helye egy 1799. évi térképen.

Abb.1: 1: Die Planzeichnung der Festung von Barcs aus dem Jahre 1664., 2: Die Stelle der türkischen Festung auf einer Karte aus dem Jahre 1799.

2. kép: A várhely ma: a Költségvetési Üzem (KÜ), a 2. számú Általános Iskola (ÁI) udvara és az Otrátics-kert (O) az 1989–91, 1994. évi kutatóárakkal.

Abb. 2: Die Stelle der Festung heute: der Etatsbetrieb (KÜ), der Hof der Grundschule Nr.2 (ÁI) und der Otrátics-Garten (O) mit den Suchgräben aus den Jahren zwischen 1989 und 1991 und aus dem Jahre 1994.

1

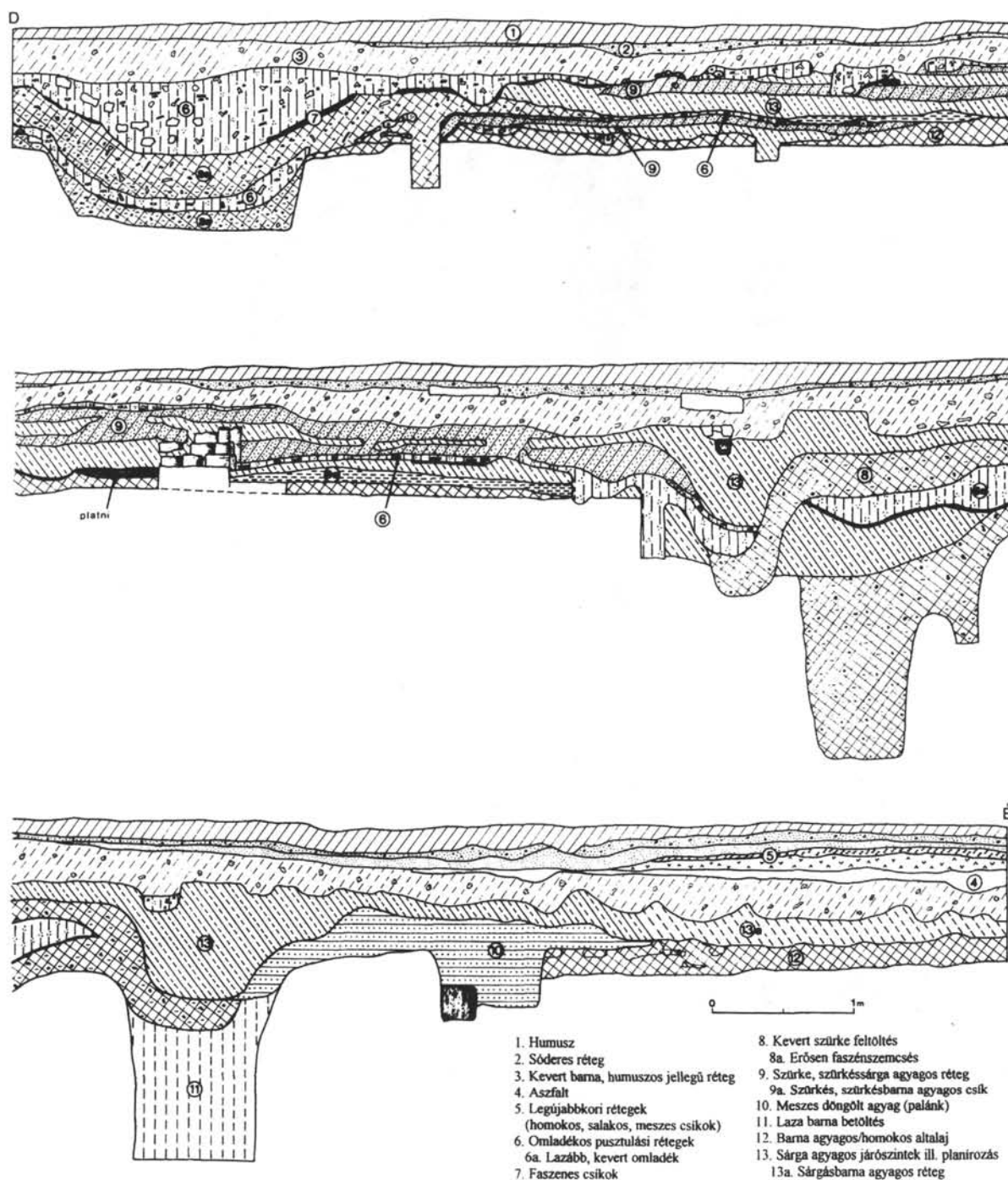

2

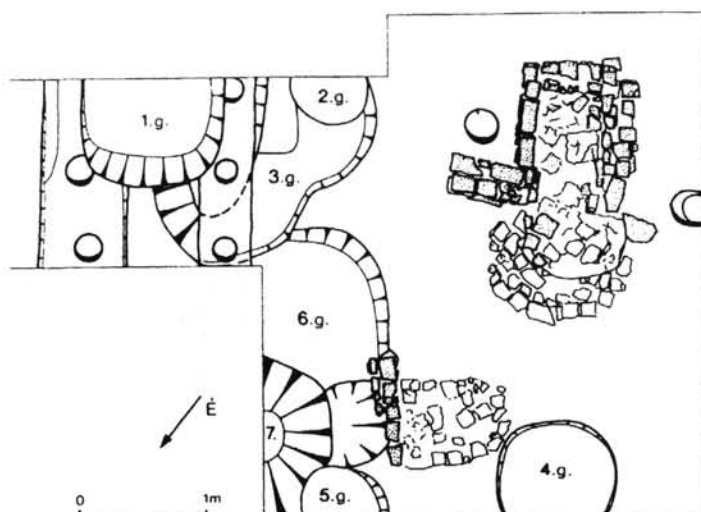
3

3. kép: A Költségvetési Üzem udvarán 1990-ben feltárt I. szelvény (KÜ/90.I) a 16. századi palánk cölöpsoraival (1A, 2) és a 17. század közepi paticsepület falainak törmelékekkel kitöltött nyomvonalával és beomlott falmaradványokkal (1B, 3).
- Abb. 3: Die Pfostenreihen der Planke aus dem 16. Jahrhundert (1A, 2) und die mit Schutt ausgefüllte Spurlinie des Gebäudes mit Lehmewurfwänden bzw. die Reste der eingestürzten Wände (1B, 3) von der Mitte des 17. Jahrhunderts im 1990 freigelegten Quadranten I auf dem Hof des Etatsbetriebs (KÜ/90.I).

4. kép: A KÜ/90. I. szelvény nyugati oldalának metszete a két omladékos pusztulási réteggel.

Abb. 4: Das Westprofil des Quadranten KÜ/90.I. mit den zwei schutthaltigen Zerstörungsschichten.

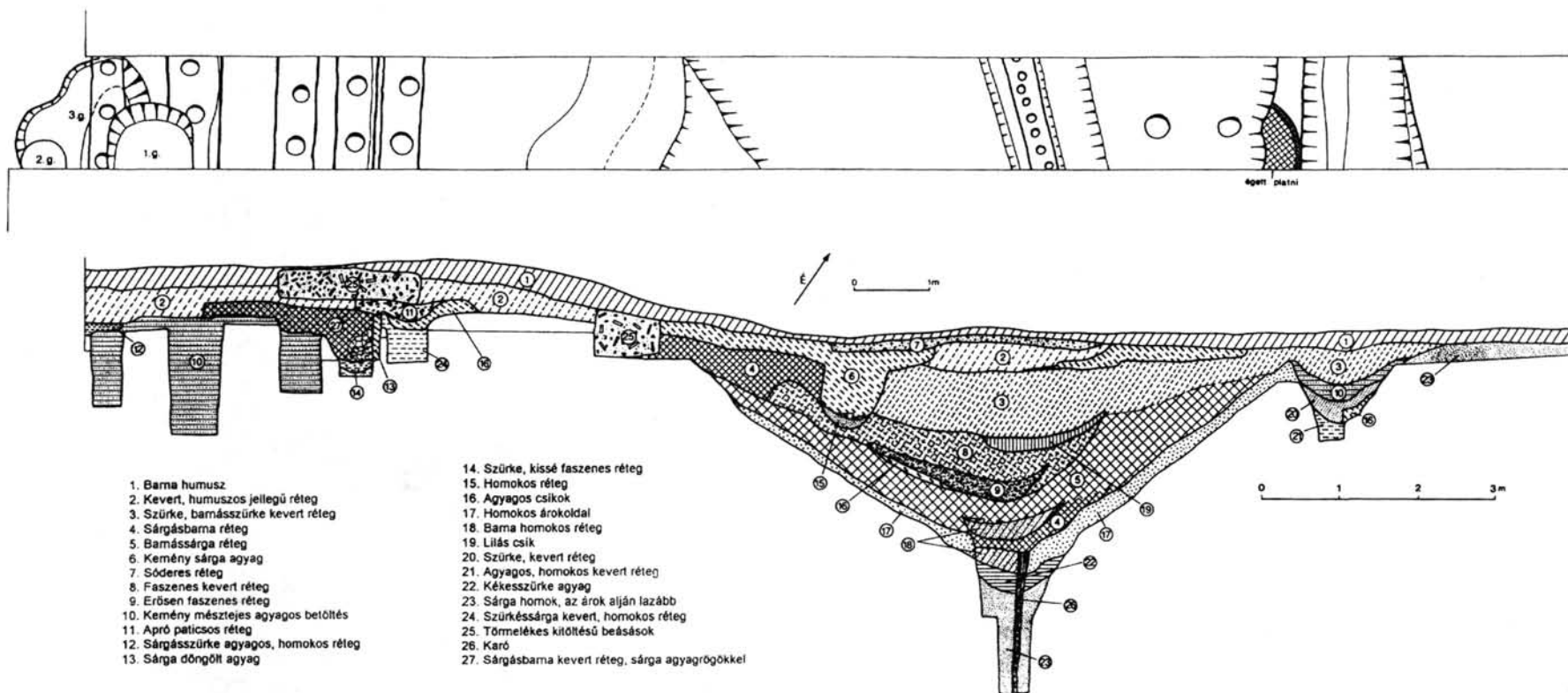

1

2

5. kép: A 2. számú Általános Iskola udvarán 1994-ben feltárt kutatóárok (ÁI/94.I) részlete a 16. századi palánkot metsző gödrökkel, valamint 17. századi tűzhely- és kályhamaradványokkal.
- Abb. 5: Das Detail des 1994 auf dem Hof der Grundschule Nr.2 freigelegten Suchgrabens (ÁI/94.I) mit den, die Planke aus dem 16. Jahrhundert überschnittenen Gruben, ferner mit den Resten von Feuerstellen bzw. Öfen aus dem 17. Jahrhundert.

6. kép: A vár erősítési rendszere: a várárok és a palánkfal megújításai (ÁI/94.I).

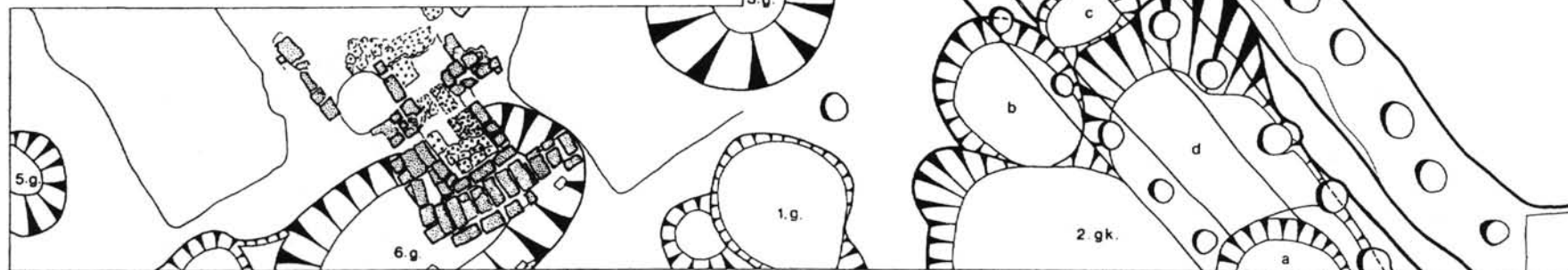
Abb. 6: Das Befestigungssystem der Festung: die Erneuerungen des Festungsgrabens und der Planke (ÁI/94.I).

0 1m

↑

1

„déli gödörkomplexum”

2

7. kép: A 2. számú Általános Iskola udvarán 1991-ben feltárt szelvény (ÁI/91) a „déli gödörkomplexum”-mal, és 17. századi tűzhellyel ill. kályha téglalábazatával.

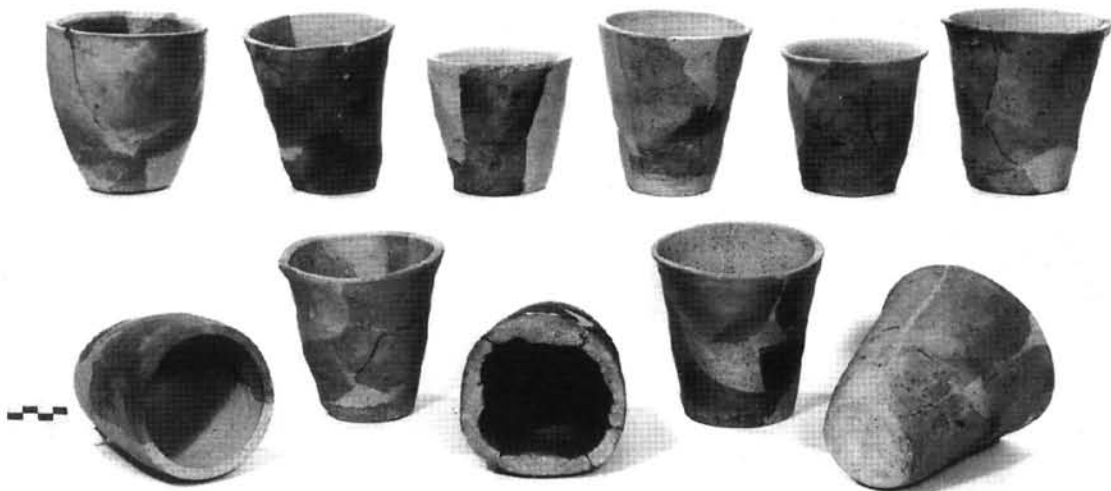
Abb. 7: Der auf dem Hof der Grundschule Nr.2 1991 erschlossene Quadrant (ÁI/91) „mit dem südlichen Grubenkomplex” und mit einer Feuerstelle bzw. dem Ziegelsockel eines Ofens aus dem 17. Jahrhundert.

1

2

3

8. kép: 1: 17. századi tűzhely ill. kályha téglalábazata (ÁI/91), 2: A várárok külső lejtője (ÁI/94.I),
3: Kézikorongolású kályhaszemek, 17. század.

Abb. 8: 1: Der Ziegelsockel einer Feuerstelle bzw. eines Ofens aus dem 17. Jahrhundert (ÁI/91), 2: Der
äußere Hang des Festungsgrabens (ÁI/94.I), 3: Auf langsam rotierender Töpferscheibe gefertigte
Ofenkacheln, 17. Jahrhundert.

1

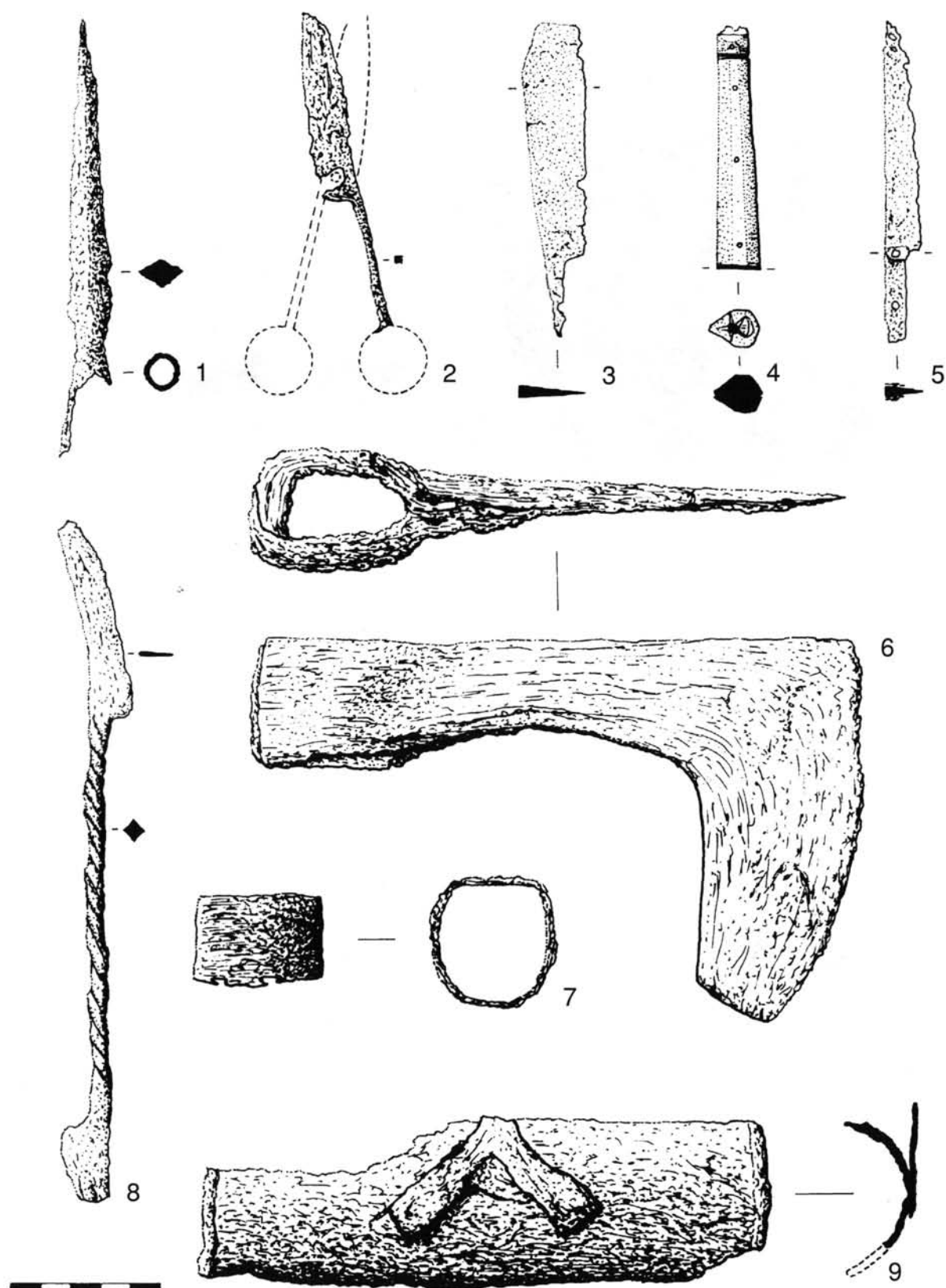
2

9. kép: 1. Mázas török edények: a kupa szórványlelet, a többi 17. századi rétegből származik.

2. Kézikorongolású fazekak, 16–17. század.

Abb. 9: 1: Glasierte türkische Gefäße: Der Becher ist ein Streufund, die anderen Gefäße stammen aus der Schicht aus dem 17. Jahrhundert.

2: Auf langsam rotierender Töpferscheibe gefertigte Töpfe, 16. und 17. Jahrhundert.

10. kép: Vastárgyak a várból, 16–17. század.

Abb.10: Eisengegenstände aus der Festung, 16. und 17. Jahrhundert.

11. kép: Réz- és bronztárgyak a várból, 16–17. század. →

Abb. 11: Kupfer- und Bronzegegenstände aus der Festung, 16. und 17. Jahrhundert. →

- 1: Karcolt díszű rézkanna a 17. századi (1664) omladékból
- 6: Bronz gyertyatartó, szórvány
- 2–5, 7: Leletek a KÜ/90.I.2. gödörből: bronz gyertyatartó (2) és sárgaréz pipakupak (3) a 16. század végi alsó omladékból, bronz edényfül (4), réz íróeszköz (5) és övdísz? (7) a 17. századi felső omladékból.
- 1: Kupferkanne mit eingeritzter Verzierung aus dem Schutt, 17. Jahrhundert (1664)
- 6: Kerzenhalter aus Bronze, Streufund
- 2–5, 7: Funde aus der Grube KÜ/90.I.2: Kerzenhalter aus Bronze (2) und Pfeifendeckel aus Messing (3) aus dem unteren Schutt vom Ende des 16. Jahrhunderts, bronzener Gefäßhenkel (4), kupfernes Schreibgerät (5) und Gürtelschmuck ? (7) aus dem oberen Schutt aus dem 17. Jahrhundert.

VÁNDOR László

A BAJCSAI VÁR FELTÁRÁSÁRÓL**(1995–1996. évi eredmények)**

A Principális-csatorna (a 18. századig Kanizsa-patak) széles, mocsaras völgyének nyugati oldalán a ma Nagykanizsa városhoz tartozó Bajcsa településtől délkeletre egy magasabb domb található. A terület neve Törökvári dűlő, ami arra utal – annak ellenére, hogy mára a felszíni maradványok már alig kivehetőek –, hogy a helyi néphagyomány számon tartotta egy hajdan itt állt vár emlékét. A falu felőli, azaz nyugati és keleti oldalon a védőrendszer nyomai már régóta nem látszóttak, a földművelés eltüntette őket. Az erődítményre csak a domb keleti és déli oldalán az egykori várak maradványai utalnak. Az elmúlt években végzett terepbejárásaink során a hajdani vár füves, erdős felszínén csekélyebb mennyiségű téglatörmelékkel lehetett megfigyelni, késő középkori, kora újkori kerámiát lehetett gyűjteni.¹

A domb északi oldalán egy nagy homokbányát működtet a Drávakavics KFT, amely 1995-ben elérte a vár területét. A kotrógép téglafalakat talált és a területen leletmentő ásatást kellett kezdeni.

Mindenekelőtt azonban tekintsük át a bajcsai várra vonatkozó írott forrásokat. A magyar szakirodalomban az itt állt várnak alig találjuk nyomát. Néhány helytörténeti munkán kívül csak Takács Sándornak az 1930-as években írt tanulmányaiban lelünk rá néhány, az erődítményre vonatkozó adatra. Ezekben a szerző, utalva arra, hogy a levéltári források Stájerországban vannak, úgy vélte, hogy Bajcsa építtetője Zrínyi György volt.²

Bajcsa váráról mindeddig egyetlen jelentősebb tanulmány készült, F. O. Roth munkája, aki 1970-ben közölte a grazi levéltárnak a vár építésére vonatkozó adatait. A tanulmány nagy részletességgel feldolgozza az építkezésre vonatkozó nagyon gazdag forrásokat, azonban ezeket sajnálatosan elsősorban csak eseménytörténeti szempontból elemzi. Magának az építőmunkának, az építési tevékenységnek a szerző nem szentel komolyabb figyelmet, és az is sajnálatos, hogy egyetlen építési rajzot, alaprajzot sem közöl.³

A Roth által közölt anyagra alapozva 1994-ben foglalkoztam először a bajcsai vár építésének kérdésével a Nagykanizsa monográfia I. kötetében. Itt közöltem az erődítmény formájára utaló mindeddig egyedüli alaprajzot, amely az OL Batthyány anyagában a falut és határát ábrázoló 18. századi térképen őrződött meg. Ennek alapján tudtuk, hogy Kanizsához hasonlóan ötszögű alaprajza volt (a sarkokon a rajzoló bástyákat nem ábrázolt) és árok övezte. Sajnos, a térképen leegyszerűsítve ábrázolt vármaradványról ennél többet nem tudhattunk meg.⁴

Mit tudunk tehát a bajcsai várról a publikált írott adatokat összegezve? Mikor és miért építették, mi volt a szerepe, és meddig állt fenn?

A Kanizsa-patak széles észak-dél irányú mocsaras völgye – és annak keleti előtere – fontos stratégiai szerepet töltött be a 16. század második felében. Erre alapozódott 1566-tól a Balaton és a Dráva-Mura közti (vagy egyszerűen kanizsai) főkapitányság, melynek székhelye, Kanizsa mind folyásának, mind mocsarainak mintegy a közepén feküdt. Kanizsa vára a magyar

királyság délnyugati határát védte a török ellen. Ezt a feladatát azonban a rossz ellátás, felszereltség és főleg az erődítmények gyenge állapota miatt évről évre egyre kevésbé tudta ellátni.

Az 1570-es évek végén a völgyre alapozva egy új védelmi vonalat kezdett a Haditanács építtetni. A török támadások miatt veszélyeztetett Stájerország átvette a kanizsai vár és a Mura folyó közti terület védelmét, és rendkívül gyors ütemben egy új várat emelt Bajcsán, felújította Murakeresztúrt, valamint Fityeházán és Bernátházán (Pernezyháza) is épített kisebb erődöket.⁵

Az építkezés 1578 tavaszán kezdődött meg. Ugyanakkor a Kanizsa és a Mura közti területet „gyepűsítették”, járhatatlanná tették. Ezt oly módon végezték el, hogy a Kanizsa-patak mocsarainak átjáróit felszedték, a völgyet kísérő erdőket „bevágták”, azaz a fákat összeborították. Mindehhez Stájerország ezer favágót küldött a helyszínre.

Szeptemberben a várépítés és a gyepűsítés is előrehaladott állapotban volt. A törökök megkísérelték katonai erővel a munka késleltetését, de szeptember 18-án Újudvarnál vereséget szenvedtek. Az építkezés ugyan nem fejeződött be a tél előtt – mint szeretnék volna –, de ennek ellenére november 9-én megtörtént az átadás („mustra”), a bajcsai várba kétszáz horvát lovasból, 202 német katonából, valamint 300 hajdúból („haramia”) álló őrséget helyeztek. A Mura és Kanizsa közti terület védelmét Stájerország Zrínyi Györgyre bízta, aki beleegyezésükkel Malakóczy Miklóst nevezte ki Bajcsa és Keresztúr (Murakeresztúr) várainak kapitányává.

Roth tanulmányából tudjuk, hogy a laza homoktalajra épített várral kezdettől fogva súlyos problémák voltak, árka már az építés évében többször bedőlt, gondok voltak a kút építésénél, majd a falak is omladozni kezdtek. Bajcsa a feladatát nem tudta betölteni. Az 1580-as évek végén már szinte tarthatatlan állapotban van, szerepét ekkorra már Keresztúr vára veszi át. Ennek ellenére nem ürítik ki. 1592-ben Roth szerint a vár helyén egy torony építését tervezik. Az általam ismert utolsó adat, hogy 1594-ben Zrínyi György a bajcsai főlegény fizetését sürgeti. A 1590-es évek első felében, ha a korábbihoz viszonyítva kicsi is, talán egy főlegényi őrség bizonyosan volt Bajcsán. Valószínű, hogy végleges elhagyására csak Kanizsa 1600. évi elvesztésekor került sor, de erre a kérdésre majd valószínűleg választ találunk a grazi tartományi levéltárban.

A rengeteg fontos adat mellett Roth munkájából több alapvető tényt sajnos nem ismerhettünk meg. Így azt sem, hogy milyen anyagból épült a vár (a szerző többször említ építőanyagként faanyagot és nagyobb mennyiségű vályog szállítását), valamint azt sem, hogy pontosan mikor hagyta el végleg az őrsége a várat. A tanulmányban közöltek alapján és a helyi építési gyakorlatot is figyelembe véve Bajcsát palánkerődítménynek sejtettük, ezért ért bennünket meglepetésként a téglafalak előkerülése.

1995-ben, mikorra a bejelentést követően megkezdtük a feltárási munkát, a vár falainak déli oldala mellett már több tíz méter mély homokgödör tátongott, melynek rézsűje is nagyon labilis volt. Ezért, mielőtt a terület véglegesen megsemmisült volna, a falak ledültek volna a homokgödörbe, a déli oldal teljes feltárása mellett döntöttem. A körülmények figyelembevételével az erődítmény maradványait ebben az állapotban már nem lehetett megmenteni, ezért megegyezés jött létre a bánya művelőjével, hogy a vár területét a művelés előtt haladva folyamatosan feltárjuk. Az ásatás kezdetétől munkatársam volt dr. Kovács Gyöngyi az MTA Régészeti Intézetétől. A munkák finanszírozását elsősorban a bánya és a nagykanizsai Alkotmány MgTsz vállalta, emellett a megyei múzeumigazgatóság és 1997-től a Steierische Historische Landeskommission is segíti.

Az ásatások 1995-ben és 1996-ban egy-egy hónapig tartottak. Ennek során feltárult a vár

keleti és északkeleti oldalának erőrendszere, valamint a vár keleti és északi részén a falakon belül lévő objektumok. Elkészítettük az erőd teljes szintvonalas felmérését is.

Feltártuk az erődítmény falait az északi oldalon teljes hosszúságában. Megállapítást nyert, hogy a várat úgy építették, hogy a homokdombból gyakorlatilag kifaragták a kontúrját, a vár- és bástyafalakat támfalszerűen megépítették. A téгла nagyon rossz minőségű volt, sokszor az alap nem habarcsba, hanem agyagba volt rakva.

Teljesen feltártuk az északnyugati sarokbástyát, valamint az északkeleti indítását. Ennek alapján megtudtuk, hogy Bajcsa óolasz rendszerű sarokbástyás erősség volt.

Megtaláltuk a kapu helyét is az északi – a kanizsai várra néző – oldalon az északkeleti bástya mellett.

A vár belsejében az épületek nyomai nem maradtak meg. A forrásokból tudjuk, hogy néhány téглаépület mellett jórészt gerendaépületek lehettek, amelyeknek megfigyelése ebben a talajban egyébként sem lett volna könnyű. Ám amikor a Batthyány-uradalom szőlőt telepített ide 1916-ban és a terület felső részét átforgatták, az épületnyomokat megsemmisítették. Ekkori leírás szerint egész területe téglatörmelékes volt, ennek oka jórészt a körítő falak bolygatása lehetett.

Az erődítmény belsejében így elsősorban csak gödröket találtunk. (Néhány esetben földbe ásott kunyhóra is lehetett következtetni.) Az ezekből előkerült leletanyag igen jelentős mennyiségű, emellett rendkívül fontos a régészet szempontjából, hiszen nagyon pontosan keltezhető. Az egész vár fennállása legfeljebb 22 esztendő volt. A leletek zömükben az 1578-ban elkezdett építkezést követő mintegy 10 esztendőben kerültek földbe, mikor a várbán több száz főnyi helyőrség volt. A nyolcvanas évek végétől nem állomásoztak itt többen pár tucatsnál.

Egyedülálló lehetőség történész és régész számára, hogy az előkerülő leletanyag összehajtható a grazi Landesarchivban megmaradt szállítási jegyzékek anyagával.

A leletanyagról az idő rövidsége és a feltárás nagysága miatt átfogó értékelésre nem vállalkozhatunk. Az eddig feltárt emléktanyag a megfigyelt terület nagyságához képest igen nagy mennyiségű. Ennek jelentős részét, mintegy 30–40%-át képezi a kerámia, melynek feldolgozása éppen csak megkezdődött. Az anyaggal Kovács Gyöngyi foglalkozik.⁶ Véleménye szerint egyelőre csak néhány általánosnak tűnő megállapítást tehetünk. A kerámialeletek túlnyomó többsége mázatlan fazék, kisebb része korsó, fedő, kályhaszem, ill. ezek töredéke. Nagyon változatos a fazekak peremkiképzése, szinte valamennyi többszörösen tagolt. A díszítés viszonylag ritka, mely a vállon bekarcolt vonalat vagy vonalkötegeket, néha vörös földfestést jelent. A mázas és finomabb kerámia kevés. Az emléktanyagban minden bizonnyal keverednek a stájer és a Mura-vidéki horvát fazekasság termékei – ezek szétválasztása a jövő feladata lesz –, különleges áruként pedig megjelennek az itáliai majolika edények is. A 16. század utolsó évtizedeire datálható leletegyüttes – az archaikus vonások mellett – sok előre mutató elemet hordoz, különösen a mázas fazekak, írókás díszítésű talak között található olyan darabok, melyek megjelenésükben, hatásukban a 17. századi, sőt még későbbi magyarországi emlékekre utalnak. A leletanyag a vidék egyedülállóan fontos együttese, kronológiai helyzete és földrajzi kapcsolódásai révén támpontot jelenthet a Délnyugat-Dunántúl és tágabb környéke kerámiáinak feldolgozásához.

A leletanyag többi részéből – hasonlóan a kerámiához – egyelőre csak csemegézhetünk. A restaurálás még nem fejeződött be, a feldolgozás is éppen csak elkezdődött.

A fémanyagból elsőnek a datáló pénzeket emelném ki. Ezek mind kisebb érmék, garasok

és dénárok, zömmel ezüst pénzek, de egy bronz pénzecske is előkerült. Érdekes, hogy a vár építése alatt Rudolf (1576–1608) az uralkodó, mégis elsősorban a korábbi királyok, I. Ferdinánd (1527–1564), kisebb részt Miksa (1564–1576) pénzei a dominánsak, ezek döntően magyar veretek. Mindebből arra következtethetünk, hogy a zsoldfizetés magyar pénzben történt.

A vasanyagban jelentősebb számban fordulnak elő a katonák mindennapi használati tárgyai, nagyobb számban kések, és csizmapatkók. A használati tárgyak közül bemutatásra érdemes egy kovácsolt vas gyertyatartó. Ehhez a magyarországi leletanyagban nagyon ritka darabhoz teljesen hasonló került elő a Csesztreg melletti Mihom falu ásatása során, amely alapján úgy tűnik, sorozatban gyártott ausztriai áruról van szó.⁷ Természetes módon a fegyverek és töredékeik, puskagolyók, lópatkók mellett különböző vasalások, közöttük szekér-, ágyú-, de ládavasalások is szép számmal vannak a leletanyagban. Legnagyobb vasleletünk egy hatalmas szemekből álló lánc volt.

Az építkezések során szerszámok is földbe kerültek. Közülük is kiemelném a 15-ös gödörből előkerült depó anyagát, abból is a keretes fűrészeket. Mindeddig ennek a német anyagban szép számmal ismert típusnak a magyarországi középkori anyagból csak egyetlen példányát ismertük.⁸

A kis keretes kézi fűrészek elsősorban a vadászattal, kertészkedéssel kapcsolatosak, de ebbe a körbe tartoznak a sebészek amputáló szerszámai is. Esetünkben joggal vélhetjük, hogy a leletek a katonaoorvos „műszerei” közé tartoztak.

Az egyéb fémanyagból legtöbb a bronztárgy. Legnagyobb számban igen kisméretű bronz gombostűk kerültek elő. Találtunk különböző bronz díszeket (övveretek, ládikaveretek stb.), igen izgalmas leletek az írkokok által használt bronz írótollak (hasonlók eddig nem ismeretesek a környező magyarországi anyagban), de került elő díszes gyűszű, dísztű, különféle tárgyak töredékei, lemezek.

A csonttárgyak közül csak néhányat említenék, mint az övmerevítő, csontdíz puskagyhoz, de került elő megmunkáláshoz előkészített darab is, ami mutatja, hogy a hasonló tárgyak egy része helyben készült.

Üvegtárgyak viszonylag nagyszámban kerültek elő, anyaguknál fogva nagyon töredékesek, sajnos egyelőre ezek restaurálása még alig történt meg. Közülük mutatok egy talpas serleget, és pohártöredékeket.

A leletanyagban hatalmas mennyiségű az állatcsont, amely még teljesen feldolgozatlan, de úgy tűnik zömében marha és sertés a jellemző, találoztunk halcsonttal, és ami meglepő, viszonylag sok osztrigahéjjal is.

Összefoglalóan az előzetes értékelés azt mutatja, hogy a feltárt anyag jórészt ideszállított stájerországi áru jellemzi, de vannak máshonnan idekerült és helyi készítmények is.

A vár feltárása előreláthatóan még két-három évig fog tartani. Az előkerült anyag feldolgozásával az egyik legteljesebb és jól értékelhető anyaghoz jutunk a 16. század utolsó két évtizedéből. Emellett az a páratlan lehetőség is rendelkezésünkre áll majd, hogy a stájer tartományi levéltárban megmaradt részletes szállítási listákon szereplő anyagból a maradandókat, korszókat, edényeket, az urak ivópoharait, reszelőt, lapátot, fűrész és hosszan sorolható tételeket ki is állíthatjuk. A jelentésekben szereplő szabó – akinek sátrát széttepte a vihar – gyűszűjén és gombostűin keresztül, a kovács szerszámai mellett, a katonák mindennapi élete fegyvereiken és személyes tárgyaikon túl, a lajstromokban felsorolt élelmezésükön, a szárított és füstölt húson,

babon, borsón és lencsén keresztül tud majd megelevenedni az osztrák kollégákkal végzett kutatásaink révén, és soha nem látott mélységig láttatjuk majd ezzel az anyaggal nemcsak a kardforgató vitézek tetteit, hanem mindennapjait is.

Jegyzetek:

- ¹ A szerző, valamint Horváth László nagykanizsai múzeumigazgató terepbejárásai.
- ² Takáts Sándor: Stájerország magyar huszárai. In.: Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről I. (Budapest 1929) 254–255.
- ³ Roth, Franz Otto: Winitsch und Weitschawar. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Bd.LXI. Graz 1970.
- ⁴ Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In.: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Nagykanizsa 1994. 320–322.; 345.; U. o. 26. rajz (OL .Batthyány lt. S-20.79.sz.)
- ⁵ Vándor i.m. 319–320.
- ⁶ A bajcsai kerámialeletekről közölt összefoglalás Kovács Gyöngyi szíves engedelmével készült.
- ⁷ Kvassay Judit: 15–16. századi ház a középkori Mihon falu területén. In.: Fejezetek Csesztreg történetéből 87.
- ⁸ Szabó János Győző: Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. In.: Agria XIX. Eger 1982–83.

DIE FREILEGUNG DER FESTUNG BAJCSA

Auf der westlichen Seite des breiten, sumpfigen Tales des Principális-Kanals (bis das 18. Jahrhundert Kanizsa-Bach), südöstlich der Siedlung Bajcsa befindet sich ein hoher Hügel. Dieses Gelände nennt man Törökvári-Flur, was darauf hinweist, daß die lokale Bevölkerung über das hiesige Bestehen einer Festung wußte, und diese Kenntnis den folgenden Generationen immer überlieferte. Am östlichen und südlichen Hang des Hügels wiesen die Reste des einstigen Festungsgrabens auf die Spuren der Festung hin. Auf der westlichen und östlichen Seite waren die Spuren des Verteidigungssystems nicht zu sehen. Auf der grasigen, waldbedeckten Oberfläche konnten Ziegel- und spätmittelalterliche Keramikbruchstücke gesammelt werden.

Am südlichen Hang des Hügels hielt die GmbH Drávakavics eine große Sandgrube inbetrieb, und 1995 erreichte die Sandentnahme das Gelände der Festung. Der Bagger fand Ziegelmauern, darum mußten wir da mit den Ausgrabungen beginnen.

Um die hiesige Festung ging es schon in den Arbeiten einiger ungarischer Forscher, die aufgrund der mitgeteilten Angaben der Meinung waren, daß György Zrínyi die Festung bauen ließ.

Das breite, sumpfige, sich in Nord-Süd-Richtung ziehende Tal des Kanizsa-Baches spielte in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts eine wichtige strategische Rolle. Ab 1566 war die Festung Kanizsa der Sitz der sich zwischen dem Balaton und den Flüssen Drau und Mur erstreckenden Oberhauptmannschaft, die die Grenze des ungarischen Königreichs gegen die Türken verteidigte. Diese Aufgabe konnte mit der Zeit wegen der schlechten Verpflegung und Rüstung, aber hauptsächlich wegen des schwachen Zustandes der Festungen immer weniger erfüllt werden.

Am Ende der 70er Jahre des 16. Jahrhunderts entschied der Kriegsrat über die Verwirklichung einer auf dem Tal basierenden neuen Verteidigungslinie. Die von den türkischen Angriffen gefährdete Steiermark übernahm die Verteidigung des Gebietes zwischen Kanizsa und der Mur, und eine neue Festung wurde in einem außerordentlich schnellen Tempo in Bajcsa gebaut. Auch die Festung von Murakeresztúr wurde renoviert, und in Fityeháza und Bernátháza wurden kleinere Festungen errichtet. All das ist aus der Studie von F. O. Roth zu wissen, der als erster die sich auf die Bauarbeiten der Festung Bajcsa beziehenden Angaben des Grazer Archivs veröffentlichte (1970). Da die Festung auf einem losen Sandboden aufgebaut wurde, gab es von Anfang an schwierige Probleme, und die Festung konnte ihre Aufgabe nicht erfüllen. Außer den recht vielen wichtigen Angaben kann man aus der erwähnten Studie zwei grundlegende Tatsachen aber nicht erfahren: Einerseits nämlich, was für ein Baumaterial zum Aufbau der Festung benutzt wurde, und andererseits, wann die Wache die Festung endgültig verließ. Aus der Studie von Roth und aus der örtlichen Praxis konnte es auf eine Plankenfestung geschlossen werden, darum machte uns das Vorkommen der Ziegelmauern eine Überraschung.

Die Freilegung der Festung wurde von Dr. László Vándor und Dr. Gyöngyi Kovács 1995 begonnen. Sowohl im Jahre 1995 als auch 1996 dauerten die Grabungen einen Monat. Im Verlauf der Arbeiten wurden das Festungssystem auf der östlichen und nordöstlichen Seite, und die Objekte, überwiegend Abfallgruben im östlichen und nördlichen Teil der Festung innerhalb der Mauern erschlossen.

Es wurde festgestellt, daß die Konturen der Festung mit Eckbasteien altitalienischen Typs praktisch aus dem Sandhügel ausgehauen, und die Festungs- und Basteimauern wie Unterstützungsmauern aufgebaut wurden. Die Ziegel waren von sehr schlechter Qualität, und die Grundmauern wurden oft nicht in Mörtel, sondern in Lehm gelegt.

Die Stelle des Tores fanden wir auf der nördlichen Seite neben der nordöstlichen Bastei.

Innerhalb der Festung blieben die Spuren der Gebäude nicht erhalten, weil man dieses Gelände – als es zum Gut der Familie Batthyány gehörte – als Weinberg bestellte, und der obere Teil dieses Geländes 1916 mit Feldarbeiten zerstört wurde. Nach einer zeitgenössischen Beschreibung war das ganze Gelände durch Ziegelbruchstücke bedeckt.

Im Laufe der Ausgrabung wurden in erster Linie Gruben gefunden. Das in diesen Objekten vorgekommene Fundmaterial ist archäologisch besonders wichtig, weil es sehr genau datierbar ist. Dieses Material kann mit den Angaben der im Grazer Landesarchiv aufbewahrten Transportlisten verglichen werden, die die Rüstung und Lebensweise der da stationierenden Soldaten dokumentieren.

Über das Fundmaterial kann ich wegen der zur Verfügung stehenden kurzen Zeit und der noch im Gang befindlichen Freilegungsarbeiten nur einen Vorbericht geben. Die Bearbeitung des Fundmaterials wurde eben nur begonnen, so viel ist aber sicher, daß der bedeutende Teil des vorgekommenen Materials aus den hierher gelieferten steirischen Waren besteht. Außerdem gibt es noch Importwaren, die anderswoher stammen, und auch örtliche Produkte.

Den überwiegenden Teil des Fundmaterials beträgt die Keramik (ca. 40%). Die Mehrheit besteht aus unglasierten Töpfen, es gibt wenige verzierte Gefäßbruchstücke, und die italienischen Majoliken gelten als Unika.

Die Metallfunde sind sehr abwechslungsreich. Es ist interessant, daß die ungarischen Gepräge den Großteil der Münzen vertreten. Unter den Eisenfunden findet man Messer, Geräte, Hufeisen, Waffen und Waffenbruchstücke, Kugeln, Eisenbeschläge, Kerzenleuchter usw. Von den Bronzegegenständen sind Zierden, Schreibfedern, Stecknadeln in großer Menge, ferner Fingerhut, Ziernadel und Bronzeplatten verschiedener Funktion zu erwähnen.

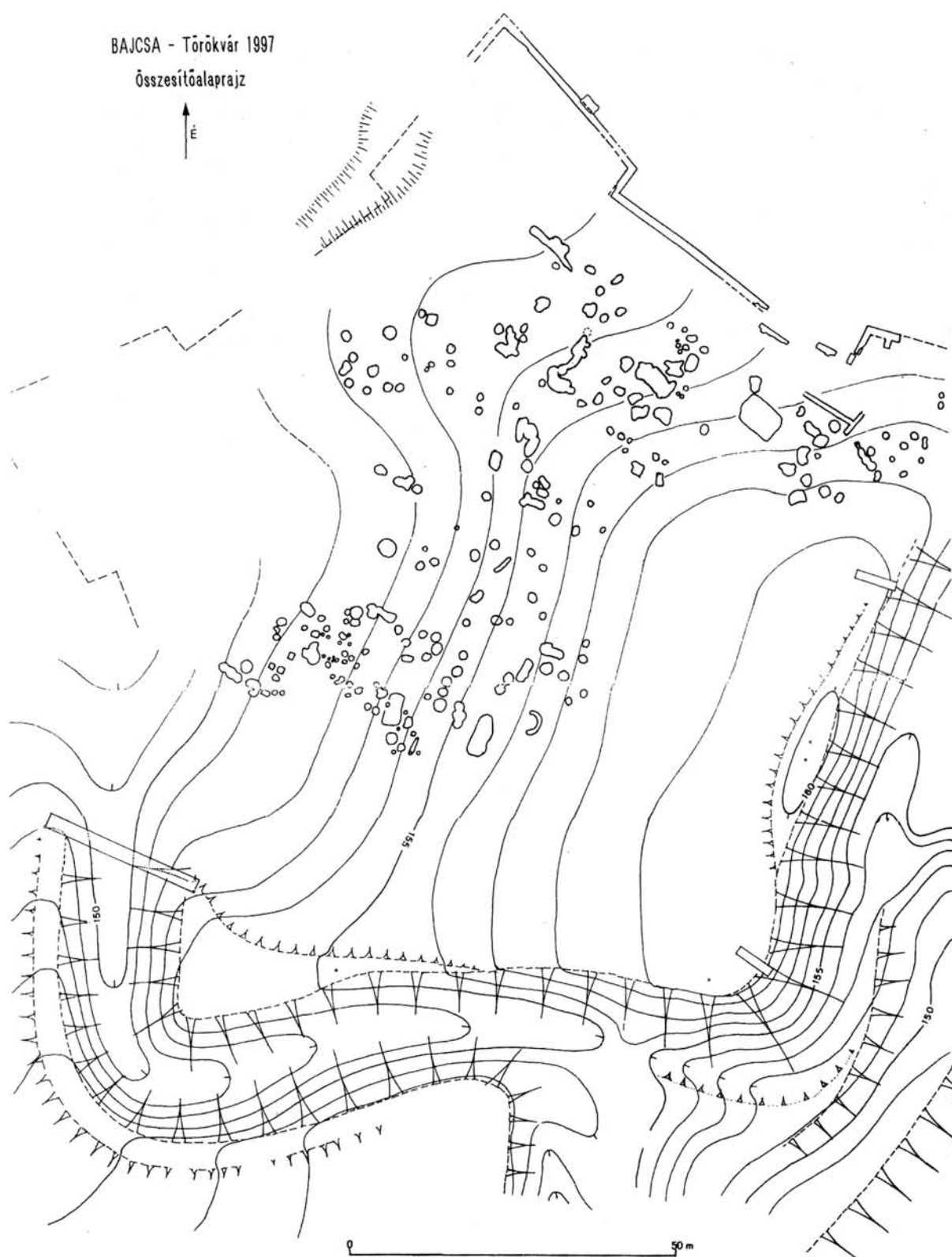
Von den Knochengegenständen müssen eine Gürtelsteife, die Knochenzierde eines Gewehrkolbens hervorgehoben werden, aber es gibt auch zur Verarbeitung vorbereiteten Rohstoff.

Unter den Glasfunden sind verhältnismäßig viele untersetzte Becher zu finden, aber auch Fußbecher und Flaschen kamen vor.

Eine riesengroße Menge von Tierknochen kam zum Vorschein. Sie wurden noch nicht bestimmt, aber es scheint, daß das Rind und das Schwein den größten Teil des Knochenmaterials ausmacht. Man fand auch Fischbeine, und in überraschend großer Zahl Austerschalen.

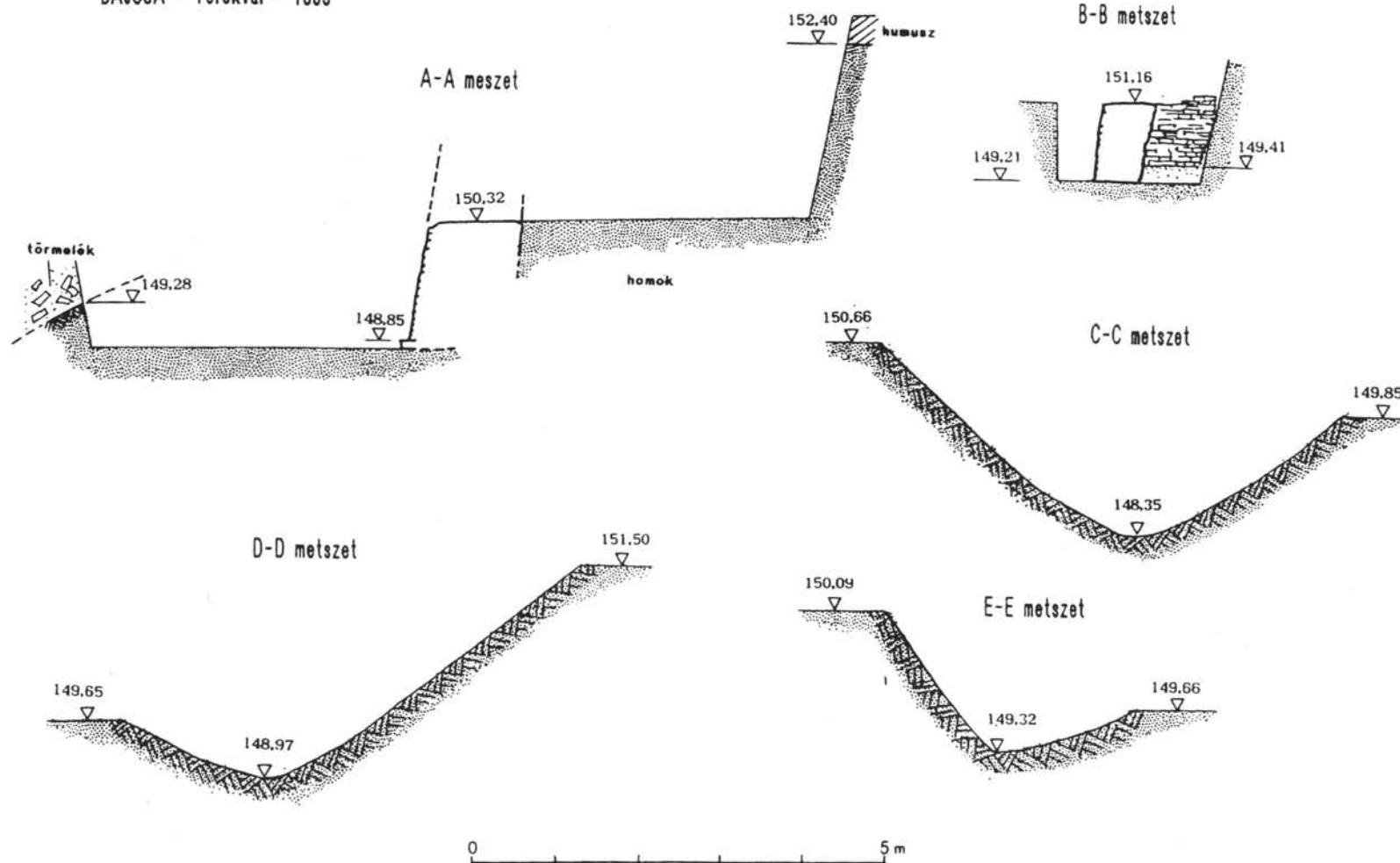
Zur vollkommenen Freilegung der Festung brauchen wir voraussichtlich noch zwei oder drei Jahre. Nach der Bearbeitung des hiesigen Fundmaterials wird ein komplettes, gut bewertbares Material aus den letzten zwei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts zur Verfügung der Forscher stehen.

Übersetzt von Katalin H. Simon

1. kép

BAJCSA - Törökvár - 1995

2. kép

Bernhard HEBERT

(ARCHÄOLOGISCHE) DENKMALPFLEGE ENTLANG DER MUR IN DER STEIERMARK

Die Mur durchfließt große Teile der Steiermark und bestimmt damit wesentliche Natur- und Kulturlandschaften. In dem Referat sollten einige archäologische und denkmalpflegerische Aktivitäten des Bundesdenkmalamtes aus den letzten Jahre vorgestellt werden, die Objekten gewidmet waren, die in ihrer Lage, Entstehung und Funktion eng mit dem Fluß verbunden sind.

Die vorliegende Zusammenfassung beschränkt sich darauf, einige Themen, Objekte und Fundstellen zu nennen, ohne Vollständigkeit hinsichtlich der Denkmale oder der Fachliteratur anzustreben.

Vordringliches Ziel der Denkmalpflege ist die Erhaltung der Denkmale, die Bewahrung vor Zerstörung jeder Art. Diese beginnt bei illegalen Raubgrabungen und endet bei – gerade im Zentralraum um die mittlere Mur mit seinem reichen Denkmalbestand ausgesprochen starken – Nutzungskonflikten durch Verbauung oder Abbautätigkeiten.

Von den leidigen und offenbar nicht in den Griff zu bekommenden illegalen Raubgrabungen waren 1997 verstärkt – großteils römerzeitliche – Hügelgräber am Westrand des Grazer Feldes¹ betroffen; diese Gräberfelder im Kaiserwald² dokumentieren besonders gut die Besiedlung und agrarische Nutzung entlang des – auch von einer römischen Straße – erschlossenen rechten Murufers. Leider findet durch Raubgrabungen auch eine laufende kleinweise Zerstörung³ der durch die ältesten Funde unseres Landes bekannten Höhlen statt, die vor allem im Durchbruchstal der Mur nördlich von Graz zu finden sind.⁴

An der Verkehrsader der Mur liegen auch (von Nord nach Süd aufgezählt) die wohl bedeutendsten römerzeitlichen Siedlungen, die Höhensiedlung am Kugelstein in der Gemeinde Frohnleiten,⁵ der vicus von Kalsdorf bei Graz⁶ und das municipium Flavia Solva.⁷ Erstgenannte Siedlung steht seit längerem unter Denkmalschutz, trotzdem kam es 1997 zu ungenehmigten großflächigen Bodeneingriffen, die durch behördliches Einschreiten gestoppt werden mußten und eine umfangreiche Notgrabung verursachten.⁸ Bei den beiden anderen Siedlungen gab und gibt es schwerste Nutzungskonflikte durch Beanspruchung archäologischer Fundgebiete für Verbauung und Erschließung: Für Flavia Solva konnte in einem Unterschutzstellungsverfahren mit ungefähr 100 Parteien (!) eine derzeit einigermaßen wirksame Sicherung erzielt werden,⁹ für Kalsdorf kam das Verfahren zu spät, sodaß nur mehr zumindest partielle Notgrabungen durchgesetzt werden konnten. Ähnliches gilt von dem als Rückzugssiedlung von Flavia Solva zu betrachtenden, bereits prähistorisch besiedelten Frauenberg bei Leibnitz¹⁰ und dem zugehörigen spätantiken Gräberfeld: Auch hier war kaum mehr möglich, als Notgrabungen zu erzwingen. In vielen Fällen waren zusätzlich Strafanzeigen notwendig, um eine Beachtung des Denkmalschutzes zu erzielen. Für die römische Siedlungsstruktur entlang des steirischen Unterlaufs der Mur sind somit in den letzten Jahrzehnten gravierende Substanzeinbußen zu

verzeichnen.¹¹

Wie schlecht erforscht aber teilweise auch dieser Kernraum an der Mur immer noch ist, hat die Entdeckung einer kupferzeitlichen Siedlung auf dem Kanzelkogel bei Gratwein¹² knapp nördlich von Graz gezeigt, die akut von einem Steinbruch bedroht ist. Inzwischen scheint nach zwei Unterschutzstellungsverfahren eine Beruhigung der Situation in Aussicht.

Kaum bekannt war auch die sich in den letzten Jahren deutlicher herausstellende Rolle des Grazer Schloßbergs in der Urgeschichte.¹³

Wie schwer es sich der Denkmalschutz (nicht nur in Österreich) mit Privateigentum tut, zeigt auch die seit Jahren laufende Unterschutzstellung der wohl wichtigsten prähistorischen Höhensiedlung der Steiermark, des direkt an der Mur gelegenen Wildoner Schloßbergs.¹⁴

Die verkehrsgeographische Situation, die schon in der Antike für das Entstehen und Wachsen dieser Siedlungen ausschlaggebend war, bedingt heute ihre besondere Gefährdung; andererseits hat sie auch zur Entwicklung von funktionell ähnlichen Objekten in verschiedenen Perioden geführt: Ausgehend vom bereits genannten befestigten Kugelstein wurde in einem zweiten, hier nicht ausführlich zu wiederholenden Teil des Referates die Weiterführung der Funktion einer römischen Straßenstation in mittelalterlichen Burgen (z. B. Rabenstein bei Frohnleiten)¹⁵ gezeigt, die Weiterführung der Funktion des Handelsplatzes in einem mittelalterlichen Markt (z. B. Frohnleiten).¹⁶

Flußläufe bedürfen der Querung durch oft baulich bemerkenswerte antike (z. B. Adriach bei Frohnleiten)¹⁷ und neuzeitliche (z. B. Weinzöttlbrücke in Graz von 1922)¹⁸ Brücken, werden aber auch selbst als Verkehrsweg und Energiequelle (z. B. Elektrizitätswerk in Deutschfeistritz von 1908)¹⁹ genutzt, der manchmal die materiellen Grundlagen für einige der schönsten Baudenkmale entlang der Mur geschaffen hat (z. B. das Hammerherrenhaus Schloß Thinnfeld in Deutschfeistritz, 1761–1764).²⁰

Anmerkungen

¹ B. Hebert und H. Heymans, Fundberichte aus Österreich 35, 1996 im Druck.

² G. Fuchs – E. Hudeczek – I. Kainz, Siedlungsstrukturen im südlichen Grazer Feld und Kainachtal, in: Archäologische Landesaufnahme und digitaler Fundkataster für Steiermark, Jahresbericht 1988, 18 ff.

³ Z. B. B. Hebert, Fundberichte aus Österreich 31, 1992, 387.

⁴ Zusammenfassend G. Fuchs, Höhlenfundplätze im Raum Peggau – Deutschfeistritz, Steiermark, Österreich, BAR Intern. Ser. 510, 1989.

⁵ Zur Forschungsgeschichte I. Bauer, Römerzeitliche Höhensiedlungen in der Steiermark, Dipl.arbeit Graz 1993, 108 ff. (überarbeitete Fassung für Fundberichte aus Österreich 36, 1997 in Vorbereitung). – B. Hebert und W. Högl-Schmidt, Grabungen am Kugelstein/Stmk. in den Jahren 1885/86, in: Corolla memoriae Walter Modrijan dedicata, Mitt. der Archäologischen Gesellschaft Steiermark Beih. 2, 1997, 55–64. – Zu den neuen Grabungen zuletzt I. Kainz, Fundberichte aus Österreich 34, 1995, 715 f.

⁶ Zuletzt Th. Lorenz, Einige Gedanken zu den Kalsdorfer Grabungen, Kalsdorfer Kulturberichte 3, 1996, 4 f. – U. Lohner und H. Heymans, Fundberichte aus Österreich 34, 1995, 718 f.

⁷ Zusammenfassend E. Hudeczek, Flavia Solva, ANRW II.6, 1977, 414 ff. – S. Groh, Die insula XLI von Flavia Solva, Österr. Archäologisches Institut Sonderschr. 28, 1996,

⁸ Bericht für Fundberichte aus Österreich 36, 1997 in Vorbereitung.

- ⁹ B. Hebert und I. Kainz, Denkmalschutz für eine Römerstadt: Flavia Solva, *Österr. Zeitschr. für Kunst und Denkmalpflege* 44, 1990, 197–201. – B. Hebert, Exemples récents de la conservation des sites archéologiques en Stirie, in: *Sites archéologiques en Europe, Collection Patrimoine architectural* 22, 1992, 18.
- ¹⁰ Zusammenfassend U. Steinklauber, Grabungen auf dem Frauenberg bei Leibnitz in der Steiermark 1991–1993, *Fundberichte aus Österreich* 32, 1993, 553 ff.
- ¹¹ Allgemein B. Hebert, Notgrabungen als Siedlungsforschung?, in: Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz...1992, Veröffentl. des Verbandes Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 28, 1993, 77 ff.
- ¹² J. Obereder, *Fundberichte aus Österreich* 33, 1994, 505.
- ¹³ D. Kramer, in: (Hrsg. Magistrat Graz), *Der Reinerhof*, 1995, 50 ff. – W. Artner, Archäologische Übersicht, *Österr. Kunsttopographie* LIII 1997, XXV.
- ¹⁴ Zuletzt D. Kramer, Aus der Ur- und Frühgeschichte von Wildon, *Mitteilungsblatt der Korrespondenten der Historischen Landeskommission für Steiermark* 2, 1989, 24 ff.
- ¹⁵ K. Woisetschläger – K. Krenn, Steiermark, *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*, 1982, 384. – In den 80er Jahren Restaurierung der barocken Deckengemälde im Festsaal.
- ¹⁶ K. Woisetschläger – K. Krenn, Steiermark, *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*, 1982, 117 ff.
- ¹⁷ W. Modrijan, Neue Funde aus Peggau und die Bedeutung des Fundgebietes Peggau und Umgebung für die steirische Ur- und Frühgeschichte, *Schild von Steier* 13, 1966/67, 14 ff. – Seit ca. 1970 intensive Aktivitäten hinsichtlich Denkmalschutz und Erhaltung.
- ¹⁸ H. Schweigert, Graz, *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*, 1979, 233. – F. Achleitner, Österreichische Architektur im 20. Jahrhundert II, 1983, 439. – In den letzten Jahren große Probleme durch die steigende Verkehrsbelastung.
- ¹⁹ K. Woisetschläger – K. Krenn, Steiermark, *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*, 1982, 69. – F. Achleitner, a. a. O., 159. – In den letzten Jahren Fassadenrestaurierung und denkmalgerechte Sanierung der Wehranlage.
- ²⁰ K. Woisetschläger – K. Krenn, Steiermark, *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*, 1982, 68 f. – B. Hebert und W. Schmidt, Die Kapelle zur hl. Dreifaltigkeit in Schloß Thinnfeld, Deutschfeistritz, Steiermark, *Österr. Zeitschr. für Kunst- und Denkmalpflege* 44, 1990, 201–204 mit älterer Lit. – Seit den 80er Jahren grundlegende denkmalgerechte Bausanierung.

RESUMÉ

Die Mur durchfließt große Teile der Steiermark und bestimmt damit wesentliche Natur- und Kulturlandschaften. In dem Referat sollen einige archäologische und denkmalpflegerische Aktivitäten des Bundesdenkmalamtes aus den letzten Jahren vorgestellt werden, die Objekten gewidmet waren, die in ihrer Lage, Entstehung und Funktion eng mit dem Fluß verbunden sind.

Das vorliegende Resümee beschränkt sich darauf, Themen, Objekte und Fundstellen zu nennen:

Vordringliches Ziel der Denkmalpflege ist die Erhaltung der Denkmale, die Bewahrung vor Zerstörung jeder Art. Diese beginnt bei illegalen Grabungen (z.B. in den durch die ältesten Funde unseres Landes bekannten Höhlen des Grazer Berglandes bei Peggau, in römerzeitlichen Hügelgräbern im Kaiserwald südlich von Graz) und endet bei – gerade im Zentralraum um die mittlere Mur mit seinem reichen Denkmalbestand ausgesprochen starken – Nutzungskonflikten durch Verbauung (z.B. im municipium Flavia Solva oder in der zugehörigen spätantiken Rückzugssiedlung am Frauenberg bei Leibnitz) oder Abbautätigkeiten (z.B. Kanzelkogel bei Gratwein nördlich von Graz mit einer kupferzeitlichen Siedlung).

Die meisten Grabungen der letzten Jahre standen im Zusammenhang mit diesen Nutzungskonflikten, waren Notgrabungen, bei denen oft nur Teile wichtiger Fundplätze untersucht werden konnten. Dies gilt für den großen römischen vicus von Kalsdorf bei Graz ebenso wie für die römische Höhensiedlung am Kugelstein in Adriach bei Frohnleiten.

Die verkehrsgeographische Situation, die schon in der Antike für das Entstehen und Wachsen dieser Siedlungen ausschlaggebend war, bedingt heute ihre besondere Gefährdung; andererseits hat sie auch zur Entwicklung von funktionell ähnlichen Objekten in verschiedenen Perioden geführt: Ausgehend vom bereits genannten befestigten Kugelstein kann die Weiterführung der Funktion einer Straßenstation in mittelalterlichen Burgen (z.B. Rabenstein bei Frohnleiten) gezeigt werden, die Weiterführung der Funktion des Handelsplatzes in einem mittelalterlichen Markt (z.B. Frohnleiten).

Flußläufe bedürfen der Querung durch oft baulich bemerkenswerte antike (z.B. Adriach bei Frohnleiten) und neuzeitliche (z.B. Weinzöttlbrücke in Graz) Brücken, werden aber auch selbst als Verkehrsweg und Energiequelle (z.B. Elektrizitätswerk in Deutschfeistritz 1908) genutzt, was manchmal die materiellen Grundlagen für einige der schönsten Baudenkmale entlang der Mur geschaffen hat (z.B. das Hammerherrenhaus Schloß Thinnfeld in Deutschfeistritz, 1761–1764).

Janez BALAŽIC

CIKLUS LADISLAVOVE LEGENDE V TÜRJU

Devici Mariji posvečeno premostratensko opatijo v TÜRju je leta 1230 ustanovil ban Nikolaj Szentgróti (KOVÁCS 1991, 4 ss.). Pozneje je tu nastala arhitektura premostratenske cerkve, ki se zaradi svoje značilne triladijske bazilikalne zasnove in z močno izstopajočima zahodnima stolpoma še podreja značilnemu idiomu romanske cerkvene arhitekture. Ob romanskih izhodiščih v samem stavbnem tipu pa se tu ob dominantni, prevladujoči opečni gradnji, srečujemo tudi z množico stavbnih členov specifičnih slogovnih karakteristik. Arhitektura v TÜRju zatorej po času nastanka pred sredo 13. stoletja (VALTER 1985, 26, 261–262) predstavlja tisto stopnjo v stavbnozgodovinskem razvoju, ki še nosi pečat tedaj že iztekajoče se romanike, vendar pa jo mestoma že preglasujejo slogovni detajli zgodnje gotike.

Ob stilno pravgotovo pomenljivi arhitekturi, ki zaznamuje prehod iz romanike v gotiko, pa odlikujejo premostratensko cerkev v TÜRju pred nekaj leti odkriti prizori Ladislavove legende (MAGYAR 1995, 6–8; LÁNGI 1995, 183–187). Na steni južne stranske ladje se je namreč na skoraj osmih po dolžini ter nekaj manj kot dveh metrih po višini (173x775 cm) ohranila razgibana figuralna poslikava. Bržkone je le-ta utegnila biti mnogo obsežnejša od tega, kar je bilo doslej odkrito oz. kar je sploh ohranjenega od pozneje zakrite, najverjetneje pa tudi uničene poslikave. Kajpada pa o celotnem ikonografskem sestavu, bržčas po večini uničenih slikarij, lahko seveda le ugibamo. Prav gotovo je bila poslikava obširnejša, saj o tem zgovorno priča tudi fragmentarna podoba na slopu, ki razmejuje glavno od južne stranske ladje. Tamkaj je namreč upodobljen motiv Križanja z Marijo na levi in Janezom Evangelistom na desni strani.

Slikarije v premostratenski cerkvi je po imenu neznani slikar izvedel v kombinirani slikarski tehniki; na tanjšo, bržkone še svežo plast ometa (*al fresco*) so naslikane po večini še dobro razvidne, v konture ujete figuralne kompozicije, medtem ko so posamezne partije, zlasti v likovnem smislu podajanja notranjih ploskev, slikane naknadno in sicer po suhem, *secco* postopku. Za presojo in vrednotenje poslikave vsekakor ni zanemarljiv tehnološki postopek, kajti ob omeni stilističnih karakteristik ravno slikarska tehnika prizorov Ladislavove legende predstavlja oporo sklepu, da je le-ta morala nastati že v 14. stoletju.

Ohranjena in po večini še razpoznavna vsebina naslikanih prizorov sama zase ponuja dovolj snovi za sklep o tem, da je v TÜRju šlo za ikonografsko pretehtan in torej že likovno izoblikovan ter uveljavljen slikarski program Ladislavove legende (DERCSÉNYI 1990; MAROSI 1989, 211 ss.). Kljub temu, da je bila slikarija bržkone obsežnejša in je njen začetek na južni steni segal še v ostenje prvotnega južnega apsidalnega zaključka, se v prvi sceni pred stilizirano naslikano arhitekturo odvije prizor s skupino konjenikov in s sv. Ladislavom v ospredju. Opravka imamo z inicialno, uvodno témo Ladislavove zgodbe, saj se v figuralni, konjeniški kompoziciji osmisli dogodek, ko Ladislav zasleduje pobeglega Kumana z madžarsko deklico. Upodobitev spremljajo v značilnem poznosrednjeveškem likovnem načinu mikavno podane ter narativno obogatene nadrobnosti. Te po svoji pomenski in formalni strukturi pričajo, da jih je snoval vsekakor kakovosten, po imenu žal neznan srednjeevropski slikar.

V nadaljevanju legende se v razgibanem figuralnem prizoru, v smislu kontinuirano podane zgodbe, izrisuje dogodek, ki kaže kako Ladislav s kopjem napada sovražnega Kumana, dekleta pa zavojevalca ravno tedaj meče iz sedla. V likovnem pogledu prizor zaznamuje izredna dinamika. Če pa seveda želimo spregovoriti še o značilnem uresničevanju ter prevajanju literarne predloge oz. ustreznega ikonografskega vzorca, je bržkone na mestu trditev, da je prizor dovolj nazoren in zato vsebinsko razpoznaven. Dogajanje se povezuje v likovno zgovorno, torej kontinuirano podano in zato pripovedno ubrano rešitev. Opravka imamo s strnjenim, dramatiziranim jedrom legende. Prizor namreč upodablja trenutek, ki seveda že implicira razplet nadaljnjih dogodkov. Gotska narativnost se tu sijajno razodne v celi vrsti mičnih nadrobnosti. Ne zgolj v tem, kako denimo slikar naslika konja s prednjimi, nekolikanj spodvitimi nogami, marveč tudi v domišljeno poudarjeni zasnovi figure, strnjeni v dinamično pozicijo, ki jo upodablja lahko z Ladislavovim kopjem spodboden in zaradi tega padajoči Kuman.

Dramatičnost prizora seveda ni zajeta zgolj v samem dogajanju in držah njihovih protagonistov, marveč še v kopici pomenljivih detajlov. Tako je denimo navidezno obroben, vendarle pa zgovoren pomenski naglas mogoče odkriti v mogočni, skorajda heroizirani konjeniški bojni drži Ladislava, ko z dolgim bojnim kopjem streže po Kumanu. V taki zasnovi lika sv. Ladislava bi navsezadnje lahko prepoznali narativno pomenljivo ter simbolno mikavno demonstracijo odločnosti in moči.

Povsem drugače je s padajočim Kumanom. Tako je simbolne podmene mogoče razbrati iz konkretne likovne uresničitve, saj se nemara ravno v obrobni detajli skriva namig in hkrati odgovor, ki je navsezadnje pomemben tudi zaradi časovne opredeliteve nastanka poslikave. Naj kot *pars pro toto* opozorim na klobuk, ki ga nosi Kuman; gre namreč za značilno štulasto oblikovan, z belim krznom ter običajno hermelinovim krznom podloženo pokrivalo. Po tem, kako je koncipiran ta „modni element“, bi navsezadnje smeli sklepati, da smo tu že globoko v 14. stoletju.

Vendar pa se v ozadju razkriva še pomenljiva krajinska kulisa. Le-to predstavljata stilizirani ter ter kot kaka balona naslikani krošnji dreves. V tej dimnamični sekvenci naslikanih dreves se bržčas skriva mikavna pomenska podmena, kajti v njej bi lahko prepoznali namig na Ladislavovo bojno vnemo in premoč, zaradi česar sta se celo drevesi zašibili ter tako podprli prizadevanje zasledovalca. Sijajna nadrobnost, ki bi jo smeli razumeti kot nekakšno znamenje slikarjevega narativnega osmišljanja prizora. Čeravno nas prepriča s svojo skorajda naivno pripovednostjo, bi v nagibajočih se drevesnih krošnjah smeli videti tudi simbolno-aluzivni moment in zatorej prizor razumeti v pomenljivi prikriti simbolni razsežnosti.

Naslednji prizor je zvečine uničen. Tu je bil namreč leta 1418 vzidan stenski tabernakelj. Preplet nog in drugi detajli pa vendarle dopuščajo dokaj trden sklep, da je na tem mestu potekala obsežnejša upodobitev boja med Ladislavom in Kumanom. Na podoben, torej v smislu kontinuiranega načina, je najbrž bilo naslikano tudi sklepno dejanje Obglavljenja Kumana. Kljub temu, da ne gre za vsebinsko docela razpoznaven motiv, nam natančen pogled na ohranjeno slikarijo nakazuje končen razplet dogodkov. Torej to, da je še pred poznogotskim stenskim tabernakljem na tem mestu bil prizor bojujočega se Kumana in Ladislava, ki mu je z bojno sekuro asistirala mladenka. V prepletu nog je zmagovalec, torej sv. Ladislav naslikan na levi. Skromen obseg tega prizora kljub temu dopušča sicer obrobno domnevo, da se je mojster pri slikanju nadrobnosti držal zgledov svojega časa ter v detajlih povzel značilne prvine viteške srednjeveške bojne oprave. Sklepni del zgodbe, ki se odvije med dekletom, Kumanom in zma-

goslavnim Ladislavom, je ravno tako le fragmentarno ohranjen. Videti je namreč le roko in nogo Kumana in to v drži, ki ponazarja, da je tu slikar upodobil prizor Obglavljenja Kumana.

Slednji, zvečine še prepoznaven prizor Ladislavove legende v TÜRJU, upodablja sv. Ladislava, ki počiva v naročju dekleta. Prizor je zasnovan tako, da pod razgibanim drevesom v liku sedeče figure prepoznamo mladenko, ki ji v naročju počiva mladenič, kajpada, zmagovalec Ladislav. Da gre za podobo mladega kralja na simbolni ravni poudarja nekoliko višje naslikana trorogelna krona. Upodobitev je sijajna zaradi svoje bržkone izjemne epske, viteške oz. „minnesängerske“ razsežnosti. Lirično in ljubko razploženje se namreč razodeva v gestikulaciji ter tihem skladju mladega para. Dekle se ljubko sklanja proti Ladislavu in ga z levico boža po značilno dolgih, čez ramena padajočih laseh. V imenitnem prizoru počitka, pravzaprav ljubkovanja, moremo videti poteze duhovnega razpoloženja časa in zatorej v njem prepoznati demonstracijo značilne viteške ljubezni. V tem smislu izveneva tudi slednji prizor Ladislavovega ciklusa v TÜRJU.

Ob ikonografsko jasnih prizorih Ladislavove legende je mogoče tu tudi prepoznati, da je ciklično zasnovano legendo z zgornje ter spodnje strani zamejeval ornamentalni trak; v spodnji partiji ga dopolnjuje vrsta dekorativno izpeljanih konsekracijskih križev. Čeprav gre za marginalne likovne pojave, pa le-ti po zasnovi razkrivajo že značilen gotski dekorativni vzorec krogovičja, kar bi, denimo, še najbolje videli tik pod konjeniškim likom Ladislava na začetku ciklusa.

Likovno-formalne karakteristike Ladislavove legende v TÜRJU kažejo, da je sklikar dogajanje ujel v izrazito pripovednem, t. i. kontinuiranem načinu. Formulacije v oblikovanju draperij, obraznih partij ter drugih, že po gotski modi uglašeni nadrobnosti, kot so oblačila, oprava posamičnega lika, značilna zašiljena obuvala, partije frizur, etc., pa me le dodatno utrjujejo v misli, da smo tu že v 14. stoletju. Zlahka je prepoznati tudi slikarjevo prizadevanje, da bi dogajanje postavil v krajino, četudi je hkrati potrebno dodati, da gre za takšne prostorske koncepte, ki še zdaleč ne dopuščajo misel, da se je mojster želel približati konkretnemu, denimo zgodovinskemu prostoru dogajanja. Izrazita stilizacija krajinskih prvin namreč priča, da mu je prej šlo za dekorativno naglaševanje prostorskega, krajinskega ozadja. In vendarle: v stilizirani krajini so skriti prikriti pomenski akcenti, ki dajejo celotni kompoziciji globlji simbolni konetkst. Oblikovanje nadrobnosti ter slogovna ubranost torej omogočata začasen sklep, da so tu stenske slikarije utegnile nastati v 1. tretjini 14. stoletja. Hkrati ne kaže spregledati dejstva, da se je Ladislavova legenda v stenskem slikarstvu razmahnila šele po prihodu rodbine Anžvincev/Anjou na madžarski kraljevski prestol.

Stenske slikarije v TÜRJU zaznamuje v formalnem oziru izrazit zgodnjegotski risarski način. Zanj so med drugim značilne opečno-rdeče konture, obrisne črte, ki zajemajo volumen in določajo pojavnost posameznega lika; le-te pa v notranjih ploskvah, torej v figuralno zajetih likih, dopolnjujejo že na strjen omet nanešene barve. Toniranje, koloriranje večjih ploskev se seveda podreja risbi, ki je tu še nosilec likovne misli in sporočila. Tudi sam barvni spekter je značilno zemeljsko ubran in je rezultat likovnega koncepta, ki predstavlja razvojno predstopnjo prostorskemu in plastičnemu prizadevanju slikarjev 14. stoletja (STELE 1969, 10 ss.).

Mojster Ladislavove legende v TÜRJU izpričuje torej tisto zgodnjegotsko stilno naravnost, ki jo je denimo v času ok. leta 1300 zastopal slikar v Ocsi (RADOCSAY 1977, 13, 168; sl. 7) ter verjetno nekolikanj mlajši mojster iz Hidegséga (RADOCSAY 1977, 12, 146; sl. 8). V iskanju podobnega razploženja bi se po tej poti lahko približali nemara še prvi plasti slikarij s

Pohodom in poklonom sv. treh kraljev v Selu (BALAŽIC 1991/1992, 15–18; sl. 16–17). Nastanek Pohoda treh kraljev v notranjščini rotunde v Selu sodi v čas prvih desetletij 14. stoletja (ZIMMERMANN 1995, 222, 226). Nekaj sorodnosti pa se pokaže kvečjemu ob primerjavi zasnove konjeniških prizorov, delno tudi v podajanju detajlov.

Za analogije pri oblikovanju človeške figure, kar je najboljše razvidno v drži obeh likov v sklepnem prizoru, kjer Ladislav počiva v naročju dekleta, bi se lahko ozrli še na nekaj pomenljivih primerov. Zgovoren bi utegnil biti detajl nespametnih devic iz zahodne empore v ptujski proštjski cerkvi. Pomenljiva je zlasti drža glav in formulacije lasišča; nemara je tudi slikar v TÜRju izhajal iz podobnih slogovnih izhodišč, četudi je ptujski primer vsaj dve ali tri desetletja starejši. Ptujška slikarija je nastala tik pred koncem 13. stoletja, v TÜRju pa gre za že gotoko uglašene formulacije, ki so vsaj desetletje ali dve mlajše. Za natančnejšo obravnavo pa je vsekakor škoda, da se v TÜRju ni ohranil kak obraz z bolj določnimi karakternimi notranjimi potezami.

Odgovor glede časovnega nastanka in s tem stilnega skladja bi nemara kazalo iskati še v primerjavi s konjeniški prizori oz. upodobitvijo Pohoda sv. treh kraljev v kostnici v Sv. Neži pri Velikovcu/St. Agnes bei Völkermarkt, datirano 1320–1330 (ZIMMERMANN 1996, 204; sl. 6–8). Nadrobnejša analiza bi namreč pokazala, da gre za podoben likovni koncept, ki utegne biti najbližje poslikavi v TÜRju. Vzorednice s prvo plastjo poslikave v Turnišču (BALAŽIC 1991/1992, 19–25; sl. 3–7) so manj zavezujoče, četudi gre v obeh primerih za slogovno sorodna izhodišča.

Po vzporejanju Ladislavove legende v TÜRju z omenjenimi primeri iz zgodnjegotskega patrimonija stenskih slikarij se seveda pokaže, da je bil na delu kakovosten mojster. Po oblikovnih značilnostih pripada torej ta slikar struji zgodnjegotskega risarskega sloga, delo v TÜRju pa bržkone nastalo v 1. tretjini 14. stoletja, najverjetneje pa med leti 1320–1330.

Literatura

- BALAŽIC 1991/1992: Balažic, Janez Starejše plasti stenskih slikarij v Prekmurju, *Zbornik soboškega muzeja*, 2, 1991/1992, Murska Sobota 1992, 13–26.
- DERCSÉNYI 1990: Dercsényi Dezső: *Nagy Lajos kora*, Budapest 1990 (reprint ed. 1941)
- KOVÁCS 1991: Kovács Imre: *A türjei Premontrei Prépostság története*, Zalaegerszeg 1991.
- LÁSZLÓ 1993: László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*, Budapest 1993.
- LÁNGI 1995: Lángi József, Új, eddig ismeretlen Szent László-ábrázolások, *Műemlékvédelem*, 1995/4, 183–186.
- MAGYAR 1995: Magyar Zoltán, A türjei Szent László-falképe ciklus, *Honismeret*, 1995/4.
- MAROSI 1989: Marosi Ernő, Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger - Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh., *Acta Historia Artium Hungariae*, 33, Budapest 1989.
- RADOCSAY 1977: Radocsay Dénes: *Wandgemälde im mittelalterlichen Ungarn*, Budapest 1977.
- STELE 1969: Stele, France: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*, Ljubljana 1969.
- VALTER 1985: Valter Ilona (&Friedrich Berg & Marijan Zadnikar): *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*, Eisenstadt 1985.
- ZIMMERMANN 1995: Zimmermann, Tanja, Stensko slikarstvo poznega 13. in zgodnjega 14. stoletja, v: *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995 /razst. kat./, 221–228.
- ZIMMERMANN 1996: Zimmermann, Tanja, Vsebine stenskega slikarstva na Koroškem in v Sloveniji: Raziskovalno poročilo k poznemu 13. in zgodnjemu 14. Stoletju, v: *Gotika v Sloveniji. Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom*, Ljubljana 1996, 201–208.

ZYKLUS DER LEGENDE VON LADISLAV IN TÜRJE

Die Architektur der Prämonstratenserkirche von Türje wird nicht nur durch den Übergang von der Romanik zur Gotik, sondern auch durch die vor ein Paar Jahren entdeckten Szenen aus der Legende von Ladislav gekennzeichnet. An der Wand des südlichen Seitenschiffes ist eine lebendige Figuralbemalung erhalten geblieben, die jedoch ganz bestimmt viel ausgedehnter war, was das Motiv der Kreuzung am Wandpfeiler der südlichen Seitenschiffes bezeugt. Die Bemalungen sind von einem unbekannten Maler in einer kombinierten Malertechnik realisiert worden; die dünnere, noch frische Putzschicht ('al fresco') wird durch am meisten noch gut erkennbare und in Konturen eingefangene Figuralkompositionen bemalt. Einzelne Teile sind jedoch nachträglich mit einem trockenen Verfahren ('al secco') bemalt worden.

Der Inhalt der erhaltenen Szene in Türje bezeugt, daß es sich um ein ikonographisch durchdachtes, bildlich ausgeformtes und durchgesetztes Malerprogramm der Legende von Ladislav handelt. Der Anfang an der südlichen Wand dehnte sich noch an die Wände des originalen südlichen Apsidenabschluß aus, wo die Initialszene der Geschichte von Ladislav gemalt wird, die die Verfolgung des flüchtigen Kumanen mit dem Mädchen darstellt. Das nächste Ereignis zeigt, wie Ladislav mit seiner Lanze den feindlichen Kumanen angreift und wie das Mädchen den Eroberer aus dem Sattel wirft. Die Szene wird durch eine ausgezeichnete

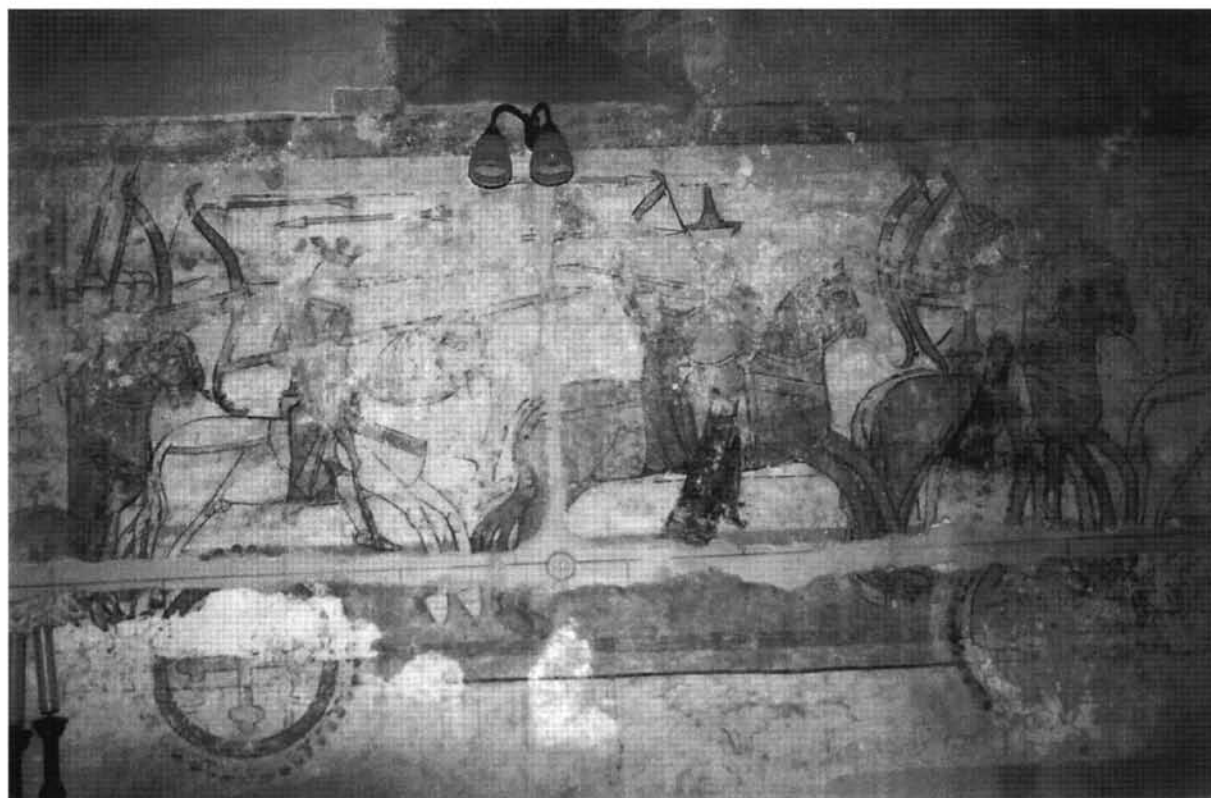
Dynamik gekennzeichnet, wobei es sich um den kompaktdramatisierten Kern der Legende handelt; dargestellt wird der Augenblick, der die Auflösung der weiteren Ereignisse impliziert. Die gotische Narrativik wird durch eine Anzahl von attraktiven Details ausgezeichnet realisiert. Die dramatische Einwirkung der Szene wird selbstverständlich nicht nur im Geschehen selbst und in den Körperhaltungen der Protagonisten erfaßt, sondern auch in einer Anzahl von bedeutenden Details.

Die nächste Szene wurde größtenteils vernichtet, da im Jahre 1418 an dieser Stelle ein Wandtabernakel eingebaut wurde. Aufgrund der Fragmente kann man behaupten, daß an dieser Stelle einst nicht nur der Kampf zwischen Ladislav und dem Kumanen, sondern auch der Epilog – die Enthauptung des Kumanen – gemalt wurde. Die letzte Szene bildet Ladislav ab, wie er sich im Schoß des Mädchens ausruht. Diese Szene ist durch ihre epische, wahrscheinlich 'minnesänger-ritterliche' Dimension sehr vielsagend; die lyrische und niedliche Stimmung offenbart sich auch durch die Gestikulation und durch eine ruhige Harmonie des jungen Paares.

Die bildnerischen Eigenschaften der Legende von Ladislav in Türje werden durch den Zyklus gekennzeichnet, der auf eine ausgesprochen narrative und kontinuierliche Weise entworfen wird. Das Geschehen wird nicht nur in eine stilisierte Landschaftsumgebung, sondern auch in stereometrische Raumkonzepte eingefangen. Ziegelrote Konturen schöpfen das Volumen und definieren damit das Erscheinungsbild einzelner Gestalten. Die Tongebung größerer Flächen wird der Zeichnung untergeordnet, da diese als Träger des bildnerischen Gedankens und der bildnerischen Mitteilung dient. Das irdisch gestimmte Kolorit kann man auf das bildnerische Konzept zurückführen, das eine Vorstufe der räumlichen und plastischen Bemühungen des 14. Jahrhunderts darstellt. Sowohl die Details als auch die Formulationen der Draperien und Gesichtspartien, die sehr harmonisch realisiert werden, bezeugen davon, daß die Bemalung im ersten Drittel des 14. Jahrhunderts entstehen könnte.

Das Werk des unbekannten Malers bezeugt dadurch diejenige frühgotische stilistische Einstellung, die zum Beispiel in der Zeit ums Jahr 1300 vom Maler von Ócsa und vom etwas jüngeren Meister von Hidegség vertreten wird. Die erste Schicht der Bemalungen in Selo (Nagyótótlak) wird auch von einer ähnlichen Stimmung gekennzeichnet. Analogien in der Gestaltung menschlicher Figur kann man auch in den Überresten der Bemalung in der ehemaligen Minoritenkirche von Ptuj aus den letzten Jahrzehnten des 13. Jahrhunderts spüren. Aufschlußreich ist auch der Vergleich mit den Reiterszenen, bzw. mit der Abbildung der Wanderung der Heiligen Drei Könige im Beinhaus von St. Agnes bei Völkermarkt; eine Detailanalyse könnte nämlich darauf hinweisen, daß es sich um ein ähnliches bildnerisches Konzept handelt, das der Bemalung in Türje am nächsten sieht. Die Parallelen mit der ersten Schicht der Bemalung in Turnišče aus dem ersten Drittel des 14. Jahrhunderts sind weniger verbindlich, obwohl es sich in beiden Fällen um stilistisch verwandte Ausgangspunkte handelt. Der Maler der Legende von Ladislav in Türje gehört dadurch der Strömung des frühgotischen zeichnerischen Stils an, der im ersten Drittel des 14. Jahrhunderts, höchstwahrscheinlich in den Jahren von 1320 bis 1330 in Türje tätig war.

Übersetzt von Prof. Vilko Simon

Sl. 1. Türrje, premostratenska cerkev Device Marije, južna ladijska stena, *Ladislavova legenda*, 1. tretjina 14. stoletja (foto: Janez Balažic)

Sl. 2. Türrje, premostratenska cerkev Device Marije, južna ladijska stena, *Ladislav napada Kumana; dekle meče Kumana iz sedla ter fragmentarni prizor boja med Ladislavom in Kumanom*, 1. tretjina 14. stoletja (foto: Janez Balažic)

Sl. 3. Türlje, premostratenska cerkev Device Marije, južna ladijska stena, *Ladislav počiva v dekletovem naročju*, 1. tretjina 14. stoletja (foto: Janez Balažic)

Sl. 4.

Ivan SRŠA

REZULTATI KONZERVATORSKIH ISTRAŽIVANJA U KAPELI SVETE JELENE U ŠENKOVCU KRAJ ČAKOVCA

Sažetak

Konzervatorska istraživanja u kapeli Sv. Jelene u Šenkovcu kraj Čakovca poduzeta su godine 1991. kako bi se u cijelosti otkrile zidne slike koje su preliminarnim istraživanjima nađene još 1948. Godine 1991. istraživanja su nastavljena sa svrhom da se temeljito istraži unutrašnjost kapele i utvrde stanje i kvaliteta oslika, te izradi plan i program njihove konzervacije. Nakon odstranjivanja naknadnih žbukanih i bojenih slojeva, započela je sustavna konzervacija gotičkih oslika, koja traje sve do danas. Konzervatorskim istraživanjima utvrđeno je postojanje dvaju slojeva gotičkih zidnih slika. Donji sloj, s prikazom posvetnih križeva, nađen je samo na trima zidovima u zaključku kapele, a gornji sloj nađen je na svim zidovima, osim na ulaznome, jugozapadnome zidu. Donji je sloj nastao uoči posvećenja crkve, približno početkom osamdesetih godina 14. stoljeća, a nedugo nakon toga zamijenio ga je gornji gotički sloj kojim su prekriveni svi zidovi kapele. No i taj je oslik bio vidljiv kratko vrijeme, samo do sredine 15. stoljeća, kada su zidne slike znatno oštećene i prebijeljene prilikom ugradnje sedilije i povezivanja svetišta s istočnim samostanskim krilom. Imajući u vidu cjelinu i kvalitetu toga ciklusa, smatra se da su šenkovački opus izradili putujući talijanski majstor i njegova grupa, koji su se koristili postignućima sjevernotalijanskih majstora Trecenta. Potkraj 17. stoljeća ta je nekadašnja crkva pavlinskoga samostana temeljito barokizirana, pri čemu je u njezinu svetištu, današnjoj kapeli Svete Jelene, podignut novi svod, a na njegovu jugoistočnome zidu, na mjestu gotičkih bifora, ugrađena su dva velika prozora. Prilikom obnove koja je poduzeta početkom 19. stoljeća srušeni su crkvena lađa, toranj i uz jugoistočni lađni zid prigrađeni mauzolej Zrinskih, a crkveno je svetište pretvoreno u dvorsku kapelu obitelji Knežević. Na njezinim je zaključnim zidovima tom prilikom naslikana iluzionistički prikazana arhitektura, koja je nakon iscrpna dokumentiranja većim dijelom uklonjena kako bi se u cijelosti mogle prezentirati gotičke zidne slike.

Uvod

Preliminarna konzervatorska istraživanja slikanih slojeva u kapeli započela su godine 1948. U njima su sudjelovali: Ana Deanović, Anđela Horvat i Ljubo Karaman.¹ O tim rezultatima istraživanja pisao je Ljubo Karaman godine 1950.² Istraživanja su nastavljena 1954., a izveli su ih konzervatori Konzervatorskog zavoda iz Zagreba.³ Te su godine u prizemnoj zoni kapele konzervatori Anđela Horvat i Branko Lučić, pod slojevima žbuke debele oko dva centimetra i kasnobaroknoga oslika, pronašli ostatke gotičkoga slikanog sloja.

Tom je prigodom u podnožju sjevernoga zida otkriven dio prizora „Misa Svetoga

Grgura”,⁴ s likovima pape Grgura i Krista.⁵ S obzirom na to da Anđela Horvat ni u izvješčaju ni u svojim putnim bilješkama, pa ni u svojoj disertaciji⁶ ne spominje nijednu drugu otkrivenu scenu ili detalj dekoracije, a, osim detalja scene „Misa Svetoga Grgura”, na sačuvanim fotografijama iz doba kada su izvedena preliminarna konzervatorska istraživanja nema drugih scena ili detalja, moglo bi se zaključiti da u to doba ništa drugo i nije bilo nađeno.

No, uoči konzervatorskih istraživanja što ih je ekipa Restauratorskoga zavoda Hrvatske poduzela godine 1991., na zidovima u unutrašnjosti kapele, osim već spomenutoga prizora, otkriveni su i neki drugi detalji.⁷ Tako su u podnožju sjeverozapadnoga zida, neposredno uza sjeverni zid, nađeni dijelovi scene „Uznesenja i Krunidbe Blažene Djevice Marije”. Oni su prikazivali lik sveca čiji su pogled i prst uprti prema Mariji, iza njega vidljive su zidine grada, dok se lijevo od njega nazirao završetak mandorle. U podnožju istočnoga zida nađeni su ostaci dvaju slikanih slojeva, gotičkoga s prikazom dekorativne trake i kasnobaroknoga sloja, tamnijega tona, koji na tom dijelu nije jasno pokazivao o čemu je riječ. Taj je gornji slikani sloj, koji je vidljiv i na fotografijama iz 1954., najvećim dijelom nađen na sjeveroistočnome zidu, a sačuvani tragovi upućivali su na zaključak da je riječ o naslikanoj arhitekturi.

Konzervatorska istraživanja iz godine 1991. bila su poduzeta sa svrhom da se u cijelosti istraži kapela, a poglavito da se utvrde opseg sačuvanih gotičkih zidnih slika, njihova očuvanost i kvaliteta, te da se one nakon konzervacije predstave javnosti.

Kao što je već spomenuto, o preliminarnim konzervatorskim istraživanjima iz godina 1948. i 1954. pisali su Ljubo Karaman i Anđela Horvat, a nakon nastavka istraživanja 1991. i 1992. o nalazima su pisali Diana Vukičević-Samaržija⁸ i autor ovoga teksta,⁹ no, iscrpna analiza i valorizacija gotičkih zidnih slika tek slijedi.

Povijesni pregled

Iz prijepisa i potvrde kraljice Marije od 20. lipnja 1384. o zakladnici koja je izvorno nastala 27. kolovoza 1376. vidi se da su osnivači pavlinskoga samostana kraj Čakovca, posvećenog Uznesenju Blažene Djevice Marije i Svih Svetih, bili članovi obitelji Lacković.¹⁰

Utemeljenje i darivanje samostana Andrija Eggerer smješta u godinu 1374.,¹¹ a Ivan Kristolovec¹² i Josip Bedeković u 1376.,¹³ što je u skladu s navedenom ispravom.

Obitelj Lacković dobila je Međimurje godine 1350.¹⁴ od kralja Ljudevita I. i ono u njihovu posjedu ostaje do 1397. Nakon Lackovića samostanskim patronima kratko je vrijeme bila obitelj Kanižaj (od 1397. do 1403),¹⁵ nakon kojih je kupnjom Međimurja od kralja Sigismunda 1404. pokroviteljstvo preuzeo grof Herman Celjski.¹⁶ Josip Bedeković ističe u svojem djelu da je na svodu u prizemlju zapadnoga samostanskog krila vidio isklesane grbove obitelji Celjskih.¹⁷ Premda se izrijeком ne ističe da je među njima bio i grb Hermana Celjskog, u literaturi se na osnovi njegova darivanja sela Šenkovec čakovačkim pavlinima zaključuje da je upravo Herman Celjski dao sagraditi to samostansko krilo.¹⁸

Čakovečki se samostan još početkom 16. stoljeća spominje kao samostan Blažene Djevice Marije, o čemu svjedoči darovnica Krisofora Fadana de Thwra, koji je samostan materijalno podupro 1505.¹⁹ Prvi spomen novoga titulara, Svete Jelene, datira iz druge polovice toga stoljeća (1559.).²⁰ Promjena se titulara najvjerojatnije dogodila kada je patronat nad crkvom preuzeo ban Nikola Zrinski koji je Međimurje s Čakovcem i Štrigovom dobio od kralja Ferdinanda godine 1546.²¹

Nikola (IV.) Zrinski bio je sin Nikole (III.) Zrinskog i Helene Karlović (Krbavske). Djed mu je bio Petar (II.) Zrinski, a baka, druga Petrova žena, Helena Blagay. Nikola IV. imao je sestru imenom Helena (I.), a kada je od kralja Ferdinanda dobio Međimurje s Čakovcem i Štrigovom, rodila mu se kći kojoj je dao ime Helena.²² Iz svega navedenog može se zaključiti da se kroz spomenute tri generacije Zrinskih žensko ime Helena neprestano pojavljuje, pa je moguće da je upravo rođenje njegove kćeri, kojoj je dao ime Helena, iste godine kada je od Ferdinanda dobio Međimurje, bila neposrednim povodom da se odlučio promijeniti ime posjeda na kojem se samostan nalazio.

Naime, prema dokumentu iz sredine 17. stoljeća samostan se još navodi pod starim titularom, a kao bliže određenje prostora na kojem je bio navodi se Sveta Jelena iznad Čakovca.²³ No, s vremenom se čakovečki pavlinski samostan prestaje navoditi pod njegovim izvornim titularom, a sve se više navodi pod imenom posjeda na kojem je bio, odnosno kao samostan Svete Jelene.

Najvažniji zahvat na crkvi što su ga poduzeli Zrinski svakako je kapela koja je bila podignuta uz jugoistočno lažno pročelje. Riječ je o kapeli heksagonalna tlocrta koja je dobrim dijelom vidljiva na bakrorezu objavljen u Bedekovićevu djelu.²⁴ S obzirom na to da su u kapeli kroz više generacija bili pokapani članovi obitelji Zrinski, kapela se u literaturi najčešće zove „kapela ili mauzolej Zrinskih”, a njezin je izvorni titular, prema Kristolovcu „Kapela Sv. Antuna”, gotovo zaboravljen.

Nakon smrti Nikole Zrinskoga Sigetskoga, njegov sin Juraj IV., koji se bio priklonio protestantizmu, napadao je u Međimurju katoličke crkve, pa i sam pavlinski samostan kraj Čakovca. Prilikom tih napada u pavlinskoj je crkvi 1570. stradao oltar Svetoga križa,²⁵ godine 1573. oltar Sv. Nikole,²⁶ a nisu bili pošteđeni ni Euharistija,²⁷ ni samostan.²⁸

Nakon ukinuća Pavlinskoga reda, godine 1786., crkva i samostan bili su u derutnome stanju.²⁹ Obnovu je početkom 19. stoljeća poduzela obitelj Knežević, koja je samostan preuredila u dvorac, lađu, toranj i obiteljsku grobnicu Zrinskih dala je porušiti, a crkveno je svetište tada preuređeno u njihovu dvorsku kapelu. To je postignuto tako što je trijumfalni luk zazidan, a u njemu su otvorena postojeća vrata koja su, po svoj prilici, prenesena s bivšega zapadnoga pročelja.³⁰ Godine 1822. vizitator čakovečke župe spominje da su u sastavu župe i četiri područne kapele, među kojima je bila i kapela Sv. Jelene.³¹

Rezultati konzervatorskih istraživanja

Arhitektura

Prije konzervatorskih istraživanja, koja su započela 1991., kapela je bila u derutnome stanju. Podnožje zidova, napose sjevernoga i sjeverozapadnoga zida, bila su zelena od plijesni, a na sjeverozapadnome zidu mogle su se, usto, i golim okom vidjeti soli koje su dopirale i do 180 cm iznad postojećeg poda.

Osim sondi koje su izvedene godine 1948. i 1954. i u kojima je otkriven gotički oslik, mjestimice su otpali vapneni naliči, najvećim dijelom sa sjeverozapadnoga zida, kojima je bio preličen gornji, klasicistički oslik. Sondiranjem i dokumentiranjem tih naliča započela su konzervatorska istraživanja 1991., a iduće su godine ona produbljena istraživanjem ostalih

slojeva naliča i žbuka koji su bili ispod prvih slojeva, te su u cijelosti prekrivali izvorni gotički oslik i strukturu građevine.

Gotička arhitektura nekadašnjega svetišta pavlinske crkve, danas kapele Sv. Jelene

Gotička crkva pavlinskoga samostana „Blažene Djevice Marije i Svih Svetih” bila je jednobrodna građevina s poligonalnim svetištem, građena u smjeru sjeveroistok-jugozapad.³² Za razliku od lađe koja je imala tabulat,³³ svetište je bilo presvođeno križnorebrastim svodom

U tijeku konzervatorskih istraživanja u zaključku svetišta pronađeni su ostaci slikanoga sloja s rubnom dekoracijom koja je pratila zidne plohe na sjeverozapadnome, sjevernome, sjeveroistočnome i istočnome zidu. Jednako su tako nađeni ostaci otklesanih rebara i konzola koje su nosila ta rebra. Na sjeveroistočnome i istočnome svetišnome zidu pronađene su zazidane gotičke prozorske niše koje je, jednako kao i zidne plohe, pratio naslikani obrub. Same niše također su bile oslikane. Ostaci još dvaju gotičkih prozora nađeni su na jugoistočnome svetišnome zidu. Prilikom stanjivanja žbuke, a djelomice i zida između prozorske klupčice i donjega dijela drvenoga prozorskoga okvira, ispod južnoga prozora na jugoistočnome zidu, u tijeku radova nađen je dobro očuvani donji dio kamene prozorske profilacije, koja svjedoči o tome da su izvorno zidovi svetišta bili rastvoreni biforama. Naime, očuvani dio kamene prozorske profilacije čini središnji, profilirani, kraći okomiti istak, koji je pripadao razdjelnome stupiću, a ispod njega, s nutarnje je strane prozora, očuvan i polukružni žlijeb u koji se, po svoj prilici, cijeđila kondenzirana voda s prozorskih stakala.

Raspored konzola i svodnih rebara, jednako kao i očuvanog oslika koji je pratio zidne plohe, omogućuje nam idealnu rekonstrukciju rasporeda svodnih polja u svetištu. Na osnovi te rekonstrukcije zaključujemo da je svetište bilo podijeljeno u dva svodna polja: jedno u samome zaključku koje je obuhvaćalo prostor od šest svodnih jedara i drugo koje su činila četiri svodna jedra. Međusobno su ta dva svodna polja bila odijeljena pojasnicom koja je počivala na srednjim konzolama sjeverozapadnog i jugoistočnog zida.

U kapeli su i prije konzervatorskih istraživanja bile vidljive profilirana niša sedilije i niša za ampule. Sedilija se nalazi ispod prozora na jugoistočnome zidu, a niša za ampule smještena je neposredno do nje na istočnome zidu. U tijeku istraživanja nisu nađeni ostaci kustodije. Ona je mogla biti jedino na sjeverozapadnome zidu, na mjestu gdje je poslije probijen danas zazidani otvor za vrata.

Proporcije koje su prisutne u svetištu približno su ove: odnos širine prema dužini svetišta jednak je odnosu 1:2. približno je isti odnos širine i visine svetišta. Odnos širine prvoga traveja prema njegovoj visini nalazi se u zlatnome rezu (1: 1,618). Odnos širine prema visini gotičkoga prozora približno iznosi 1:2 3/4, dok je položaj konzola u odnosu na ukupnu visinu svetišta približno u odnosu 1:2.³⁴

Građevinski materijali i struktura građevine

U tijeku konzervatorskih istraživanja u unutrašnjosti kapele ustanovljeno je da je ona najvećim dijelom građena i dograđivana opekom, a izrazitiji arhitektonski elementi, konstrukcijske, utilitarne i dekorativne prirode, izvedeni su od mekoga kamena, podatna za oblikovanje. Opekom su zidani svi zidovi kapele i svod, odnosno svodna jedra između kamenih

rebara. Opekrom su također izvedene sve naknadne graditeljske intervencije.

Od kamena nepravilna oblika izvedeni su temelji, a od pravilnih i profiliranih klesanaca svi znatniji arhitektonski elementi. Od tih su elemenata u kapeli najbolje očuvane niša za ampule i sedilija, te dva prozorska otvora na sjeveroistočnome i istočnome zidu, a u cijelosti su uništeni klesanci pronađeni *in situ*, s ostacima profiliranih svodnih rebara i konzola na kojima su počivala svodna rebra.

Pronađeni su klesanci s otučenim rebrima i konzolama na spojevima svih zidova, osim između istočnoga i jugoistočnoga zida. Na jugoistočnomu i sjeverozapadnomu zidu, na mjestima gdje su se spajala svodna rebra dvaju svodnih polja s pojasnicom među sobom, nađeno je nekoliko većih klesanaca na kojima su se također vidjeli tragovi otučenih konzola i svodnih rebara. Na jednom klesancu na sjeverozapadnome zidu sačuvan je i dio teksta uklesanoga u kamenu, a na suprotnom je zidu, na kamenu nađen i klesarski znak.

Za razliku od preostalih, posve unišenih profilacija svodnih rebara i konzola, u kapeli se nalaze velikim dijelom sačuvani ostaci dviju bifora na sjeveroistočnom i istočnom zidu, kojima su vanjska niša, profilacija s utorima za ostakljenje i dio unutrašnje niše izvedeni od kamena, dok su rubni dijelovi njihovih niša napravljeni od opeke. Na tim su dvjema biforama prilikom zazidavanja prozorskih niša stradali mrežište i razdjelni stupić. Ostala dva gotička prozora, oba na jugoistočnome zidu kapele, najvećim su dijelom stradali prilikom ugradnje znatno većih baroknih prozora. Od izvornih gotičkih bifora na jugoistočnome zidu sačuvani ostaci donjega dijela istočne niše bifore, i to s obiju strana, vanjske i nutarnje, te zapadna stranica i klupčica s ostacima stupića zapadne bifore.

Niša za ampule svojim se oblikom naslanja na, vjerojatno, istovjetni oblik prozorskih mrežišta koja su naknadno otučena. S druge strane, sedilija svojim sedlastim lukom odmah upozorava na to da nije mogla nastati istodobno s gradnjom crkve. Naime, sedilije toga tipa karakteristične su za sredinu i drugu polovicu 15. stoljeća, dok postanak crkve većemo uz kraj sedamdesetih i osamdesete godine 14. stoljeća. Najbliži primjer slična tipa sedilije postoji u nedalekom selu Sv. Martin na Muri, gdje je u tamošnjoj župnoj crkvi na sediliji uklesana godina njezina podignuća 1467.³⁵

Od ostalih profiliranih klesanaca valja spomenuti profilaciju podnožja zida (sokla) na pročeljima kapele, koja je *in situ* nađena na jugoistočnome i istočnome pročelju, te profilirane dijelove svodnih rebara, račve rebara, mrežište većega prozora i dovratnik, koji su nađeni u tijeku arheoloških iskopavanja sa sjeverozapadne strane kapele. Za te profilirane klesance pretpostavlja se da najvećim dijelom pripadaju crkvi, mrežišta prozora možda su bila u lađi, premda nije isključeno da neki od tih elemenata pripada i samostanu.

Graditeljski zahvati izvedeni u 15. stoljeću

Sredinom 15. stoljeća u svetištu nekadašnje pavlinske crkve izvedeni su znatniji graditeljski zahvati. Na jugoistočnome zidu, neposredno ispod istočnoga prozora, ugrađena je sedilija, a do nje, na susjednome istočnom zidu, niša za ampule. Nasuprot sediliji, na sjeverozapadnom su zidu u to doba probijena vrata koja su svetište izravno povezala sa samostanom.

Prilikom ugradnje sedilije i niše za ampule, te probijanja otvora za vrata nasuprot sediliji stradali su okolna izvorna žbuka i oslik, a za popravljanje oštećenih mjesta tom je prilikom

upotrijebljena žbuka crvenkastosmeđaste boje. Imajući to u vidu, smatra se da su sedilija, niša za ampule i vrata ugrađeni istodobno, a s obzirom na stilske osobine sedilije, to se moglo dogoditi sredinom 15. stoljeća.

U tijeku arheoloških iskopavanja koja su izvedena sa sjeverozapadne strane kapele pronađeno je, među ostalim, i djelomice očuvano, premda bez profilacije, podnožje (sokl) na kojemu su mjestimice vidljivi ostaci zaglađene žbuke. Postojanje podnožja znači da s te strane svetišta, odnosno današnje kapele, izvorno nije bilo građevine koja bi izravno bila spojena sa svetištem. Prema tome, prvotni samostan nije bio povezan sa svetištem. On je ili u cijelosti porušen i nanovo građen u prvoj polovici, odnosno sredinom 15. stoljeća, ili je postupno dograđivan u tijeku toga razdoblja.

Na to upućuje nekoliko činjenica: pisani izvor, prema kojemu su na zaglavnome kamenju u zapadnome samostanskom krilu nekoć bili grbovi grofovske obitelji Celjskih,³⁶ kamena sedilija, koja je, prema svojim stilskim osobinama u svetištu ugrađena približno sredinom 15. stoljeća, te rezultati arheoloških istraživanja, koji su pokazali da samostan izvorno nije bio spojen s crkvenim svetištem, pa je, prema tome, istočno samostansko krilo dozidano kasnije, najvjerojatnije u doba kada je ugrađena kamena sedilija.

U skladu s Bedekovićevim zapažanjima, uz obitelj grofova Celjskih pouzdano se može vezati gradnju zapadnoga samostanskoga krila, no, pitanje je nije li ta obitelj pomogla gradnju i nekih drugih dijelova samostana, koji se do Bedekovićeve doba nisu očuvali, kao npr. istočno samostansko krilo koje je do temelja porušeno godine 1676.³⁷ Dakle, premda se zasad ne može pouzdano tvrditi je li prvotni samostan, koji je sagrađen neposredno nakon utemeljenja godine 1376., u cijelosti porušen ili je on u 15. stoljeću sukcesivno dograđivan, ipak se čini vjerojatnijom mogućnost da je u pitanju bila gradnja novoga samostana, koja je izvedena pod pokroviteljstvom članova obitelji grofova Celjskih. Na to upućuju spomenute činjenice da istočnoga samostanskoga krila izvorno nije bilo, te da su u zapadnome samostanskome krilu nađeni grbovi grofova Celjskih. U skladu s tim pretpostavlja se da su grofovi Celjski bili pokrovitelji gradnje novoga samostanskoga kompleksa, koji se naposljetku izravno povezao s crkvenim svetištem.

Ako je, dakle, posrijedi bila gradnja posve novog samostana, negdje sredinom 15. stoljeća, na tome je morala biti angažirana veća i kvalitetna majstorska radionica, pa je moguće da je riječ o radionici koja je na poziv Fridrika II. Celjskoga isprva došla radi gradnje crkve Sv. Jeronima u Štrigovi godine 1448,³⁸ a nakon njezina dovršetka preuzela je gradnju novoga samostanskoga kompleksa kraj Čakovca.

Na osnovi nalaza konzervatorskih istraživanja zaključeno je da se nakon ugradnje sedilije, niše za ampule i vrata nije popravljao oštećeni oslik, već su zidovi nekadašnjega crkvenoga svetišta, danas kapele Sv. Jelene, obijeljeni vapnenim naličem.³⁹ Ta bi činjenica izravno mogla svjedočiti o nedostatku novca za daljnje uređenje svetište, odnosno za njegovo novo oslikavanje, a to bi se moglo poklapati s pogibijom pokrovitelja samostana, posljednjega člana grofovske obitelji Celjskih, Ulrika II., 9. studenoga 1456.⁴⁰ Jednako tako radovi su se mogli prekinuti i nešto poslije, ako ne odmah nakon njegove pogibije, onda nakon što je njegova udovica prodala Međimurje Ivanu Vitovcu godine 1461.⁴¹

Zbivanja koja su se dogodila nakon smrti posljednjega grofa obitelji Celjskih, te prelazak Međimurja, a time i pokroviteljstva nad čakovečkim pavlinskim samostanom u druge ruke, očito se odrazilo i na dovršenje radova u samostanskoj crkvi. Moguće je, dakle, da upravo u

tome valja tražiti uzrok zašto u crkvenome svetištu nisu popravljana oštećenja na zidnim slikama, niti je pak ono nanovo oslikano.

Graditeljski zahvati izvedeni u 17. stoljeću

Crkva i samostan potkraj 17. stoljeća stradali su od požara, a u prvoj polovici 18. stoljeća i od potresa. Posljedice tih razaranja mogu se pratiti na zidovima i na svodu kapele, budući da su nakon njih na crkvi bili poduzeti znatni graditeljski radovi. No, prije toga valja spomenuti zahvat kojim je 1676. do temelja srušen stari trakt istočnoga samostanskoga krila, a na njegovu je mjestu podignuto novo krilo.⁴² S tim u vezi na sjeverozapadnome svetišnome zidu, na dijelu zida bliže zazidanome trijumfalnom luku, probijen je novi, veći otvor oratorija polukružna oblika. U to su doba također zazidana stara vrata između svetišta i samostana, a ispod novoga otvora oratorija probijena su nova.

U požaru 29. travnja 1695. stradali su i samostan i crkva. U prah su bila pretvorena krovšta samostana i crkve, a stradali su oltari i propovjedaonica, orgulje i sav crkveni ukras.⁴³ Prema Kristolovcu, od toga je požara ostala netaknuta samo kapela Sv. Antuna, „građena sa strane crkve – stari spomenik obitelji Zrinskih”.⁴⁴ Nasuprot tomu, Bedeković navodi da je stradalo i „limeno krovšte kapele Zrinskih”.⁴⁵ Crkva je nakon toga požara u cijelosti barokizirana, a nakon barokizacije njezine gotičke arhitekture opremljena je novim baroknim inventarom.⁴⁶

Gotički je svod u svetištu najvjerojatnije stradao pod teretom izgorjelih greda koje su pale na njega i tako ga probile, a novi je svod podignut istodobno nad svetištem i nad lađom. Podizanje svoda nad lađom, gdje je, prema svemu sudeći, do požara bio tabulat, poduzeto je upravo zbog toga da se crkva što bolje osigura od mogućih sličnih požara.⁴⁷ U tim je radovima srušen i gotički trijumfalni luk, a na njegovu je mjestu sagrađen novi.

Zidovi svetišta, odnosno današnje kapele, prije podizanja novoga svoda povišeni su približno za 120 do 135 cm. Oni su u tijeku barokizacije raščlanjeni širokim, plitkim pilastrima na kojima su iznad njihovih polukapitela počivale svodne pete. Pete susvodnica postupno su se preko profiliranih polukapitela stapale s pilastrima, koji su pri dnu završavali jednostavno profiliranim povišenim podnožjem.⁴⁸ Osim gradnje novoga svoda i raščlanjivanja zidnih ploha pilastrima, na jugoistočnome svetišnom zidu dvije uske gotičke bifore zamijenila su dva nova velika prozora kamenih okvira. Ostala dva gotička prozora, po jedan na istočnom i sjeveroistočnom svetišnom zidu, već su prije bila zazidana s vanjske strane, a s unutrašnje su strane ostavljeni kao niše.

Unutrašnje niše dvaju novih prozora izvorno su bile više približno za 65 cm, a s obzirom na pukotine koje su nađene u nadvoju zapadnoga prozora, zaključeno je da su niše snižene nakon potresa 1738.

Crkva je nakon požara dobila i novi kameni portal,⁴⁹ koji je nakon rušenja crkvene lađe i pretvaranja svetišta u dvorsku kapelu obitelji Knežević u 19. stoljeću preseljen na jugozapadni zid kapele, gdje je i danas. Od ostalih zahvata na crkvi i samostanu treba spomenuti da su oni dobili novo krovšte, obnovljen je crkveni toranj i sagrađena je nova sakristija.⁵⁰

Da je kapela Zrinskih možda doista dijelom bila pošteđena od požara, na to upućuje podatak da je u njoj, nakon što je očišćena i uređena, postavljen stari oltar s kipom Sv. Antuna Padovanskoga i s dva pokrajna oltara, Sv. Barbare i Sv. Ivana Nepomuka.⁵¹ Tu kapelu

Kristolovec označuje kao kapelu Sv. Antuna,⁵² a nakon što je u 18. stoljeću u kapeli postavljena stara slika Blažene Djevice Marije,⁵³ koju je narod uvelike štovao, pa je pred slikom godine 1744. sagrađen novi oltar,⁵⁴ postupno se izgubio stari titular kapele, a napose nakon što je u kapeli pred oltarom osnovana Bratovština Pohoda B. D. M od Radosti.⁵⁵

Graditeljski zahvati izvedeni u 18. stoljeću

Dana 30. travnja 1738. samostan je pogodio snažan potres u kojem su oštećeni i samostan i crkva.⁵⁶ O oštećenjima u samome svetištu svjedoče pukotine u nadvoju prozora današnje kapele, koje su iza zazida nađene u tijeku konzervatorskih istraživanja. Zbog tih pukotina prozorima su s unutrašnje strane snižene niše za 66 cm.

Željezne zatege kojima su nakon potresa učvršćeni crkveni i samostanski zidovi danas su vidljive pod svodom kapele. Nakon potresa pokrpane su pukotine u zidovima, nakon čega je crkva djelomice ponovno ožbukana i obojena.⁵⁷ Naposljetku je na pročelju svetišta postavljen natpis s godinom potresa.⁵⁸

Crkva i kapela Zrinskih prigradena uz jugoistočni lađni zid dočekali su ukinuće Pavlinskoga reda 1786. u derutnome stanju. Krovišta su im prokišnjavala, a zidovi su bili vlažni i pljesnivi. Ništa bolje stanje nije bilo ni u samostanu koji je jednako tako bio vlažan i nepogodan za stanovanje.

Graditeljski zahvati izvedeni u 19. stoljeću

S obzirom na to da je stanje crkve i kapele Zrinskih još neposredno nakon ukinuća Pavlinskoga reda zahtijevalo hitne popravke, to stanje, budući da se na crkvi i kapeli nisu poduzimali nužni graditeljski zahvati, do početka 19. stoljeća nedvojbeno se znatno pogoršalo. Zbog toga ne začuđuje što je Knežević nakon kupnje imanja pristupio radikalnim graditeljskim zahvatima u kojima su najviše stradali crkva i kapela Zrinskih.

U prva dva desetljeća toga stoljeća crkva, a s njome i svetište, pretrpjeli su znatne graditeljske izmjene. Crkvena lađa, kapela Zrinskih i toranj srušeni su do temelja, a svetište je pretvoreno u dvorsku kapelu obitelji Knežević. To se zbilo svakako prije godine 1822., kada se u kanonskim vizitacijama bivša pavlinska crkva spominje kao jedna od četiriju filijalnih kapela čakovečke župe (Capella S. Helena).⁵⁹

Svetište je pretvoreno u kapelu tako što je zazidavan trijumfalni luk, na južnome i sjevernome uglu kapele podignuti su upornjaci, a s glavnoga je lađnoga pročelja na jugozapadno pročelje kapele preseljen stari kameni portal. Tako oblikovana kapela određene je promjene pretrpjela i u svojoj unutrašnjosti.

U unutrašnjosti su zazidane prozorske niše na sjeveroistočnom i istočnom zidu u zaključku svetišta. Također su pokrpani i neki dijelovi pilastara na sjeverozapadnom i jugoistočnom zidu, te svi oni dijelovi gdje je znatno lošija žućkastooker žbuka mjestimice otpala. Pod u zaključku kapele povišen je za dvije stube kojima se pristupalo oltarnoj menzi razvedena oblika, prislonjenoj uza sjeveroistočni zid.

Poslije tih graditeljskih radova na zidovima u zaključku kapele i na dijelu svoda neposredno iznad naslikana je iluzionistički prikazana arhitektura, visoki stupovi s bazama i kapitelima nadvišeni lukovima, koja je imala poslužiti kao slikani oltar, u čijem je središnjem

dijelu bila postavljena uljena slika s likom svete Jelene.⁶⁰

Posljednji zahvati na kapeli zbili su se nakon potresa godine 1880., kada je, najposlije, srušen preostali jugozapadni dio samostana. Prilikom rušenja sjeveroistočnoga samostanskoga krila zazidana su vrata na sjeverozapadnome zidu kapele, nakon čega su zidovi kapele pokrpani i obijeljeni, a izvana, na sjeverozapadnome pročelju, u žbuci je izvedena profilacija prozorskih okvira po uzoru na onu, izvedenu u kamenu, koja se nalazi na nasuprotnome, jugoistočnome pročelju.

Oslici

Gotički oslici

Gotički su oslici nađeni na svim zidovima kapele, osim na svodu i jugozapadnom zidu na kojem su vrata. No, na tom su zidu i djelomice očuvani ostaci srednjovjekovnog zida trijumfnoga luka i na njemu gornji gotički slikani sloj, i to na spojevima s jugoistočnim, odnosno sjeverozapadnim zidom.

Tijekom konzervatorskih istraživanja utvrđeno je postojanje dvaju gotičkih slikanih slojeva na zidovima u zaključku kapele – sjevernom, sjeveroistočnom i istočnom zidu.

Donji gotički sloj

Taj je sloj nastao neposredno nakon gradnje crkve, a prema dobro očuvanim fragmentima vidljivo je da je riječ o prikazu posvetnih križeva. Na naizmjenično postavljenim plavo i crveno bojenim ploham, odijeljenima svijetlim trakama i crvenim i plavim crtama, prikazane su kružnice unutar kojih se nalaze stilizirano naslikani posvetni križevi.⁶¹

Gornji gotički sloj

Taj je sloj nastao nedugo nakon što je crkva stavljena u funkciju, negdje osamdesetih godina 14. stoljeća.⁶² Prigodom dedikacije crkve na zidovima u zaključku svetišta naslikani su posvetni križevi, pa je to u prvo doba bio i jedini ukras na zidovima u zaključku svetišta. Na zaključak da je crkva oslikana nedugo nakon njezina podignuća i dedikacije navode upravo rezultati konzervatorskih istraživanja, neki tehnički detalji i stil zidnih slika.

Budući da je kapela najvećim dijelom sagrađena od opeke, zidovi su u prvo doba vjerojatno odmah bar grubo ožbukani. Taj nezaglađeni žbukani sloj, svojom hrapavom strukturom, poslije je poslužio kao nosač (*arriccio*) gornjem, finijemu žbukanome sloju (*intonaco*) na kojem se slikalo.

Taj prvi, hrapavi žbukani sloj nije bio obijeljen, niti se na njemu, na mjestima na kojima je otpao gornji, finiji sloj s oslikom – kao npr. u sceni „Uznesenja i Krunidbe Blažene Djevice Marije” – može primijetiti bilo kakva patina, koja bi, zasigurno, nastala na gruboj žbukanoj strukturi taloženjem prašine i dugotrajnijim izlaganjem dimu i čađi od svijeća.

Jednako tako, u tijeku dosadašnjih konzervatorskih istraživanja nisu nađeni nalazi na osnovi kojih bi se moglo zaključiti da je mjestimice vidljivi donji, grublji žbukani sloj naknadno

nanesen, pa je zaključeno da je riječ o izvornome, prvome žbukanom sloju kojim je ožbukano svetište neposredno nakon njegove gradnje. Dakle, imajući u vidu da taj žbukani sloj nema izrazitiju patinu, niti je bio obijeljen vapnom, što je čest slučaj pri prežbukavanju zidova, ako starija žbuka nije nahrapavljena ili natučena kako bi lakše prihvatila novu žbuku,⁶³ zaključeno je da je crkva morala biti oslikana nedugo nakon što je sagrađena i stavljena u funkciju.

Ikonografija i raspored scena gornjega sloja

Iz očuvanog se oslika može zaključiti da raspored scena nije na svim zidovima ujednačen. To je ovisilo o arhitekturi i o ikonografskim temama. Pojedini zidovi oslikom su raščlanjeni na tri, neki na dvije, a neki na četiri razine, ovisno o važnosti teme koja je odredila prioritetni položaj njezina prikazivanja. Prikazane scene u cijelosti su usklađene s prostorom u koji su smještene i s obzirom na arhitektonski okvir koji ih prati i s obzirom na osvjetljenje koje su dobivale prozorima smještenima na trima zidovima, sjeveroistočnom, istočnom i jugoistočnom.

Tri zaključna zida kapele, odnosno svetišta nekadašnje pavlinske crkve, okomito su podijeljena u tri razine. Pod svodom, nad svima trima zidovima, oblikovani su manji prostori u obliku luneta u kojima je prikazano Presveto Trojstvo: u luneti na sjeveroistočnome središnjem zidu zaključka, iznad prozorskog otvora, lik je Boga Oca, na sjevernom zidu Isusa Krista (*Pantokrator*), a u luneti na istočnom zidu, također iznad prozora, golubica Duha Svetoga kojoj se klanjaju dva anđela.

U luneti na sjeverozapadnom zidu, neposredno do sjevernoga zida, prikazana je Blažena Djevica Marija koja doji dijete Isusa (*Galaktotrophousa*). Nasuprotna scena, u luneti na jugoistočnom zidu, nije se očuvala. Ona je stradala prigodom povećavanja prozorskoga otvora u doba baroka. No, u luneti do nje, također na jugoistočnome zidu, djelomice je očuvan oslik koji je prikazivao temu Kristova Polaganja u grob. Zanimljivo je napomenuti da je do Kristovih nogu portret muškarca, prikazan iz profila, za koji smatramo da bi mogao biti portret donatora. Položaj te scene, Polaganja u grob, usklađen je s nasuprotnom scenom na sjeverozapadnom zidu između zida nekadašnjega trijumfalnoga luka i račvanja svodnih rebara – gdje je visinu dviju razina zauzela scena Raspeća koja je, na žalost, očuvana samo u fragmentima.

Druga razina prikazanih tema visinom približno odgovara visini prozora, od završetka njihova lučnog nadvoja do prozorskih klupčica. Dva zida, sjeverni i sjeverozapadni, u te su plohe prihvatila dvije velike scene: na sjeverozapadnoj strani naslikana je tema Uznesenja i Krunidbe Blažene Djevice Marije, a na sjevernoj zidnoj plohi Misa Sv. Grgura (*Euharistijski Krist*).⁶⁴

Kako su bili riješeni međuprostori između prozora i konzola koje nose svodna rebra na sjeveroistočnom i istočnom zidu, dosta je teško zaključiti budući da su na tim ploham oslici očuvani samo u fragmentima. Djelomice je na njima bio vegetabilni ornament (istočni zid), a djelomice i scene. Primjerice, na dijelu sjeveroistočnoga zida, neposredno kraj dna istočne stranice prozorske niše.⁶⁵

Same prozorske niše na svim zidovima bile su u cijelosti oslikane. Prozorske niše na sjeveroistočnom i istočnom zidu, te na istočnome prozoru na jugoistočnom zidu bile su oslikane sa po tri scene na svakoj stranici niše. One na sjeveroistočnom zidu prikazuju sveticе-mučenice, poimence prepoznatljive po njihovim atributima (sv. Margareta, sv. Barbara, sv.

Lucija, sv. Apolonija), osim onih koje su stradale. Nasuprot tome, one u prozorskoj niši na istočnom zidu nemaju posebnih atributa, osim palmine grane. Mali fragmenti očuvanoga oslika u niši istočnoga prozora na jugoistočnome zidu prikazuju donje dijelove poprsja svetaca (glave im nisu očuvane), od kojih bi lik na istočnoj stranici toga prozora, koji u rukama drži knjigu i odjeven je u habit tamnosmeđe boje, mogao biti sv. Bonaventura. Na južnoj stranici prozorske niše susjednoga prozora na istome zidu, u čitavoj je svojoj visini očuvan lik sv. Jakova Starijeg, s knjigom i štapom u rukama i školjkom na kapi.

Na dijelu zida između toga prozora i ostatka zida trijumfalnoga luka naslikan je anđeo s otvorenom knjigom u ruci, koji zauzima visinu cijele druge razine. Riječ je o prikazu evađelista Mateja. Za razliku od toga, prostor između dvaju prozora na jugoistočnome zidu, u visini druge razine, podijeljen je na dvije manje razine. U gornjem su dijelu ostaci scene Prikazanja u hramu, u kojoj Šimun u krilu drži dijete Isusa, a s njegove desne strane stoji Blažena Djevica Marija, dok je scenu ispod nje teško u cijelosti odgonetnuti budući da je sačuvana samo u fragmentima.

U prvoj razini oslikavanja zidova ispod dekorativne trake, koja je neposredno ispod prozorske klupčice, jednolično bojene zidne plohe ispunile su prostor do druge dekorativne trake ukrašene geometrijskim ornamentom. Ploha na istočnome zidu između dviju traka bojena je tamnocrvenom bojom, a vjerojatno su jednako bili obojeni i ostali zidovi, napose oni u zaključku svetišta. Jesu li i na koji način bile oslikane zidne plohe ispod dekorativne trake s geometrijskim ornamentom, nije se moglo ustanoviti budući da se nisu našli tragovi oslika.

S obzirom na to da je crkva izvorno bila posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije i Svima Svetima, ikonografija prikazanih scena i njihov raspored na zidovima to u cijelosti potvrđuju. Jednako se tako scene iz Kristova i Marijina života u cijelosti isprepleću, a nalaze se na svim važnijim položajima na zidovima i u bitnim ikonografskim temama.

Tehnika slikanja gornjega gotičkoga sloja

U kapeli je primijenjena tehnika karakteristična za *Trecento*. Shematizirajući osobine tehnike oslikavanja koja je karakteristična za *Trecento*, ona se može svrstati u tri točke:

1. Na donjem, hrapavome žbukanome sloju (*arriccio*) ili izravno na zidu, *sinopijom* se izvodi osnovni crtež buduće kompozicije. Upotreba *sinopije* postaje općenita, ona je najčešće crvene, oker ili žute boje.⁶⁶

2. Slika se izvodi kao čista freska: svakodnevno se svježom žbukom (*intonaco*) pokriva dio kompozicije koji se potom odmah oslikava u mokro. Pokrivanje kompozicije svježom žbukom ovisilo je o visini pojedine razine skele i o površini *intonaca* koji se odjednom stavljao na predviđeni dio kompozicije (*giornata*), te se potom odmah oslikavao. *Giornata* se općenito izvodila odozgo prema dnu kompozicije i dijelila se prema razinama skele.

3. Manji ili veći dio kompozicije na kraju se dovršavao temperom na suho (*a secco*).⁶⁷

Sva navedena osnovna načela *Trecenta* nalazimo primijenjena i na zidovima kapele Sv. Jelene. Primjer nanošenja tankoga sloja svježeg žbuke (*intonaco*) na donji hrapavi žbukani sloj (*arriccio*) posebno je uočljiv u luneti na sjeverozapadnome zidu, u sceni u kojoj Blažena Djevica Marija doji dijete Isusa (*Galaktotrophousa*), te u sceni ispod nje s prikazom njezina Uznesenja i Krunidbe.

Kod scene u luneti *intonaco* je najprije nanesen i oslikan na rubnim dijelovima slike, u

kojima je naslikana dekorativna traka koja obrubljuje scenu, a potom je njime ispunjena i oslikana površina sa zadanom temom. Posljednji sloj *intonaca*, onaj unutar obruba, djelomice prelazi preko prije nanesenoga sloja, a na pojedinim mjestima, prilikom preklapanja, ti su se slojevi *intonaca* međusobno odvojili, zbog čega ih je trebalo pažljivo obraditi.

Slično je načelo primijenjeno i kod scene ispod navedene, koja je naslikana nakon prethodne scene, o čemu svjedoči i spoj gdje se te dvije scene međusobno preklapaju (dekorativna traka između dviju scena). Kod scene Uznesenja i Krunidbe Blažene Djevice Marije najprije su naslikana mandorla i Presveto Trojstvo, a potom je slikana Blažena Djevica Marija. Anđeli oko mandorle slikani su posljednji. Kod te je scene vidljivo i prvo načelo koje smo naveli kao jednu od odlika *Trecenta*, a to je upotreba *sinopije*.

Sinopija je u kapeli Sv. Jelene, ondje gdje je vidljiva, izvedena crvenom bojom. U srednjem dijelu scene Uznesenja i Krunidbe Blažene Djevice Marije mjestimice je otpao *intonaco* pa je na tim mjestima vidljiva osnovna kontura mandorle koja je izvedena *sinopijom*. No *sinopija* je još uočljivija na sjevernoj stranici prozorske niše na sjeveroistočnom zidu, gdje je *intonaco* otpao s kamenih klesanaca od kojih je izveden nutarnji dio prozorske niše.

Osim primjene *sinopije* i tehnike čiste freske, i treće načelo *Trecenta*, dovršavanje pojedinih dijelova kompozicije temperom na suho (*a secco*), također je prisutno u kapeli. Temperom su dovršene sve scene na zidovima kapele, a najlošije su očuvani dijelovi scene Raspeća na kojima je tempera mjestimice u cijelosti otpala.

Daniel V. Thompson navodi da je fresko-tehnika specifično talijanska tehnika, te da je malokada pronađeno da je primijenjena drugdje, osim u Italiji i na mjestima koja su izravno bila izložena talijanskim tehničkim utjecajima.⁶⁸ Iz toga bismo mogli zaključiti – napose imamo li na umu slikarstvo u kapeli Sv. Stjepana u Zagrebu, koju je sredinom 14. stoljeća oslikao talijanski slikar iz kruga rimineskne škole,⁶⁹ te činjenicu da je *Trecento* bio znatno prisutan, bilo neposredno, bilo posredno, i u zidnome slikarstvu u nama susjednim zemljama Sloveniji i Mađarskoj⁷⁰ – da je Hrvatska nedvojbeno pripadala krugu zemalja koje su stalno prihvaćale talijanske umjetničke utjecaje, i to ne samo njezin obalni dio već i ovaj, sjeverozapadni, kontinentalni dio.

Osnovne naznake za stilsku analizu gornjega sloja gotičkih zidnih slika

Ovdje ćemo navesti nekoliko sporednih, iako ne i nevažnih detalja kojima se možemo približiti određivanju podrijetla gotičkih zidnih slika u kapeli Sv. Jelene. Primjerice, uporaba zrakastih aureola (*nimbo radiato*), *kozmatesknoga* ornamenta, medaljona četverolisnih oblika (*kvadriloba*), plavičastosive pozadine itd.

Ti naoko sporedni, ali zato široko i dugotrajno primjenjivani detalji u tijeku 14. stoljeća svoje korijene vuku sa samoga početka *Trecenta*, a neki od njih javljaju se u Italiji već u drugoj polovici 13. stoljeća. Primjerice zrakasta aureola. Nju se može prepoznati već u djelu Coppo Marcovalda (*Raspeće*), nastalom oko godine 1255/60., a nalazi se u San Gimignano. Posve definirana, onakva kakva će se u više inačica pojavljivati u tijeku 14. stoljeća, postoji već na Cimabueovim zidnim slikama, koje su nastale između 1279. i 1283., a nalaze se u gornjoj crkvi S. Francesco u Assisiju. U istoj crkvi taj tip aureole primijenit će i Giotto u razdoblju između 1295. i 1300.

Nešto poslije, godine 1306., u Cappelli degli Scrovegni u Padovi Giotto će zrakastu

aureolu izvesti kao blago izdignutu iz zida i užljebljenu te u perspektivnom skraćanju. Aureola Blažene Djevice Marije koja doji dijete Isusa (*Galaktotrophousa*) u kapeli Sv. Jelene u Šenkovcu također je blago istaknuta iz zida, a zrake su fino užljebljene. Aureole su ostalih likova u kapeli užljebljene, ali nisu izdignute iz zida.

Podrijetlo ostalih detalja primijenjenih na oslicima u kapeli Sv. Jelene u Šenkovcu, primjerice *kozmatesknoga* motiva ili četverolisnoga oblika medaljona (kvadriloba), također se nalazi u Cappelli degli Scrovegni u Padovi, a taj oblik medaljona čini se da u upotrebu uvodi upravo Giotto, i to na zidnim slikama u spomenutoj kapeli. Nakon Giotta taj oblik medaljona preuizimaju i upotrebljavaju i ostali talijanski slikari i kipari, primjerice Pietro Lorenzetti na zidnim slikama u donjoj crkvi u Assisiju (prije 1329.) ili Andrea Pisano na vratnicama krstionice S. Giovanni u Firenzi (1330.-1336.).

Medaljoni toga oblika unutar kojih su naslikana poprsja svetaca, po uzoru na one iz Cappelle degli Scrovegni u Padovi, nalaze se i u susjednoj Mađarskoj i u njoj susjednim zemljama koje su u ono doba bile u sklopu Ugarskoga Kraljestva. U tijeku 14. stoljeća u Ugarskoj je bio vrlo jak utjecaj talijanskoga slikarstva, a spomenuti se oblici medaljona nalaze na oslicima u crkvama i kapelama od Esztergoma u Mađarskoj do Rakosa i Rimabanyja u Slovačkoj i Niepolomice u Poljskoj. U ovoj, posljednoj crkvi prozorska niša u sjeveroistočnoj apsidi gotovo je istovjetno oslikana kao u kapeli Sv. Jelene u Šenkovcu i tu su unutar četverolisnih medaljona naslikana poprsja svetaca.⁷¹

A da su talijanski putujući slikari dolazili i u naše krajeve, svjedoče zidne slike u zagrebačkoj kapeli Sv. Stjepana, koje su djelo nekoga pripadnika rimineskne škole u razdoblju između 1343. i 1366.

S obzirom na cjelinu i kvalitetu zidnih slika u kapeli Sv. Jelene u Šenkovcu, smatra se da je taj ciklus mogao izraditi talijanski majstor koji je u posljednjoj trećini 14. stoljeća djelovao u Sjevernoj Italiji. Taj majstor, odnosno njegova grupa, po svemu sudeći, poznavali su Giottovo opus iz Cappelle degli Scrovegni, a možda i tada suvremena djela Giusta de Menabuoa, koji je između 1376. i 1378. slikao u Battistero del Duomo u Padovi, i Altichierova, koji je između 1376. i 1379. slikao u Cappella di San Giacomo, a između 1379. i 1384. u Oratorio di San Giorgio u bazilici San Antonio u Padovi.

Zaključak

Sustavna konzervatorska istraživanja u kapeli Sv. Jelene kraj Čakovca, posljednjemu ostatku crkve nekadašnjega srednjovjekovnoga pavlinskoga samostana, provode se od 1991. do danas. U tom su razdoblju istražene i nutarnje zidne plohe i pročelja. Rezultati tih istraživanja pokazali su da je riječ o građevini na kojoj su u manjem ili većem opsegu sačuvani tragovi više graditeljskih mijena, a neke su od njih u unutrašnjosti pratila i oslikavanja zidnih površina.

Na osnovi rezultata konzervatorskih istraživanja mogu se razlučiti dvije srednjovjekovne i četiri novovjekovne graditeljske mijene. Obje srednjovjekovne mijene podjednako su značajne, prva, jer je u njezinu tijeku oslikano svetište, odnosno današnja kapela Sv. Jelene, a druga, jer su prigradnjom i povezivanjem samostana sa svetištem, te ugradnjom sedilije i niše za ampule, znatno oštećene zidne slike, nakon čega su one prebijeljene.

Prva graditeljska mijena započela je neposredno nakon osnutka pavlinskoga samostana

(1376.), koji je izvorno bio posvećen Blaženoj Djevici Mariji i Svima Svetima, a od 16. stoljeća i Sv. Jeleni, dok se druga graditeljska odvijala sredinom 15. stoljeća. U prvoj su graditeljskoj mijeni dvama gotičkim slojevima oslikani zidovi nekadašnjega svetišta. Oba ta sloja u cijelosti su otkrivena u tijeku konzervatorskih istraživanja. Donji je sloj nađen samo u prizemnom pojasu na trima zaključnim zidovima kapele, dok je gornji sloj nađen na svim zidovima. Donji je sloj naslikan neposredno uoči dedikacije crkve, a prikazuje posvetne križeve. Gornji sloj gotičkih zidnih slika nastao je nedugo nakon toga i sadrži složeni ikonografski ciklus u kojem se isprepleću scene iz života Blažene Djevice Marije i Isusa (*Prikazanje u hramu, Blažena Djevica Marija doji Dijete Isusa, Raspeće, Polaganje u grob, Uznesenje i Krunidba Blažene Djevice Marije*), prizori Presvetoga Trojstva (odvojeni likovi *Boga Oca, Isusa Krista i Duha Svetoga* u lunetama pod svodom i zajednički prikaz Presvetoga Trojstva u sceni *Uznesenja i Krunidbe Blažene Djevice Marije*), i likovi svetaca i svetica s atributima (*Sv. Margareta, Sv. Barbara, Sv. Lucija, Sv. Apolonija, Sv. Bonaventura, Sv. Jakov Stariji, Sv. Matej*) i bez njih (svetice-mučenice s palminim grančicama u rukama). S obzirom na tehniku oslikavanja i stil, zaključeno je da je taj ciklus zidnih slika nastao pod dojmom sjevernotalijanskoga slikarstva *Trecenta*, u tijeku osamdesetih godina 14. stoljeća i od ruke talijanskog majstora i njegovih pomagača. Taj ciklus zidnih slika, nakon njihova znatnoga oštećivanja prilikom probijanja vrata na sjeverozapadnome zidu, ugradnje sedilije na jugoistočnome i niše za ampule na istočnome zidu, sredinom 15. stoljeća je prebijeljen, a u baroku je prežbukano.

Prve dvije novovjekovne graditeljske mijene također su se zbile u kratkome razdoblju: prva nakon požara 1695., a druga poslije potresa 1738. No, samo su prvu tvorili znatniji graditeljski zahvati, dok su u drugoj izvedeni samo manji popravci.

Nakon što je u požaru srušen gotički križnorebrasti svod, povišeni su zidovi svetišta i na njima je podignut novi, bačvasti svod sa susvodnicama. Plitki pilastri s profiliranim kapitelima i povišenom bazom bili su u funkciji raščlanjivanja zidnih ploha, a ne nošenja svoda, budući da su bili izvedeni od žbuke i plošno postavljenih komada opeke. Dvije gotičke bifore na jugoistočnome zidu zamijenjene su novim, većim prozorima polukružna nadvoja i kamenih reljefiranih i profiliranih okvira, a i gotički trijumfalni luk zamijenjen je baroknim polukružna oblika. Svi ti zahvati dodatno su oštetili gotičke zidne slike koje su se krile pod vapnenim naličima, a naposljetku su bile prekrivene slojem žbuke.

Nakon potresa godine 1738. u svetištu, odnosno u današnjoj kapeli Sv. Jelene, ugrađene su željezne zatege i snižene su niše dvaju baroknih prozora na jugoistočnom zidu, a nastala su oštećenja pokrpana žbukom.

Treća novovjekovna graditeljska mijena zbila se u prva dva desetljeća 19. stoljeća. U njoj su srušeni lađa, toranj i kapela Zrinskih koja je bila prigradana uz jugoistočni lađni zid. Nakon rušenja lađe zazidan je trijumfalni luk, a u njegovu su podnožju ugrađena vrata kamenih okvira koja su prenesena s jugozapadnoga lađnoga pročelja. Tom su prilikom prežbukani zaključni zidovi svetišta kako bi primili oslik s prikazom iluzionistički naslikane arhitekture, koja je imala oblikovati pozadinu oltarnoj menzi koja je prizidana uza sjeveroistočni zid. Time je nekadašnje svetište crkve pavlinskoga samostana pretvoreno u kapelu, koja je još neko vrijeme bila povezana sa samostanom, odnosno dvorcem obitelji Knežević i poslije obitelji Festetić.

Naposljetku, nakon potresa 1880. u cijelosti je srušen nekadašnji pavlinski samostan, od kojega je preostalo samo svetište, odnosno današnja kapela Sv. Jelene. Na njezinu su sjeverozapadnome zidu tom prilikom u žbuci izvedeni slijepi prozori po uzoru na barokne, one

na njezinu jugoistočnome pročelju, a na južnome i zapadnome uglu dozidana su dva upornjaka. Time je kapela Sv. Jelene postala samostojeća građevina, koja je do današnjih dana krila vrijedan ciklus gotičkih zidnih slika, a danas dostupnih pogledima šire javnosti.

Bilješke

- ¹ Anđela Horvat, *SPOMENICI ARHITEKTURE I LIKOVNIH UMJETNOSTI U MEĐUMURJU*. Zagreb, 1956., str. 11. – Izvještaj sa službenog puta po Međimurju i Zagorju (u kojem je vjerojatno bio i opis istraživanja u šenkovečkoj kapeli), uveden je u Urudžbenom zapisniku Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, 31. svibnja 1948. pod br. 585–1948. O tome svjedoče: „Putni i selidbeni računi” Anđele Horvat (putni nalog br. 553–1848), Ane Deanović (putni nalog br. 554–1948) i Ljube Karamana (putni nalog br. 552–1948.). No, taj je izvještaj u međuvremenu zagubljen pa ga nismo našli u arhivu Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Zagrebu (Ilicia 44). Dalje: A(rhiv) U(prave).
- ² Ljubo Karaman, *O UMJETNOSTI SREDNJEG VIJEKA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI*. „Historijski zbornik”, III., Zagreb, 1950., str. 159.
- ³ AUZZKIPB, Urudžbeni zapisnik br. 2454/1954.: „Izvještaj o evidentiranju i fotografiranju spomenika kulture na području Međimurja” (Anđela Horvat, prof., konzervator, Branko Lučić, dipl. phil. i Nikola Vranić). – Kaptolski arhiv u Zagrebu (dalje KAZ), Anđela Horvat, „Putna bilježnica XI., 1954–1957.”, str. 163, 167 i 168.
- ⁴ *LESIKON IKONOGRAFIJE, LITURGIJE I SIMBOLIKE ZAPADNOG KRŠĆANSTVA*, Zagreb, 1985., str. 405.
- ⁵ Papin lik otkriven je prije godine 1950. budući da ga spominje Ljubo Karaman (nav. djelo, str. 159). Zbog nemarna odnosa prema otkrivenome slikanome sloju u međuvremenu je nepovratno stradao gornji dio lika svetog Grgura, kao i dio teksta iza samoga lika. O njegovu izgledu danas nam svjedoče samo sačuvane fotografije iz Fototeke AUZZKIPB.
- ⁶ Anđela Horvat, nav. djelo.
- ⁷ Današnji je naziv te javne ustanove Hrvatski restauratorski zavod (dalje HRZ). U njegovu se arhivu nalaze izvještaji o konzervatorskim istraživanjima i radovima koji su izvedeni u razdoblju od 1991. do danas. *IZVJEŠTAJ O REZULTATIMA KONZERVATORSKIH ISTRAŽIVANJA KOJA SU IZVEDENA NA NUTARNJIM ZIDOVIMA KAPELE U TIJEKU 1991.* Zagreb, 1991. (dosje br. 476/1991) – *IZVJEŠTAJ O KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIM RADOVIMA KOJI SU IZVEDENI NA NUTARNJIM ZIDOVIMA KAPELE SV. JELENE U ŠENKOVCU KRAJ ČAKOVCA U TIJEKU 1992.* Zagreb, 1992. (dosje br. 476/1992) – *IZVJEŠTAJ O KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIM RADOVIMA NA NUTARNJIM ZIDOVIMA KAPELE SV. JELENE U ŠENKOVCU KRAJ ČAKOVCA U TIJEKU 1993.* Zagreb, 1993. (dosje br. 476/1993.) – *IZVJEŠTAJ O KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIM RADOVIMA NA ZIDOVIMA KAPELE SVETE JELENE U ŠENKOVCU KRAJ ČAKOVCA U TIJEKU 1994. I 1995.* Zagreb, 1996. (dosje br. 476/1996.)
- ⁸ Diana Vukičević-Samaržija, *UMJETNOST KASNOG SREDNJEG VIJEKA*. Katalog izložbe: „Sveti trág – devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094–1994.” Zagreb, 1994., str. 155–156.
- ⁹ Ivan Srša, *KONZERVATORSKA ISTRAŽIVANJA U KAPELI SVETE JELENE U ŠENKOVCU KRAJ ČAKOVCA*. „Vijesti muzelaca i konzervatora Hrvatske”, Zagreb, 1992., br.

- 1–4., str. 14–16. – Ivan Srša, KAPELA SVETE JELENE U ŠENKOVCU KRAJ ČAKOVCA (Gotičke graditeljske faze i slikani stilovi). „Lepoglavski zbornik 1992.” Zagreb, 1992., str. 125–140.
- ¹⁰ CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, SCLAVONIAE ET DALMATIAE (dalje C.D.), sv. XV. Zagreb, 1934., str. 227–229. („... in honore beate Marie virginis omniumque sanctorum claustrum fratrum ordinis beati Pauli primi heremite in possessione nostra Varhel...”)
- ¹¹ Andrija Eggerer, FRAGMENT PANIS CORVI PROTO EREMICI SEU RELIQUIAE ANNALIUM EREMI – COENOBITICORVM ORDINIS FRATRUM EREMITARUM SANCTI PAULI PRIMI EREMITAE... Vienna, 1633., str. 155 i Index rerum.
- ¹² Kamlo Dočkal, GRAĐA ZA POVIJEST PAVLINSKIH SAMOSTANA U HRVATSKOJ. Rukopis u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje AHAZU), sign. XVI. 29. b. (7), str. 2. – Ivan Kristolovec, DESCRIPTIO SYNOPTICA MONASTERIORUM S. PAULI PRIMI EREMITAE IN ILLYRICO FUNDATORUM. 1738. (Rukopis u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, sign. rukopisa NSB R-4321.)
- ¹³ Josip Bedeković, NATALE SOLUM MAGNI ECCLESIAE DOCTORIS SANCTI HIERONYMI IN RUDERIBUS STRIDONIS OCCULTATUM ... Neostadii Austriae, 1752., str. 271.
- ¹⁴ C.D., sv. XI. Zagreb, 1913., str. 619–624.
- ¹⁵ C.D., sv. XVIII. Zagreb, 1990., str. 216–218.
- ¹⁶ Nada Klaić, ZADNJI KNEZI CELJSKI V DEŽELAH SV. KRONE. Celje, 1982., str. 36. – Rudolf Horvat kao datum predaje Međimurja Hermanu Celjskom navodi 24. svibnja 1405. (Rudolf Horvat, POVIJEST MEĐIMURJA. Varaždin, 1907.; Zagreb, 1944.; Čakovec, 1992. (Reprint zagrebačkoga izdanja, str. 44.).
- ¹⁷ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 272.
- ¹⁸ Rudolf Horvat, POVIJEST MEĐIMURJA. Zagreb, 1944., str. 94–95. – Anđela Horvat, nav. djelo, str. 46. – Ivo Lentić, ARHITEKTURA PAVLINSKIH OBJEKATA U HRVATSKOJ U DOBA BAROKA. Magistarski rad. Zagreb, 1970., str. 42, 52–53, 160. – Zorislav Horvat, SREDNJOVJEKOVNA ARHITEKTURA PAVLINSKIH SAMOSTANA U HRVATSKOJ. Katalog izložbe „Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786”, str. 98. Zorislav Horvat nije bio siguran na što se spomenuta gradnja na zapadnome dijelu odnosila: „... danas ne znamo što je to konkretno bilo: zvonik?, produljenje broda? objekt na zapadnoj strani klaustura?”
- ¹⁹ Kamilo Dočkal, nav. djelo, str. 38. („... Claustro B. Mariae Virginis Fratrum Heremitarum Ordinis s. Pauli prope Castrum Chaktornya ...”).
- ²⁰ Isto, str. 45–46. („Anno 1559. ... Fratribus Heremitis ad Claustrum B. Helenae...”)
- ²¹ Emil Laszowski, ZRINSKI MAUZOLEJ U SV. JELENI KOD ČAKOVCA. „Hrvatsko kolo”, IX., Zagreb, 1928., str. 244.
- ²² Ivan Bojničić, DER ADEL VON KROATIEN UND SLAVONIEN. Nürnberg, 1896., str. 212.
- ²³ Kamilo Dočkal, nav. djelo, str. 66. („Anno 1647. die 27. Maii ... Fratribus paulinis Claustri B. Mariae Virginis, Omnium Sanctorum ac. S. Helenae supra Chaktornyam ...”)
- ²⁴ Josip Bedeković, nav. djelo. – Franjo Šanjek smatra da je grafike u Bedekovićevoj knjizi izradio Gabriel Daller (CRKVA I KRŠĆANSTVO U HRVATA I. Zagreb, 1988., str. 321.), a Đurđica Cvitanović navodi kao Dallerov (Tallerov) rad samo bakrorez iz te knjige na kojemu je prikazan portret sv. Jeronima (SLIKARSTVO PAVLINSKOG KRUGA U 17. I 18. STOLJEĆU. Katalog izložbe: „Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786.”, str. 169.
- ²⁵ DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM I. Budapest, 1975., str. 23.

- ²⁶ Isto.
- ²⁷ Isto.
- ²⁸ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 272.
- ²⁹ Vladimir Deželić MEMOARI BARUNA VINKA DEŽELIĆA. „Vjesnik kr. zemaljskog arhiva”, IX., Zagreb, 1907., str. 64 – 65. (Izvornik rukopisa čuva se u NSB u Zagrebu, sign. R 3591 /SM. 36. D. 5/. Knežević Vinko, BIOGRAPHIA DER FAMILIE KNEZEVIČ). – Emil Laszowski, nav. djelo, str. 252. – Paškal Cvekan, ČAKOVEC I FRANJEVCI. Čakovec, 1978., str. 67.
- ³⁰ Emil Laszowski, nav. djelo, str. 254.
- ³¹ Hrvatski državni arhiv (dalje H.D.A.), Zbirka mikrofilmova. Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije, godina 1822. (Protokol 84/XV, str. 125): „Capellae Filiales sunt 4. S. Rochi, Sti. Viti, S. Helena, S. Francis. Xav.”
- ³² Na to upućuju i rezultati nedavnih arheoloških iskopavanja pred crkvom.
- ³³ O tome da je crkvena lađa imala tabulat, a ne svod, zaključujemo iz tekstova koji opisuju posljedice požara koji je 1695. zahvatio crkvu i samostan. Kamilo Dočkal u svome rukopisu navodi usporedne tekstove Ivana Kristolovca, Nikole Bengera i Josipa Bedekovića u kojima su opisani požar i njegove posljedice te obnova crkve i samostana. Tako Benger navodi da: „... Crkva nije tek pokrivena, nego je snabdjevena svodom, da se bolje osigura od vatre.” (Kamilo Dočkal, nav. djelo, str. 96). S obzirom na to da i Bedeković navodi da crkva nije tek prekrivena, već da je sagrađen svod, zaključujemo da prije toga u lađi nije bilo svoda, već je u njoj bio tabulat (Josip Bedeković, nav. djelo, str. 272). Prilikom gradnje baroknoga svoda u crkvenoj lađi, na bočnim zidovima lađe, podignuti su pilastri koji su nađeni u tijeku arheoloških iskopavanja.
- ³⁴ Mjerenja je izvela dipl. inž. arh. Teodora Kučinac.
- ³⁵ Andela Horvat, nav. djelo, str. 66.
- ³⁶ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 272.: „Eidem Conventui Hermanus Comes Cilejae ad A.C. 1420. inscripsit Pagum Schenkovecz, qui etiam tractum Occidentalem ejusdem aedificasse dignoscitur, tum ex forma antiquae structurae Gothicae, tum ex Insignibus Genitlitis ejusdem familiae, quae hodie in inferiori ambitu lapidi fornicem ambienti incisa ceruntur.”
- ³⁷ Kamilo Dočkal, nav. djelo, str. 96.
- ³⁸ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 303.
- ³⁹ Prebjeljavanje zidova nakon kuge ili promjene ukusa bilo je uobičajeno u srednjem vijeku. O tome vidjeti kod: Daniel Thompson, THE MATERIALS AND TECHNIQUES OF MEDIEVAL PAINTING. New York, 1956., str. 72.
- ⁴⁰ KRONIKA GROFOV CELJSKIH. Maribor, 1972., str. 47 i 143. bilj. 228.
- ⁴¹ Katarina Celjska, Ulrikova udovica, prodala je Međimurje Janu Vitovcu, no tu prodaju kralj Matija Korvin nije priznao, već je ono ostalo u njegovim rukama do godine 1464., kada čakovačko i štrigovsko vlastelinstvo daje u zalog varadinskom biskupu Ivanu Vitezu i Fridriku Lambergu, bivšem kapetanu grada Čakovca. Godine 1473. kralj Matija Korvin Međimurje daje novomu banu Ivanu Ernuštu, pa je u skladu s tim i pavlinski samostan kod Čakovca mijenjao svoje pokrovitelje (Rudolf Horvat, nav. djelo, str. 56–57.)
- ⁴² Kamilo Dočkal, nav. djelo, str. 96. – Dočkal kao izvor za navedene radove navodi Ivana Kristolovca.
- ⁴³ Isto, str. 96–97.
- ⁴⁴ Isto, str. 96. Treba također spomenuti da je prema Kristolovcu u požaru stradalo nekoliko „grobničkih spomenika od crvenog mramora, koji su označavali grobove velikih i znamenitih muževa. Uslijed

požara su i te grobne ploče bile tako iskvarene i uništene, da su se kod obnove morale odstraniti.”

⁴⁵ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 276.

⁴⁶ O novome crkvenom inventaru pisali su Josip Bedeković (nav. djelo, str. 276. i 277) i Nikola Benger (ANNALIUM EREMI COENOBITICORUM ORDINIS FRATRUM EREMITARUM S. PAULI PRIMI EREMITAE, vol. II., Posonii 1743.)

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Pilastri u zaključku svetišta otučeni su prilikom izvedbe klasicističkoga oslika početkom 19. stoljeća.

⁴⁹ Nikola Benger, nav. djelo, str. 298.

⁵⁰ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 277.

⁵¹ Isto.

⁵² Kamilo Dočkal, nav. djelo, str. 96.

⁵³ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 277. – Ta je slika u šenkovečki samostan dospjela iz remetskog samostana. Nakon njezina prispjega pohranjena je u sakristiji, a tek je poslije prenesena u kapelu Zrinskih (DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM I. Budapest, 1975., str. 24.).

⁵⁴ Josip Bedeković, nav. djelo, str. 277.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto, str. 278.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto. – Kronogram je glasio: „eX terraeMotV DestrVCta, at fortIfiCata, atqVe renoVata VIgeo.”

⁵⁹ HDA, Zbirka mikrofilmova. Kanonske vizitacije, Protokol 84/XV., str. 123.

⁶⁰ Ta je slika danas u Muzeju Međimurja u Čakovcu. Njezine su dimenzije 206 x 108 cm. U katalogu izložbe: KULTURA PAVLINA U HRVATSKOJ 1244–1786. navodi se da ju je naslikao nepoznati pavlinski slikar, a njezin puni naziv glasi „Sv. Jelena Križarica u ruhu plemkinje” (u navedenom katalogu str. 415., kat. br. 83., sl. na strani 350.) – Anđela Horvat u svojim putnim bilješkama navodi ondašnjeg upravitelja čakovečkoga muzeja Schulteiza, prema kojemu je za lik sv. Jelene pozirala markiza Pignatelli (Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, „Putna bilježnica br. XI”, str. 168.) – Nasuprot tome, Marija Mirković smatra da je ta slika postavljena na novom glavnom oltaru nakon požara 1695. (Marija Mirković, IVAN KRSTITELJ RANGER I PAVLINSKO SLIKARSTVO, katalog gore spomenute izložbe, str. 128.).

⁶¹ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, LITURGIKE I SIMBOLIKE ZAPADNOG KRŠĆANSTVA, Zagreb, 1985., str. 416. – Te križeve, s obzirom na njihov stilizirani oblik, može se usporediti s Kristovim monogramom, koji simbolizira znak vječnosti.

⁶² Na to upućuju i rezultati arheoloških iskopavanja pred kapelom. Naime, na to da je crkva mogla biti u funkciji već osamdesetih godina 14. stoljeća, upućuje i nalaz srebrnog novčića iz doba kralja Ludovika I. (1342–1382.), koji je nađen u jednome grobu na prostoru pred kapelom (O tome vidjeti: Josip Vidović, ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA PODRUČJA MEĐIMURJA U 1990. „Muzejski vjesnik”, br. 14., str. 35.).

⁶³ Daniel Thompson, nav. djelo, str. 70–71.

⁶⁴ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, LITURGIKE I SIMBOLIKE ZAPADNOG KRŠĆANSTVA, Zagreb, 1985., str. 224.

⁶⁵ Prema sačuvanim fragmentima teško je pouzdano zaključiti o kojoj je sceni riječ, možda o „Imago petatis”(?)

⁶⁶ Paolo i Laura Moro i Paul Philippot, LA CONSERVATION DES PEINTURES MURALES.

Bologna, 1977., str. 70.

⁶⁷ Isto, str. 152.

⁶⁸ Daniel Thompson, nav. djelo, str. 70.

⁶⁹ Ana Deanović, *SREDNJOVJEKOVNE ZIDNE SLIKARIJE NA PODRUČJU ZAGREBA*. „Iz starog i novog Zagreba“, Zagreb, 1957., str. 135–137.

⁷⁰ Maria Prokopp, *ITALIAN TRECENTO INFLUENCE ON MURALS IN EAST CENTRAL EUROPE PARTICULARLY HUNGARY*. Budapest, 1983.

⁷¹ Isto, str. 64–67.

ERGEBNISSE VON DENKMALPFLEGERISCHEN FORSCHUNGEN IN DER ST.-HELENE-KAPELLE IN ŠENKOVEC BEI ČAKOVEC

Die St.-Helene-Kapelle ist das einzige erhalten gebliebene Denkmal der Klosterkirche des Paulinerordens in Šenkovec bei Čakovec. Die letztere wurde 1367 gegründet und die Familie Lacković ließ sie zu Ehren der Himmelfahrt der heiligen Jungfrau Maria und der Allerheiligen bauen. Dieser Titulus des Klosters erscheint noch am Anfang des 16. Jahrhunderts, aber in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts tauchte schon die neue Benennung St. Helene auf. Der Titulus wurde verändert, als der Ban Miklós Zrínyi, der das Gebiet zwischen der Mur und Drau mit Čakovec und Štrigova vom König Ferdinand 1546 bekam, das Patronat der Kirche übernahm. Nach der Auflösung des Paulinerordens im Jahre 1786 zeigten die Kirche und das Kloster Kriegszerstörungen auf. Am Anfang des 19. Jahrhunderts ließ die Familie Knežević die Gebäude renovieren. Aus diesem Anlaß wurde das Kloster zu Schloß und der Chor der Kirche zu Kapelle umgebaut. Das Schiff, der Turm und die Bestattungsstelle der Familie Zrínyi wurden niedergerissen.

Im Textteil werden die Ergebnisse der denkmalpflegerischen Forschungen der Mauer der Kapelle zwischen 1991 und 1995 erörtert. Man begann die Forschung, um das gotische Wandgemälde – auf das die Forschungen 1954 schon hinwiesen – vollkommen freizulegen. 1991 wurden alle Wände sondiert, und 1992 wurde es mit der Wegschaffung der oberen Putzschicht und mit der Konservierung der Funde begonnen. Außer der Konservierung der Funde in den nächsten drei Jahren wurde auch das Projekt der inneren Einrichtung der Kirche fertiggestellt, und 1995 wurden die Stirnseiten erforscht. Die Restauratoren sollten ihre Konservierungsarbeiten in diesem Jahr beenden, damit man die Arbeiten der Stirnseite ausführen kann.

Von den Ergebnissen der denkmalpflegerischen Forschungen sind die gotischen Gemälde an der inneren Wand der Kapelle am interessantesten und zugleich am wertvollsten. Sie können in die erste Periode datiert werden, nämlich in das letzte Viertel des 14. Jahrhunderts. Gotische Gemälde kamen an allen Wänden der Kapelle vor, ausgenommen die südwestliche Wand. Im Laufe der denkmalpflegerischen Forschungen wurden gotische Wandgemälde in zwei Schichten ermittelt. Die untere Schicht entstand unmittelbar vor der Einweihung der Kirche, und existierte, bis das Innere der Kapelle wieder gemalt wurde, d.h. bis in die 80er Jahre des 14. Jahrhunderts. Daß die Kapelle zu Ehren der Himmelfahrt der heiligen Jungfrau Maria und der Allerheiligen geweiht wurde, beweist die ikonographische Reihenfolge der Szenen an den Wänden – außer den archivalischen Quellen. Aufgrund der denkmalpflegerischen Unter-

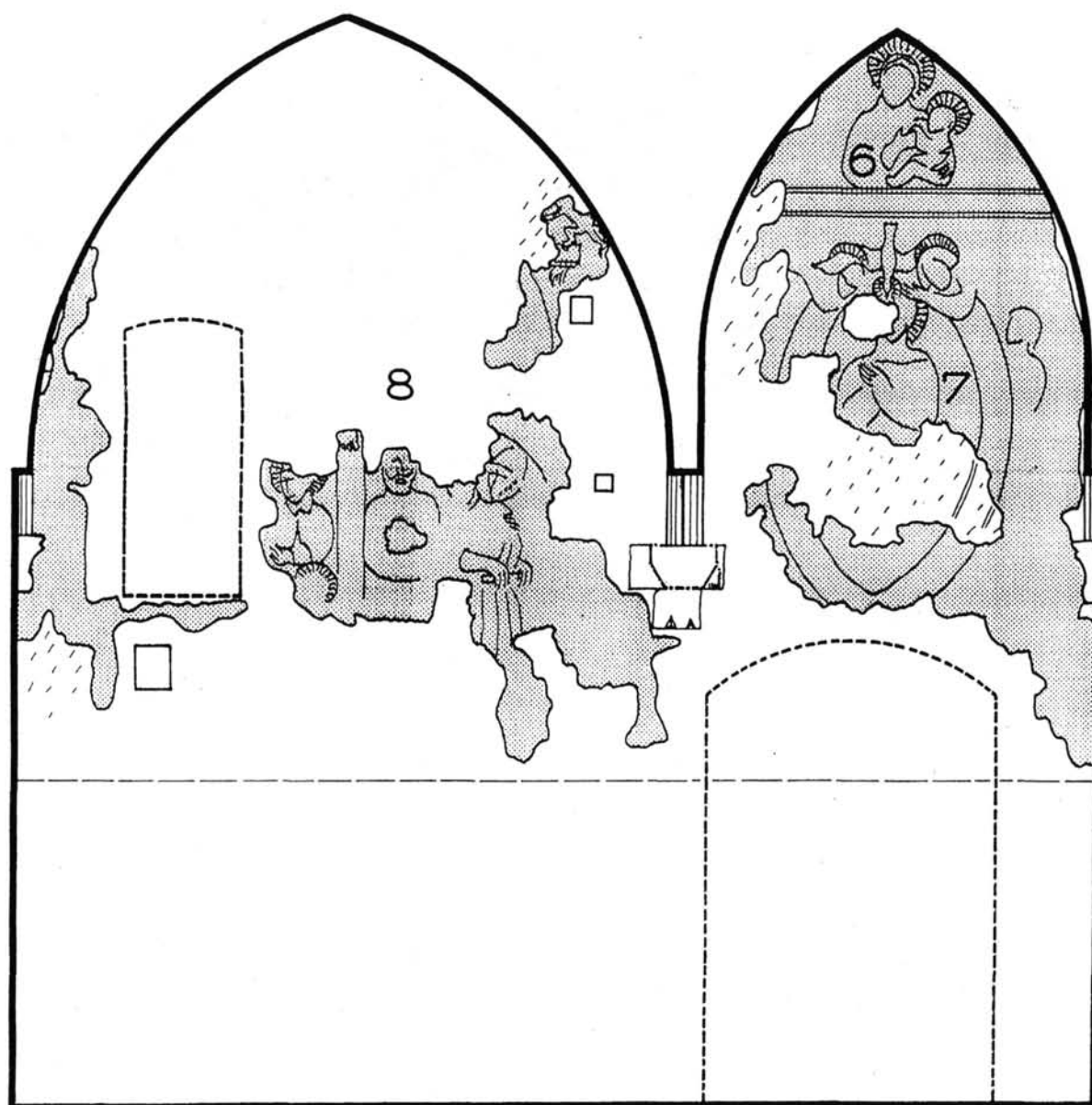
suchungen konnte man feststellen, daß die Szenen aus dem Leben Christi und Mariae an allen wichtigen Details der Wände, bei den wesentlichen ikonographischen Themen aufzufinden sind, z.B. an der Szene der heiligen Jungfrau Maria mit dem Jesuskind an der Brust, an jener der Himmelfahrt und Krönung Mariae und an jener der Darstellung Christi in Tempel, aber sie tauchen auch an der Mehrheit der Bilder auf, die beschädigt wurden, so an der Szene der Kreuzigung und der Grablegung. Die in der Kapelle benutzte Maltechnik war im Trecento kennzeichnend. Zieht man das Ganze der Wände und die Qualität der Wandgemälde in Šenkovec in Betracht, ist es anzunehmen, daß diese von den Malern einer, von einem italienischen Meister geführten Gruppe geschaffen wurden, welcher Meister über die Erfahrungen der in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Toscana lebenden und über die der im letzten Drittel desselben Jahrhunderts in Norditalien tätigen Meister verfügte.

Die im Chor der Paulinerkirche befindlichen gotischen Wandgemälde waren relativ kurze Zeit sichtbar, bis in die Mitte des 15. Jahrhunderts. Damals wurden die Sitzplätze im Chor zugemauert, und die Selbständigkeit des Ostflügels hörte auf. Aus diesem Anlaß wurden die Wandgemälde stark beschädigt, und unmittelbar danach wurden sie überweißt. Nach dem Wegschaffen der nachträglichen Putz- und Farbschichten erschlossen uns die Konservatoren die Schönheit des Zyklus von Šenkovec nach viereinhalb Jahrhunderten, zu unserem Vergnügen.

Übersetzt von Katalin H. Simon

- Sl. 1: Sjeverni zid: 2. Isus Krist; 4. Misa sv. Grgura
 Sjeveroistočni zid: 1. Bog Otac, 5. Sv. Margareta, 6. Sv. Brabara, 7. Sv. Lucija,
 8. Nepoznata svetica, 9. Sv. Apolonija, 10. Nepoznata svetica
 Istočni zid: 3. Duh Sveti, 11–16. Svetice mučenice
 Abb. 1: Nordwand: 2. Jesus Christus, 4. Hl. Gregor-Messe
 Nordostwand: 1. Gottvater, 5. Hl. Margareta, 6. Hl. Barbara, 7. Hl. Lucia,
 8. unbekannte Heilige, 9. Hl. Apollonia, 10. unbekannte Heilige
 Ostwand: 3. Hl. Geist, 11–16. heilige Märtyrerinnen

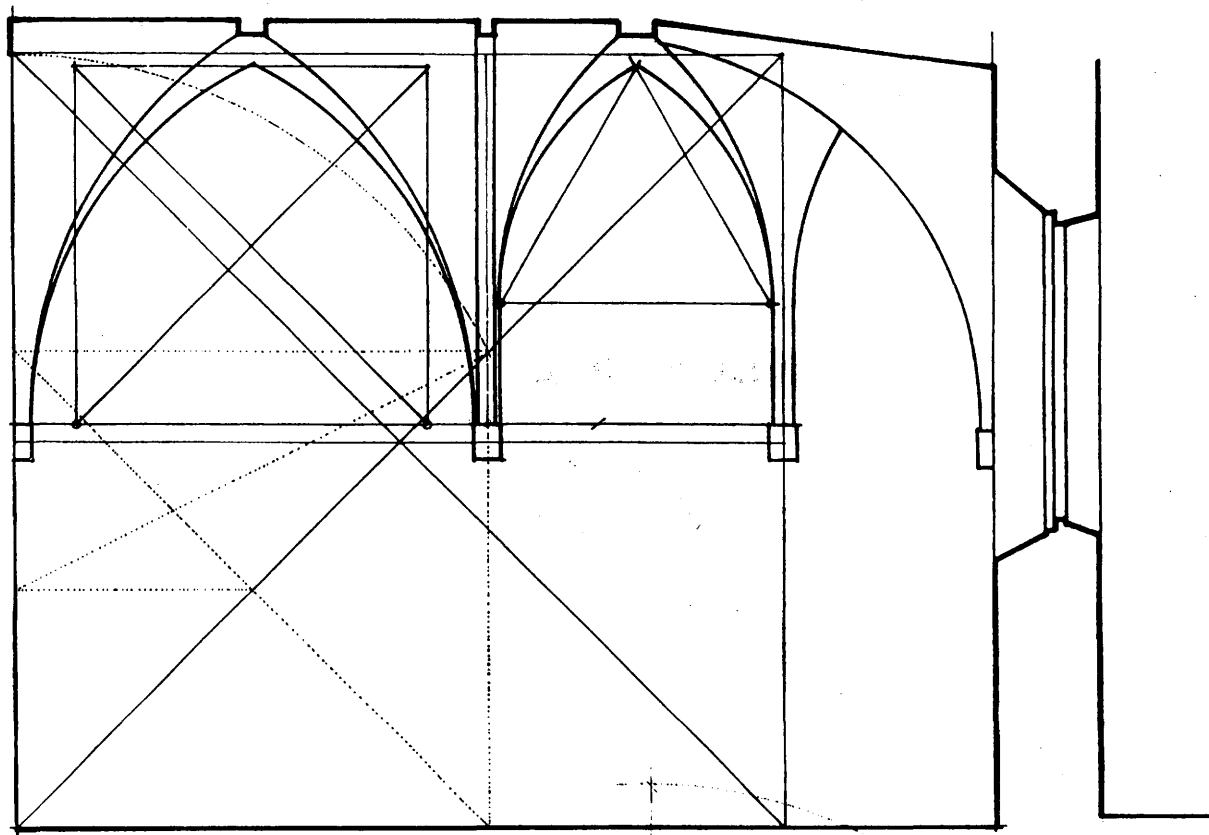

Sl. 2: Sjeverozapadni zid: 6. Djevica Marija doji dijete Isusa, 7. Uznesenje i Krunidba Blažene Djevice Marije, 8. Raspeće
Abb. 2: Nordwestwand: 6. Heilige Jungfrau Maria mit Jesuskind an der Brust, 7. Himmelfahrt und Krönung der Heiligen Jungfrau Maria, 8. Kreuzigung

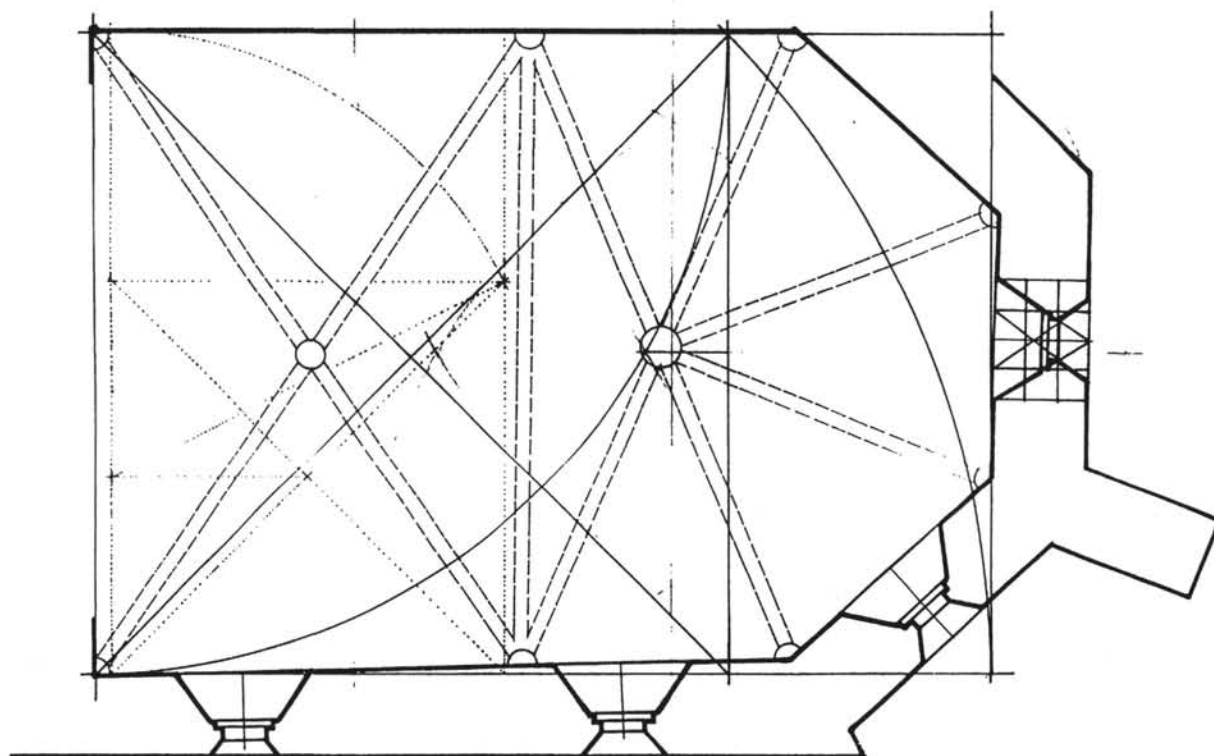
Sl. 3: Jugoistočni zid: 18. Sv. Bonaventura, 19. Nepoznati svetac, 20. Polaganje u grob 21. Prikazanje u hramu, 22. Nepoznata scena, 23. Sv. Jakov Stariji, 24. Sv. Matej

Abb. 3: Südostwand: 18. Hl. Bonaventura, 19. unbekannter Heilige, 20. Grablegung, 21. Darstellung Christi im Tempel, 22. unbekannte Szene, 23. Hl. Jakobus der Ältere, 24. Hl. Matthäus

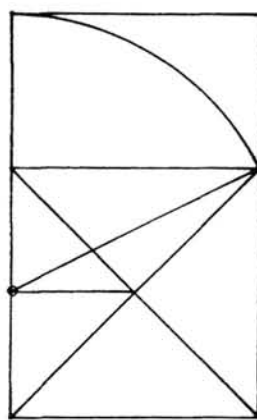
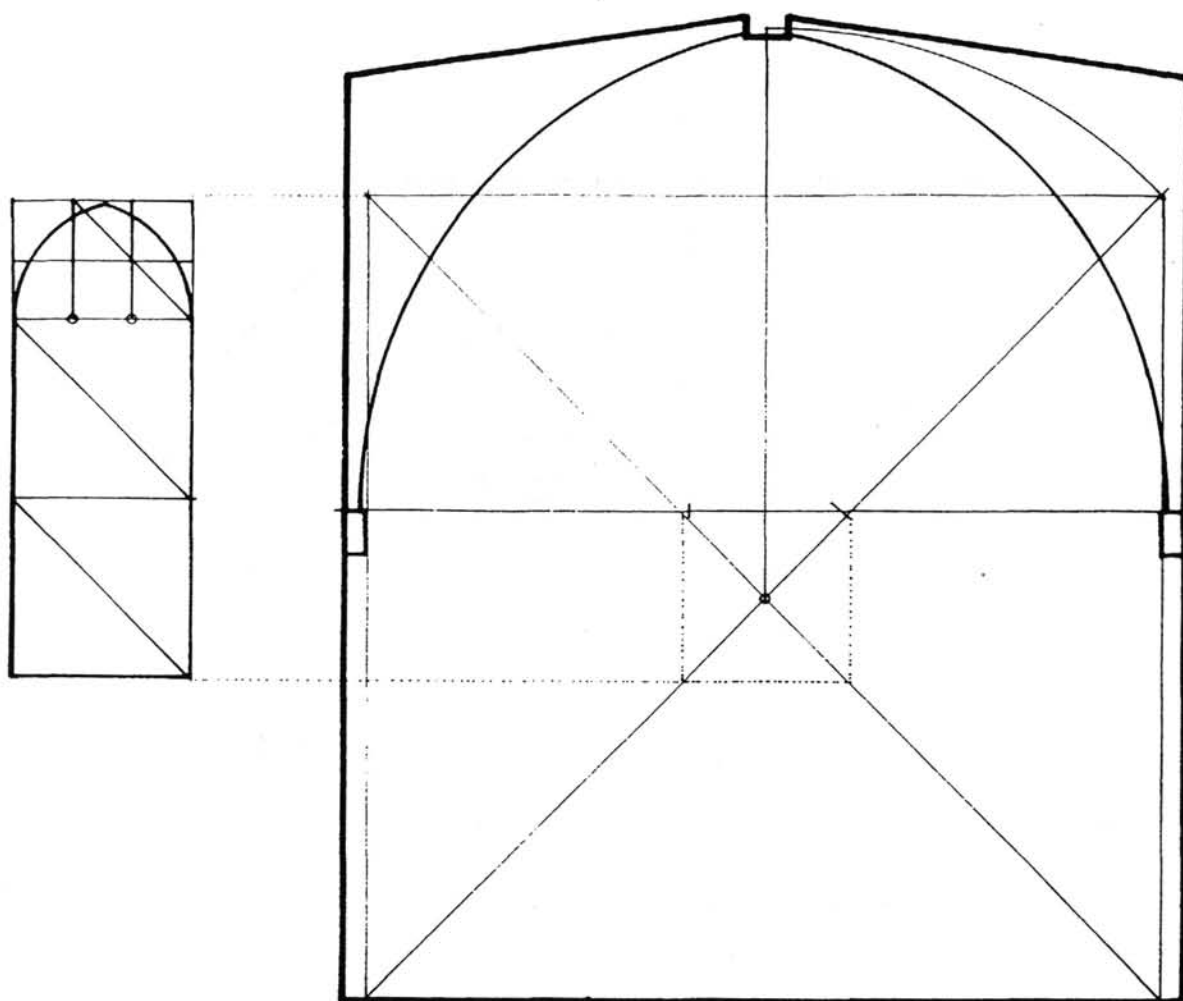
Sl. 4: Sjeverozapadni zid: Rekonstrukcija gotičke mijene. Crtež: Teodora Kučinac, 1991. (Planoteka HRZ)

Abb. 4: Nordwestwand: Rekonstruktion der gotischen Phase. Zeichnung: Teodora Kučinac, 1991. (HRZ – Planothek)

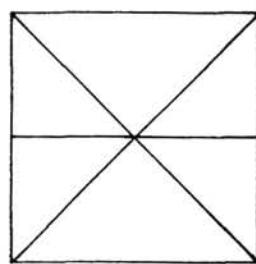

Sl. 5: Tlocrt: Rekonstrukcija gotičke mijene. Crtež: Teodora Kučinac, 1991. (Planoteka HRZ)

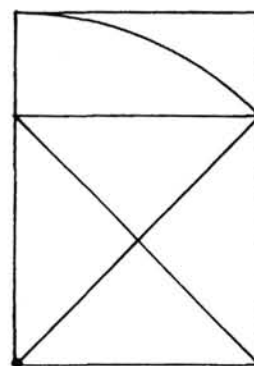
Abb. 5: Grundriß: Rekonstruktion der gotischen Phase. Zeichnung: Teodora Kučinac, 1991. (HRZ – Planothek)

ZLATNI REZ

1 : 1/2

1 : $\sqrt{2}$

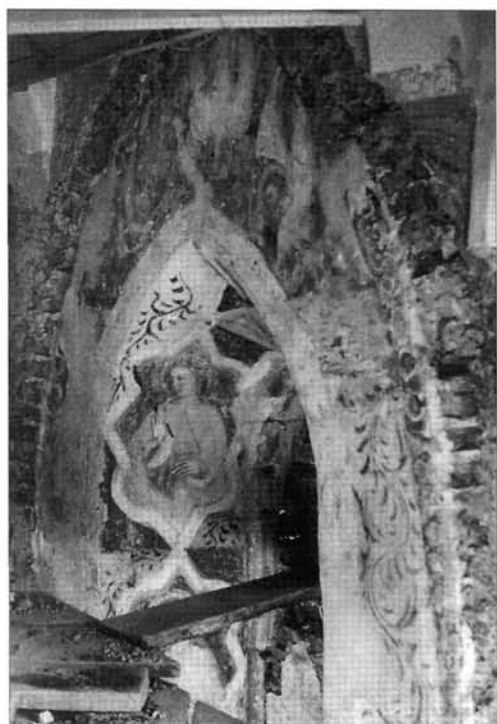
Sl. 6: Poprečni presjek: Rekonstrukcija gotičke mijene. Crtež: Teodora Kučinac, 1991. (Planoteka HRZ)
 Abb. 6: Querschnitt: Rekonstruktion der gotischen Phase. Zeichnung: Teodora Kučinac, 1991. (HRZ – Planothek)

Sl. 7: Misa sv. Grgura, detalj s anđelima

Sl. 8: Sv. Margareta, detalj

Sl. 9: Duh Sveti i svete mučenice

Sl. 10: Raspeće, detalj

Sl. 11: Svetica – mučenica, detalj

Sl. 12: Blažena Djevica Marija doji Dijete

Sl. 13: Blažena Djevica Marija doji Dijete

Sl. 14: Raspeće, detalj

KOSTYÁL László

A SZAPÁRY-DONÁCIÓ EMLÉKEI SZÉCSISZIGETEN¹

Szécsisziget ma álmos kis falu a Kerka völgyében, Lentitől délkeletre, egykor azonban a Szapáryak büszke birtokközpontja volt. Kiépítése a 18. század közepén e török elleni háborúk során meggazdagodott, a bárói, majd a grófi címet elnyerve az arisztokrácia soraiba emelkedő családhoz kötődik. Kialakításának, reprezentációja színvonalának rövid vizsgálata egy tipikus 18. századi jelenség egyedi lebontása, s mint ilyen, önmagában is számos érdekességet rejt magába, ugyanakkor templomi freskói kiindulási pontul szolgálhatnak egy ma még alig ismert festői pályakép megrajzolásához.

Szécsisziget a késő középkorban a Széchy család birtoka, a török hódoltság alatt vár is állott rajta, melynek birtokosa a Kerka-völgy jelentékeny részét tudhatta ellenőrzése alatt. A Zágrábi Érsekség 1690-es vizitációs jegyzőkönyvéből² tudjuk, hogy 1689-ben a Szent Kereszt tiszteletére közepes méretűnek mondott, egyszerű, utóbb azonban plébániatemplommá kinevezett kápolna épült benne fából. 1690-ben a birtokot Széchy Julianna hozományaként megszerző gróf Kéry Ferenc Szécsisziget castellumot, fortalitiumot és dominiumot tartozékaival együtt eladta Szapáry Péternek és feleségének, Egresdi Zsófiának, valamint örökösöknek, 10 ezer forintért, 100 akó borért és 100 köböl búzáért.³ Az uradalomhoz ekkor további tizennégy falu tartozott, közöttük Letenye is. Egyházjogilag a Zágrábi Érsekség fennhatósága alatt állt, majd 1777-től az újonnan felállított Szombathelyi Egyházmegyéhez került. Az 1747-es canonica visitatio jegyzőkönyve a fatemplomot már romlott állapotúnak mondja,⁴ mely nem méltó a plébánia névre. Említést tesz az új kötemplom építéséről is. 1750-ben a Szent Kereszt plébániatemplom már nem javítható, de az új építése továbbra is csak szándék. Azt még 1756-ban is – mikor a régi már összedőléssel fenyeget – éppen csak elkezdték, 1760-ban azonban majdnem készként említik, kőből faragott díszes oltára is áll már,⁵ freskói – szignójuk szerint – ebben az évben készültek. A templom mellett álló kastélyról – levéltári adatok híján – alig tudunk valamit. A korábbi „castellum és fortalitium” helyén áll, annak árkai nyomokban ma is láthatók körülötte. A mai, eléggé jellegtelen barokk épületet feltehetően ugyanaz a Szapáry Péter építtette, aki 1758-tól volt a család itteni ágának a feje, és akihez a templomépítés felgyorsítása is köthető. A Szapáryak itteni tartózkodása azonban aligha volt folyamatos, a birtokot nagyrészt Muraszombatból igazgatták.

A család hatalmának és tekintélyének szintén Péter nevű megalapozója a 17. század közepén és második felében élt, 1699-ben halt meg.⁶ Számos alkalommal hadakozott a török ellen, 1657-ben Csákvár mellett fogságba is esett, ahonnan négy év után váltották ki.⁷ Utóbb mosoni alispán és országgyűlési követ lett. A Buda visszafoglalását követő hadjáratban jelentős szerepet játszott. 1687–88-ban vette meg a muraszombati uradalmat, szintén gróf Kéry Ferentől és Széchy Júliától, 1690-ben a szécsiszigetét. 1688-tól aranysarkantyús vitéz, 1690-től báró. Az ő unokája a birtokközpont építtetője, Szapáry Péter, aki 1722-ben szintén Péter nevű apjával és a család további három férfitagjával együtt grófi címet kapott. Később katonai pályára lépett, Mária Terézia alatt tábornoki rangig emelkedett, és a királyi kamarás címet is elnyer-

te. Birtokainak nagyságát jelzi, hogy az 1768-as összeírás alapján az országos rangsorban 11.192 úrbéres holdjával a harmincegyedik helyen állt.⁸ Az 1758. január 17-én Szécsiszigeten kiadott telepítő oklevelében így címezik: „Gróf Szapáry Péter, Murai Szombath várnak s ugyan azon néven nevezett, nem különben Szécsi-Szigeth, Vág-Besztercze Dominiumok, Ercsi, Csún, Bábolna jószágoknak örökös földes ura, Fölséges római Császár s magyarországi királyné actualis komornikja, Generalis strázsamester stb.”⁹ A következő években építtette a szécsiszigeti, majd az 1760-as évek közepétől kezdi el a letenyei kastélyt és templomot.¹⁰ Utóbbi építkezése egyrészt anyagi lehetőségeinek, másrészt a gazdaságföldrajzilag jóval kedvezőbb helyen fekvő Letenye szerepének gyors növekedésére utal. Utóbbi éppen a birtokközpont rovására történt. Építkezett ezentúl székhelyén, Muraszombaton is, ahol elsősorban a kastélybelső kialakítását, a díszterem kifestetését költjük nevéhez, és szintén hozzá, illetve Julianna nevű húgához kötődik az impozáns ercsi templom felépítése. Személyében nagyvonalú késő barokk mecénás arisztokrata alakja bontakozik ki. Halála után a szécsiszigeti uradalmat három fia közül Péter örökölte, majd ennek leánya, Etelka (sz. 1798) hozományaként gr. Andrássy Károly tulajdonába került.

A szécsiszigeti kastély mai állapotában (a 18. század óta nyilvánvalóan átalakításon ment keresztül) alig alkalmas a Szapáry-reprezentációra vonatkozó következtetések levonására (ugyanez érvényes a letenyei kastély vonatkozásában is). Téglány alakú alaprajzra emelt egyemeletes épülete egyszerű, minden dísz, tagolást nélkülöz. Valószínűnek tűnik, hogy Szapáry Péternek nem volt szándékában huzamosabb ideig benne tartózkodni. Annál érdekesebb azonban maga a plébániatemplom. A Franz Anton Pilgram által hamar népszerűvé tett homlokzati középtornyos típushoz tartozik, a toronyalj nagyméretű lant-ablaka azonban egyéni jelleget kölcsönöz neki. Belső kiképzése donátorának gráci orientációjára utal: díszes faragású, rokokó Kálvária-oltárának valószínű mestere, Philip Jakob Straub innen érkezett, és itt készítette orgonáját is Anton Roemer 1763-ban.¹¹ A templomdekorációt festő művész – Johannes Pöckel – művei erősen átfestettek, nem tűnnek igazán kvalitásos alkotásoknak, de magának a festőnek tudásáról nem sokat árulnak el.

De ki is volt valójában e két alkotó, akire Szapáry temploma művészi programjának megvalósítását – átvitt értelemben reprezentációjának kialakítását – bízta? A szobrász pályaképe viszonylag jól ismert. A neves bajor szobrászcsaládból származó Philipp Jakob Straub (1706–1774) 1730-ban iratkozott be a bécsi akadémiára, majd 1733-ban Grazba költözött, ahol még ebben az évben feleségül vette ismert pályatársa, Johann Jakob Schoy özvegyét, és átvette műhelyét is. Tudását számos grazi (Mariahilferkirche, Domkirche, Bürgerspalkirche stb.) és stájerországi (Rein, Weizberg, Birkfeld stb.) templom faragványai dicsérik.¹² Munkásságán a bajor rokokó és a bécsi akadémiizmus hatása egyaránt érezhető.¹³ Aggházy Mária attribuíta neki az egervári főoltár rendkívül kvalitásos Szent Rókus és Szent Sebestyén szobrát, és ő hozta összefüggésbe nevével a szécsiszigeti főoltárt és az ercsi templom gazdag faragványait (a főoltár két szobra, a Nep. Szent János-oltár és a szószék) is, meggyőző párhuzamokat citálva a stájerországi Straub oeuvre-ből.¹⁴ Szécsisziget esetében mindenekelőtt a birkfeldi 1768-as Rózsafüzér-oltárt említi,¹⁵ amely azonban nyolc esztendővel későbbi az itteni Kálváriánál. Ercsi működése a két dátum közé tehető,¹⁶ az azonban bizonytalan, hogy a Széchenyiek egervári megbízása korábbi volt-e a szécsiszigetnél, vagyis hogy ki hívta a művészt hazánkba. Bizonyos viszont, hogy a Mura-menti Szapáry-birtokközpont Kálvária-csoportja a Dunántúlon számos hasonló alkotás mintaképe lett (Mosonszentmiklós, Ordacsehi stb.).¹⁷ Straub a magyar-

országi rokokó szobrászat kiemelkedő alkotói közé tartozik, megbízása Szapáry Péter részéről nagy jelentőségű elhatározás volt, és egyben mecénási igényességének ékes bizonyítéka.

A szécsiszigeti templom festőjéről jóval kevesebbet tudunk. „Johannes Pöckel pinxit 1760” – szól a szignó. Nevével máshol nem találkozunk. A falképek egyértelműen a korban revelációként ható, és mindössze két évvel korábban készült (1758) sümegi Maulbertsch-freskók hatása alatt készültek. Ezt a festői dísz szerkezeti logikáján túl a ciklus szinte egyező elemei (Krisztus élete az Angyali üdvözléstől a Keresztrefeszítésig) és több, részletekig menő kompozíciós átvétel (pl. Angyali üdvözlés, Királyok imádása, Jézus körülmetélése, Keresztvitel stb.) bizonyítja. Pöckel e képeken kevés önállóságot mutat, festésmódja – vagy a képeket átfestő restaurátoré? – jóval szárazabb, nehezebb nagynevű kortársánál.¹⁸ Néhány, első pillantásra kevésbé jelentősnek tűnő részlet azonban mégis többet árul el a festőről, illetve további következtetések levonásához nyújt támpontot. Három ilyen részletet tartunk szükségesnek kiemelni: az orgonakarzat zenélő angyalokat ábrázoló kompozícióját, a szentélymennyezet két oldalának a Szent Kereszt legendájából vett két jelenetét, valamint a figurális kompozíciók architektúrális és ornamentális keretezését.

A muzsikáló angyalok csoportja az egész ciklus legkevésbé átfestett, és kompozicionálisan is önálló részlete, ezért jóval többet árul el Pöckel stílusáról. Csoportfűzése levegősebb, figurái könnyedebbek, mint a többi képen. Az illuzionisztikusan festett erkély nehézségeivel sikeresen birkózik meg, figuráit azonban – talán éppen a nagyobb nehézségeket elkerülendő – szinte egy vonalba, vékony, színpadszerű sávra helyezi, s ezzel akaratlanul is saját korlátairól árulkodik.

A másik két részlet inkább párhuzamai, kapcsolódási pontjai miatt lényeges. A Szent Kereszt megtalálása illetve -csodája kompozíció nem található meg Sümegen, megtalálható viszont – szintén a szentély két oldalán, csak az oldalsó falon – a Festetics-megrendelésre, szintén 1760 körül, ismeretlen festő által készített, és ugyancsak erőteljes sümegi hatásokat mutató balatonkeresztúri templomdekorációban. A két ábrázolás ugyan nem oly közvetlen adaptáció eredménye Szécsiszigeten (hisz itt a formátum is megváltozik), mint a Jézus élete-ciklus egyes részletei, de az elhelyezésbeli és a kompozicionális egyezések konkrét kapcsolatra utalnak. Az ismeretlen balatonkeresztúri mester jobb festő volt Pöckelnél, mindkét megoldása életszerűbb, expresszívabb, építészeti részletei meggyőzőbbek, logikusabbak. Ennek alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy Pöckelt Szapáry nem csak Sümegre, de *Balatonkeresztúrra is elküldte Szécsiszigeti munkálkodása előtt*, így az ottani falképeknek akkorra már készen kellett lenniük.

A harmadik részlet, az architektúrális-ornamentális keretezés az, amely a kulcs lehet Pöckel további tevékenysége megismeréséhez. Bár a nevére vonatkozó utalással nem találkozunk máshol, e keretezés lényegi elemei – azonos módon megfestett vázák hasonló virágcsokorral, azonos logikájú fonatos bordák és festett voluták stb. – megtalálhatóak a Szapáryak muraszombati kastélyának (amely ma a Muraszombati Múzeum otthona) dísztermében.¹⁹ Az ottani figurális ábrázolás – témája Janez Balažic interpretációja szerint A Béke apoteózisa – kompozicionális logikája teljes mértékben megegyezik a szécsiszigeti mennyezet középképeivel, egészen hasonló szerveslenséggel helyezi el kisszámú figuráját és hagyja a kék égbolt nagy részét üresen, hiányérzetet keltve ezzel a szemlélőben. Ha figyelembe vesszük a megrendelő személyének azonosságát is, nyilvánvalónak tűnik, hogy a muraszombati freskók szintén Pöckel művei, és időben szorosan kapcsolódnak a szécsiszigeti freskókhoz. A közelmúltban e képek is igen erőteljes restauráláson estek át, így stílári elemzésre alig alkalmasak. Azt nem

tudhatjuk biztosan, hogy az 1758-ban családfővé előlépett Szapáry Péter Szécsiszigeten vagy Muraszombaton alkalmazta-e először Pöckelt. Annak feltételezésére azonban jó alapunk van, hogy Szécsiszigetről nem Muraszombatba hívta a festőt, hanem Straubbal együtt elküldte hűgához Ercsibe, az ottani templom dekorálására, és ez Muraszombat elsőségére utalhat.

Az ercsi templom tisztán ornamentális festészeti dekorációja mindeddig kevés figyelmet keltett. Az egyetlen oltárkép (Mária mennybevitеле) bizonyosan nem Pöckel műve, a freskódísz több részlete – ilyenek a plasztikus sávokba csavarodó voluták vagy a leomló virágfüzért tartó kövázák – azonban feltűnően közel áll a két, már említett művén látottakhoz. Ha azt is meggondoljuk, hogy Straub – akivel egyszerre dolgozott Szécsiszigeten is – szintén ezt az utat járta be, már jó okunk van valószínűsíteni ercsi ténykedését. Bár ez, éppen a figurális elemek hiánya miatt, még további elemzéseket igényel, így egyelőre csak feltételezés, igazolása azonban a Szapáryak időlegesen fennálló dekorálóműhelyének létét támasztaná alá. Egervárra Straub Pöckel nélkül ment, így alkalmi párosukat – a „műhelyt” – egyértelműen a Szapáry-mecenatúrához köthetjük. A kérdés szempontjából nem lenne mellékes annak vizsgálata sem, Straub kapott-e szobrászi megbízást Muraszombaton. Ennek ma nincs nyoma, és az ottani barokk emlékek nagymértékű pusztulása, valamint az okleveles források feltáratlansága egyelőre nem teszi lehetővé a válaszadást. Pöckelről azonban muraszombati és valószínű ercsi tevékenysége nyomán újabb adalékokhoz jutottunk.

A nemesi előneveik egyikét Szécsiszigetről nyerő Szapáryak tehát e tényt is igyekeztek hangsúlyozni az itteni birtokközpont kiépítésénél. A hangsúlyt – mai ismereteink szerint – a templomra, annak is belső kiképzésére helyezték. Dekorációjához neves gráci szobrászt hívtak, a kevésbé ismert festőtől a már fiatalon híressé vált Maulbertsch sümegi ciklusának, valamint egy szellemesnek tartott balatonkeresztúri megoldásnak utánzását igényelték (ami egyébként sem volt idegen a barokk szellemtől). A kastély jelentősége mellette másodrangú, épülete dísztelen, a korban közkedvelt előkelő, U-alakú, középrizalitos kiképzést sem tartották fontosnak. A reprezentáció így kicsit felemásra sikeredett (ellentétben például a Batthyányak zalaszentgróti együttesével), de éppen ezáltal lett pontos tükre az országos méltóságra emelkedett Szapáryak céljának és igényeinek.

Jegyzetek

- ¹ Dolgozatom elkészítését az OTKA T 19609 számon nyilvántartott támogatása segítette elő
- ² Zala Megyei Levéltár (ZML), a Helytörténeti lexikon cédulaanyaga (HL), kézirat
- ³ Szombathely, Megyei Levéltár, Kápt. jkv. XLV. kötet 160. l. 64. sz., lásd ZML HL
- ⁴ ZML HL
- ⁵ uo.
- ⁶ Kerecsényi Edit – Tóth Oszkár: Letenye története, Letenye, 1992, 25.
- ⁷ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal X, Pest 1863. (reprint kiad. Bp. 1988), 480–483; Ifj. dr. Reiszig Ede: Vasvármegye nemes családai, in: Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye, Bp. 1898, 544–578, 573.
- ⁸ Kerecsényi – Tóth i.m. 32.
- ⁹ Nagy i.m. 482.
- ¹⁰ Kerecsényi – Tóth i.m. 30–31.
- ¹¹ Ez az orgona hátlapjára festett feliratból derül ki.
- ¹² Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon, Bp. 1959, I/141. és 282, II/262; Horst Schweigert: Zum Frühwerk Philipp Jakob Straubs. Sein Anteil an der barocken Innenausstattung der Bürgerspalkirche in Graz, in: Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz, Bd. 11, 1976, 85–103; Christine Rabensteuner – Gottfried Biederman: Plastik und Stuck der Barockzeit in der Steiermark, in: Lust und Leid. Barocke Kunst, barocker Alltag. Katalog der steirischen Landesausstellung, Graz, 1992, 139–184, 141–142. stb.
- ¹³ Galavics Géza: Barokk, in: A művészet története Magyarországon, szerk. Aradi Nóra, Bp. 1983, 215–302, 290.
- ¹⁴ Az ercsi Nep. Szent János-oltár tipológiai előzményeként a grazi Kálváriahegy 1734-es, Straub által faragott Nep. Szent János- emléket említi. Az ercsi főoltár logikailag a Bürgerspalkirche 1734/38-as főoltárára vezethető vissza (K.L.).
- ¹⁵ Aggházy i.m. I/141.
- ¹⁶ Genthon István (Magyarország művészeti emlékei I. Bp. 1959, 79.) szerint az ercsi templomot 1763-ban építtette Szapáry Julianna.
- ¹⁷ Aggházy i.m. I/141.
- ¹⁸ Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században, Bp. 1955, 95–96.
- ¹⁹ Erre Janez Balažic kollégám hívta fel figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

DIE DENKMÄLER DER SZAPÁRY-DONATION IN SZÉCSISZIGET

In der vorliegenden Arbeit geht es um ein Zentrum eines im Komitat Zala liegenden Gutes bzw. um seinen Ausbau im 18. Jahrhundert. Der Besitzer – wie es zu dieser Zeit in Ungarn kennzeichnend war – bereicherte sich während der gegen die Türkenherrschaft geführten Befreiungskriege, und die Familie erhielt in Bälde den Grafenstand, wodurch sie in die Aristokratie emporstieg. Die Ausbildung des Zentrums des Gutes und das Niveau der Repräsentation sind aber nicht als vereinzelte Erscheinungen zu behandeln, sondern auch die geschichtlich-kunstgeschichtlichen Beziehungen müssen beleuchtet werden.

Szécsisziget war im ausgehenden Mittelalter das Gut der Familie Széchy, auf dem auch eine Festung während der Türkenherrschaft funktionierte. Infolge ihrer Lage war die Siedlung auch strategisch bedeutend. Nach der Vertreibung der Türken, im Jahre 1689 wurde hier eine, mittelgroß genannte Kapelle aus Holz zu Ehren des Heiligen Kreuzes gebaut, die später für Pfarrkirche erklärt wurde. 1690 erwarb Graf Ferenc Kéry das Gut als die Mitgift von Julianna Széchy, und er verkaufte das Kastell, Fortalitium und Dominium mit Appertinenzien Péter Szapáry und seiner Frau, Zsófia Egresdi bzw. ihren Erben. Zum Gut gehörten damals weitere 14 Dörfer, unter anderen Letenye. Obwohl es dem Kirchenrecht gemäß offiziell unter der Oberhoheit des Veszprémer Bistums stand, visitierte hier der Bischof von Zágráb (Zagreb) bis 1777, als dieses Territorium unter die neu aufgestellte Szombathelyer Diözese geriet. Als 1747 eine canonica visitatio stattfand, wurde die Holzkirche schon in einem schlechten Zustand gefunden, und es ging um eine geplante Kirche aus Stein. 1756 – als die alte Kirche mit Einsturz drohte – wurden die Bauarbeiten der neuen Kirche eben nur begonnen. Im Jahre 1760 war sie aber fast vollkommen fertig, der aus Stein errichtete Altar stand schon, und auch die Fresken wurden – nach den Inschriften – in diesem Jahr gefertigt. Mangels archivalischer Angaben ist es über das Schloß neben der Kirche sehr wenig zu wissen. Es steht an der Stelle des früheren „Fortalitiums und Kastells“. Stellenweise um das Schloß sind die Spuren des die früheren Gebäude umgebenden Grabens auch heute noch sichtbar. Das heutige, keine typischen Züge aufweisende Barockgebäude ließ vermutlich dergleiche Péter Szapáry bauen, der ab 1758 das Haupt des hiesigen Zweiges der Familie wurde. Die Szapáry's lebten aber fortlaufend nicht hier, das Gut wurde hauptsächlich von Muraszombat (Murska Sobota) aus geführt.

Die Macht und das Ansehen der Familie wurde ebenfalls von einem Péter Szapáry begründet, der in der Mitte des 17. Jahrhunderts lebte, und 1699 starb. Mehrmals kämpfte er gegen die Türken. Er geriet 1657 bei Csákvár in türkische Gefangenschaft, woher er nach vier Jahren losgekauft wurde. Dann wurde er Vizegespan des Komitates Moson, und als Abgeordneter in den Reichstag deputiert (1681). In den Feldzügen nach der Zurückeroberung von Buda zeichnete er sich mehrmals aus. 1687–1688 erwarb er Muraszombat und 1690 Szécsisziget auch rechtlich. 1688 wurde er Ritter mit goldenem Sporn und ab 1690 Baron. Sein Enkelkind war Péter Szapáry, der Bauherr, der mit seinem Vater (ebenfalls Péter benannt) und mit drei weiteren Männern der Familie 1722 den Grafenstand erhielt. Später wurde er Soldat, und er gewann während der Regierung Maria Theresias den Rang eines Generals und königlichen Kammerherrn. Auf die Größe seiner Güter weist die Angabe der Konkription im Jahre 1768 hin, wonach er mit seinem 11.192 Joch großen Urbarialbesitz in der Landesrangordnung den 31. Platz einnahm. 1758 gab er die Ansiedlungsurkunde in Szécsisziget aus, und er ließ da das Schloß und die Kirche in den folgenden Jahren bauen. In der Mitte der 60er

Jahre des 18. Jahrhunderts wurde es mit den Bauarbeiten des Schlosses und der Kirche von Letenye begonnen. Die Bautätigkeit in Letenye, welche Ortschaft wirtschaftsgeographisch von viel günstigerer Lage ist, weist auf den schnellen Aufschwung dieser Siedlung hin. Nach dem Tod des Bauherrn Szapáry erbte Péter, einer seiner drei Söhne das Gut von Szécsisziget, welches später als Mitgift Etelka Szapáry's, Tochter von Péter Szapáry, (geb. 1798) in den Besitz von Károly Andrássy gelangte.

Aus dem heutigen Zustand des Schlosses von Szécsisziget (welches seit dem 18. Jahrhundert offensichtlich umgebaut wurde) kann man keine Schlüsse auf die Szapáry-Repräsentation ziehen. Das einfache Gebäude ist ohne Ornamente und Gliederungen. Es ist wahrscheinlich, daß sich Péter Szapáry hier nicht lange aufhalten wollte. Die Pfarrkirche ist aber viel interessanter. Sie ist dem Typ von frontalem Mittelturm zuzuordnen, der – dank der Tätigkeit von Pilgram – schnell beliebt wurde. Das auf dem unteren Teil des Turmes befindliche leierförmige Fenster verleiht ihr aber einen besonderen Charakter. Die innere Ausbildung weist auf die Grazer Orientation des Donators hin: Der Meister, der den Kreuzweg-Altar im Rokokostil dekorativ ausschnittzte, war wahrscheinlich Philipp Jakob Straub aus Graz. Auch die Orgel wurde da von Anton Roemer 1763 gefertigt. Von Johannes Pöckel wurde die Dekoration der Kirche gemalt, aber seine Werke sind stark übermalt, und sie scheinen keine qualitativen Werke zu sein. Die Arbeiten von Straub sind von der Steiermark bis den, dem Hl. Johannes von Nepomuk geweihten, von der Schwester Péter Szapáry's, Julianna bestellten Altar von Ercsi, und bis die Hl.-Johannes- bzw. Hl.-Sebastian-Statue in Egervár aufzufinden. Er arbeitete hier eindeutig unter dem Einfluß der damals als Revelation wirkenden Maulbertsch-Fresken von Sümeg (1758), und blasse kompositionelle Übereinstimmungen können auch mit einigen Fresken von Balatonkeresztúr (unbekannter Maler um 1760) entdeckt werden. Aufgrund der großen Ähnlichkeit mehrerer Details scheint es sicher zu sein, daß die Dekoration des Prunksaales des Szapáry-Schlosses in Murska Sobota, die bis jetzt nur wenig beachtet wurde, ebenfalls von ihm gemalt wurde. Es ist anzunehmen, daß er von der Familie auch bei der Ausmalung der Kirche von Ercsi beschäftigt war. Das heißt, daß sich seine gemeinsame Tätigkeit mit Straub nicht nur auf das Ensemble von Szécsisziget beschränkte.

Eines ihrer Adelsprädikate erhielten die Szapáry's von Szécsisziget, dementsprechend wollten sie das Gewicht dieser Tatsache durch den Ausbau des Zentrums des Gutes hervorheben. Unseren heutigen Kenntnissen nach wurde die Betonung auf die Kirche gelegt: Zur Dekorierung wurde ein berühmter Bildhauer eingeladen, und von dem Maler wurde die Nachahmung von Maulbertsch verlangt. Das Schloß neben der Kirche ist zweitrangig: Es ist ohne Dekoration und von damals beliebter U-Form. Auch noch die Ausbildung mit Mittelrisalit hielt man nicht für wichtig. Die Repräsentation wurde also ziemlich ungleich (im Gegensatz z.B. zum Ensemble der Batthyány's in Zalaszentgrót), aber eben dadurch diente sie als getreuer Spiegel der Zwecke und Ansprüche der emporgestiegenen Szapáry's.

Übersetzt von Katalin H. Simon

Andrej HOZJAN

NASTANEK VOJAŠKE POŠTNE MREŽE MED RABO, MURO IN DRAVO V 16. STOLETJU

Habsburžan Ferdinand I. in njegovi nasledniki na ogrskohrvatskem kraljevskem prestolu so za protiturško obrambo ustvarili obrambni zid, segajoč od zdajšnje južne Slovaške in Češke prek obdonavske in zahodne Ogrske čez Dravo in Savo do Jadrana. Do konca 16. stoletja je prerasel v kompleks trdnjav, kastelov in utrjenih naselij z vojnimi posadkami, imenovan Vojna krajina. Po enostranski izvolitvi za kralja (1. januar 1527) so se Ferdinandova denarna bremena zaradi državljanske vojne s pristaši protikralja Ivana Szapolyai hitro povečala. Za protiturško obrambo se celo desetletje ni ukrenilo nič bistvenega. Turški pritisk pa je naraščal na vseh koncih. Zato so v nuji morale tudi habsburške dedne dežele same poskrbeti za najemanje vojakov in sploh za denarno osnovo delovanja obrambnih območij. Od njih sta bili zame¹ pomembni materialni soudeležbi nadvojvodine Avstrije – s prestolnico Dunajem – in Štajerske s prestolnico Gradcem.

V prvih letih po mohački bitki je kralj med drugim poskrbel za redno poštno povezavo Dunaja s severnoogrskim prostorom (tudi del ozemlja današnje republike Slovaške). Na dunajskem dvoru so člani družine Taxis vodili Visoki dvorni poštni urad (*Obrist Hofposstmeisteramt*), ki je na vladarjev ukaz nastavljal poštarje v več krajih in se dogovarjal o plačilih. Že od leta 1527 naprej je Anton Taxis vsako leto znova vzpostavljala osnovno redno poštno zvezo Dunaj – Győr – Kőmárom – Bratislava za prenos izključno uradnih in vojaških pošilk.² Do leta 1529 se je izoblikovala poštna zveza do Budima, na kateri je delalo deset postaj. Na vsaki postaji so po navodilih odpravljali nujne pošiljke v vse možne smeri, kamor osnovna zveza seveda ni segala. Za celotno zahodno Ogrsko je kmalu dobila vodilno vlogo poštna postaja v Gyōru, od koder so nato proti jugu do Rabe organizirali zveze po potrebi. Tamkajšnji poštni mojster je bil vse do svoje smrti (v začetku leta 1559) Matija Taxis, član poštne družine. Dvorna komora mu je plačevala tri poštne konje, vendar so mu izplačevali zelo neredno, od leta 1556 pa sploh nič.³ Druga osnovna poštna zveza Taxisov je z Dunaja vodila na jug do Gradca.

Turški posegi in začetek spopadov tostran Donave pa so narekovali nove obveščevalno – komunikacijske napore. Vsaka nova trdnjavska posadka na Ogrskem je ob samih vojakihi pomenila za dunajski dvor še kup spremljevalnih, a nujno potrebnih izdatkov. Zveze Dunaja z vojnimi poveljniki na bojiščih južno od Rabe je do srede stoletja urejal dvorni poštni mojster. Ta je konkretno organizacijo zvez največkrat prepustil spodnjeavstrijskemu nadvojvodskemu (deželnemu) poštnemu mojstru, ki je imel sedež prav tako na Dunaju. Denar zanje je sprva dajala dvorna komora, ki pa je to breme v naslednjem obdobju prevzela na spodnjeavstrijsko in štajersko deželno blagajno.

Po sramotnem koncu Kacijanarjeve ekspedicije v vzhodni Slavoniji 1537. se je namreč dežela Štajerska glede na nov položaj na južni in vzhodni deželni meji intenzivno vključila v obrambo ozemlja južno od reke Rabe ter začela tja pošiljati lastne najemniške oddelke. Že prej je na Ogrsko posegala z obveščevalnimi ukrepi, kot so bili nastavljanje posamičnih vohunov,

odpravljanje izvidniških patrolj in tesno sodelovanje z obmejnimi štajerskimi plemiči – recimo Polheimi, lastniki gradov Burgau in Neudau – ter ogrskimi fevdalci, še posebej z güssinškimi Batthyányji, gornjelendavskimi Széchyji in dolnjelendavskimi Bánffyji.⁴ Od začetka 40-tih let sta štajerske oddelke na Ogrskem nadzirala predvsem vrhovni poveljnik vse kraljeve vojske Ivan Ungnad in deželni poveljnik Luka Székelyi. Slednji je deloval na obrambni črti ob Rabi. Tu je moral sam skrbeti za prenos vojaških poročil do Gradca in nazaj.

Za primer si oglejmo leto 1543: Štajerska je pomladi že vzdrževala vojnopoštno zvezo do Slavonije: Gradec – Ptuj – Varaždin. Na ogrskem ozemlju pa je plačevala dva poštna konja Francu Batthyányju v Güssingu; Ivan Ungnad je nadaljeval pošto postajo v Sárváru ter Székelyju ukazal nastavitve dveh vojnopoštne postaje v Radgoni in Szombathelyju; sam Székely pa je zahteval še pošto v Dolnji Lendavi, kar so prav tako uresničili. Po dogovorih z Ungnadom so Štajerci konec julija nastavili redno pošto zvezo do Ungnadovega štaba, in sicer: v Fürstenfeldu so plačali tri poštna konje, v kraju Gasztony ob cesti proti Körmendu (15 km pred Körmendom) dva konja ter naslednja dva v kraju Molnasszecsöd, pa še enega v kraju Rum 18 km pred Sárvárom.⁵ Vidimo torej, da so Štajerci že vzpostavljali večmesečne direktne zveze med Gradcem, Varaždinom in iz tega prek Lendave z Ungnadom. To področje jim je predstavljalo obrambni ščit na vzhodu, zato bom o poštnih zvezah do Nagykanizse/Kaniža povedal več pozneje.

Iskanje informacij o nasprotniku in posredovanje le-teh – bolje rečeno prenos v zaledje ter povratna informacija iz zaledja – sta hitro postala odločilna dejavnika spopadov. Čez vse 16. stoletje so bili Turki z njihovo obveščevalno in vohunsko organiziranostjo visoko nad krščanskimi branilci. Za seboj so imeli bogate izkušnje osvajanj in gibljive gverilske taktike. Kristjanom je bilo vse to novo. Zato pa jih je sama kruta realnost silila v sprva skrajno improviziranje in pozneje v vsaj zasilno urejene vojnopoštne zveze. Izhodiščna točka zveze je seveda bil Dunaj, od koder je čez Sopron/Šopronj prišla do poštna postaje Csepreg in nadaljevala pot čez Körmend, Lövő (danes Zalalövő) in (Doljno) Lendavo do Varaždina, od tu pa čez Prelog, Csurgó in Babócsa do Szigetvara. Zveza je aktivno delovala že pred sredino stoletja ter se je sprva zaključila v Varaždinu. Postaje v Kaniži tedaj namreč še ni bilo, saj je zveza tekla tik ob Dravi. Plačevali sta jo skupno nadvojvodina Avstrija (postaje vključno do Körmenda) in Štajerska (od postaje Zalalövő naprej), in ne dvorna komora! Ohranjeno je potrdilo o plačilu poštnih konj iz 1551., po katerem je Štajerska vzdrževala pošte – ob drugih – tudi v krajih Zalalövő in Lendava.⁶ Zvezo so vsako leto nastavili na novo v mesecih od aprila ali maja do septembra ali oktobra. Imela je nestalen, rekli bi sezonski karakter, naravnan po mesecih pričakovanih večjih spopadov.

Sedem let pozneje, 1558., je Pavel Wolzogen, spodnjeavstrijski deželni poštni mojster na Dunaju, poročal komori o tedanji vsakoletni vzpostavitvi zveze z že omenjenimi postajami. V poročilu je jasno opredelil, katere postaje je plačevala Avstrija, katere pa Štajerska.⁷ Od 50-tih let naprej je ta zveza stalna komunikacija med Dunajem in Szigetom. Tudi to zvezo je – kot vse druge poštna zveze in postaje na Ogrskem – sprva nadziral poštni mojster v Győru. Prihajalo je že do večjih denarnih stisk s plačili. V letu 1559 je na Dunaj prišla huda, neprizanesljiva tožba ogrskih poštarjev zaradi neizplačanih 27 mesečnih plač od 1556. naprej!⁸ Štajerska je v teh letih po potrebi več mesecev plačevala poštna konje še v Radgoni, Murski Soboti, Ludbregu, Prelogu, Letenyu in drugod. Primer iz leta 1563 je najzgovornejši: ob kompletni liniji Gradec – Ptuj – s Ptuja na Varaždin in Zagreb so Štajerci vzdrževali začasne poštna postojanke tudi v

Lendavi, Prelogu, Csurgu in Babócsi.⁹

Kako je potekal mehanizem nastavitve zveze? Dvorni poštni mojster ali kdo iz poveljniškega štaba ali kak deželni funkcionar je v vnaprej določenih krajih poiskal ljudi, primerne za opravljanje naporne poštarske službe. Po dogovoru o delu in plačilu so ga zaprisegli in na določen dan je začel prenašati pošto, ki jo je do njega dostavil sosednji poštar. Postal je v bistvu začasni vojaški uradnik dvora ali dežele, podoben mnogim drugim – proviatnim, gradbenim, nabornim itd. Njihova osnovna skupna lastnost je bila, da so jih plačevali iz vojaškega proračuna dvorne komore oziroma ene ali druge dežele. Vendar njegova plačilna postavka ni bila neka določena mesečna vsota na osebo ali določeno število prenosov ali delovnih ur. Poštarjem so plačevali konje in jih torej enačili s klasičnimi najemniškimi vojaki – konjeniki, najetimi z enim, dvema ali več konji, kar je bilo razumljivo: temeljno "delovno sredstvo" poštarjev je bil konj, s katerim je prenos lahko potekal neprimerljivo hitreje kot s slom-tekačem. Ob tem so bile denarne postavke za najemnika konjenika splošno znane in sprejemljive, slom-tekačem pa so plačevali glede na vsakič opravljeno pot v miljah. Sicer pa bi katerakoli druga varianta denarnega ovrednotenja poštarskega dela povzročala hude probleme, saj nihče ni zmozel vnaprej predvideti in določiti količine prenašanih pošilk ali konkretnega števila prenosov v eno in drugo smer na mesec. Poštar je seveda nato najel jezdece ali jezdil celo sam. Delodajalcev to ni zanimalo, važen jim je bil rezultat – čimprejšnji in nemoten prenos korespondence.¹⁰

Habsburžani so si po smrti cesarja in kralja Ferdinanda I. razdelili nadzor nad ogromno dedno posestjo. Najstarejši sin in prestolonaslednik Maksimilijan je že prej bil tudi ogrskohrvaški kralj, najmlajši Karel pa je postal notranjeavstrijski nadvojvoda. V drugi polovici stoletja opazimo glede denarnega vrževanja zahodnoogrske vojnopoštne zveze temeljni premik: od 1565. naprej, ko pride Karel v Gradec kot nov suveren, prevzame v svoje roke tudi večji del uprave krajiškega vojaštva. Štajerska odtlej ne vzdržuje več poštnih konj čez Muro in Dravo. Denarno skrb za celotno zvezo je morala prevzeti cesarska dvorna komora, kar je pomenilo začetek neprestanih denarnih težav tamkajšnjih poštarjev. Stroški zanj niso bili zanemarljivi: če upoštevamo mesečno postavko na konja 7 goldinarjev (gld) in plačilo kakih 20–25 konj, dobimo mesečni izdatek med 140–180 gld ali na leto do 1000 gld in več. Denar je pričel neposredno vplivati na kvaliteto prenosa, saj so zahteve poveljnikov za hiter prenos vsakega pisma posebej (takoj po prihodu jezdeca s sosednje postaje!) naraščale. Od sredine 60-ih let naprej je celotna habsburška poštna ureditev na Ogrskem čutila vedno hujše denarne stiske, saj dunajski dvor ni zmozel rednih plačil.¹¹

Po padcu Szigeta 1566. se je hitro okrepil turški pritisk na utrdbe Babócsa, Csurgó, Letenye in Kaniža. Poštna zveza z Dunaja čez Körmend do Varaždina je zato bila še toliko nujnejša in potrebnejša ter vse bolj obremenjena. Tedaj je že delovala neprekinjeno 12 mesecev v letu. Strateška vloga Kaniže je vidno narastla.

Dunajski deželni poštni mojster Pavel Wolzogen je od nastopa cesarja Maksimilijana II. 1564. hkrati dobil tudi položaj dvornega poštnega mojstra. Odslej je bil sam zadolžen za njeno delovanje, celo pošto do Kaniže je moral odpravljati sam. Novembra 1566. je dobil ukaz o nastavitvi dodatnih treh poštnih postaj do Kaniže ob že delujočih, kar naj bi predstavljalo zgostitev vojnopoštne mreže in večjo hitrost prenosa.¹²

Vendar to ni rešilo denarne stiske. Denar je prihajal v roke poštarjem tudi z dvo- in triletnimi zamudami, ali pa ga sploh ni bilo. Začele so se pritožbe teh poštarjev zavoljo neizplačanih zaslužkov. Janez Krištof Wolzogen – sin in naslednik Pavla v dvorni poštni službi – je 10. no-

vembra 1572 poročal dvorni komori o njihovem ostrem protestu, saj so jim z dvora čez vse leto pošiljali pisma v prenos, plačali pa doslej nič. Po njegovem je komora za ogrske pošte dolgovala že 14000 goldinarjev! Sredi januarja naslednjega leta je Janez ponovno napisal kritiko komori, saj se je že poldrugo leto pritoževal zaman, in tokrat omenil dolg čez 12000 gld. Razpisal pa se je tudi o nemogočih pogojih dela na poštah. Upravnike je stiskala grozna draginja. Poštari so odpovedovali službe. V Wulka Prodersdorfu (Burgenland/Gradiščansko) se je resnično zgodilo, da je poštar umrl od lakote.¹³

Hkrati so se od vsepovsod vrstile kritike slabega prenosa na kaniški zvezi. Leta 1573 so se vsi kaniški častniki pritožili vojnemu svetu glede velikih zamud pošte.¹⁴ Naslednje leto je novi poveljnik Kaniže Oto Henrik Buechheim od januarja naprej večkrat ostro kritiziral nemarnost in slabo poštno delo. Ko mu je od jeze prekipelo, je predlagal, naj bi postaje predstavili v druge kraje in zaposlili nove poštarje. Meseca marca so Janezu Wolzognu že dostavili spisek predvidenih krajev. Janez ni imel posebnih pripomb, saj so mu oblasti zagotovile, da bo vse poštarje redno plačevala dvorna komora. Za delo celotne zveze bi določili enega od poštarjev, ki bi vršil nadzor nad ostalimi. Vendar se to do konca aprila ni uresničilo, zato je Buechheim pisal nove kritike. Zveze niso preselili.¹⁵

1578. leta je Janez Wolzogen na pobudo tedanjega poveljnika Kaniže Andreja Khielmana dvorni komori vnovič predlagal, da naj bi zvezo do Kaniže prestavili na štajersko ozemlje in jo v bistvu združili z zvezo Dunaj – Gradec – Varaždin, saj je na poti čez Körmend poštarjem grozilo zmeraj več nevarnosti. Khielmann je že sredi februarja pobudo razložil tudi Štajercem, ko je terjal nujne spremembe: poštna zveza čez Körmend in Šopronj je zaradi turških groženj postala skrajno negotova. Poštari niso zmogli več odpravljati jezdnih kurirjev, saj nihče ni hotel več sesti v sedlo. Pisma iz Kaniže so do Dunaja prenašali dober teden dni in več, od Štajercev pa so mu iz Brucka na Muri prihajala z dvotedensko zamudo. Khielmann je cesarja že zaprosil za odobritev selitve omenjenih dveh pošt v Radkersburg/Radgono in Ehrenhausen/Ernovž, kjer so tedaj prenašali do Varaždina. Štajerski deželni odbor je idejo takoj potrdil, strinjal se je tudi nadvojvoda Karel. Zakaj je bilo potrebno soglasje iz Gradca? Iz Kaniže je poštar dotlej prenašal pisma ne le proti severu, ampak tudi do Varaždina, Radgone, Lendave in drugih krajev, od koder so šla v Gradec. Kot vmesno postajo med Kanižo in Nedeliščem so iz Gradca predlagali kraj Molnari nekaj km vzhodno od Kotoribe čez Dravo. To je bila ob predlagani Khielmannovi najkrajša in najvarnejša pot. Nadvojvoda Karel jo je 23. februarja predlagal cesarju v potrditev in vladar jo je potrdil konec aprila, ko je zveza Kaniža – Molnari – Nedelišče – Ormož – Ptuj ter naprej že redno prenašala. V mesecih od septembra do novembra so bili poštarji Mann v Kaniži – v viru celo označen kot *Postillion* –, Andrej Tutto v Szemenyu, Andrej Rosentaller v Nedelišču, Ivan Deak v Lendavi in Matjaž Frajavec v Murski Soboti zelo obremenjeni z množico pisem in drugih pošiljk, ki so nastale v zvezi z graditvijo nove trdnjave Bajcsa.¹⁶

Zaradi ogroženosti področja in turških napredovanj so začeli zvezo seliti na druge, vzporedne poti. Kritike slabega prenosa so se kar vrstile. Leta 1581 je bila denarna stiska poštarjev tako pereča in pritožbe tako pogoste, da je moral Wolzogen poročati o dolgovih dvorne komore tem „ubogim poštarjem do Kaniže“, kot so se sami imenovali. Vsakemu so dolgovali vsaj enoleten zaslužek in več. Tega leta so naštete postaje v krajih Csepreg, „*Ungnam*“ (Ungvár?), Körmend (tu je delal poštar Gregor Fleischhackher), Zalaszentiván (Pavel *Babotschy*) in Pacsa (Andrej *Akätsch*) do Kaniže, ki je bila končna postaja.¹⁷ Odtlej so zvezo kar povprek vsako

leto znova prestavljali tudi med sezono, pač glede na trenutne grožnje Turkov, dokler se ni v letih 1582 in 1583 dokončno ustalila na liniji Semmering – Gradec – Ptuj – Ormož – Nedelišče – Muraszemenye (Szemenyecsörnye, Szemenye) – Kaniža. Štajersko pošto so v Kanižo in novo utrdbo Bajcso prenašali iz Varaždina ter obratno. Denarja za pošte pa spet ni bilo.

Prav tedaj so se začeli pritoževati tudi že novonastavljeni upravniki pošt med Ptujem in Kanižo. Vzrok so seveda bili neizplačani zaslužki. Posebej hudo kritiko so v začetku leta 1583 sprožili poštarji v Kaniži, Nedelišču in Ormožu; o njihovih stiskah je komori 14. februarja poročal Janez Wolzogen („... *Den zu Canischa, Nedeliz und Fridau kann ich länger nit erhalten, wollen den Dienst ganz und gar aufgeben, da man ihnen nit zu Hilfe kommt ...*”). Šest mesecev pozneje, avgusta, je Janez moral spet oddati poročilo o nameravani hitri preselitvi zveze do Kaniže na vzporedno pot. Tedaj je bilo Wolzognu vsega dovolj: odgovoril je, da je treba le v celoti izplačati zaostale zaslužke poštarjem, pa bo zveza delovala brezhibno. Glede tega je v začetku novembra na Dunaj ogorčeno pisal kaniški poveljnik Zrinski, kateremu so sicer tovrstne ukrepe že odobrili. Dunajski dvorni vojni svet je zato 28. novembra 1583 na dvorno komoro naslovil pritožbo o počasnosti kaniške zveze: pisma iz Kaniže so na Dunaj potovala 10, 12 ali še več dni. Zavoljo takih nerazumljivih zamud je svet zahteval preiskavo in ugotovil, da so nastajale izključno zaradi neizplačanih zaslužkov poštarjem med prestolnico in Kanižo ter posledično njihove bede. Ukazal je komori, naj takoj poskrbi za plačila.¹⁸ Vendar je šlo vse po starem. V juniju naslednjega leta je sam kralj zahteval poročilo o stanju na zvezi Dunaj – Kaniža. Janez Wolzogen mu je odgovoril, da je na zvezi delalo deset pošt, vsi poštarji so nenehno terjali zaostala plačila. Komora si je pri Mateju Križaju, meščanu Wiener Neustadta, sposodila v ta namen 2000 goldinarjev. Polovico jih je namenila poštam v Traiskirchnu, Neustadtu in Gloggnitzu, drugih 1000 pa naslednjim sedmim postajam do Kaniže. V resnici je Wolzogen od teh 1000 gld izročil le Andreju Mosconu na Ptuju 96 gld, vsi ostali niso dobili nič!¹⁹

O neustrezni delitvi denarja so hitro zvedeli na dvoru in sprožili temeljito preiskavo. Očitno si je Wolzogen iz te vsote poplačal dolgove, ki jih je komora imela do dvornega poštne urada, katerega upravnik je bil. Ena od posledic je bila tudi sprejetje novega pravilnika o plačilih slom in poštarjem.

Viri iz druge polovice 80-tih let nam jasno kažejo žalostno sliko tedanjega organiziranja in vzdrževanja dvorne vojaške komunikacije do najbolj izpostavljenih področij na ogrskih bojiščih. Dvor se je pri tem seveda naslonil na že obstoječo redno poštno zvezo Dunaj – Gradec – Maribor (do Varaždina) ter tukajšnjim poštarjem nastavil dodatne poštne konje posebej za prenos dvorne vojaške korespondence. Kolikor toliko redno je izplačeval le poštarje na postajah do Röthelsteina (severno od Gradca); v Gradcu in Mariboru sta jo naprej prenašala štajerska deželna poštarja; na odsek od Maribora do Kaniže pa je dvor dobesedno pozabil, čeprav je leta bil daleč najpomembnejši. Pritožbe in kritike so se množile: od poštarjev so jih redno pošiljali vsi na tem odseku, od poveljujočih častnikov v utrdbah pa je prednjačil Jurij Zrinski. Komori ni ostalo drugega kot nenehna opravičila dvornemu vojnemu svetu in nadvojvodi Karlu. Stanje se je slabšalo.²⁰

Leta 1588 je Janez Wolzogen dosegel, da so mu začeli redno plačevati vsaj dolgove in tekoče stroške za dva konja, ki jih je pred leti sam nastavil za pošto do Kaniže in v Slavonijo, skupaj 192 gld na leto. Julija istega leta je cesar Rudolf II. v smislu izboljšanja dela vseh ogrskih poštne zvez izdal zelo obširno in natančno poštno instrukcijo. A vse to ni nič pomagalo, če so poštarji ostali brez denarja. Le nekaj mesecev pozneje – decembra – so se skoraj vsi priza-

deti zbrali pri Wolzognu na Dunaju in s potrdili dokazovali terjatve do njegovega urada. Izkazalo se je, da je komora poštarjem do Kaniže dolgovala skupno 9800 goldinarjev. Nekaterim je dvor dolgoval od konca leta 1582, drugim od sredine naslednjega 1583. naprej. Upravnik pošt Szemenye in Kaniža je dokazal, da je poslednje plačilo dobil za delo do konca avgusta 1582. Njemu je komora dolgovala sploh najvišjo vsoto med vsemi poštarji. Zagrozili so, da bodo vsi brez izjeme opustili poštno službo, če denarja ne bo. Njihove pritožbe je Wolzogen v začetku leta 1589 predal dvornemu vojnemu svetu, le-ta pa komori z ukazi za hitro ukrepanje ter opitki, zakaj jim komora ni redno plačevala ter je le čakala na ukaze, zakaj jih niso pravočasno obveščali in kdo bo raznašal, če bi se ti poštarji odločili za štrajk. Oktobra je Janez Krištof Wolzogen znova opozoril vojne svetnike na slab prenos kaniške zveze, a odziva ni bilo. Zato pa je decembra tega leta notranjeavstrijski nadvojvoda Karel napisal nadvojvodi Ernestu obširno poročilo o stanju na kaniški zvezi. Uradnik v dunajskem dvornem poštnem uradu Jurij Habschatten je temu dodal seznam dolgov. Iz vseh poročil razberemo, da so dolžne vsote poštarjem od Ptuja dalje znašale vsakemu vsaj 600 gld, skupni dolg pa je znašal 8436 gld. Spet je močno izstopal dolg za pošti v Kaniži in Szemenyu: Nikolaju Mannu so dolgovali za delo do njegove smrti skupno 1280 goldinarjev, njegovemu nasledniku v službi Benediktu Moischu pa nič manj – 1264 gld. Samo njima so torej dolgovali četrtno celotne vsote. Ni znano, ali so jima denar povrnila.²¹

Območja okoli Körmenda in porečje reke Krke so kmalu nato bili že preveč negotovi; kar nekaj poštnih jezdecev so tam zajeli in ubili Turki. V 90-tih letih se je počasi, a zanesljivo stiskal turški obroč okrog Kaniže. Ta leta so predstavljala najtežje obdobje zahodnoogrške poštne povezave, saj je ob turški nevarnosti kronično primanjkovalo denarja zanjo. Avgusta 1593. se je poveljnik Göröczy pritožil o denarnih stiskah kaniškega poštarja in prosil vojne svetnike, naj bi mu vendar že poravnali dolgove. Septembra 1595. je moral Wolzogen vojnemu svetu oddati novo poročilo o tamkajšnjem poštnem upravniku.²²

Vojne posadke sosednjih utrdb – Bajcse, Fityeháza, Murakeresztúrja, Letenya in drugih oziroma celotna takoimenovana Kaniška krajina – so bile tesno odvisne od kaniške zveze. Poštno postajo v sami Kaniži pa bom obdelal temeljiteje. Iz povedanega bomo lahko takoj zaznali vse problemske sklope kaniške vojnopoštne zveze.

Prenos je oviralo neredno plačevanje. Julija in avgusta 1558. sta grof Zrinski in Marko Horvat, namestnik Zrinskega v szigetski trdnjavi, terjala plačilo za dva tamkajšnja poštna konja.²³

Oktobra leta 1567 je omenjen prvi meni znan poštar v Kaniži z imenom Jakob Bon (*Jakob Bon, Potposst zu Kanisha*), sicer kot poštar označen že 1559. Pritožil se je na dunajski dvor, da ga je znani nasilnež Franc Tahy grobo pregнал iz njegovega bivališča ter ga dal zapreti. Z dvora so Tahyju nemudoma ukazali, da mora poštarja izpustiti. Še leto pozneje, torej 1568., se je kaniški častnik Jurij Thúry pritožil čez poštarjevo slabo delo; zato je dunajski vojni svet novembra od Wolzogna kar dvakrat zahteval njegovo zamenjavo. Vendar je Jakob Bon delal naprej.²⁴ Tudi novi poveljnik Kaniže Valentin Bánffy je v začetku oktobra 1571. izražal nezadovoljstvo glede poštne zveze. Novembra pa se je Bon pritoževal čez tamkajšnje vojake, ki da so živeli v skrajni bedi in pomanjkanju vsega, zato so bili prekomerno nasilni. Sam Bánffy je poročal, da so vojaki Bonu znova – torej že drugič – izropali bivališče. Z Dunaja je nato dobil oster ukaz o zagotovitvi največje možne zaščite za Bona.²⁵

1575. je poštar v Kaniži kar po svoje in zelo malomarno odpravljal korespondenco, saj

so mu julija z Dunaja poslali ukaz, da mora sprejemati in odpravljati vso pošto tako poveljnika kot vseh drugih tamkajšnjih častnikov.²⁶

Maja 1577. je v virih prvič omenjen kaniški poštar Nikolaj Mann (*Niclas Mann; Maan; Mäne*), meščan Kaniže: pritožil se je nad poveljnikom Janezom Jožefom Dornbergom, ki da naj bi ga preobremenjeval z delom ter ga kar zasipaval s pismi. Dornbergu so z Dunaja takoj ukazali, naj ne muči poštarja s prenosom. Avgusta istega leta se je Mann oglasil s prošnjo za plačilo zaostalih plač in za nastavitev dodatnega (to je drugega) poštne konja na pošti Szemenye. Ta podatek govori o morebitni dvojni službi morda že Mannovega predhodnika ali več predhodnikov tudi na tej pošti. Nikolaj je dobil 30 florenov za plače in odobrenega drugega konja v Szemenyu, kjer je imel poštno službo – enako kot v Kaniži – do svoje smrti konec leta 1585.²⁷

Dve leti zatem, 1579., je Mann že prosjačil na Dunaj za hudo zaostale plače, dobil pa je le drobiž.²⁸

Kaniški poštar Mann je konec aprila 1581. zaprosil dunajsko komoro za plačilo več posebnih odposlanih kurirjev. Komora je 30. maja sklepala, da sicer ni delal on sam in da ne vedo, koliko je dejansko plačal kurirjem. Ker pa ni zahteval mnogo, mu bodo verjetno plačali; po njihovem je Mann kar dobro delal.²⁹

Nikolaj Mann je umrl proti koncu 1585. Kritike njegovega dela beležimo s strani komore še v aprilu tega leta. Novi kaniški poštar je januarja 1586 postal Benedikt Moisch (*Benedict Moysch*), prav tako meščan Kaniže. Mann in Moisch sta se dobro poznala – nekaj pred smrtjo je prvi drugemu še dolgoval denar. Benedikt je užival zaupanje vojnih poveljnikov, saj je že dlje časa imel uradniško funkcijo v vodstvu krajiškega gradbenega urada. Leta 1582 so ga celo ujeli Turki. Podobno kot Mann je upravljal še pošto v Szemenyu, tako da je obe vodil do smrti v poznih mesecih 1591.³⁰

Za poštarstvo mesto v Kaniži je aprila 1592 prosil Ivan Holosi, potem ko naj bi bilo – po njegovem – že nekaj časa sploh nezasedeno. Poveljnik Bertalan Göröczy, ki je posredoval njegovo prošnjo, se je zgražal nad dejstvom, da ni mogel odposlati prav nobenega pisma, in terjal Holosijevo takojšnjo nastavitev. V obširni preiskavi so ugotovili, da je po smrti Moisha nekaj mesecev pred koncem 1591. službo prostovoljno prevzela njegova vdova Barbara (*Barbara Moischin... die Posstverweserin Von Canisha ... arme wittib*). Nato pa je od januarja 1592 celih 16 tednov zaman prosjčila na Dunaj glede izplačila zaostalih plač za pokojnega moža ter zanj, vendar ji komora – kljub ukazom vojnih svetnikov – ni dala ničesar. Končno je delo povsem opustila, saj ni imela s čim nakrmiti konj, zato jih je prodala. Göröczy je kritike in prošnje za ureditev razmer ponavljal, dokler ni komora prek Wolzogna v juliju izplačala Barbari vdovi Moisch dolžnih 200 tolarjev, ta pa je pristala na nadaljnje delo.³¹

Ni mi znano, kdo je upravljal tamkajšnjo poštno postajo v zadnjem desetletju 16. stol. Leta do padca Kaniže (1600) so kot rečeno pomenila agonijo vojnopoštne zveze. Denarja je primanjkovalo na vseh koncih, korespondenca za prenašanje pa se je kopičila in vse kritike dela s strani vojnih častnikov ter dvora so bile popolnoma nerealne odraz stanja. Leta 1599, ko se je napetost na širšem območju okoli Kaniže hitro stopnjevala, je poštna zveza Kaniža–Letenye–Nedelišće–Ormož–Ptuj vsakodnevno prenašala vso korespondenco in bila edina še zanesljiva povezava Kaniže s krščanskim svetom. O vojnopoštnem dogajanju v mesecih pred začetkom obleganja pa si lahko ustvarimo dokaj verno podobo na temelju obstoječih podatkov.

Junija 1600 se je Baltazar Batthyány pritožil v Gradec zaradi nemarnosti in slabega dela poštarja na Ptuj, ki da je zelo slabo odpravljal pošte do Kaniže ter od tod nazaj proti Gradcu.

Takoj je iz Gradca sledilo ostro opozorilo vsem okoliškim poštarjem o izboljšanju prenosa. V juliju pa je sam poveljnik utrdbe Jurij Paradeiser nujno zahteval, naj bi ptujskemu poštarju Volku Furerju ukazali takojšen, nezaustavljajoč prenos pošilk iz Kaniže. Tokrat se je hitro odzval graški vojni svet in Furerju izrekel ostro kritiko. Vendar vse skupaj ni dosti zaleglo. Do sredine avgusta so graški funkcionarji sklenili dogovor z lastnikom pošte v Röthelsteinu Vitalom Rechpacherjem o hitri, brezhibni poštni zvezi iz Ptuja proti Kaniži. Rechpacher je bil zaupanja vreden ter izkušen poštni odpravnik, zato so mu na Ptuju nastavili enega konja z obljubo rednega plačila.

Vendar je to dejanje sprožilo nesporazume. Istočasno sta namreč meščana Radgone Karel Caprin in Tomaž Serdahely vojnemu svetu predlagala drugačno rešitev – preselili naj bi krajiške pošte na kaniški zvezi, tako da bi nove poštno postaje uredili v krajih Veržej, Radgona in Mureck/Cmurek, od koder bi lahko imeli najhitrejšo možno povezavo z Gradcem prek pošte v Ernovžu. Nova zveza čez Pomurje bi tako nadomestila obstoječo čez Maribor in Ptuj. Res so vojni svetniki ukazali krajiškemu poveljniku Janezu Žigi Herbersteinu, naj opisano selitev uresniči. Vojni tabor in Herbersteinov štab sta v prvih dneh septembra bila nekje pri Domašincu in Goričanu v Medmurju, drugi tabori pa še pri Lendavi, Szemenyecsörnyu in drugod. Nimam podatkov, ali je predlog zaživel ali ne – bolj kaže, da ne. Dejstvo je, da je tudi čez Prekmurje in Medmurje proti Kaniži šel v teh mesecih zgoščen vojnokurirski in poštni promet. Skoraj vsako vojaško poročilo je grajalo počasen prenos. Zelo obremenjen z delom je bil poštar v Letenyu. Malo pred koncem septembra je boljše delo krajiških pošt do Kaniže terjal sam nadvojvoda Matija.

Nadvojvoda je nato – po žalostnem koncu kaniškega obleganja – decembra ukinil to odtelej nepotrebno poštno zvezo in vzpostavil novo linijo Dunaj – Sárvár. Tudi Rechpacherjev ptujski konj je postal odvečen, zato so ga še pred novembrom odpoklicali. Vitala Rechpacherja, ki je vložil nemalo truda v organizacijo čim hitrejših dostav do utrdbe, je doletela vsakdanja stvarnost – ker je operacija Kaniža požrla ogromne vsote denarja in tako klavrno propadla, mu obljubljenega denarja seveda niso izplačali. Že novembra je zašel v denarne stiske. Poplačali so mu februarja naslednje leto. Tedaj je graška dvorna komora nadvojvodi Ferdinandu tudi izrazila zanimivo mnenje, da naj bi cesarsko linijo iz Ptuja do okolice Kaniže znova aktivirali, saj bi bila še zmeraj potrebna zaradi sovražnosti. Vendar do tega ni prišlo.³²

Kaniža je bila in ostala do odhoda novih gospodarjev Turkov odrezana od srednjeevropskih poštne zvez. Šele po osvoboditvi so jo grofje Paari – novi lastniki celotnega habsburškega poštnega omrežja na Ogrskem – vključili v sistem javnih poštne zvez.

Biljeske

¹ Razprava predstavlja najnovejša dognanja arhivskih raziskav o nastanku in prvi fazi delovanja vojaških poštne zvez čez zahodnoogrsko ozemlje v 16. stoletju. Do podatkov sem prišel ob delu za mojo disertacijo na podobno temo (glej op. 4), vendar za ozemlje Štajerske in Slavonije. Obdelal sem gradivo arhivov v Gradcu, na Dunaju in v Zagrebu.

² H. WLCEK, Studien zur Geschichte des Wiener Hofpostmeisteramtes unter Ferdinand I, Phil. Diss., Wien 1945; R. WURTH, Die Bedeutung der 1489/90 durch Kaiser Maximilian I. begründeten deutschen Reichspost für den burgenländischen Raum, Burgenländische Heimatblätter 1989, 51. Jahrgang, Eisenstadt 1989, Nr. 4 (WURTH, Die Bedeutung); glej tudi razprave istega avtorja s skupnim naslovom Der Brief in

- Vergangenheit und Gegenwart Österreichs als zeitgeschichtliches Dokument – Historische Vorgänge postalisch belegt, v več zvezkih serije Österreichisches Jahrbuch für Postgeschichte und Philatelie = od 1989 Österreichische Postgeschichte, Klingenbach, I (1978) – XXI (1997).
- ³ Ibidem; Hofkammerarchiv Wien/Arhiv dvorne komore Dunaj, Postwesen – Generalien, fasc. 1, fol. 603–606 (HKA, Postwesen).
- ⁴ A. HOZJAN, Prvi štajerski obveščevalci in poštarji. Obveščevalna, protiobveščevalna in vojnopoštna dejavnost graških deželnih ter deželnoknežjih oblastnih teles za protiturško obrambo prostora med Rabo, Zalo in Savo v letih 1538–1606, doktorsko delo, Univerza v Mariboru, Maribor 1994), 86–99 (HOZJAN, disertacija).
- ⁵ Ibidem, 114–117; Steiermärkisches Landesarchiv Graz/Štajerski deželni arhiv Gradec, Militaria – Allgemeine Kronologische Reihe (StLA, Militaria), fasc. 1543.
- ⁶ WURTH, Die Bedeutung; A. HOZJAN, Začetki vojaške mreže pošt v prostoru med Rabo, Zalo in Dravo, zbornik Corvin Mátyás Konferencia – Posvetovanje Matjaža Korvina, Szombathely 1991, 152–155 (HOZJAN, Začetki); StLA, Militaria, fasc. 1550–1552.
- ⁷ HKA, Postwesen, fasc. 1, fol. 601; WURTH, Die Bedeutung; A. HOZJAN, Pretok informacij ter pošta na slovenskem Štajerskem v 2. polovici 16. stoletja, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1991, 95.
- ⁸ HKA, Postwesen, fasc. 1, fol. 610–614.
- ⁹ StLA, Militaria – Nachträge, VII.
- ¹⁰ HOZJAN, Začetki; HOZJAN, disertacija, 360–372.
- ¹¹ HKA, Postwesen, fasc. 2, fol. 631; StLA, Militaria, fasc. 1555/2 in 1556/4; HOZJAN, disertacija, 127–131 in 344–346.
- ¹² Kriegsarchiv Wien/Vojni arhiv Dunaj, Wiener Hofkriegsrat (KA, HKR), Expedit (Exp) 1566, november.
- ¹³ HKA, Postwesen, fasc. 2, fol. 31–32 in 41–43.
- ¹⁴ KA, HKR, Registratur (Reg) 1573, avgust.
- ¹⁵ KA, HKR, Exp 1574, januar – maj.
- ¹⁶ KA: HKR, Registratur und Expedit (združeno v eni knjigi = Reg + Exp) 1578: Reg april; Ibidem, Innerösterreichischer Hofkriegsrat Graz, Croatica – Vindica, Protocoll 1578/1 in 1578/2; StLA: Militaria, fasc. 1578/2; Ibidem, Grazer Hofkammer – Registratur, II/64 in III/41; Ibidem, Landschaftliche Registraturbücher, Registratur 1578–1579 in Expedit 1578; HOZJAN, Začetki; isti, disertacija, 263–265 in 339.
- ¹⁷ HKA, Postwesen, fasc. 2, fol. 242–246 in 248–253; E. EFFENBERGER, Aus alten Postakten, Wien 1918, 42 (EFFENBERGER); WURTH, Die Bedeutung; HOZJAN, Začetki.
- ¹⁸ HKA, Postwesen, fasc. 2, fol. 309–319 in 362–363; KA, HKR, Reg + Exp 1583: Reg avgust, november; K. KRÁL, Die Österreichische Post als Staatsinstitution unter besonderer Berücksichtigung der merkantilistischen Politik, Inaug. Diss., Graz s.d., priloge.
- ¹⁹ HKA, Postwesen, fasc. 2, fol. 411–412.
- ²⁰ KA, HKR, Reg + Exp 1586, Reg + Exp 1587 in Reg + Exp 1588 na več mestih.
- ²¹ HKA, Postwesen, fasc. 2, fol. 675–677, 710–714 in 748–757; KA, HKR, Reg + Exp 1589 na več mestih; EFFENBERGER, 44; WURTH, Die Bedeutung; HOZJAN, Začetki.
- ²² KA, HKR, Reg + Exp 1593: Reg avgust, in Reg + Exp 1595: Reg september.
- ²³ KA, HKR, Exp 1558, julij, avgust.
- ²⁴ KA, HKR, Reg + Exp 1567–1568: Reg september 1567 in Reg november 1568.
- ²⁵ KA, HKR, Reg + Exp 1571: Reg oktober, november.
- ²⁶ KA, HKR, Exp 1575, julij.

- ²⁷ KA, HKR, Reg + Exp 1577: Reg maj, julij, avgust.
- ²⁸ KA, HKR, Reg + Exp 1579: Reg september.
- ²⁹ KA, HKR, Reg + Exp 1581: Reg april, Exp maj.
- ³⁰ KA, HKR, Reg + Exp 1579 na več mestih, Reg + Exp 1584 na več mestih, Reg + Exp 1585: Exp april.
- ³¹ KA, HKR, Reg + Exp 1592 na več mestih.
- ³² HOZJAN, disertacija, 303–306. O ureditvi prenosa korespondence med Gradcem in Kanižo v mesecih pred turškim zavzetjem je na voljo precej virov. Za ilustracijo stanja navajam le zapise na naslovnicaх pi-sem: *Periculum iam iam iam in mora*; *Summum periculum in minima mora*.

NASTANEK VOJAŠKE POŠTNE MREŽE MED RABO, MURO IN DRAVO V 16. STOLETJU

Turško napredovanje proti severu v prvih treh desetletjih 16. stoletja je sprožilo nastanek največjega tedanjega stalnega bojišča na evropskih tleh. Habsburžan Ferdinand I. in njegovi nasledniki so ustvarili obrambni zid od severozahodne Ogrske čez Dravo do Jadrana. Do konca stoletja je zrasel v kompleks trdnjav, kastelov in utrjenih naselij, imenovan Vojna Krajina (*Gränitz*). Za hiter in nemoten prenos vseh zapisanih informacij z bojišč ter navodil iz zaledja – v obliki poročil, ukazov, zahtev, prošenj, vohunskih vesti, zapisnikov zaslišanj in drugega – je z Dunaja/Wien že pred sredino stoletja organizirana poštna mreža. Namenjena je bila izključno prenosu vojaške in druge uradne korespondence. Tudi dežela Štajerska je proti koncu štiridesetih let začela nastavljaati deželne poštarje na hitri zvezi do Varaždina – poveljniškega sedeža krajine med Dravo in Savo. Na območju med kraji Dolnja Lendava, Varaždin, Körmend in Velika Kaniža/Nagykanizsa sta se obe zvezi stikali.

Raziskave teh vojnopoštne zvez v arhivih v Gradcu/Graz in na Dunaju so omogočile nova spoznanja v več sklopih:

1. Mehanizem delovanja: Organiziranje sprva večmesečnih ali polletnih zvez (v mesecih spopadov), nato pa neprekinjeno delovanje postaj. Način obračunavanja poštarkega dela – plačevali so določeno število poštne konj, torej princip najemniških vojakov – konjenikov. Viri financiranja – dunajska dvorna blagajna ter deželi Avstrija in Štajerska (zato različni nazivi poštarjev!) Podvajanje poštne službe – npr. istemu poštarju so za prenos različnih pošilk plačevali tako z Dunaja kot tudi iz Gradca. Oris sprememb v upravi vojnopoštne zvez do konca stoletja.

2. Časovno pojavljanje poštne postaje: začetki organiziranega prenosa z bojišč – od tridesetih let naprej, nastanek obeh zvez in prehod iz „sezonskih” v redne neprekinjene zveze. Lokacije postaj in poštarji (poštni odpravniki, mojstri, upravniki = *Posttfürdrer*, *Postmeister*, *Postsverwalter*) kot nosilci službe – postaje: Körmend, Zalaszentiván, Pacsa, Muraszemenye, Molnari, Letenye, Bajcsa, Nagykanizsa, Dolnja Lendava, Murska Sobota, Radgona, Ormož, Razkrižje, Varaždin, Prelog, Ludbreg, Nedelišće. Poročila o poštarjih – imensko je znanih čez 50 poštarjev na vseh teh postajah.

3. Delovne razmere: Dolžnosti poštarjev, odnos poveljniškega osebja do njih in kritike „slabega dela”, večanje korespondence, zaostajanje izplačil, kazni, vsakdanje nevarnosti na poti... Povezava med vojnopoštne zvezami in krajiškim vohunjenjem.

Vojnopoštna zveza na zahodnoogrskem bojišču je bila nenadomestljiv segment obrambnega vojskovanja. Težko si je predstavljati količnik uspešno izvajanje akcij brez hitrih prenosov ukazov in odločitev z Dunaja in iz Gradca. Sredi 16. stoletja je vojno poročilo iz Szigeta prišlo v Gradec v manj kot 48 urah, do Dunaja pa je potrebovalo le nekaj deset ur več. Postala je ogrodje poznejše javne poštne institucije, saj je do konca 17. stoletja docela spremenila značaj – iz izključno vojaške je postala javna, dostopna vsakomur.

(O O O O O)

Das Zeichniß was maßen die Posten von Wien auß
 auß Moras in Esfoga und Diggels den ersten tag daz
 daz 5 8 12 auß Diggels der 12te: wurde: zu So-
 gaim, und der haim daz 12te, daz 12te fentlin
 Wolzogen angeordnet und geleget worden, die Post

im vordern mayland tag in allte.	Posten von Wien gen Waldenstorf	4 meil,
	Dammberg	4 meil
	Esfogung	4 meil
	Damm	3 meil
	Damm	3 meil,
im vordern haim sonder mayland	Ljbe	4 meil
	Ljmbach	4 meil
	Moras	3 meil
	In Dparabzweifon daz 12te und Eva	3 meil
	Esfoga	4 meil
	Wäbszfa	3 meil
	Diggels	5 meil

Sl. 1: Poročilo Pavla Wolzogna, dunajskega deželnega poštnega mojstra Spodnje Avstrije dvorni komori leta 1558 o vnovič delujoči (od 1. maja tega leta) vojnopoštni zvezi Dunaj – Sziget z razdaljami med poštnimi postajami v nemških miljah (milja = 7,5 km).

Leopold TOIFL

KURIOSSES UND MAKABRES VON DER MILITÄRGRENZE

Es ist mir eine große Ehre und Freude, im Rahmen dieses Symposiums vor einem so zahlreichen Fachpublikum sprechen zu dürfen. Leider konnte ich aus organisatorischen Gründen den ursprünglich angekündigten Vortrag über die Entstehungsgeschichte der Burg von Weitschawar, heute Bajcsa genannt, nicht vorbereiten. Ich hoffe jedoch, mit den folgenden Ausführungen ausreichenden Ersatz bieten zu können.

Wer kennt ihn nicht, den Fluch „Kruzitürken“? In ihm lebt die Erinnerung an die sogenannte „gute alte Zeit“, die so gut jedoch gar nicht war. Stets wiederkehrende Überfälle von Feinden aus dem Osten – beispielsweise Haiduken oder Kuruzzen – vor allem aber die permanent andauernde Türkengefahr erschwerten besonders vom 15. bis zum 18. Jahrhundert der Bevölkerung der damals habsburgischen Erblande Steiermark und Krain das Leben.

Seit die Osmanen von Südosteuropa vordringend, 1463 Bosnien erobert und besetzt hatten, waren sie zum Schreckgespenst Mitteleuropas geworden und zum „Erbfeind der Christenheit“ avanciert. Bedingt durch ihre seit der Mitte des 15. Jahrhunderts beinahe jährlich wiederkehrenden Raubzüge nach Steiermark, Kärnten und Krain sahen sich die habsburgischen Herrscher schließlich veranlaßt, eine „Schutzzone“ einzurichten. Diesem Bestreben folgend, entstand während der Regierungszeit König Ferdinands I. seit 1522 auf heute kroatischem Staatsgebiet jenes Gebilde, das wir unter der Bezeichnung „Militärgrenze“, unterteilt in die windische und kroatische Grenze, kennen. Zusätzlich richteten die Steirer seit 1578 links der Mur, also auf heute ungarischem Gebiet, die sogenannte kanisische Grenze mit der Hauptfestung Nagykanizsa ein. Zu ihr gehörte neben den Befestigungen von Murakeresztur und Fityeház auch die Burg von Bajcsa, über deren Wiederentdeckung und Freilegung Dr. László Vándor ausführlich berichten wird.

Sinn dieser Militärgrenze war, eine Vorfeldverteidigung zu organisieren, durch die die Türken von ihren Streifzügen in die Erblande abgehalten werden sollten. Eine Vielzahl diverser Publikationen legt beredtes Zeugnis vom Wehrwillen der damals an der Grenze stationierten Söldner ab.¹ Zusätzlich zu diesen Büchern lagern im Grazer Landesarchiv in etwa 900 Schubern Aktenstücke zur steirischen Kriegs- und Wehrgeschichte, die kurzum als „Militaria“ bezeichnet werden und bislang kaum oder nur oberflächlich gesichtet worden sind. In ihnen harren so manche Schmankerln ihrer Entdeckung. Räuberpistolen, menschliche Schicksale und Nachrichten vom Leben an der Grenze sind darin genauso enthalten, wie manchmal lachhaft anmutende Begebenheiten, die es aber durchaus verdienen, dem Dunkel der Geschichte entrissen zu werden. Einer solchen Episode aus dem Jahr 1559, dem Überfall auf die Burg Seisenberg/ Zuzemberk in Krain (heute Slowenien), wollen wir uns zuwenden.

Am 30. Jänner 1559 verfaßte Herbard VIII. von Auersperg, damals Leutnant an der kroatischen Grenze, einen Bericht an seinen Oberbefehlshaber, Hans Lenkowitsch. Darin informierte er ihn über einen Streifzug, den die Türken tags zuvor begonnen und noch nicht beendet hatten.

Die osmanischen Truppen hatten bei Kostel die Kupa und damit die kroatische Grenze zu Krain überschritten und waren in den Gerichtsbezirk Gottschee vorgedrungen.² Auersperg sandte den Feinden 30 Reiter nach, die den weiteren Verlauf des Unternehmens beobachten sollten. Zudem wurden unter dem Kommando des Andrá Dadiolowitsch Büchschützen von Vinica nach Polanj verlegt. Weiters wurden zum Schutz der dortigen Burg etliche Berittene nach Seisenberg entsandt.³ Noch am Abend des 30. Jänner war es unklar, wohin sich das türkische Heer – man sprach von 15.000 Kriegeren – wenden würde. Befürchtet wurde jedoch ein Angriff auf Seisenberg und Novo Mesto.⁴ Da Auersperg zu wenig Leute hatte, um den Eindringlingen entgegentreten zu können, sah er sich genötigt, nicht nur an Hans Lenkowitsch, sondern auch an den Ban von Kroatien, Peter Erdödy, ein Hilfsersuchen zu richten.⁵ Beide sollten ihm Reiter zur Verfolgung der Türken zur Verfügung stellen. Noch während Leutnant Auersperg verzweifelt seine Briefe schrieb, überrannten die Feinde den befestigten Tabor Osnitz und zogen schließlich am 1. Februar 1559 plündernd und brennend über Ribnica, Bloke und Cerknica nach Postojna.⁶ Der insgeheim befürchtete Angriff auf Laibach/Ljubljana jedoch unterblieb.

Unliebsamen „Besuch“ dagegen erhielt in diesem Zusammenhang das rund 20 Kilometer nördlich von Ribnica gelegene Schloß Seisenberg in der Nacht vom 1. auf den 2. Februar 1559. Was dabei geschah, gleicht beinahe einer Posse. Ein gewisser Gregor Auersberger (nicht zu verwechseln mit Herbard VIII. von Auersperg) kam am Nachmittag des 1. Februar mit geringer Begleitung zum Pfleger von Seisenberg, dem er wichtige Kundschafterberichte brachte. Vom Hausherrn zu Tisch geladen, verbrachten beide einen feuchtfröhlichen Abend in der Burg. Noch während man tafelte, begehrte ein Diener des Gregor Auersberger unter dem Vorwand, er müsse seinem Herren Nachrichten überbringen, Einlaß am Schloßtor. Nichtsahnend öffnete der Torwächter und sah sich plötzlich von 18 Bewaffneten umringt. Nach der Überwältigung der Wache drangen die Angreifer in die Burg ein, wo sie dem Pfleger hart zusetzten. Obwohl durch mehrere Stiche verwundet, gelang es dem Kastellan, sich zusammen mit seinen Getreuen „im Inndrigen stokh“, also im Bergfried, zu verschanzen und von dort aus Widerstand zu leisten. Auersberger und seine Mannen sahen sich als Sieger und als Herren Seisenbergs.

Noch während der Nacht begab sich Gregor Auersberger zusammen mit einem seiner Diener zu Herbard VIII. von Auersperg, um Forderungen bezüglich der Rückgabe Seisenbergs zu stellen. Leider geht aus dem Bericht Herbards, der als Vorlage für diese Ausführungen dient, nichts über den Inhalt der Bedingungen hervor. Wie auch immer: Mut hatte Auersberger jedenfalls bewiesen, als er in das für ihn feindliche Lager zum Leutnant ritt. Erstaunlich aber ist, daß der Verräter ungeschoren am 2. Februar nach Seisenberg zurückkehren konnte. Dort fand er jedoch eine veränderte Lage vor. Zwar wurde ihm das Burgtor anstandslos geöffnet, aber als er den Burghof betrat, sah er sich sofort umzingelt. Da man das Tor hinter ihm sofort wieder geschlossen hatte, war es für einen Rückzug zu spät. Auersberger setzte sich zur Wehr, konnte sich aber gegen die Übermacht nicht behaupten. Ebenso wie sein Diener wollte er sich nicht lebendig ergeben und kam schließlich unter Säbelstichen und -hieben der Burgbesatzung zu Tode. Was war geschehen?

Während Gregor Auersberger Seisenberg verließ, machten sich seine Kumpanen über Küche und Keller her. Unterdessen gelang es den im Bergfried Verschanzten, Seile aus den Fenstern über die Burgmauern ins Freie hinabzulassen. Über diese Stricke stiegen etwa 80

Männer in die Burg ein. Zusammen mit ihnen gelang es den zuvor Überrumpelten noch in der Nacht, sich zu befreien und wieder Herr der Lage zu werden. Als dies die Leute des Gregor Auersberger bemerkten, flüchteten einige von ihnen über die Mauer, während andere teils erschlagen, teils gefangengenommen wurden. Nur sieben Angreifer überlebten.

Über die Ereignisse benachrichtigt, rückte der bis dahin in Gottschee stehende Herbard VIII. von Auersperg selbst nach Seisenberg vor, wo er die Gefangenen verhörte. Wie Herbard ausdrücklich erklärte, bedauerte er den Tod des Gregor Auersberger, weil nun nicht zu erfahren war, „warum Er solich Poßwicht stukh angefanngen oder angericht“ hatte.⁷ Schließlich brachte aber auch das Verhör der sieben Gefangenen Aufschluß über das Motiv des Überfalles. Wie aus einem Brief der Landschaft von Krain an die steirischen Verordneten vom 8. Februar hervorgeht, waren Gregor Auersperger und seine Mannen von den Türken bestochen und zur Einnahme Seisenbergs angestiftet worden.⁸

Zum Abschluß noch kurz einige Worte zum weiteren Verlauf des oben geschilderten Türkeneinfalles, mit dem ja auch der Überfall auf Schloß Seisenberg zusammenhängt: Wie erinnerlich, waren die Feinde bis Postojna vorgestoßen, von wo aus sie bis zum 3. Februar die nähere Umgebung plünderten. Tags darauf wandten sie sich südwärts und gelangten schließlich laut Aussage des Herbard von Auersperg „vber die Zennger Albm“ wieder auf kroatisches Territorium.⁹ Krain konnte aufatmen. Mit dem Abzug der Türken unnötig geworden war übrigens auch die Entsendung jener 240 Reiter und 100 Fußknechte, die der den Grenzobristen Hans Lenkowitsch vertretende Kriegsrat Veit von Hallegg am 4. Februar 1559 dem Herbard von Auersperg in Aussicht gestellt hatte.¹⁰

Sämtliche Schreiben betreffend die oben geschilderten Ereignisse waren durch eine Einrichtung befördert worden, die im Jahr 1500 erstmals in Erscheinung getreten war: die Post. Zur schnelleren Übersendung von Mitteilungen hatte König Maximilian I. einen regelmässigen Staffettendienst zwischen Wien und Brüssel einrichten lassen, dessen Ausrichtung und Unterhalt der Grafenfamilie Thurn und Taxis anvertraut worden war.¹¹ Das Beispiel machte Schule, sodaß schließlich eben auch zwischen der windischen Grenze und der Steiermark seit den Vierzigerjahren des 16. Jahrhunderts eine ständige Postlinie eingerichtet wurde. Eigens besoldete Reiter beförderten die Briefe auf einer bestimmten Route zwischen Varazdin und Graz, wobei außer in beiden Zielorten auch in Landscha bei Wildon, in Ehrenhausen, Maribor, Ptuj und Zavrc Poststationen bestanden. Wie den in der Militariereihe vorhandenen Geldraitungen steirischer Kriegszahlmeister zu entnehmen ist, erfuhr das Postwesen besonders während der Amtszeit des windischen Grenzobristen Hans Ungnad, der zugleich auch als steirischer Landeshauptmann fungierte, einen bedeutenden Aufschwung: nunmehr wurden auch die Hauptfestungen der windischen Grenze – Djurdjevac, Koprivnica, Ivanicgrad und Krizevci – sowohl mit Graz, als auch mit Varazdin und Zagreb postalisch verbunden.¹² Nur noch selten wurden besonders wichtige und eilige Schreiben durch eigene Boten zu ihren Empfängern gebracht. Die Durchsicht der Briefe in den Militariabeständen zeigt, daß die der Rückseite der Schriftstücke zumeist einen Eingangsvermerk trägt. Aus dem Vergleich dessen mit dem Ausstellungsdatum läßt sich die Beförderungsdauer der Briefe errechnen. Dazu kann gesagt werden, daß der Transport eines gewöhnlichen Schriftstückes von Varazdin nach Graz drei bis vier Tage in Anspruch nahm, während sogenannten „Cito- und Galgenbriefe“ sogar binnen zwei Tagen ihr Ziel erreichten. Citobriefe waren besonders

gekennzeichnete Eilbriefe. Unterhalb der Empfängeranschrift war der mehrmalige Vermerk „Cito“, also „Eile“, geschrieben, der mitunter durch einen stilisierten Galgen ergänzt wurde. Der Verlust solcher Schreiben konnte die Todesstrafe für den Boten nach sich ziehen.

Trotz aller Bemühungen der steirischen Landschaft, das Postwesen so straff als möglich zu organisieren und klaglos aufrecht zu erhalten, funktionierte die Beförderung der Schriftstücke nicht immer nach Wunsch. Ein Beispiel aus dem Jahr 1555 vermag dies deutlich und sogar in belustigender Weise zu demonstrieren. Am 15. September verfaßte nämlich Landeshauptmann Hans Ungnad eine Beschwerde an den Bestandsinhaber von Spielfeld, Gregor Stadler. Darin bemängelte Ungnad, daß Gerüchten zufolge die beiden Murfähren in Spielfeld und Ehrenhausen nur sehr schlecht funktionierten, aber trotzdem Überfuhrgeld von den das Transportmittel benutzenden Postreitern verlangt werde. Außerdem kämen die Briefsendungen immer häufiger verspätet in ihren Bestimmungsorten an. In einer von steigender Türkengefahr gekennzeichneten Zeit könne dieser Zustand nicht geduldet werden. Unverblümt forderte Ungnad den Gregor Stadler auf, künftig auf die Einhebung des Überfuhrgeldes bei landschaftlichen Postsendungen zur und von der Grenze zu verzichten und zudem den Fährbetrieb in tadelloser Weise aufrecht zu erhalten.¹³

Gregor Stadler, sichtlich nicht auf den Mund gefallen, ließ sich mit der Antwort nicht lange Zeit und den Landeshauptmann am 18. September wissen: es entspreche keinesfalls der Tatsache, daß die beiden Murfähren „zerbrochen worden“ sind. Vielmehr würden sowohl die Hölzer des Plattenbodens als auch die Zugseile „bei Tag und Nacht“ gewartet. Eine eventuelle Inspektion werde dies beweisen. Nach dieser einleitenden Feststellung begann Stadler die tatsächlichen Gründe für das Zustandekommen der Verzögerung bei der Briefbeförderung darzulegen. Seinen Recherchen nach übergab der an der Landschabrücke stationierte Postmeister Heinrich (Mair)¹⁴ die Briefsendungen an vertrauenswürdige Leute, nicht ohne diesen auch ein „kleines Trinkgeld“ zuzustecken. Offenbar sollte diese monetäre Zuwendung als Anreiz zur rascheren Weiterbeförderung der Schrittstücke dienen, doch wie so oft, verkehrten sich auch hier hehre Motive ins Gegenteil. Es stellte sich nämlich heraus, daß die Boten das Trinkgeld allzu wörtlich nahmen und „offt ainhalben vnnd gannzen tag ettwo bei ainer Preeß“ in den Windischen Büheln¹⁵ saßen und mitunter erst spät Abends „voll angetrunken“ zur Murfähre kamen, wenn diese wegen Dunkelheit nicht mehr verkehrte. Mitunter arteten die Saufgelage sogar in handfeste Schlägereien aus: selbst Heinrich Mair soll sich, wie andere Postreiter auch, „dermassen vberweint, volgundts mit Pauern geraufft vnd geschlagen“ haben, daß er mehrmals blutend und verwundet an die Fährstation kam. Stadler beobachtete dieses Treiben des öfteren selbst und verhängte sogar Strafen, doch bewirkten solche keinerlei Besserung. Das Problem der Briefverspätungen wäre nicht akut, „wenn sich die Postreiter vom Wein nicht aufhalten liessen“, klagte Stadler.¹⁶

Abschließend nahm Stadler Stellung zu dem Überfuhrgeld, das künftig einzuhoben ihm von Ungnad untersagt worden war.¹⁷ Er wies darauf hin, daß die Instandhaltung der Fähre jährlich mit großen Unkosten verbunden ist. Zudem müßten die aus der Fähre resultierenden Einkünfte ohnedies versteuert werden. Wenn nun kein Benutzergeld mehr verlangt werden dürfe, sei die Aufrechterhaltung des Fährbetriebes unrentabel und könne nicht mehr gewährleistet werden. Abschließend, und unter Hinweis, daß die ohnedies gut besoldeten Postreiter auch andernorts derlei Abgaben zu leisten hätten, richtete Gregor Stadler namens seiner Frau Elena und seiner Kinder an Hans Ungnad das Ersuchen, auch weiterhin

Benützungsgebühr für die Murfähre einheben zu dürfen.¹⁸ Die Bitte Stadlers blieb unerfüllt, denn am 14. Oktober 1555 forderten die steirischen Verordneten abermals eine gebührenfreie Benutzung der Fähre in Ehrenhausen, sofern auf ihr landschaftliche Post befördert würde.¹⁹ ein Ansinnen, gegen das Elena Stadler zwei Tage später heftigen Protest einlegte.²⁰ Wie die Angelegenheit endete, entzieht sich leider unserer Kenntnis.

Dem Überbegriff „Makabres“ zugeordnet werden kann eine Begebenheit, die sich Ende 1543 zutrug und für den Betroffenen nichts anderes als ein Horrorerlebnis gewesen sein kann. Am 13. Dezember informierte Georg von Wildenstein die Landschaft von Krain, daß in den zur windischen Grenze gehörenden Festungen Krizevci und Koprivnica vier für die Türken spionierende Uskoken gefangengesetzt worden waren. Von den Burgkommandanten verhört, hatten die Gefangenen Aussagen über geplante türkische Unternehmungen gemacht und zudem auch ihren Auftraggeber genannt: den Uskokenhauptmann Frania Vlysgaritzsch. Die Verhörprotokolle schickte Wildenstein ebenfalls nach Krain.²¹

Gleichzeitig verpflichtete er den Hans von Werneck, Hauptmann von Kostanjevica, zur Verhaftung und peinlichen Befragung Vlysgaritzsch's. Werneck folgte der Anweisung Wildensteins und verhörte den „Frane“, wie er Vlysgaritzsch fortan bezeichnete. Der Gefolterte wies trotz aller ihm zugefügten Schmerzen jede Schuld von sich und leugnete vehement, die in Krizevci und Koprivnica inhaftierten Uskoken zur Spionage für die Türken angestiftet zu haben. Vielmehr hätte er allen Grund, die Türken zu hassen. Nach der Ursache befragt, gab er folgendes an: schon seit mehreren Jahren leiste er in Windischland treue Dienste gegen die Osmanen und habe sich stets „für vnnd für erlich vnnd woll gehalten“. Vor einiger Zeit – nähere Angaben fehlen – sei er zusammen mit seinem ebenfalls in Kriegsdiensten stehenden Bruder von den Türken gefangenengenommen worden. Dabei hätten die Feinde seinen Bruder ermordet, und ihn, „Frane“ gezwungen, des Getöteten Fleisch zu essen. Warum also sollte er mit den Türken kooperieren? Diese Offenbarung brachte Werneck in Verlegenheit, weshalb auch er den Krainer Landeshauptmann Anton von Thurn über die Angelegenheit informierte und ihn um weitere Verhaltensmaßregeln ersuchte.²²

Thurn brachte schließlich den ganzen Fall vor einen Untersuchungsausschuß, der im Jänner 1544 den Beschluß faßte, die vier gefangenen Uskoken nochmals in Laibach/Ljubljana verhören zu lassen. Außerdem sollten sie dem Frania Vlysgaritzsch gegenübergestellt werden.²³ Leider brechen damit die im Steiermärkischen Landesarchiv befindlichen Akten zu diesem Fall ab, ohne weitere Hinweise auf das Schicksal der Spione und „Frane“ zu bieten. Immerhin gewähren sie aber interessante Einblicke in menschliche Tragödien während der Mitte des 16. Jahrhunderts.

An dieser Stelle sei kurz auf eine Kuriosität hingewiesen, die von dem windischen Grenzobristen Hans Lenkowitsch vor die steirischen Verordneten gebracht wurde. In einem längeren Kundschafterbericht, beinhaltend Nachrichten von kleineren Scharmützeln mit den Türken und feindlichen Angriffsplänen, informierte Lenkowitsch die Steirer auch über zwei Christen, die zum Erbfeind übergelaufen waren. Den Ausführungen des Obristen vom 15. September 1551 nach hatten die beiden Abtrünnigen, früher Steffan und Fraune Possedärßkhy, jetzt Schäfferbeg und Khurttabeg genannt, bereits längere Zeit an Hof Sultan Suleimans II. gedient. Im Sommer 1551 waren sie jedoch an die Militärgrenze zurückgekehrt und hatten in ihrem Hof zu

Posedarje Wohnung bezogen. Diese Tatsache allein dürfte für Lenkowitsch nicht derart bemerkenswert gewesen sein, als daß er darüber hätte unbedingt berichten müssen. Was ihn aufregte, war etwas anderes: während ihres Aufenthaltes in Bosnien hatten die Überläufer „mit bossen aufgerichten Practickhen“ der Christenheit und der Grenze bedeutenden Schaden und Nachteil zugefügt. Als Steffan/Schäfferbeg und Fraune/Khurttabeg nun im September aus Istanbul zurückkehrten, kamen sie mitsamt „zwayen Iren Turckhischen pueben, die sy zu der Sodomittischen sünd gebraucht“ hatten. Es war also die homosexuelle Neigung der beiden Possedärschy, worüber sich Lenkowitsch so alterierte.²⁴

Offenbare gleichgeschlechtliche Beziehungen scheinen demnach auch in der rauen Wirklichkeit des Grenzerlebens während des 16. Jahrhunderts verpönt gewesen zu sein. Zumindest sprach man kaum darüber und wenn, dann in empörter Weise. Das vorliegende Dokument ist übrigens das einzige aus der Militariereihe, das während der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts auf konkret ausgeübte Homosexualität Bezug nimmt.

Korrekt war natürlich eine körperliche Beziehung zwischen Mann und Frau, sofern der Mann nicht gerade Türke und Vergewaltiger eines Christenmädchens war. Ein solcherart gelagerter Fall erregte die Gemüter im Jahr 1558. Der als Leutnant an der windischen Grenze stationierte steirische Adelige Franz von Teuffenbach schickte am 9. Juli von Varazdin aus den Verordneten einen kaiserlichen Befehl betreffend die Ablösung des Hans Regall als Proviantmeister, bat um Übersendung von Geschützgefäßen durch den Grazer Zeugwart Valentin Kharner und berichtete nicht zuletzt auch von osmanischen Kriegsgreueln. Seinen Ausführungen zufolge waren am 29. Juni 1558 etwa 40 Türken von Cazma in die Umgebung der Grenzfestung Ivanicgrad vorgedrungen und hatten drei Personen verschleppt. Am 2. Juli raubten sie 40 Stück Vieh, zwei Tage später weitere 50 Tiere. Doch dieser 4. Juli sollte auch für einen der Feinde zum Verhängnis werden, wie Teuffenbach genüßlich darlegte: der türkische Reiter hatte eine flüchtende junge Frau erspäht und war ihr nachgeritten. Kurz nachdem er „von seinem Roß gesessen vnnd die diern erwischt“, eilte ein Knecht, der in einem Getreidefeld verborgen die Szene beobachtet hatte, herbei. Er konnte zu Hilfe kommen, das Mädchen retten und den Türken „darob erschlagen“.²⁵

Wie anderen vergleichbaren Quellen zu entnehmen ist, standen Plünderungen, Raubzüge, Vergewaltigungen, Gelage und andere Exzesse an der Militärgrenze beinahe schon an der Tagesordnung. Daß dergleichen Ereignisse in den in der Militariereihe des Steiermärkischen Landesarchives enthaltenen Aktenstücken nur gelegentlich Erwähnung finden, liegt also vermutlich nicht in ihrer Seltenheit, sondern eher daran, daß man sich an sie gewöhnt hatte. Für die Führungsequipe an der Grenze war es offenbar wichtiger, bei den Verordneten um Soldgelder, Proviantnachschub und Truppenkontingente zu urgieren, als sich um Nöte und Ängste der ortsansässigen Zivilbevölkerung zu kümmern. Unter diesem Aspekt stellen die oben zitierten Schriftstücke echte Raritäten dar.

Anmerkungen

- ¹ Ich möchte hier auf keine Einzelpublikationen betreffend die Militärgrenze eingehen, sondern lediglich auf die bei Jakob Amstadt gebotene umfassende Bibliographie hinweisen: Jakob Amstadt, Die k.k. Militärgrenze 1522–1881. Mit einer Gesamtbibliographie. Diss. Würzburg 1969.
- ² Dies wurde jedoch erst später klar, als die vom Pfleger zu Gottschee gegen die Türken geschickten Kundschafter zurückkehrten und Bericht über ihre Mission erstatteten. Vgl. dazu das Schreiben des Herwart von Auersperg an Hans Lenkowitsch ddo 1559 Februar 2 Gottschee: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3649.
- ³ Schreiben des Herwart VIII. von Auersperg an Hans Lenkowitsch ddo 1559 Jänner 30 Tschernembl/Crnomelj: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3647.
- ⁴ Neustadtl wurde im Jahr 1865 in Rudolfswerth umbenannt und heißt heute Novo Mesto.
- ⁵ Schreiben des Herwart VIII. von Auersperg an Hans Lenkowitsch ddo 1559 Jänner 31 Tschernembl: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3648.
- ⁶ Schreiben des Herwart VIII. von Auersperg an Hans Lenkowitsch ddo 1559 Februar 2 Gottschee: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3649.
- ⁷ Schreiben des Herwart VIII. von Auersperg an die Landschaft von Krain ddo 1559 Februar 3 Seisenberg: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3650.
- ⁸ Schreiben der Landschaft von Krain und des Landesverwesers Jobst von Gallenberg an die steirischen Verordneten ddo 1559 Februar 8 Laibach: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3652.
- ⁹ Schreiben des Herwart von Auersperg an Veit von Hallegg ddo 1559 Februar 8 Tschernembl: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3653.
- ¹⁰ Schreiben des Veit von Hallegg an die steirischen Verordneten ddo 1559 Februar 4 Warasdin/Varazdin: StLA, Militaria, Schubert 1559, Nr. 201514/3651.
- ¹¹ Zur Entstehung des Postwesens an der Militärgrenze vgl. die Ausführungen von Andrej Hozjan in diesem Band.
- ¹² Vgl. dazu vor allem die Raitungen der Kriegszahlmeister Servatius von Teuffenbach ddo 1555 Juni 29 bis 1555 November 25: StLA, Militaria, Schubert 1555/3 (November–Dezember), Nr. 201514/2314 und Georg Pögl ddo 1556 Oktober bis 1555 November: StLA, Militaria, Schubert 1556/4 (November–Dezember), Nr. 201514/3014.
- ¹³ Schreiben des Hans Ungnad an Gregor Stadler ddo 1555 September 15 Graz: StLA, Militaria, Schubert 1555/2 (September–Oktober), Nr. 201514/2153.
- ¹⁴ Der Familienname „Hainrichs“, nämlich Mair, wird erstmals in der Raitung des Kriegszahlmeisters Hans von Teuffenbach ddo 1552 September 2 bis 1553 Februar 23: StLA, Militaria, Schubert 1553, Nr. 201514/1974, genannt. Letztmalig am 23. Juli 1555: StLA, Militaria, Schubert 1555/2 (Juni–August), Nr. 201514/2479) erwähnt, scheint Heinrich Mair 1555 von seinem Posten an der Landschabrücke abberufen worden zu sein.
- ¹⁵ Gemeint sind die Windischen Büheln an der heutigen steirisch-slowenischen Grenze, durch die die Poststraße praktischerweise von Ehrenhausen über den Platsch/Plac nach Marburg/Maribor führte.
- ¹⁶ Schreiben des Gregor Stadler an Hans Ungnad ddo 1555 September 18 Ehrenhausen: StLA, Militaria, Schubert 1555/2 (September–Oktober), Nr. 201514/2159.
- ¹⁷ Wie Anmerkung 13.
- ¹⁸ Wie Anmerkung 16.
- ¹⁹ Schreiben der Verordneten an Elena Stadler, Frau des Gregor Stadler, ddo 1555 Oktober 14 Graz: StLA,

- Militaria, Schubert 1555/2 (September–Oktober), Nr. 201514/2246.
- ²⁰ Schreiben der Elena Stadler an die Verordneten ddo 1555 Oktober 16 Ehrenhausen: StLA, Militaria, Schubert 1555/2 (September–Oktober), Nr. 201514/2254.
- ²¹ Schreiben des Georg von Wildenstein an die Landschaft von Krain ddo 1543 Dezember 13 s.l.: StLA, Militaria, Schubert 1543, Nr. 201514/1378.
- ²² Schreiben des Hans von Werneck an Anton von Thurn ddo 1543 Dezember 13 s.l.: StLA, Militaria, Schubert 1543, Nr. 201514/1379.
- ²³ Schreiben des Ausschusses der Niederösterreichischen Länder ddo 1544 Jänner 16 s.l.: StLA, Militaria, Schubert 1544, Nr. 201514/1389.
- ²⁴ Schreiben des Hans Lenkowitsch an die Verordneten ddo 1551 September 15 Zengg: StLA, Militaria, Schubert 1550–1552, Nr. 201514/1907.
- ²⁵ Schreiben des Franz von Teuffenbach an die Verordneten ddo 1558 Juli 9 Warasdin: StLA, Militaria, Schubert 1558/2 (Juli–Dezember), Nr. 201514/3521.

RESUMÉ

Eine Unmenge von Literatur legt Zeugnis ab über eine militärische Einrichtung, die vom 16. bis zum 19. Jahrhundert die Steiermark, Kärnten und Krain vor Angriffen der Türken schützte: die Militärgrenze. Zumeist handelt es sich um Spezialgeschichten zu Struktur, Aufbau und Verwaltung dieser Institution. Weniger oft wird über das Leben der Grenzer berichtet und wenn, dann über ernste Begebenheiten. Daß das Leben an der Grenze auch skurille, makabre und heitere Seiten hatte, bewies die Durchsicht der Militariaakten im Steiermärkischen Landesarchiv.

Der vorliegende Beitrag umfaßt fünf Berichte, die von derlei kuriosen Begebenheiten handeln. So wird von der Eroberung und Rückeroberung der Burg Seisenberg im Jahr 1559 erzählt, die ausnahmsweise nicht mit Waffengewalt, sondern durch List und Gegenlist erfolgte. Auch der Bericht über tagelange Verzögerungen bei der Postbeförderung, die durch Trinkgelage reitender Boten verursacht wurden, gehört eher zur heiteren Seite. Weit weniger angenehm ist aber zweifellos das Erlebnis des Uskokenhauptmannes Frania Vlysgaritzsch, der von den Türken gezwungen worden war, das Fleisch seines getöteten Bruders zu essen und anschließend sogar noch in Verdacht geriet, mit dem Erbfeind kollaboriert zu haben. Gleichgeschlechtliche Beziehungen waren auch im rauen Alltag des Grenzerlebens verpönt und scheinen eher selten vorgekommen zu sein. Warum sonst hätte der Grenzkommandant Hans Lenkowitsch sich über alle Maßen über die homosexuellen Neigungen der zu den Türken übergelaufenen Brüder Steffan und Fraune Posesedärßkhy so aufgeregt? Korrekter war natürlich eine körperliche Beziehung zwischen Mann und Frau, sofern der Mann nicht gerade Türke und Verwalter eines Christenmädchens war. Daß eine Vergewaltigung für einen Feind durchaus ungeahnte und tödliche Folgen haben konnte, zeigt der letzte Bericht.

Sicherlich gab es an der Militärgrenze des öfteren Plünderungen, Raubzüge, Vergewaltigungen, Gelage und andere Exzesse. Weil es aber für die Führung der Militärgrenze wichtiger war um Soldgelder, Proviant und Waffen zu bitten, sind Nachrichten obigen Inhaltes eher selten und stellen somit echte Raritäten dar.

Othmar PICKL

DAS GRENZVERTEIDIGUNGSSYSTEM GEGEN DIE TÜRKEN IN UNGARN

Nationale Unterschiede in Strategie und Taktik der Osmanen-Abwehr

Nach der katastrophalen Niederlage des ungarischen Heeres bei Mohac (1526) wurde die Türkenabwehr für rund 200 Jahre zur Hauptaufgabe der österreichischen Habsburger. Mit Nachdruck und durchaus zu Recht haben jedoch ungarische Historiker darauf verwiesen, daß *„die Hauptlast der Türkenkriege... nicht der deutsche Südosten, sondern in erster Linie die Bevölkerung des Kriegsschauplatzes, d.h. der ungarischen und kroatischen Landesteile getragen (hat).“* Geling es doch im Laufe der zweiten Hälfte des 16. Jhdts. etwa 50 bis 100 km v o r den Grenzen der österreichischen Erblände in Ungarn, Slawonien und Kroatien jenes Grenzverteidigungssystem aufzubauen, mit dessen Hilfe es in rund 150jährigen harten Kämpfen gelang, den Vorstoß des Islam gegen Mitteleuropa abzuwehren. Im gleichen Zeitraum haben die westeuropäischen Kolonialmächte hinter diesem von Ungarn, Kroaten und Deutschen gebildeten Schutzwall die Welt unter sich aufgeteilt.

Seit der Eroberung von Ofen/Buda durch die Türken im Jahre 1541 ergab sich eine Dreiteilung des Königreichs Ungarn: Der mittlere Teil Ungarns wurde als Paschalik Ofen eine türkische Provinz, der nördliche und westliche Teil des Landes fiel als „Königreich Ungarn“ an den Habsburger König Ferdinand I., und Siebenbürgen wurde ein türkisches Protektorat unter eigenen Fürsten. Damit begann – nach Géza Pálffy – die 2. Periode des ungarischen Grenzverteidigungssystems.¹

Dadurch ergab sich eine etwa 1200 km lange Grenze gegen die Türken. Ihr entlang ließen die Habsburger ab der Mitte des 16. Jhdts. unter maßgeblicher materieller und finanzieller Hilfe ihrer Erbländer ein neues Verteidigungssystem errichten. Dieses unterstand seit etwa 1570 der Kontrolle des Hofkriegsrates in Wien. Damit hatten die militärischen Führer der ungarischen Stände innerhalb von bloß zwei Generationen nach der Schlacht von Mohac (1526) die Kontrolle über die Verteidigung ihrer eigenen Grenzen verloren. Der Wiener Hofkriegsrat war jedoch weise genug, den ungarischen Ständen die Führung der lokalen Einheiten zu überlassen. Zugleich mußte er eine Lösung finden, die es ihm erlaubte, die kaiserliche Kontrolle über die Grenzverteidigung zu gewährleisten, ohne dabei die ungarischen Stände gänzlich auszuschalten. Es scheint dem österreichischen Historiker außerordentlich bemerkenswert, daß Géza Pálffy – im Gegensatz zu älteren ungarischen Historikern – die vom Wiener Hofkriegsrat gefundene Lösung als brilliant bezeichnet. Es handelt sich um eine dualistische Teilung der Macht zwischen dem kaiserlichen Staat und den ungarischen Ständen. In der Praxis bedeutete dies, daß es in jedem Landesteil zwei verschiedene Typen von militärischen Formationen gab, die entweder vom Hofkriegsrat in Wien im Namen der Zentralmacht oder durch die militärischen Vertreter der ungarischen Stände kommandiert wurden.

Die primäre Verantwortung für die Verteidigung der Grenzen unterstand dem obersten Kapitän der Grenz(verteidigung). Das Amt des Obersten Generalkapitäns der Grenze

(supremus capitaneus confiniorum) konnte sowohl mit einem Vertreter der benachbarten habsburgischen Länder als auch einem ungarischen Magnaten besetzt werden, und unterstand unmittelbar dem Hofkriegsrat. Hingegen konnten zu Generalkapitänen der einzelnen Distrikte lediglich gebürtige Ungarn bestellt werden. In beiden Fällen suchte der Hofkriegsrat aber sich die Kontrolle über das verliehene Territorium zu sichern.

Es ist geradezu logisch, daß sich innerhalb dieses dualistischen Systems, das durch kaiserliche Hauptburgen mit meist kaiserlichen Truppen einerseits und kleineren Festungen mit überwiegend ungarisch-kroatischen Besatzungen andererseits eine verschiedene Strategie bzw. Kampfweise ausbilden mußte.²

Die Verteidigung der langen Grenze gegen die Türken stützte sich hauptsächlich auf 90 bis 100 Festungen unterschiedlicher Größe und Ordnungen, denn in den Grenzgebieten wurde auch nach den Waffenstillständen oder Friedensschlüssen der Kleinkrieg, d.h. gegenseitige Überfälle und Raubzüge, praktisch ununterbrochen weitergeführt.

Die Habsburger suchten daher einen Grenzschutz zu schaffen, der die Verwüstungen des ständigen Kleinkrieges möglichst gering halten und andererseits den Aufmarsch der großen türkischen Heere durch den Verteidigungsgürtel verlangsamen sollte.³

Die ungarischen Militärgeschichtler u.a. Perjés und N.-Kiss betonen, daß es im 16. Jhdt. vor allem das Militär der Grenzfestungen, d.h. hauptsächlich ungarische, nur zum kleineren Teil deutsche bzw. kroatische Söldner waren, die im 16. Jhdt. – bis zum „langen Türkenkrieg“ von 1593–1606 – den Verteidigungsgürtel gegen die ständigen kleineren und größeren Vorstöße der Türken erfolgreich verteidigten. Alle diese Kämpfe wurden etwa 100 km v o r den österreichischen Erblanden ausgetragen und stellen die eigentliche historische Leistung Ungarns dar. Im übrigen bildete das Militär der Grenzfestungen in einer Stärke von etwa 8.000 bis 12.000 Mann im 16. Jhdt. das einzige stehende Heer des damaligen Habsburgerreiches.

Die Soldaten der Grenzburgen lebten in einer ganz besonderen Welt. Abgesondert und zurückgezogen bildeten sie innerhalb ihrer Festung eine für die Primärgruppen charakteristische Organisation aus. Weil sie unter dem Druck ständiger und drohender Gefahr mehr oder weniger auf sich selbst angewiesen waren, mußten sie deshalb auch die jeweils besten Verteidigungsmöglichkeiten spontan und selbständig entwickeln. Das bewirkte die Ausbildung eines „Esprit du corps“ sowie einer eigenen Ethik und Kriegsmoral. So bildete das Militär der Grenzfestungen gleichsam eine „Heldengemeinschaft“. Aus diesem pathetischen Lebensgefühl entstand das Gefühl, daß Ungarn die „Vormauer der Christenheit“ gegen den Halbmond sei.⁴ Dieses Gefühl verstehen wir innerösterreichischen Historiker übrigens nur zu gut. Fühlten sich doch die einzelnen habsburgischen Teilstaaten der i.ö. Ländergruppe, nämlich Steiermark, Krain und Kärnten im 16./17. Jhdt. durchaus zu Recht als „des Hl. Röm. Reiches Hofzaun“ gegen die Türken und vom Wiener Hof und dem Hl. Röm. Reich in ihrem Kampf vielfach nur unzureichend unterstützt bzw. in Stich gelassen. Andererseits erzwang sowohl im türkisch besetzten Ungarn als auch in den Grenzzonen die harte Realität des Alltags trotz aller religiös-ideologischer Gegensätze und der unerbittlichen Kämpfe schon im 16. Jhdt. immer wieder die *Z u s a m m e n a r b e i t* mit den Türken. Das galt besonders für den Bereich des blühenden Ochsenhandels, aus dem beide Seiten finanzielle Vorteile zogen.⁵ Kollaboration mit der Gegenseite war eben damals schon genauso wenig zu vermeiden wie im 20. Jhdt. fast aller europäischen Staaten mit den übermächtigen Diktaturen Hitlers bzw. Stalins.

Die Kriegstaktik der ungarischen Husaren bestand in schnellen Vorstößen und Beute-

zügen bis tief in das türkische Gebiet hinein, wobei man als Kriegsbeute nicht nur Sachgüter (Geld, Schmuck, Kleidungsstücke, Waffen), sondern auch Pferde, Vieh, Getreide und vor allem auch Gefangene (darunter Kinder, türkische Weiber, aber auch jüdische Kaufleute) einbrachte.⁶ Die Gefangenen konnten sich gegen hohes Lösegeld freikaufen.

Diese in der Grenzverteidigung gegen die Türken unentbehrliche leichte Kavallerie – d.h. die Husaren – machte den überwiegenden Teil des ungarischen Heeres aus. Für sie war das Kampferlebnis zugleich ein intensives Freudengefühl, weil ihre Kampfweise vor allem List, Geschicklichkeit und Initiative erforderte. Im Kampf der leichten Kavallerie hatte daher die individuelle Tüchtigkeit absoluten Vorrang vor der strengen Disziplin und den nach taktischen Regeln geführten Kampf der geschlossenen Massen regulärer Heere. Aus dieser Kampfesfreude entwickelte sich jene „heldenhafte“ Lebensanschauung der leichten Truppen⁷ die auch die meisten ungarischen Adligen auszeichnete. Zrínyi Miklós z.B. war 1664 überzeugt davon, daß die Taktik der leichten Truppen die einzig richtige und erfolgreiche im Kampf gegen die Türken sei. Diese kecke Selbstgefälligkeit und die Verachtung der regulären Kriegstaktik konnte sogar Franz Rakoczi noch am Beginn des 18. Jhds. seinen Unterführern kaum austreiben. Er schreibt darüber: *„Ihre Meinung über den Krieg war: Sich weit entfernt vom Feind aufhalten, überhaupt keine Wachen stellen, viel trinken und schlafen, nach langer Rast der Männer und Pferde auf drei- bis viertägige Streifzüge gehen, den Feind überraschen und verfolgen, wenn er flieht, doch retirieren, wenn er widersteht.“* Diese Taktik entsprach übrigens genau jener, welche die Ungarn schon im 10. Jhdt. angewandt und mit der sie ihre Siege so z.B. über den bayrischen Heerbann bei Preßburg (907) errungen hatten.

Diese Vorstellung vom Krieg war in der ganzen (ungarischen) Nation verbreitet. Der Adelsstand verachtete den Infanteriedienst. *„Nur der Hund geht zu Fuß, das Tier ist zum Tragen des Menschen geschaffen“* – war das Sprichwort der Zeit.

Diese grundverschiedene Kampfweise und Einstellung zum Kampf gegen die Türken seitens der Ungarn einerseits und der kaiserlichen bzw. österreichischen Truppen anderseits⁸ kann auch am Bau des Kastells Waitschavar bei Nagykanizsa im Jahr 1578 demonstriert werden.

Nachdem die Türken 1566 Szigetvar erobert hatten, konnten sie bis 1577 eine ganze Reihe kleiner Kastelle im Vorfeld der Hauptfestung Kanischa erobern, so z.B. die nördlich der Drau gelegenen Kastelle Babocsa, Berzencze und Segest. Damit war der Verteidigungsabschnitt zwischen dem Westende des Plattensees und der Drau, für den finanziell der Kaiser bzw. die niederösterreichischen Stände zuständig waren, weitgehend ungeschützt. Streifzüge der Türken bis in das Gebiet um Radkersburg, Feldbach und Fürstenfeld waren die Folge. Sowohl Erzherzog Karl II. von Innerösterreich als auch die steirischen Stände erkannten und betonten, daß angesichts dieser Situation zu befürchten sei, daß auch die innerösterreichischen Länder in die Gewalt der Türken fallen würden. Erzherzog Karl von Innerösterreich forderte daher 1578 die steirischen Stände auf, auch das Gebiet zwischen der Murmündung in die Drau und Kanischa durch Verhackle bzw. zwei neue Kastelle zu sichern. Die Arbeiten dazu wurden noch im Spätsommer 1578 in Angriff genommen. Bei dieser Gelegenheit zeigten sich einmal mehr die mentalitätsbedingten nationalen Unterschiede zwischen den Deutschen und Kroaten einerseits und den Ungarn in der militärischen Strategie und Taktik der Osmanenabwehr.⁹

Als auf Kosten Innerösterreichs und mit 1000 Untertanen der innerösterreichischen Grundherren im September/Oktober 1578 das Kastell Waitschawar errichtet wurde,

beschränkte sich die Unterstützung der ungarischen Magnaten Batthyany und Nadasdy auf die Beistellung von leichter Kavallerie zum Schutze der steirischen Schanzarbeiter vor Überfällen türkischer Truppen. Ansonsten erklärten die beiden ungarischen Magnaten: „*Wir sind nicht zum Holzhacken gekommen, wir wollen den Feind schlagen und Segesd zurückerobern*“. Dafür konnten sie am 18. September bei Ujudvar einen gefährlichen Angriff der türkischen Reiter, die im noch nicht verhackten und daher für die türkischen leichten Reiter günstigen Abschnitt nördlich Kanischa angriffen, erfolgreich zurückschlagen. Die für diesen Sommer aufgegebenen ungarischen Untertanen der beiden Magnaten beteiligten sich auch nicht an den Schanzarbeiten bei Waitschawar. Diese Art der Kriegsführung und der Stellungskrieg war eben überhaupt nicht Sache der Ungarn, denn sie liebten die offene Feldschlacht¹⁰. Andererseits waren die im Oktober 1578 in das halbfertige Kastell Waitschawar gelegten kroatischen Soldaten und 100 deutsche Knechte aus Kanizsa unter Hauptmann Herkovich durchaus bereit, die notwendigen Schanzarbeiten und sonstige Arbeiten zur Fertigstellung des Kastells zu leisten. Am 11. November 1578 wurden sowohl Waitschawar als auch das Kastell Keresztur nahe der Mur dem Grafen Zrínyi übergeben, der fortan vom Kaiser dafür besoldet wurde, die Verteidigung des Grenzabschnittes Weitschawas zu übernehmen.¹¹

Obwohl die Hauptfestung Kanischa wegen ihrer strategischen Bedeutung vor den Grenzen des Herzogtums Steiermark als „*Schlüssel Deutschlands*“ und „*hoher Trost der deutschen Nation*“ bezeichnet wurde, befand sie sich zu dieser Zeit noch immer in einem katastrophalen Zustand. Zwar hatte Erzherzog Karl II. bereits 1569 Geld und Arbeiter für den Bau der Feste Kanischa zur Verfügung gestellt, doch war der Zustand der Festung 1575 noch immer katastrophal. Von den 5 geplanten Basteien waren nur zwei als profilierte Erdwälle ohne Ziegelhohlbauten und auch sie nur „*zum vierten Theil*“ fertig, der Bau der übrigen drei Basteien war noch nicht einmal begonnen worden.¹²

1577 wurde dieser fragmentarische Festungsbau durch einen „*Tonnerstreich*“ (= Blitz) *zerrissen*“. Daher bewilligten die steirischen Stände 1578 einen Zuschuß von 3000 Gulden, um die Befestigungsarbeiten zu Kanischa „wieder in Schwung zu bringen“.

Daß der steirische Landesfürst und die steirischen Landstände sich 1578 zu diesen Maßnahmen entschlossen, mag wohl auch eine Reaktion auf die verzweifelte Hilferufe der Gebrüder Georg und Miklós Zrínyi an der Jahreswende 1577/1578 zurückzuführen sein. In deutsch und lateinisch geschriebenen Briefen hatten die Brüder von ihren Schlössern Eberau und Tschakathurn/Čakovec aus den steirischen Landesfürsten und die steirischen Landstände darauf aufmerksam gemacht, daß ihre zwischen Mur und Drau gelegene „*Murinsel*“ eine Vormauer gegen den blutgierigen Erbfeind der Christenheit sei und wenn diese ihre Bastion falle, dann müßten auch die Steiermark und die benachbarten Regionen unter die tyrannische Herrschaft der Türken fallen. Offenbar erkannten die steirischen Stände, daß es durchaus auch in ihrem Interesse sei, die Grafen Zrínyi zur Absicherung des ungarischen und damit bereits dem Kaiser zustehenden Grenzabschnittes zwischen Mur und Kanischa einzusetzen. Den Zrínyis ihrerseits mochte eine derartige Schaukelstellung zwischen der ungarischen Krone, dem innerösterreichischen Landesfürsten und dem Kaiser bzw. seinem Beauftragten für die „*ungarische Grenze nördlich der Mur*“ verlockend sein. Mußte doch eine derartige Position die Zrínyis über die Batthyany und Nadasdy hinausheben. Das geschah durch die Übertragung des Kommandos über den Waitschawarer Grenzabschnitt an Miklós Zrínyi dann

ja auch tatsächlich.

Die verschiedene Einstellung der Ungarn und der Deutschen im Kampf gegen die Türken zeigte sich im Sommer zur Zeit des Baues des Kastells Waitschawar und der „Verhackung“ der umliegenden Gebiete vor allem darin, daß Zrínyi und Batthyány Erzherzog Karl von Innerösterreich dazu bewegen wollten, sie bei der geplanten Rückeroberung von Babocsa zu unterstützen, was der innerösterreichische Landesfürst jedoch ablehnte. Er wollte die Truppen der beiden Magnaten bloß zur Absicherung der Arbeiten an der Verhackung der kanischen Pässe eingesetzt wissen.

Während der ungarische Adel gegenüber den Türken jene oben gezeigte „heldenhafte“ Kampfesfreude zeigte, klagten die steirischen Landstände um 1580, daß heranreifende junge Adelsgeneration ihr Lebtage lang noch keinen Feind gesehen und keine Lust zum Kriegführen habe. Vielmehr neigten viele junge Adelige zu weiblicher Hoffart mit prunkvollen Kleidern, zu Wollust, Fressen, Saufen u.dgl. Untugenden. Der junge Adel sollte die edle Zeit seiner Jugend vielmehr dazu verwenden, sich für den Kampf zu üben und auf den Kampf gegen den Erbfeind begierig zu werden.

Franz Otto Roth interpretiert dieses harte Urteil, daß dem protestantischen innerösterreichischen Adel Kampf und Gefahr eben nach wie vor als unerläßliche Lebensschule des jungen Mannes erschien, so wie man schon im Mittelalter die Aufgabe des christlichen Adels immer gesehen hatte.¹³

Diese „Lust zum Krieg“ war bei den ungarischen Adeligen und ihrer leichten Reiterei zweifellos gegeben, allerdings entsprach die strenge Disziplin der deutschen Truppen so ganz und gar nicht der magyarischen Mentalität. Das zeigte sich z.B. als dem Grafen Zrínyi im März 1579 bewilligt wurde, auf österreichische Unkosten weitere 100 Husaren für Waitschawar aufzunehmen, denen – wenn sie es wollten – das deutsche Reiterrecht schriftlich ausgefolgt werden konnte. Dabei wurde allerdings mit Nachdruck betont, daß ihre Bezahlung nur dann erfolge, wenn o h n e Unterlaß auf d e m Ort verbleibe, zu dem er kommandiert war. Der echte Ungar – so Franz Otto Roth – war eben ein kühner Draufgänger, aber er war kein qualifizierter stationärer Typ, kein Festungsbesatzungssoldat.¹⁴

Das schloß allerdings in aussichtsloser Lage die tapferste Verteidigung von Festungen nicht aus, wie das Miklós Zrínyis Vorfahre anläßlich der Eroberung von Szigetvár 1566 bewiesen hatte. Franz Otto Roth meinte dazu, daß der aristokratischen Gesinnung der Magyaren falls dies notwendig war auch ein entsprechend stilvoller Untergang entsprach. Damit konnte eine *„vielleicht versäumte Haltung im Leben durch umso mehr Haltung angesichts des sicheren Todes kompensiert werden“*. Denn ein Herr *„kapituliert nicht, um weiterhin vegetieren zu dürfen“*. Diese Haltung wurde eben vom magyarischen Adel, und zwar von den Magnaten bis herab zu den kleinen geadelten Bauern weitgehend eingenommen.¹⁵

Daß diese Haltung keineswegs auch für die einfachen ungarischen Soldaten (*„Knechte“*) galt, sei am Beispiel der Kapitulation von Babocsa und der Hauptfestung Kanischa im Herbst 1600 gezeigt.

Schon im Frühsommer 1600 wurde vermutet, daß die türkische Hauptmacht in diesem Jahr vor die Festung Kanischa ziehen würde. Die Festung befand sich in einem bemitleidenswerten Zustand und die Besatzung hatte seit 4 Monaten keinen Sold mehr bekommen, sodaß sie die umliegenden Dörfer plünderte. Dem Kommandanten Paradeiser bzw. seinem nach Wien entsandten Hauptmann Rudolf Haiden gelang es nach langwierigen Verhandlungen bis

Juni endlich, die vier ausstehenden Monatsbesoldungen für die Besatzung zu erlangen. Es mangelte nicht nur in der Festung, sondern an der ganzen kanisischen Grenze an Proviant und Munition.¹⁶ Zu diesem Zeitpunkt trafen bereits die ersten Nachrichten über das Vorrücken des Feindes ein, sodaß der Festungskommandant Paradeiser bereits am 30. Juni von einer „*bevorstehenden Belagerung*“ der Festung sprach. Trotz aller Bemühungen war es jedoch nicht möglich, den benötigten Proviant und die benötigte Munition für die Festung zu erlangen. Ab 1. September belagerte der Wesir Chiaya mit 25.000 Mann das kleine Kastell Babocsa, das eine Besatzung von bloß 350 ungarischen und deutschen Knechten aufwies. An Proviant waren am Beginn der Belagerung nur noch vier Faß Mehl vorhanden.¹⁷ Georg Graf Zrínyi schrieb Erzherzog Ferdinand bereits am 3. September, man werde Babocsa nicht halten können und sollte deshalb trachten, wenigstens Kanischa nicht zu verlieren. Das sei aber nur möglich, wenn raschest Proviant, Schanzzeug und Truppen in diese äußerst schlecht versehene Festung Kanischa gebracht würden.

Tatsächlich kapitulierte Babocsa, als die Türken von zwei Seiten gegen das Kastell vorrückten, schon am 4. September. Obwohl der Kommandant (Vegh Georg) die Lage der Festung als unhaltbar bezeichnet habe, hätten die deutschen Knechte sich für den Kampf entschieden, während die ungarischen Knechte sich zur Kapitulation überreden ließen. Daraufhin übergab die Besatzung, die durch die türkische Beschießung nur zwei Tode zu beklagen hatte, die Festung den Türken und zog am 5. September mit fliegenden Fahnen ab. Die vorschnelle Übergabe Babocsas verhinderte die so dringend notwendige Versorgung der Festung Kanischa.¹⁸

Am 8. September 1600 erschien am frühen Morgen die Vorhut des türkischen Heeres unter dem Befehl des Wesir Chiaya mit mehreren tausend Mann vor der Festung Kanischa. Diese war weder mit einem von Wien zugesagten Regiment, noch durch ein Fähnlein deutscher Knechte verstärkt worden, das Herberstein in die Festung legen sollte. Die deutschen Knechte hatten sich nämlich geweigert, in diese so schlecht verwahrte Festung zu gehen, in der es an Schanzzeug, Proviant und Munition mangle. Wenn Kanischa aus diesen Gründen an die Türken fiel, würden sie nicht nur Leib und Leben verlieren, das sie zwar geringschätzten, sondern vor allem ihre Ehre und man würde sie für den Verlust der Festung verantwortlich machen.¹⁹

Wie die Ereignisse der folgenden Wochen zeigten, hatten die erfahrenen Soldaten die militärische Situation vollkommen richtig eingeschätzt. Am 9. September kam die türkische Hauptmacht unter dem Kommando des Wesirs Ibrahim Pascha mit etwa 100.000 Mann vor Kanischa an; Herberstein schätzte die Stärke der kämpfenden türkischen Truppen allerdings bloß auf 40.000 Mann. Auch dies war jedoch eine gewaltige Übermacht, denn am 18. September, d.h. 10 Tage nach Beginn der Belagerung, betrug die Stärke der Festungsbesatzung bloß etwa 900 Mann, darunter 115 ungarische Heiducken, etwa 60 Husaren und eine nicht näher angegebene Zahl von deutschen Arkebusieren.²⁰

Da man eine rechtzeitige Verstärkung der Festungsbesatzung versäumt hatte, bemühte man sich nun zur Verstärkung der vor der Festung stehenden, aber viel zu schwachen Truppen der Grafen Zrínyi und Siegmund von Herbersteins, ein Entsatzheer heranzuführen. Dieses stand unter dem Kommando des Herzogs von Mercœur und umfaßte die Truppen der Magnaten Nadasdy, Batthyany und weitere kaiserliche Kontingente. So wurden z.B. das Regiment Kollonitsch, das Regiment Graf von Thurn und das Regiment des Grafen von Hohenlohe herangeführt. Dieses Entsatzheer erreichte allerdings erst am 25. September

Zalaegerszeg. Die Gesamtstärke des Entsatzheeres ohne die ungarischen und anderen Hilfskontingente betrug 17.000 Mann, darunter 3.000 zu Pferd, Ihnen standen mindestens 40.000 Türken gegenüber.²¹

Zu diesem Zeitpunkt beschossen die Türken nach 15tägiger Belagerung die Festung Kanischa bereits aus 9 Schanzen und am 25. September um 7.00 Uhr früh erfolgte der erste türkische Generalsturm gegen die Festung Kanischa von drei Seiten, der aber glücklich abgewehrt werden konnte. In der folgenden Nacht explodierten in der Festung durch Unvorsichtigkeit des Zeugwarts 70 Zentner Pulver, was zu einer furchterlichen Explosion führte, die ein Drittel des Schlosses zerstörte und etwa 150 Mann verschüttete. In den folgenden Tagen wurde die Festung von der türkischen Artillerie schwer beschossen, doch hoffte die Besatzung auf das Heranrücken des Entsatzheeres, das am 3. Oktober in Letenye an der Drau (das ist ca. 18 km von Kanischa entfernt) eintraf und vom 6. bis 7. Oktober gegen das Lager der türkischen Belagerungsarmee vorrückte. In schweren Gefechten erlitten die Türken am 7. und 8. Oktober zwar hohe Verluste, doch gelang kein entscheidender Erfolg. Als in der Nacht auf den 9. Oktober 3000 Mann des ungarischen, kroatischen und windischen Landvolkes desertierte und der Proviantmangel dazu führte, daß bereits viele Soldaten an Entkräftung starben, forderten die Obersten von Herzog Mercoeur den Abzug der Armee, damit diese nicht den Türken gleichsam auf die Schlachtbank geliefert werde. Durch einen inzwischen eingetroffenen Versorgungskonvoi mit 300 Wagen Brot und 80 Wagen Hafer konnte jedoch nur etwa die Hälfte der Mannschaft und der Pferde versorgt werden. Daher entschloß man sich am 10. Oktober zum Rückzug, der in harten Kämpfen gegen die nachstoßenden Türken immerhin erfolgreich durchgeführt werden konnte. Als sich die Armee am 16. Oktober auf der Murinsel (Muraköz) sammelte, hatte sie nur mehr die halbe Stärke (d.h. etwa 9.000 Mann). Der Entsatzversuch, der schon von allem Anfang an unter einem denkbar ungünstigen Stern gestanden hatte, war damit – vor allem wegen des Mangels an Proviant – endgültig gescheitert.²² Dem Herzog Mercoeur als Oberkommandierenden des Entsatzheeres war durchaus klar, daß damit wohl auch die Festung Kanischa verloren sein mußte.

In der Festung selbst hatte man am 15. Oktober nur mehr 25 Zentner Pulver und angesichts des heftigen Beschusses und der forcierten Schanzarbeiten erklärten am 20. Oktober abends die ungarischen Truppen erstmals, sie könnten wegen des unaufhörlichen Beschusses die äußersten Bollwerke nicht mehr halten, begaben sich aber auf die Ermahnungen Paradeisers dennoch nocheinmal auf ihre Posten zurück.

Paradeiser versuchte durch seinen ungarischen Diener Janusch Diak Herberstein über die Lage in der Festung zu informieren. Diak wurde jedoch von den Türken gefangen und am 19. Oktober gezwungen, von den Belagerungsschanzen aus die Besatzung zur Übergabe zu überreden. Diese Übergabeaufforderung sei jedoch abgewiesen worden. Als man am 21. Oktober – offenbar wegen Mangels an Pulver – ein Schießverbot erließ, das nur bei äußerster Gefahr übertreten werden durfte, wurden die ersten Forderungen nach Kapitulation laut, denn auch die Befehlshaber zweifelten daran, daß die Festung noch länger gehalten werden könne. Als die Gefahr bestand, daß der Türke jeden Augenblick über den schon eingeebneten Graben setzen könnte, forderte „*ein Schwall ungarischen und deutschen Kriegsvolks*“ unter ihrem Anführer Peter Chey den Kommandanten Paradeiser auf, die Festung „*Kanischa den Türken auf Treu und Glauben zu übergeben*“. Die deutschen Knechte erklärten dazu „*was den Ungarn billig sei, wäre ihnen auch recht*“. Dennoch habe Paradeiser auch jetzt einer Übergabe noch

nicht zugestimmt. Dennoch erfolgte anscheinend ohne ausdrückliche Zustimmung Paradeisers und nach dessen Aussage aufgrund der Meuterei der Besatzung am 22. Oktober die Übergabe der Festung an die Türken. Diese erlaubten der Besatzung nach 44tägiger Belagerung den freien Abzug mit Waffen, 100 Fuhrwerken und fliegenden Fahnen. Am 27. Oktober rechtfertigte sich Paradeiser von Radkersburg aus in einem Schreiben an Erzherzog Matthias, dem späteren König, damit, daß eine Rebellion der gemeinen ungarischen und deutschen Knechte die Übergabe erzwungen hätte.²³

Paradeiser und den führenden Befehlshabern wurde ein tendenziöser Prozeß gemacht, dem offenbar die von katholischer Seite verbreitete Beschuldigung zugrundelag, Paradeiser habe als Protestant bewußt Verrat begangen. Den Rechtfertigungen Paradeisers in diesem Prozeß ist zu entnehmen, daß er tatsächlich beim Abzug der Besatzung die Ochsen von zwei Wagen aus-spannen ließ, auf denen verwundete und kranke Knechte mitgenommen werden sollten, um die Zugtiere für seine eigenen Fahrzeuge verwenden zu lassen. Auch durch das herzerweichende Schreien und Weinen der im Stich Gelassenen habe er sich davon nicht abhalten lassen, und die Verwundeten damit der türkischen Gefangenschaft und Willkür ausgeliefert.²⁴

Zwar steht fest, daß Paradeiser mit einer so geringen Besatzung und zu wenig Munition die schlecht verwahrte Festung Kanischa gegen den türkischen Großangriff nicht hätte halten können. Seine Verurteilung und schließliche Hinrichtung am 19. Oktober 1601 scheint uns jedoch durch das Zurücklassen der Verwundeten nicht nur verständlich, sondern auch gerechtfertigt, wenngleich der Prozeß gegen ihn nicht korrekt geführt worden sein dürfte.

Durch die Kapitulation Kanischas war die Steiermark nunmehr so gefährdet, daß Erzherzog Ferdinand im Jahre 1601 die zur Rückgewinnung Kanischas herangeführten Truppen persönlich ins Feld führte. Er verpflichtete dadurch nämlich den Adel zum „persönlichen Zuzug“. Die versuchte Rückeroberung Kanischas durch das ca. 27.000 Mann starke christliche Heer scheiterte etwa zum Zeitpunkt der Hinrichtung Paradeisers. Mitte November 1601 mußte das christliche Heer unter Verlust aller Geschütze, 14.000 Gewehre und sogar des Zeltes des Erzherzogs abziehen. Sein Silbergeschirr und seine Kutschen fielen ebenso in die Hände der Türken wie tausende Verwundete und Kranke. Diese wurden nun unter dem Kommando des Erzherzogs ebenso zurückgelassen wie dies Paradeiser ein Jahr zuvor getan und dafür mit dem Leben gebüßt hatte. Die Zeitgenossen empfanden die erlittene Schlappe als eine der schwersten Niederlagen der Christenheit.²⁵

Wenn wir einen Vergleich zwischen der heldenhaften Verteidigung der Festung Szegedvar im Jahre 1566 unter der Führung von Miklós Zrínyi und den Kapitulationen von Babocsa und Kanischa im Jahre 1600 anstellen, ist meines Erachtens folgendes zu beachten: Während des gerade im Gange befindlichen „langen Türkenkrieges“ von 1593 bis 1606, war 1594 bereits die Festung Raab/Győr durch freien Abzug der kaiserlichen Besatzung an die Türken gefallen. Die Besatzung von Kanischa hatte also 1600 zwischen sinnlosem Ausharren bis zum Ende oder der Kapitulation unter den günstigen Bedingungen des freien Abzugs zu wählen. Für die schlecht besoldete Besatzung der Festung Kanischa, die sich schon v o r der Belagerung vom Wiener Hofkriegsrat verraten gefühlt haben mußte, weil dieser ihnen den Sold monatelang schuldig geblieben war, war die Entscheidung offensichtlich nicht schwer. Sie entschieden sich für das Leben.

Durch den 15jährigen Krieg waren die Finanzen der Habsburger erschöpft worden, weshalb der Sold und auch die Zahl der Grenzwächter drastisch verringert werden mußte, wodurch das Verteidigungssystem erheblich geschwächt wurde.²⁶

Auch vom ungarischen Adel wurde die Grenzverteidigung seit dem Bocskai-Aufstand (1605/1606) – und dies nach dem Urteil ungarischer Historiker (Salamon) – vernachlässigt. Von 1609–1647 wälzte der ungarische Adel die Kosten der Landesverteidigung vollständig auf die Bauern ab und entzog sich auch der Verpflichtung zur Stellung stehender Truppen in den Grenzfestungen. Da auch der Kaiser während und als Folge des 30jährigen Krieges die Besatzungen nicht in voller Stärke erhalten und voll bezahlen konnte, wurden die Husaren und Hajducken der Grenzfestungen zur Plage der Umgebung und Schrecken der Bauern. 1641 sollten in den sechs Grenzabschnitten 5.300 Husaren und 16.900 Hajducken stehen; davon rund 70% Ungarn, 14% Deutsche und 16% Kroaten, doch diese Soll – Stärke existierte bloß auf dem Papier, die Ist – Stärke betrug höchstens 1/3 und selbst diese Truppen wurden nur ungenügend besoldet und verproviantisiert.²⁷

Die Mängel der ungarischen Landesverteidigung mußten daher durch die Heranziehung von nicht-ungarischen Truppen aus den Regimentern des kaiserlichen Heeres ausgeglichen werden. 1662 lagen etwa 18.000 Mann kaiserlicher Truppen in den Grenzfestungen des Restkönigreiches. Diese fremden, überwiegend deutschsprechenden Truppen verübten natürlich auch Gewalttätigkeiten und räuberische Streifzüge, doch diese wurden natürlich viel schärfer verurteilt als die Untaten der eigenen Soldateska.²⁸ Das bewirkte nun einen „*Deutschenhaß*“, der gleichsam den ungarischen „*Türkenhaß*“ des 16. Jdhts. ablöste. Auf ungarischer Seite verwies man darauf, daß die dauernde Anwesenheit dieser fremden Truppen gegen die Rechte und Privilegien Ungarns verstoße. Befürchtete man doch nicht unberechtigt, daß die Habsburger mit ihrer Hilfe den Absolutismus und die katholische Gegenrestauration durchführen wollte. So stand sich der formale Rechtsstandpunkt der Magyarn und die militärische Notwendigkeit diametral gegenüber.²⁹

Ab 1661 standen sich im kaiserlichen Feldherren Montecuccoli und dem Grafen Nicolaus Zrinyi zwei Männer gegenüber, die völlig gegensätzliche Auffassungen über die Art und Weise der Kriegführung gegen die Türken vertraten. Montecuccoli war als Methodiker des Krieges zugleich ein Meister der Kriegskunst. Er suchte den Feind lieber auszumanövrieren, als auf den zweifelhaften Ausgang einer Feldschlacht zu setzen. Der kühne und impulsive Zrinyi hingegen war für seine überraschenden Streifzüge weit ins türkische Gebiet hinein berühmt. Das aber entsprach in keinsten Weise der streng methodischen Strategie und Taktik Montecuccolis, der erkannte, daß das türkische Hauptheer nur von einer strategisch geführten Armee besiegt werden kann.

Die ungarischen und kaiserlichen Truppen im Türkenjahr 1663/64

Am Beispiel dieses Feldzuges von 1664 kann die grundverschiedene Einstellung zum Kampf und ebenso verschiedene Kampfesweise gegen die Türken der Ungarn einerseits und der kaiserlichen bzw. österreichischen Truppen andererseits aufgezeigt werden. Für den Feldzug des Jahres 1664 hatte man das kaiserliche Heer immerhin auf eine Stärke von 36.000 Mann zu Fuß und 15.000 schwere und leichte Reiter gebracht. Die Hauptarmee sollte nach dem Plan von General Montecuccoli entlang der Donau vorstoßen und die Festung Gran erobern.

Der Banus von Kroatien, Graf Niclas Zrínyi, setzte jedoch seinen Plan durch, schon Ende Jänner 1664 einen Winterstreifzug bis Fünfkirchen/Pecs und 60 km weiter zur „langen Brücke“ bei Esseg/Osijek zu unternehmen. Dazu wurden ihm Rheinbundtruppen unter Graf Hohenlohe (6.000 Mann zu Fuß und 1.100 Reiter) zugewiesen. Diese Truppen mußte Montecuccoli von der Hauptarmee an der Donau abgeben. Vom 20. Jänner bis 5. Februar 1664 unternahm Graf Zrínyi mit ca. 19.000 Mann seinen großen Steifzug. Er eroberte die Kastelle Bersencze, Babocsa und Barcs zurück und besetzte schließlich am 28. Jänner die Vorstädte und am 29. Jänner 1664 die Stadt Fünfkirchen/Pecs, die 150 km Luftlinie von Cakovec entfernt liegt. Die türkische Besatzung aber konnte sich in der Festung halten. Nicht zuletzt hatte der eroberte Wein verhindert, daß man die Zitadelle von Fünfkirchen nicht im ersten Ansturm erobern konnte. Während das Fußvolk die Zitadelle einschloß, zog Graf Zrínyi gegen Osijek, um die berühmte „lange Brücke“ zu zerstören. Diese hatte eine Länge von 7 km und galt als der zweitwichtigste strategische Punkt in Ungarn nach Ofen/Buda. Sämtliche türkische Großangriffe gegen Mitteleuropa wurden von 1526–1683 über diese Brücke vorgetragen. Zrínyi zerstörte die Brücke durch Brand, doch konnte sie von den Türken innerhalb kürzester Zeit wieder aufgebaut werden. Jedenfalls konnte der Großvesir Köpröli schon im Mai 1664 mit dem türkischen Hauptheer darüber vorrücken.

Sowohl auf dem Hin- als auch auf dem Rückzug wurden von Zrínyi 500 bis 800 Dörfer niedergebrannt. Darüberhinaus hatte man 12.000 Stück Vieh aus den niedergebrannten Dörfern weggeführt.

In Flugblättern wurde dieser Streifzug als einmaliger Erfolg der christlichen Seite gerühmt und auch die Reichsstände waren fasziniert von der Leichtigkeit, mit welcher der edle und abenteuerliche Ritter Zrínyi so reiche Beute machen konnte. Montecuccoli verurteilte hingegen den Streifzug Zrínyi vor allem deshalb, weil die meisten Bauern in den verwüsteten Gebieten Christen waren und ihnen die Brandschatzung und Plünderung mehr schadete als den Türken.

Nach diesem Erfolg schien die Rückeroberung der Feste Kanischa ein bloßer Spaziergang zu sein. Vor allem glaubten die Reichsstände zu Regensburg, daß ein greifbarer Erfolg nicht so sehr durch die Hauptarmee an der Donau, sondern viel eher am Südflügel bei Zrínyi errungen werden könne. Dadurch verlagerte sich das Schwergewicht des Kriegsgeschehens nunmehr an die Donau bzw. an die Mürz in diesen Fluß.

Durch Zrínyis Steifzug war die ursprüngliche Feldzugsplanung an der Donau über den Haufen geworfen worden und jene Summen und Truppen verloren, die nun der Hauptarmee fehlten. Denn die Reichstruppen Hohenlohes waren durch den Steifzug Zrínyis auf die Hälfte reduziert. Auch die von Zrínyi geforderte und von den Reichsständen unterstützte Belagerung der Festung Kanischa scheiterte schließlich, weil der Großvesir die nur teilweise zerstörte „lange Brücke“ aufgebaut hatte und mit dem Hauptheer heranrückte. In der Folge geriet das Korps des Grafen Zrínyi an der Mürz in eine äußerst gefährliche Situation, als er das von ihm errichtete und bloß durch Pallisaden geschützte Kastell Neu-Serinwar verteidigen wollte. Die Lage wurde so kritisch, daß der Kaiser Feldmarschall Montecuccoli an die Mürz schickte, um hier eine Katastrophe zu verhindern. Als Montecuccoli einen Angriff gegen das türkische Hauptheer über die Mürz hinweg durchaus zurecht nicht riskierte, und die unbedeutende Feste Serinwar fiel, verließ Zrínyi mit seinen Truppen grollend das Heer. Von seiner Burg Tschakathurn versandte er Klageschreiben über Montecuccoli in alle Welt. Dabei hatte

Montecuccoli am Südflügel eine militärische Katastrophe verhindert.

Es war dann gleichfalls Montecuccolis Feldherrnkunst und sein militärischer Verdienst, daß die kaiserliche Armee den Wettlauf zur Raab gegen die Türken gewann und schließlich bei Mogersdorf am 1. August 1664 den berühmten Sieg über den türkischen Großvesir Köpröli erringen konnte.³⁰ Die leichte Reiterei der Magnaten Nadasdy und Batthyany hatten zwar die Türken am 26. und 27. Juli daran gehindert, über die Raab zu kommen, doch an der Entscheidungsschlacht von Mogersdorf/St. Gotthard am 1. August 1664 nahm das Korps Nadasdy, das raababwärts am linken Flügel ganz in der Nähe stand, *n i c h t* teil. Der General-Quartiermeister der Reichskaiserarmee, Johann von Stauffenberg, bemerkte das in seinem Schlachtbericht sehr verärgert und bedauerte auch, daß das Königreich Ungarn nicht einmal ein Korps von 5.000 Mann auch nur ein Monat lang im Feld halten könne. Gegen das türkische Hauptheer waren aber Erfolge nur durch ein reguläres und nach den Regeln der Kriegskunst geführtes Heer zu erzielen. Stauffenberg berichtet andererseits auch über das tief eingewurzelte Mißtrauen der Ungarn gegenüber den Deutschen und umgekehrt. Hätten doch die deutschen Truppen an vielen Orten nicht besser gehaust als die Türken und Tataren, *„außer, daß sie die Leute nicht so niedersäbelten und gefangen hinwegführten“*.³¹

Es waren eben der nationale und vom Wiener Hof zweifellos unverstandene Freiheitsdrang der Ungarn einerseits sowie die absolutistische und konfessionelle Strenge des Wiener Hofes andererseits, was neben den Ausschreitungen der Festungsbesatzungen nun den „Deutschenhaß“ schürte, der im 17. Jh. den „Türkenhaß“ abgelöst hatte.

Als der Friedensschluß von Vasvar/Eisenburg (1664) so erfolgte, als ob der Sieg von Mogersdorf gar nicht errungen worden wäre, vertraten viele Ungarn die Ansicht, daß die Autonomie Ungarns unter der Oberherrschaft der Türken leichter zu erreichen sei als unter den Habsburgern.

Für den so unbefriedigenden Frieden von Vasvar/Eisenburg war jedoch außer der Erschöpfung der Erblände sowie dem schlimmen Zustand des Heeres nach dem Feldzug von 1663/64 und dem Mißtrauen Wiens gegenüber den Ungarn vor allem maßgebend, daß sich der Kaiser in Hinblick auf eine bevorstehende Auseinandersetzung mit den Franzosen im Osten Ruhe verschaffen mußte. Für diesen Aspekt der Reichspolitik des Kaisers hatte man in Ungarn natürlich kein Verständnis.

Daß der Friedensschluß von Vasvar/Eisenburg in Ungarn entschieden abgelehnt wurde, ist absolut verständlich, daß man auf ungarischer Seite hingegen *n i c h t* erkannte, daß Ungarn auch 1664 *n u r d u r c h f r e m d e T r u p p e n* gerettet worden war, ist hingegen ebenso unverständlich. Es kam in der Folge sogar zu jenen Verhandlungen der Ungarn mit Frankreich, in deren Verlauf Katharina Zrínyi Ludwig XIV. die Krone Ungarns anbot und zur Adelsverschwörung. Daß Kaiser Leopold I. nach der Niederschlagung des Aufstandes in Ungarn den Absolutismus einführen wollte, bewirkte geradezu zwangsläufig den Kuruzzenaufstand vom August 1672.³² Die Führung der aufständischen Kuruzzen übernahmen im August 1678 Emmerich Thököly. Nun sah sich Kaiser Leopold I. 1681 auf dem Reichstag von Ödenburg zu seinen Zugeständnissen gezwungen, die in staats- und verfassungsrechtlicher Hinsicht einen vollen Rückzug der Krone bzw. des Kaisers bedeutete. Der absolutistische Vorstoß der Habsburger wurde damit feierlich abgetan, doch wurden die Ergebnisse des Reichstages von 1681 durch den großen Türkenkrieg von 1683 rasch überholt.

Im Türkenjahr 1683 stellte sich Thököly offen auf die Seite der Türken und selbst

kaisertreue Magnaten wie Batthiany mußten den siegreichen Türken huldigen.

Nach dem Sieg vor Wien am 12. Sept. 1683 und der Rückeroberung von Gran gewährte man im Jänner 1684 in Ungarn allen jenen Amnestie, die sich zur Huldigung einstellten. Es waren 14 Magnaten, 17 Komitate und 12 Städte. Die Herrschaft Thökölys beschränkte sich in der Folge nur mehr auf das mittlere und östliche Oberungarn. Nachdem Thököly 1684 zweimal von General Graf Schulz geschlagen und im Oktober 1685 von den Türken gefangen genommen worden war, huldigten die Kuruzzen in einer Stärke von rund 17.000 Mann den Kaiser. Die älteren Kuruzzenführer erkannten nun, daß sie auf der Seite des Kaisers den Kampf gegen den gemeinsamen Feind, nämlich die Türken, führen mußten.

In den ersten Jahren der Rückeroberung ab 1684 spielten die ungarischen Truppen, etwa jene des Palatins Esterhazy bzw. auch Batthianys im Vergleich zu den kaiserlichen Truppen zweifellos nur eine untergeordnete Rolle. Die Wiener Regierung beschloß daher bereits 1684, daß die neuerobernten Gebiete dem Kaiser bzw. König gemäß Kriebsrecht gehören sollten, weil eine vertragsmäßige Abtretung seitens der Türken noch nicht erfolgt war. Das zeigte klar die Absicht des kaiserlichen Hofes, die wiedereroberten Gebiete als „Neoacquisita“, d.h. als freies Eigentum des kaiserlichen Siegers und nach dessen Belieben zu verwalten und einzurichten. Dabei wollte der Herrscher nicht mehr an die alten Gesetze und die ungarischen Stände gebunden sein.³³ In die neuerobernten Gebiete wurden Hofkammerbeamte als Kriegskommissare entsandt, welche die eroberten Gebiete im Namen des siegreichen Kaisers bzw. Königs verwalten sollten. Zu ihren wichtigsten und zugleich schwierigsten Aufgaben gehörte es, die einheimische Bevölkerung nach Möglichkeit vor den Übergriffen der „Soldateska“ zu schützen. Sie sollten verhindern, daß auch noch die letzten Bauern vertrieben würden und hatten den Auftrag, womöglich neue Siedler in die durch den Krieg entvölkerten Gebiete zu locken.³⁴

Die Wiedereroberung von Buda/Ofen (2. Sept. 1686) und der Schutzvertrag mit Siebenbürgen (28. Juni 1686) stärkten die Stellung König Leopolds I. erheblich und hätten ihm auch die Sympathien der ungarischen Protestanten im großen Umfang gesichert, wenn nicht der kaiserliche Oberbefehlshaber in Oberungarn, Graf Antonio Caraffa durch das Blutgericht von Eperies (März bis Mai 1687) zusammen mit den konfessionellen Verfolgungen der Protestanten und den absolutistischen Maßnahmen des Wiener Hofes die einmalige Chance verspielt hätte, nach den militärischen Erfolgen gegen die Türken auch ein vertrauensvolles Verhältnis zwischen dem ungarischen Volk und dem Wiener Hof aufzubauen.

Am Preßburger Reichstag Ende 1687 verzichteten die ungarischen Stände zwar auf das Widerstandsrecht und ebenso wurde das Erbrecht des Hauses Habsburg auf die ungarische Krone anerkannt. Dennoch blieben die Fundamente der ungarischen Verfassung erhalten, wie z.B. die grundsätzliche Anerkennung ständischer Mitwirkung und der Einfluß des Adels in den Komitaten, dem dort ein unbeschränktes Betätigungsfeld belassen wurde.

Vom Wiener Hof wurde 1689 unter der Leitung des Kardinals Kollonitsch unter Berücksichtigung des absolutistischen Herrschaftsanspruches Leopolds I. aber doch auch beeinflusst von den modernen Ideen des Naturrechtes das sogenannte *„Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn“* ausgearbeitet. Die fortschrittlichen Bestimmungen des Einrichtungswerkes haben zweifellos viel zum Wiederaufbau des Landes und zur Neuregelung des sozialen- und wirtschaftlichen Lebens beigetragen. Seine modern-zentralistische, antiständische und streng katholische Tendenz stieß aber auf den vehementen Widerstand der auf ihre Unabhängigkeit, ständische Freiheit, nationale Eigenart und vor allem auch auf Religionsfreiheit bedachten

Magyarn.³⁵ Das Einrichtungswerk mißachtete nämlich vor allem die nationalen und religiösen Inponderabilien des ungarischen Lebens. Die Bestimmungen über die Wiederbevölkerung der verödeten Landstriche bevorzugte vor allem das deutsche Element unter den bauerlichen Siedlern deshalb, „... damit das Königreich oder wenigstens ein großer Teil dessen nach und nach germanisiert werde, das hungarländische, zu Revolutionen und Unruhen geneigte Geblüt mit dem Deutschen temperiert und mithin zu beständiger Treu und Lieb ihres natürlichen Erbkönigs aufgerichtet werden möchte,“ so wurde das natürlich von den Ungarn zu Recht als Anmaßung und Hohn empfunden.³⁶

Der Krieg gegen die Türken belastete durch drückende militärische Steuereintreibungen und gesteigerte Lasten die ungarische Bevölkerung weiterhin schwer. Dabei ist allerdings zu bedenken, daß der Kaiser nun einen *Zweifrontenkrieg* – auch gegen Ludwig XIV. zu führen hatte, weil der „*Allerchristlichste König*“ Ludwig XIV. unmittelbar nach der Rückeroberung Belgrads im September 1688 seinen „Mordbrennerkrieg“ gegen die Pfalz eröffnet hatte.

Belgrad ging im Oktober 1690 wieder verloren, doch bei Slankamen gegenüber der Theiß-mündung errang Markgraf Ludwig von Baden im August 1691 in einer der blutigsten Schlachten des Türkenkrieges einen großen Sieg über die Osmanen. Nach seinem Abgang an den Rhein gab es allerdings wieder militärische Niederlagen und Aufstände der durch die hohe Besteuerung verbitterten Bauern im Gebiet um Tokay.

Erst als Prinz Eugen von Savoyem das Kommando über die kaiserlichen Truppen übernahm und 1697 bei Zenta einen entscheidenden Sieg über die Türken errang, mußte die Pforte 1699 im Frieden von Karlowitz Siebenbürgen, Ungarn (mit Ausnahme des Temesvarer Banats) Kroatien und ganz Slawonien an den Kaiser abtreten. Auch der so erfolgreiche Friede von Karlowitz konnte jedoch an der Unzufriedenheit der ungarischen Bevölkerung nichts ändern. Der Adel schloß sich dem Bauernaufstand an und Franz Rakoczi trat an die Spitze des nach ihm benannten Aufstandes, der noch einmal fast ganz Ungarn gegen die Habsburger vereinigte. Er brachte das Haus Österreich, das ja gleichzeitig gegen Frankreich Krieg führen mußte – in größte Gefahr. Durch den Frieden von Szatmar (1711) aber konnte endlich auch der Friede mit den Ungarn geschlossen werden. Wenige Jahre später ermöglichte Prinz Eugen durch seine weiteren Siege über die Türken und die endgültige Rückeroberung von Belgrad (1717) den Frieden von Passarowitz 1718, der dem Kaiser den Besitz von Ungarn endgültig sicherte. Mit diesem Frieden hatte Österreich seinen größten Besitzumfang erreicht, der ihm je zuteil geworden ist. Seine europäische Großmachtstellung war damit vollendet.³⁷

Das Haus Österreich hatte von 1688 bis 1718 drei Jahrzehnte lang gleichzeitig *zwei* Kriege gegen die stärksten Militärmächte Europas, nämlich sowohl gegen Frankreich als auch gegen das Osmanische Reich erfolgreich bestanden. Die militärische Entscheidung im Kampf gegen die Türken war keineswegs durch die von den leichten ungarischen Truppen bevorzugten Streifzüge, sondern durch die von den regulären kaiserlichen Heeren nach den strengen Prinzipien der modernen Strategie und Taktik errungenen Siege erzielt worden, diese aber entsprachen so gar nicht den Vorstellungen und der Kampfweise der ungarischen Truppen.

Es ist nun außerordentlich interessant zu hören, wie einerseits die österreichischen und andererseits die ungarischen Historiker diese Ereignisse und Ergebnisse beurteilen. Von

österreichischer Seite stellten die noch in der alten Doppelmonarchie wirkenden Historiker Mayer-Kaindl-Pirchegger zum Wert der im Türken- bzw. im parallel dazu laufenden Spanischen Erbfolgekrieg erworbenen Länder für Österreich lapidar fest: „*Die beste Kraft aber erwuchs Österreich aus dem gefestigten Besitz des Königreichs Ungarn.*”³⁸

In der ungarischen Geschichtsschreibung ist das Urteil der jüngeren Historikergeneration über die Rolle der Habsburger in der Türkenabwehr wesentlich positiver als das der älteren ungarischen Historiker.

Die ältere ungarische Geschichtsschreibung meinte, Ungarn sei nach dem Sieg der Habsburger über die Türken aus der türkischen in die habsburgische Knechtschaft geraten.

Diese Ansicht wird heute abgelehnt, denn die Vertreibung der Türken muß im Lichte der Universalgeschichte Europas als eine positive Leistung der Habsburger betrachtet werden. Sie haben damit verhindert, daß Ungarn aus der westlichen Gemeinschaft herausgerissen und balkanisiert bzw. islamisiert wurde, wie das für die anderen Balkanstaaten zutraf. Damit aber konnte Ungarn seine europäischen Strukturen durch 150 Jahre Türkenherrschaft hinüberretten. Die Habsburger haben damit eine europäische Leistung vollbracht.³⁹

Auch jetzt betonten die ungarischen Historiker allerdings, daß für die Ungarn die „Verteidigung des Magyarentums” auch während der Türkenabwehr das eigentliche Hauptanliegen war. Sie verweisen mit Recht darauf, daß in den 150 Jahren von etwa 1541 bis 1699, Ungarn der eigentliche Kampfplatz zwischen Kreuz und Halbmond war. Die ungarische Bevölkerung wurde dadurch dezimiert und die Städtestruktur zerstört, wodurch das Ungarn-tum im eigenen Land sein zahlenmäßiges Übergewicht verlor. Erst im 19. Jahrhundert konnten im Königreich Ungarn die Magyaren – nicht zuletzt durch ihre Magyarisierungspolitik – wieder eine knappe Mehrheit gewinnen.

Bezeichnend für die europäischen Strukturen Ungarns ist nicht zuletzt der unbändige Freiheitswille der Magyaren, der sich sowohl in den großen Aufständen gegen die Habsburger, zuletzt 1848/49, aber auch noch im Ungarnaufstand von 1956 gegen die sowjetische Unterdrückung so beispielhaft, aber auch infolge seiner Erfolglosigkeit erschütternd ausdrückte. Wir Österreicher haben 1956 die „ungarische Tragödie” als Nachbarn nicht nur erschüttert miterlebt, sondern in vorbildlicher Hilfsbereitschaft rund 200.000 ungarische Flüchtlinge aufgenommen. Wir hatten damals nämlich noch in frischer Erinnerung, daß wir erst ein Jahr zuvor nach zehn Jahren der vierfachen Besetzung durch den Staatsvertrag von 1955 endlich die volle Freiheit und Souveränität wiedererlangt hatten. So wurde das Jahr 1956 zu einem weiteren Markstein in der rund 1.100jährigen Schicksalsgemeinschaft Österreichs und Ungarns.

Anmerkungen

¹ Géza Pálffy, Das ungarische Grenzverteidigungssystem.

² Ebd.

³ Géza Perjés, Zur Psychologie des ungarischen Militärs im 16. und 17. Jh., in: Militärgeschichtliche Mitteilungen, Karlsruhe 2/1971, S. 7–25, hier S. 9 bzw. István N.-Kiss, Verteidigung gegen die Türken, S. 176 f.

⁴ G. Perjés, Psychologie, S. 14.

⁵ Vgl. dazu O. Pickl, Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jh., in: Internationaler Ochsenhandel 1350–1750. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Bd. 10/1979, S. 39–81, hier

besonders S. 43, 52 ff. und 55.

⁶ G. Perjés, wie Anm. 3, S. 16.

⁷ G. Perjés, ebd., S. 22.

⁸ G. Perjés, ebd., S. 23.

⁹ F.O. Roth, Die Erbauung des Kastells Bajcavar 1578, in: *ZdHV f. Stmk.*, 1970, S. 151–210.

¹⁰ F.O. Roth ebd., S. 189 ff.

¹¹ F.O. Roth ebd., S. 194.

¹² F.O. Roth ebd., S. 156.

¹³ F.O. Roth, S. 175 ff.

¹⁴ F.O. Roth, S. 209.

¹⁵ F.O. Roth, S. 151 f.

¹⁶ Günther Cerwinka, Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahr 1600, in: *Joannea 3/Innerösterreich, 1564 bis 1619* (Hsg. B. Sutter), S. 409–511, hier S. 414.

¹⁷ G. Cerwinka, S. 453, Anm. 44.

¹⁸ G. Cerwinka, S. 459, Anm. 88.

¹⁹ G. Cerwinka, S. 457 f., Anm. 84.

²⁰ G. Cerwinka, S. 421.

²¹ G. Cerwinka, S. 424 f.

²² G. Cerwinka, S. 434 f.

²³ G. Cerwinka, S. 439 bzw. Anm. 154 und 155 auf S. 467 f..

²⁴ G. Cerwinka, S. 440 und Anklageschrift S. 507.

²⁵ Vgl. dazu H. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark, 1282–1700*, Graz 1931, S. 484 ff..

²⁶ N. Kiss, *Verteidigung*, S. 185.

²⁷ N. Kiss, ebd., S. 185 f.

²⁸ G. Pálffy, wie Anm. 1, S. 323.

²⁹ Georg Wagner, Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. *Burgenländische Forschungen*, Heft 48/1964, S. 148 und S. 159–163.

³⁰ Georg Wagner, ebd., Der Feldzug im Süden, Montecuccolis Manövrierkunst vor der Schlacht, S. 132–148.

³¹ Georg Wagner, ebd., S. 478.

³² O. Redlich, *Weltmacht des Barock, Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I. 1661*, S. 197–227.

³³ O. Redlich, ebd., S. 275 ff.

³⁴ Vgl. dazu O. Pickl. Pécs, Élelmiszer Utánpótlása az 1686/87, in: *Specmina Nova, Supplementum II*, Pécs 1990, S. 5–19.

³⁵ Vgl. dazu, *Die Habsburger Monarchie unter Leopold I.*, in: *Handbuch der europ. Geschichte*, Bd. 4/1968, S. 398 ff..

³⁶ O. Redlich (wie Anm. 32), S. 537 ff.

³⁷ Mayer-Kaindl, *Geschichte Österreichs mit besonderer Berücksichtigung des Kulturlebens, 1493–1792*, Bd. 2/1960⁵, S. 219 f.

³⁸ Ebd. S. 221.

³⁹ Präsident Domokos Kosáry bei der Millezentenariumsfeier in der Ungarischen Botschaft in Wien im Oktober 1996.

RESUMÉ

Nach der Niederlage von Mohac (1526) begann – nach Géza Pálffy – die zweite Periode des ungarischen Grenzverteidigungssystems. Den Habsburgern gelang es ab der Mitte des 16. Jahrhunderts, einen etwa 1200 km langen Verteidigungsgürtel zu schaffen, der die Verwüstungen des ständigen Kleinkrieges möglichst gering halten und den Vorstoß des türkischen Hauptheeres nach dem Westen verhindern sollte.

Der Grenzschutz unterstand zwar seit etwa 1570 dem Hofkriegsrat in Wien, doch war den ungarischen Ständen die Führung der lokalen Truppenteile überlassen. Die Besatzungen der Grenzfestungen waren hauptsächlich ungarische, nur zum kleineren Teil deutsche und kroatische Söldner. Die Soldaten dieser Grenzburgen lebten in einer ganz besonderen Welt und bildeten gleichsam eine „Heldengemeinschaft“, welche die „Vormauer der Christenheit“ gegen den Halbmond darstellte (Perjés).

Die ungarische Kriegstaktik bestand vor allem in schnellen Vorstößen und Beutezügen der Husaren tief in das türkische Gebiet hinein. Im Kampf dieser leichten Kavallerie hatte die individuelle Tüchtigkeit absoluten Vorrang vor der strengen Disziplin und dem nach taktischen Regeln geführten Kampf der geschlossenen Massen regulärer Heere, die von den kaiserlichen Feldherren geführt wurden.

Noch am Beginn des 18. Jahrhunderts beklagte Franz Rákóczi diese Verachtung der regulären Kriegstaktik durch seine Unterführer. Er schrieb: *„Ihre Meinung über den Krieg war: sich weit entfernt vom Feind aufhalten, überhaupt keine Wachen stellen, viel trinken und schlafen, nach langer Rast der Männer und Pferde auf drei- bis viertägige Streifzüge gehen, den Feind überraschen und verfolgen, wenn er flieht, doch retirieren, wenn er widersteht.“* Diese Vorstellung vom Krieg war noch damals in der ganzen (ungarischen) Nation verbreitet. Der Adelsstand verachtete den Infanteriedienst, *„Nur der Hund geht zu Fuß, das Tier ist zum Tragen des Menschen geschaffen.“*

Demgegenüber vertraten die kaiserlichen Feldherren die Ansicht, daß Erfolge gegen das türkische Hauptheer nur nach den strengen Regeln der militärischen Strategie und Taktik zu erzielen seien. So standen sich z.B. 1664 in Niclas Graf Zrínyi und dem kaiserlichen General Montecuccoli zwei Männer gegenüber, die völlig gegensätzliche Auffassungen über die erfolgreiche Kriegsführung gegen die Türken vertraten. Während Zrínyi hoffte, durch seinen kühnen Winterstreifzug bis Fünfkirchen/Pécs und zur „langen Brücke“ bei Esseg/Osijek die Voraussetzungen für eine rasche Rückeroberung der Festung Nagykanizsa zu schaffen – was tatsächlich jedoch nicht erreicht wurde –, gelang es Montecuccoli als Methodiker des Krieges und zugleich Meister der Kriegskunst, eine durch Niclas Zrínyi heraufbeschworene äußerst gefährliche Situation bei seiner Festung „Neu-Seinwar“ an der unteren Mur zu meistern und mit der kaiserlichen Armee den Wettlauf gegen den Großwesir Köpröli zur Raab zu gewinnen und schließlich bei Mogersdorf/St. Gotthard am 1. August 1664 den berühmten Sieg über die Türken zu erringen.

Diese mentalitätsbedingten Unterschiede in der Türkenabwehr sollen u.a. auch am Beispiel der Errichtung des Kastells Bajcavar und der „Verhackung“ der umliegenden Gebiete im Jahre 1578 sowie am Beispiel der Belagerung und schließlich Kapitulation der Festung Nagykanizsa im Jahr 1600 gezeigt werden.

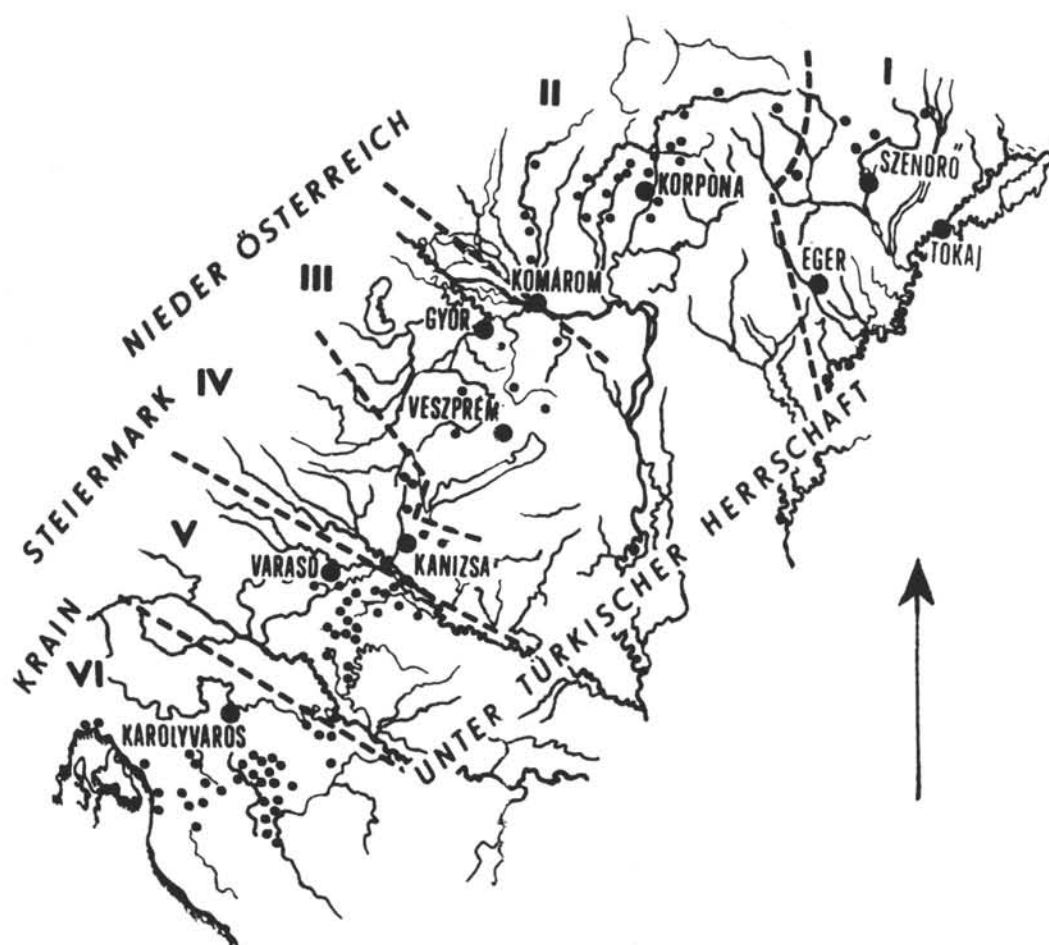

Abb. 1: Der Grenzverteidigungsgürtel gegen die Türken bestand aus sechs Hauptmannschaften. Während die Hauptmannschaft I über drei (Eger, Tokaj und Szendrő) und der Abschnitt zwei mit Korpona und Komaron ebenso wie Abschnitt III mit Győr und Veszprém über je zwei Hauptfestungen verfügte, gab es in den drei übrigen Hauptmannschaften nur je eine Hauptfestung. Diese waren jeweils von zahlreichen kleineren Festungen umgeben.

Peter KRENN

DIE GESCHEITERTE RÜCKEROBERUNG VON KANISCHA 1601 UND IHRE AUSWIRKUNGEN AUF DAS LANDESZEUGHAUS IN GRAZ

In den ersten Regierungsjahren Kaiser Rudolfs II., also von 1576 bis gegen 1592 verhielt sich das osmanische Reich noch relativ ruhig. Es waren offizielle Friedensjahre auf der Basis des 1568 abgeschlossenen Friedens von Adrianopel und der Kaiser erlegte jährlich seine euphamistisch als „Ehrengeschenk“ bezeichnete Tributzahlung an den Sultan. Die Tatsache, daß der Türke immer wieder mit kleinen Einfällen Unruhe erzeugte und als Reaktion darauf auf kaiserlicher Seite die Grenzbereiche in Kroatien und Westungarn ausgebaut und ihre organisatorischen Strukturen verbessert wurden, galt weder hüben noch drüben als friedienstörend. In Prag und Graz wußte man aber, daß eine Steigerung der türkischen Angriffstätigkeit mit Sicherheit zu erwarten war, fragte sich nur wann.

Im Jahre 1590 hatten die Türken einen Feldzug gegen Persien beendet und die Kriegspartei in Konstantinopel sowie lokale Befehlshaber wie der Pascha von Bosnien hielten den Zeitpunkt nun für gekommen, mit Entschiedenheit gegen das Habsburger Reich vorzugehen. Angriffsvorbereitungen wurden getroffen und systematische Aktionen an der Militärgrenze gestartet mit dem Ziel durch die Wegnahme von kaiserlichen Festungen den Schutzgürtel zu durchbrechen und in die innerösterreichischen Länder vorzustößen. Ein türkischer Angriff auf Kanischa wird 1590 noch abgewehrt, einige feste Plätze in Slawonien und Kroatien aber mußten dem Feind überlassen werden. Kritisch wurde es im Jahre 1592, als Hassan, der kriegswütige Pascha von Bosnien Petrinja als Gegenfestung zu Karlstadt bauen ließ und die strategisch wichtige Festung Bihac in Zentralkroatien eroberte. 1593 belagerte er die am Zusammenfluß der Save und Kupa gelegene kroatische Festung Sisak, wurde dabei aber von einem kaiserlichen Heer aus innerösterreichischen und kroatischen Truppen angegriffen und vernichtend geschlagen. Hassan selbst fand dabei den Tod und dieser Sieg, Ruprecht von Eggenberg großen Anteil hatte, wurde auf kaiserlicher Seite entsprechend gefeiert und propagandistisch ausgewertet.

Aber jetzt verschärfte sich die Lage. Sultan Murad III. erklärte Kaiser Rudolf II. den Krieg, der bis 1606 andauern sollte. Die österreichische Geschichtsschreibung nennt ihn den 13-jährigen Türkenkrieg. Er war gekennzeichnet von zähen Positionskämpfen, die sich im wesentlichen im Kampf um Festungen erschöpften, nicht in großen Feldschlachten. Dabei verlagerte sich der Schwerpunkt jetzt von der kroatischen zur ungarischen Grenze und das Kriegsglück wogte auch dort hin und her. So wie Sisak noch im Jahr des großen Sieges über Hassan an die Türken, die frische Truppen herangebracht hatten, verloren ging, so wurde 1594 die weit wichtigere Festung Raab/Győr am Zusammenfluß von Donau, Raab und Rabnitz gelegen, von Sinan Pascha erobert. Der kaiserliche Kommandant Graf Hardegg hatte die Festung schon nach 20-tägiger Belagerung dem Feinde übergeben und wurde deshalb des Verrats bezichtigt und, um ein Exempel zu statuieren, zusammen mit dem italienischen Festungsbaumeister Perlin, öffentlich enthauptet. 1595 gelang es einem kaiserlichen Heer unter

Graf Mansfeld die Festung Gran/Esztergom den Türken zu entreissen. Dieser Sieg wurde aber noch überstrahlt von der Rückeroberung der Festung Raab 1598, durch den Oberbefehlshaber der kaiserlichen Truppen in Ungarn, Adolf von Schwarzenberg sowie Niklas Palffy. Da der Festung zur Sicherung des Hauptweges nach Wien größte Bedeutung zugemessen wurde, löste dieser Sieg große Erleichterung und Begeisterung aus.

Nun aber waren wieder die Türken am Zug und bemächtigten sich im Jahre 1600 der Festung Kanischa. Damit wären wir also am Ort des Geschehens, das im Brennpunkt dieser Ausführungen liegen soll. Kanischa, 1566 von Kaiser Maximilian II. von der Witwe des Thomas Nádasdy erworben und in morastigem Gelände zur Festung ausgebaut, bildete das wichtige Verbindungsstück von der zwischen Save und Drau gelegenen windischen Grenze zu der nördlich daran anschließenden und bis zur Donau reichenden ungarischen Grenze, der es auch angehörte. Sie galt als wichtigste Flankensicherung der Steiermark im Osten und darüberhinaus sogar als „Schlüssel Deutschlands“. Wegen ihrer Bedeutung hatten sich die Steirer, Kärntner und Krainer sogar bereitgefunden mit dem Kaiser die Kosten für ihren Unterhalt zu teilen. Der Verlust dieser Festung, so meinte man deshalb, würde das Land in die schlimmste Gefahr stürzen. Freilich, die Befürchtungen waren durchaus berechtigt gewesen, denn obwohl man schon seit Monaten von der Absicht des Feindes erfahren hatte, waren die Vorbereitungen zur ausreichenden Versorgung der Festung nur sehr schleppend vor sich gegangen. Ihr Kommandant, Oberst Paradeiser, hatte vergeblich um Verstärkung gebeten und mußte letztlich mit c. 600 Mann Besatzung die ihm anvertraute „Schlüsselfestung“ gegen ein von Wesir Ibrahim Pascha befehligtes, an die 100.000 Mann starkes türkisches Belagerungsheer verteidigen. Ein Entsatzversuch kaiserlicher Truppen unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Herzog von Mercoeur scheiterte an Versorgungsschwierigkeiten und man mußte die bedrängte Festung und ihre Besatzung sich selbst überlassen. Deren weiteres Schicksal ist bekannt. Oberst Paradeiser, von den eigenen Leuten gedrängt, übergab in aussichtsloser Lage die Festung am 20. Oktober nach 1monatiger Belagerung an den weit überlegenen Feind. Wie schon dem Grafen Hardegg so wurde auch ihm der Prozeß gemacht und alles deutet darauf hin, daß er weniger wegen militärischer Fehler verurteilt wurde sondern weil er Protestant war. Am 19. Oktober 1601, als der Entsatzversuch noch im Gange war, wurde er in Wien öffentlich durch das Schwert hingerichtet.

Den Verlust Kanischas empfand die gesamte Christenheit als großes Unglück. Während in Konstantinopel das Ereignis vier Tage lang gefeiert wurde, beklagte der Papst „mit weinenden Augen“ die Niederlage der christlichen Waffen. Eine Rückeroberung zum ehest möglichen Zeitpunkt wurde geplant, um diese kritische Situation zu bereinigen und tatsächlich kam es zu einer beachtlichen internationalen Solidaritätsaktion der katholischen Länder. Der Papst schickte ca. 8.000 Mann unter dem Kommando seines Neffen, des Fürsten Francesco Aldo Brandini; der Großherzog von Toskana ein Kontingent unter dem Befehl seines Bruders Giovanni di Medici; der Herzog Vincenzo von Mantua, mit dem steirischen Ferdinand blutsverwandt kam mit Reitern und Fußvolk; 6.000 Mann Hilfstruppen, vorwiegend Deutsche, schickte Spanien unter dem Kommando von Gaudenz von Madruz; 1.000 deutsche Arkebusiere sandte der Kaiser; die steirischen Gültpferde, um 1.000 verstärkt, führte Siegmund von Herberstein; freiwillige der windischen Grenze der kroatische Ban; weitere Soldaten aus der kroatischen und -Meergrenze sowie Innerösterreich befehligte Hans Friedrich von Trautmannsdorf; nicht zu vergessen den persönlichen Zuzug des Adels, der nach alter Sitte

seinem Landesherrn, wenn er persönlich in den Krieg zog, Gefolgschaft zu leisten hatte. Insgesamt kam eine Streitmacht von ca. 24.000 Mann zusammen. Den nominellen Oberbefehl führte Erzherzog Ferdinand. Doch der 23-jährige Regent war ganz und gar keine Führernatur, hatte von militärischen Dingen keine Ahnung und war daher völlig unfähig, die unterschiedlichen Truppenkontingente mit ihren verschiedenen Befehlshabern zusammenzuhalten. Bei den Ereignissen während der Belagerung war Ferdinand kaum mehr als ein passiver Zuschauer, dem es gar nicht in den Sinn gekommen wäre, selbst in das Geschehen einzugreifen. Er verlegte sich darauf, wie er es selbst ausdrückte, alles mit Geduld zu ertragen und vertraute schier unerschütterlich auf Gottes Hilfe.

Dieser Mangel einer zentralen Führungsinstanz ließ den Erfolg der mit viel Eifer gestarteten militärischen Aktion von Anfang an zweifelhaft erscheinen, um so mehr als man zu spät damit begann. Es war schon der 23. August als Ferdinand mit seinem Bruder Maximilian nach einem feierlichen Gottesdienst im Grazer Dom zum Feldzug aufbrach. Auf der Murinsel, also am Zusammenfluß von Mur und Drau, errichtete man ein Lager, wo alle Truppenteile zusammentrafen. Am 9. September erreichte der Vortrab des Belagerungsheeres Kanischa. Bei der nun folgenden Errichtung des Lagers sowie der Planung der Belagerungsaktionen wurden etliche gravierende Fehler gemacht, die kriegserfahrene Beobachter in Erstaunen versetzten. So versäumte man es z.B., das eigene Lager so anzulegen, daß dem Türken die Zufuhr von Truppen, Proviant und Munition in die Festung unterbunden würde. Am hellen Tage, so wird berichtet, konnte der Feind Reisigbündel und Futter für seine Pferde holen, in seinem Bau stets ein- und ausgehen wie es ihm beliebte. Eine weitere Dummheit war es auch, Ferdinands Zelt an der Spitze des Lagers aufbauen zu lassen, dort wo dem Fürsten am meisten Gefahr drohte. Aber Ferdinand setzte in die Anordnungen der italienischen Heerführer, die die Belagerung leiteten, unbedingtes Vertrauen. Besonders gravierend war aber, daß deren Unkenntnis des Geländes und die falsche Einschätzung des Feindes gepaart mit mangelndem Angriffsgeist viel Zeit verstreichen ließ, bis dem Türken, der sich unter dem gefinkelten Hassan gut zu verteidigen wußte, ernstlich mit Geschützbeschuß zugesetzt wurde. Zu einem herzhaften Sturmangriff ließ man sich erst sehr spät, nämlich am 28. Oktober herbei, doch verpufften alle Anstrengungen auf geradezu lächerlich anmutende Weise, weil die eingesetzten Sturmleitern zu kurz waren, sodaß die Angreifer bis zum Hals im Moor versanken, das die Festung umgab, und von den Türken von oben herab leicht beschossen werden konnten. Dazu muß freilich auch gesagt werden, daß diese Belagerung noch unter einem anderen Unstern stand, nämlich dem katastrophal schlechten Wetter. Jetzt rächte sich der späte Aufbruch, das lange Zögern mit dem Sturm auf die Festung. In der Nacht vom 25. auf den 26. September setzten nämlich schwere Regenfälle ein gefolgt von einem empfindlichen Temperatursturz. Kälte und Hunger setzten fortan den armen Soldaten schwer zu, von denen viele kein Zelt hatten und hunderte erbärmlich erfroren. Die Italiener, an diese Temperaturen natürlich nicht gewöhnt, desertierten scharenweise und der Allgemeinzustand des Belagerungsheeres verschlechterte sich zur Freude der Türken von Tag zu Tag. Nicht einmal die Nachricht der Kaiserlichen bei Stuhl-Weißenburg am 15. Oktober konnte Hassans Moral trüben, der offenbar erkannt hatte, daß sein Gegner harmlos war. Durch geschickte Verteilung seiner Geschütze und Truppen, die ca. 1.500 Mann betrug, setzte er den Belagerern empfindlich zu. Da half auch nichts mehr, daß Ferdinand seine Pferde für Kriegsfuhren hergab, Zelte für die Herstellung von Sandsäcken opferte und außerdem Geld aus seiner Privatschatulle zuschoß.

Am 14. November trafen die siegreichen kaiserlichen Truppen von Stuhl-Weißenburg kommend und geführt von Feldmarschall Rußworm, in Kanischa ein, um die Belagerer zu verstärken. Es hatte inzwischen zu schneien begonnen und die Verluste bei den Soldaten wie auch Pferden, die dem Wetter schutzlos ausgeliefert waren, gingen in die Tausende. Graf Hermann Christoph von Rußworm, damals 36 jährig, stammte aus Thüringen und war ein hochbegabter Militär, der sich am ungarischen Kriegsschauplatz gegen die Türken schon mehrmals bewährt hatte. Als er sich von den Belagerungsanstalten und den dafür verantwortlichen italienischen Befehlshabern ein Bild gemacht hatte, war er entsetzt über soviel Stümperhaftigkeit, Ignoranz und Ratlosigkeit. Vom Erzherzog um ein Gutachten gebeten, nahm er sich kein Blatt vor den Mund, sondern stellte die begangenen Fehler schonungslos heraus: man habe die ganze Zeit da schönes Wetter war nichts erreicht und dem Feind keine Streichwehr genommen; man habe die Festung am stärksten Ort, nämlich den zwei Rondellen angegriffen, was verkehrt war; man habe dem Feind die Zufahrtswege zur Festung nicht versperrt, daher sei die ganze bisherige Mühe umsonst gewesen. Wollte man noch etwas ordentliches ausrichten müßte man von vorne beginnen und zwar auf ganz andere Weise. Das sei aber jetzt bei so fortgeschrittener Jahreszeit nicht mehr möglich. Und wie bisher weiter zu tun hieße das Kriegsvolk vorsätzlich auf die Fleischbank zu führen. Man könne noch ein Winterlager einrichten oder aber die Belagerung ganz aufgeben und abziehen. Ferdinand entschied sich sofort für den Abzug, der am 16. November vor sich ging. Die Italiener verlangten den Vortrab und hatten es besonders eilig wegzukommen, wobei sie sich um ihre Kranken und Verwundeten überhaupt nicht kümmerten. Ferdinand bat Rußworm und Herberstein die gefährdetere Nachhut zu bilden, was von ihnen als große Ehre betrachtet wurde. Rußworm bemüht sich das Geschütz, insgesamt 42 Kanonen, mitzuführen, doch mangelte es an Zuggeschirr, sodaß er die Stücke sprengen lassen mußte. Die Zelte wurden verbrannt, Lagergeräte, Belagerungswerkzeuge, 14.000 Flinten und das Silbergeschirr aus des Erzherzogs Zelt wurden eine Beute des Feindes. Besonders schlimm war es, daß auch die ca. 6.000 Verwundeten und Kranken, die man mangels Wagen doch nicht mitnehmen konnte, dem Feinde in die Hände fielen, der sie alle töten ließ.

Für Feldmarschall Rußworm, der diese gründlich verpatzte Kriegsunternehmung auch nicht mehr hatte zum besseren ändern können, wurde Kanischa zur schicksalhaften Wende in seinem noch jungen Leben. Die Italiener, die in der kaiserlichen Armee damals eine starke Lobby bildeten und auch einige Räte am Grazer Hof beschuldigten ihn, er habe frühzeitig die Aufhebung der Belagerung veranlaßt und damit einen Erfolg der Kaiserlichen verspielt. Diese geradezu lächerlichen Vorwürfe fanden jedoch Gehör bei dem ehrgeizigen Erzherzog Matthias, der für die Italiener Partei ergriff. Durch geschicktes Intrigieren gelang es ihnen dem armen Rußworm einige Delikte in die Schuhe zu schieben, die schließlich 1603 zu seiner Hinrichtung führten.

Und Erzherzog Ferdinand: nun er zeigte sich über den unglücklichen Ausgang seines Kriegsunternehmens geraume Zeit niedergeschlagen und stumm, um so mehr als die Lutherischen seinen Mißerfolg als augenscheinliche Strafe und Warnung des Himmels ausriefen. Es war Wolf von Eggenberg, der ihm bei der Tafel mit den Worten tröstete: „Von den großen Potentaten hat keiner ohne Rückschläge regiert und erst im Unglück könne man seine Beständigkeit und Vernunft erzeugen. Außerdem wollen Eure Durchlaucht sich trösten, nicht der Feind, das Unwetter hat sie von der Belagerung zum weichen gebracht.“ Kanischa

aber blieb den Türken, offiziell bis zum Friedensschluß von Karlovitz 1699. Indeß der befürchtete große Einfall in die Steiermark blieb aus. Die Türken konnten ihre strategisch verbesserte Position doch zu keinem Einbruch nützen, da sie durch die Unruhe in ihren kleinasiatischen Provinzen, vor allem aber durch den 1603 erneuerten Kampf mit Persien daran gehindert wurden. Der Friede von Zitva-Torok beendete den 13-jährigen Türkenkrieg und leitete eine Periode der relativen Ruhe ein, in der von den Türken keine großen Angriffsaktionen gegen das Habsburgerreich unternommen wurden.

Wie war nun das landschaftliche Zeughaus in Graz von der Kanischa-Imprese betroffen worden. Eigentlich nur relativ geringfügig: 5 schwere Geschütze und einige hundert Kanonenkugeln wurden von Ferdinand erbeten und auch genehmigt. Natürlich ging die landschaftliche Kriegsleistung weit darüber hinaus: vermehrte Gültreiterei, Adelszuzug, Proviantversorgung, Bereitstellung von Pferden für Proviant- und Geschütztransport und natürlich die Alarmbereitschaft an der windischen Grenze sorgten für eine Anspannung aller Kräfte. Nach dem Mißerfolg breiteten sich Enttäuschung und Nervosität aus. Der landesfürstliche und später auch landständische Plattner Hans Prenner, der mit Erzherzog nach Kanischa mitgezogen war, berichtet in einem späteren Bittschreiben an Ferdinand, der inzwischen den Kaiserthron bestiegen hatte, daß er sich vor Kanischa habe gehorsamlich gebrauchen lassen, bei dem schnellen Rückzug aber sein ganzes Plattnerwerkzeug eingebüßt hatte. In der reichen Harnischsammlung des Landeszeughauses fällt eine Gruppe von Reiterrüstungen aus der Zeit um 1600 dem Fachmann ins Auge, und zwar wegen ihrer inferioren Qualität. Es sind jeweils aus mehreren Harnischresten schnell zusammengesetzte Machwerke, die meist eine starke Brustplatte besitzen, der aber Schöße und Armzeuge sowie Helme in Billigausführung beigegeben wurden, man hat den Eindruck, als ob der Zeugwart schnell einige Reiterharnische zusammenspenglern ließ, vielleicht von einem seiner Hilfskräfte, um eine Reitertruppe noch notdürftig ausstaffieren zu können. Läßt sich da nicht auf die Situation nach der mißlungenen Belagerung schließen die zu einer solchen Notaktion angesichts eines allgemein erwarteten feindlichen Vorstoßes verleitete. Wir nennen sie heute unsere Kanischa-Harnische und stilisieren sie damit gleichsam zu einem Erinnerungsmal an dieses unglückselige und für unser Land so gefährliche Ereignis.

RESUMÉ

Die Festung Kanischa bildete einst ein wichtiges Verbindungsstück von der zwischen Save und Drau gelegenen windischen Grenze zu der nördlich davon anschließenden und bis zur Donau reichenden ungarischen Grenze. Als sie im Herbst 1600 von den Türken erobert worden war, herrschte deshalb große Trauer im Lager der Christenheit – der Papst soll sogar geweint haben – und natürlich äußerste Bestürzung bei den nun unmittelbar bedrohten Steirern, für welche Kanischa eine ganz wichtige Flankensicherung war. Als Reaktion darauf war 1601 eine internationale Hilfsaktion angelaufen um ein Heer zusammenzustellen, das dem Türken die Festung wieder eintreiben sollte. Der Papst, die Toskana, Spanien und der Kaiser sandten Truppen und Geld und auch die Steiermark und die anderen innerösterreichischen Länder waren beteiligt. Deren Regent, der junge in Graz residierende Erzherzog Ferdinand erhielt den Oberbefehl über die Streitmacht, obwohl er von Kriegsdingen überhaupt nichts verstand und zur Führung einer solchen disperaten Truppe keinerlei Voraussetzungen mitbrachte. Da die hochfahrenden italienischen Generäle, die sich die Befehlsgewalt angemaßt hatten, somit zu keinem einheitlichen Vorgehen koordiniert wurden und ein früher Wintereinbruch Ende September den Truppen sehr zusetzte, mündete diese versuchte Rückeroberung in einem völligen Disaster. Von den ca. 25.000 Mann sind ca. 3.000 erfroren oder von den Türken getötet worden. Der kaiserliche General Graf Rusworm, der mit einer Entsatzarmee von Stuhlweissenburg im November angerückt kam und die begangenen Fehler und Versäumnisse rasch festgestellt hatte, konnte angesichts der vorgerückten Jahreszeit dem Erzherzog nur den Abbruch der Belagerung empfehlen, was dann auch geschah. Am 16. November zogen die geschlagenen Belagerer ab, wobei die Verwundeten aber auch das Geschütz mangels vorhandener Ketten und Seile zurückgelassen wurden.

Die Auswirkungen der Belagerung auf das Landeszeughaus kann man an einigen überlieferten Nachrichten und einigen Objekten feststellen. Die Steiermark nahm mit einem Aufgebot zu Roß an der Belagerung teil und außerdem war der Adel des Landes gehalten, nach alter Sitte mit dem Landesfürsten mit zu ziehen (Zuzugs-pflicht). Die Ausrüstung für diese Reitersoldaten, soweit benötigt, kam aus dem Zeughaus; außerdem wurden Kugeln und Räder für Geschütze geliehen. Als man nach der mißglückten Kampagne den Einfall der Türken in die Steiermark befürchtete, wurden im Zeughaus schnell mehrere Reiterharnische aus verschiedenen Teilen zusammengestellt, um ein weiteres Aufgebot ausrüsten zu können. Diese besonders schlecht und flüchtig ausgeführten Harnische sind ein sprechendes Indiz für die Hektik, die damals in Graz die Verantwortlichen erfaßt hatte.

CSIKÁNY Tamás

JOSIP JELLAČIĆ ALTÁBORNAGY A MAGYAR SZABADSÁGHARCBA

Josip Jellačić a horvát nép nagy történelmi alakja, a horvát nemzeti mozgalom jelképe, a magyar köztudatban úgy él, mint az 1848 tavaszán kivívott magyar függetlenség ellen katonai erővel elsőként fellépő császári-királyi tábornok. Ez az egymásnak ellentmondó megítélés is jól példázza, hogy egyes történelmi időszakokban, milyen módon és milyen mélységben ütköztek egymással, talán Európa ezen térségére leginkább jellemzően, a nemzeti érdekek, a fejlődés vélt vagy valóságos útjai. Különösen igaz ez olyan helyzetekben, amikor egy kívülálló, de a térség felett uralkodó hatalom, jelen esetben a bécsi császári udvar, a „divide et vinces” ősi elve alapján igyekszik mesterségesen összekuszálni és a maga érdekében kihasználni a kialakult tisztázatlan, vagy nehezen átlátható, kényszerű, vagy szerves fejlődés útján bekövetkezett változásokat. Ígéretések, hitegetések, engedmények és szigorítások, kitüntetések és kivégzések jellemezték azt a politikát, mellyel szembeállították a horvát és a magyar politika vezetőit és ezzel együtt a két népet is.

Különösen könnyen megtehették ezt, ha a népek saját identitásuk érvényesítése közben megsértették mások nemzeti érdekeit, önérzetét. Ilyenre is bőven akadt példa. A magyar országgyűlés 1843–44-ben tárgyalta és fogadta el a magyar nyelv hivatalossá tételéről szóló törvényt. A horvát követeknek huszonöt évre ugyan továbbra is megengedte a latin nyelv használatát, de ennek lejáratá után Horvátországban is a hivatalos magyar nyelvet kellett használni. Mindezek mellett már ezen az országgyűlésen is kifütyülték a latinul beszélő horvát követeket. Ez persze felháborodást váltott ki Zágrábban és hozzájárult ahhoz, hogy egy Magyarországtól való elszakadásért harcoló párt alakuljon meg.¹ A bécsi politika vezetőinek természetesen jól jött ezen ellentét és az első adandó alkalommal ezt igyekeztek is kihasználni.

A fentieknek megfelelően Jellačić politikai tevékenységét, történelmi szerepét a horvát és a magyar történelem merőben más álláspontból közelíti meg. A következőkben a magyar szabadságharcban játszott szerepét egy más, talán objektívebb oldalról kívánjuk elemezni és mint katonai vezetőt bemutatni.

Josip Jellačić 1801. október 16-án született Péterváradon. Ebben az időben katona család gyermekeként szinte természetes volt, hogy katonai tanintézetben folytatta tanulmányait, mégpedig Bécsújhelyen, a Theresianumban, ahol megszerezte katonai alapismereteit. Az iskola elvégzése után először a lovas fegyvernemhez került, 1819-ben a soproni állomáshelyű 3. (Albert herceg) dragonyosezred alhadnagya lett. A következő években viszonylag gyorsan haladt előre a ranglétrán. 1825-ben főhadnaggyá, 1830-ban pedig századossá léptették elő. Ekkor már az ogulini határőrezredben szolgált. Ebben az ezredben szerezte első harci tapasztalatait is, 1835-ben egy bosnyák-török csoportok által végrehajtott kisebb jelentőségű betörés alkalmával. Ez persze inkább karhatalmi feladat volt, mint katonai, viszont Jellačić kitűnt határozottságával, bátorságával.²

Két évvel később adminisztratív munkakörbe került a Dalmáciai Katonai Kormányozósághoz segédtiszt beosztásba, őrnagyi rendfokozatban. 1841-ben már alezredes, a következő év-

ben pedig ezredesi ranggal kinevezték az 1. báni határőrezred parancsnokává. Ebben a beosztásban éri 1848 márciusa, amikor a horvát közakaratnak és a bécsi udvar érdekeinek megfelelően a császár kinevezte Horvát-, Szlavón- és Dalmátország bánjává.

1845 óta a báni méltóságot nem töltötték be, ekkor azonban ez hirtelen sürgőssé vált. Egy olyan személyt kívánt az udvar ebbe a fontos tisztségbe helyezni, aki a bécsi kormány számára megbízható és a megalakuló magyar kormánnyal szemben áll. Az udvar a magyar törekvésekkel ekkor nem tudott nyíltan szembeszegülni Európa és a birodalom forradalmi légköre, majd pedig a Lombardiában kezdődő háború miatt. Franz Anton Kollowrat osztrák miniszterelnök – Franjo Kulmer báró javaslatára – Jellačić ezredest találta a báni posztra legalkalmasabbnak, mint aki képes lesz megakadályozni azt, hogy Magyarország déli társországai, különösen pedig a határőrezredek a magyar kormány irányítása alá kerüljenek. A javaslatot jóváhagyta az Udvari Haditanács, a Magyar Kancellária és István főherceg is, így az uralkodó március 23-án aláírta a kinevezési okiratot.³

A magyar miniszterelnök Batthyány Lajos és a magyar országgyűlés tudomásul vette a kinevezést, de mivel a bán nem jelent meg Pozsonyban, majd a nádorral sem folytatott eredményes tárgyalást, sőt a minisztertanács hívó levelére sem jött Pestre, egyre nyilvánvalóbbá vált a szakítás elkerülhetetlensége. Közben Jellačićot vezérőrnaggyá, majd altábornaggyá léptették elő és kinevezték zágrábi főhadparancsnokká. Jellačić a horvát fővárosba visszatérve statáriumot rendelt el és átvette a tényleges polgári és katonai hatalmat.

Közben Pesten a kialakult helyzetbe korántsem törődtek bele. A Bécsbe utazó Batthyány a bán ügyében is tárgyalt az uralkodóval, aki ennek hatására kéziratban szólította fel Jellačićot a magyar kormány iránti engedelmességre, illetve felhatalmazta a nádort, hogy szükség esetén királyi biztost nevezzen ki Horvátországba. Ezen intézkedéseknek azonban nem volt komoly hatása, a bán nem engedelmeskedett, a nádor által kinevezett biztos nem kezdhette meg a működését. Sőt a bán nyílt ellenállását jelentette, az általa létrehozott báni értekezlet által május 20-án a császár elé terjesztett azon kérés, hogy járuljon hozzá, egy a magyar kormánytól független horvát közigazgatás létrehozásához.

Az egyre kibékíthetlenebbnek tűnő ellentét elsimítására az udvar Batthyányt és Jellačićot Innsbruckba rendelte, itt azonban csak az előbbi jelent meg. A magyar miniszterelnök el is érte, hogy június 10-én a császár Jellačićot báni és főhadparancsnoki beosztásából is felmentse.

Az udvarba 17-én megérkező bán ennek visszavonását nem tudta elérni, ezért támogatói – elsősorban Ferenc Károly főherceg és Zsófia főhercegnő – segítségével az uralkodót arról kívánta meggyőzni, hogy a horvátokra, különösen az észak-itáliai harctéren, nélkülözhetetlen szüksége van. Horvátország függetlenségét Magyarországtól ezért biztosítani kell. Az udvar azonban egyelőre szerette volna elsimítani a két ország közötti feszültséget, ezért János főherceget felkérte a közvetítésre. Az ő jelenlétében találkozott Jellačić és Batthyány július 29-én Bécsben. A várt megbékélés azonban nem következett be, sőt annak az itt létrejött megállapodásnak sem lett tartós eredménye, hogy a felek csapataikat a Drávától vonják hátra.⁴

Augusztus hónapban fokozott ütemben folytatódtak a horvát katonai előkészületek, melyet Bécsből egyelőre hivatalosan nem támogattak, de mégis nyilvánvalóan ösztönöztek. Különösen azután vált ez intenzívvé, hogy Itáliában egyre kedvezőbben alakult a helyzet és egyre közelebbinek látszott a háború sikeres befejezése

Jellačić első katonai fellépése Magyarországgal szemben az volt, hogy a „Háromegy ki-

ráltság” eszméjének érvényesítése céljából, augusztus 31-én horvát csapatok szállták meg Fiume és Bucari városát. Ennek megakadályozására a magyar kormány semmit sem tudott tenni. Az események ezután gyorsan követték egymást. Szeptember 4-én V. Ferdinánd császár visszahelyezte méltóságába a bánt, ami a horvát és a szerb ügy felkarolásán túl, a magyar kormány elleni fellépéshez nyújtott megfelelő eszközt Bécs számára. Jellačić most már nyíltan gyűjtötte csapatait, melyek zömét határőrök adták – bár korántsem a legjobb alakulatok voltak ezek, hisz azok még Itáliában harcoltak –, illetve gyenge kiképzettségű és fegyverzetű népfelkelők. A sereg összlétszáma ugyan meghaladta az 50.000 főt, harcértéke azonban meglehetősen alacsony volt.

A Dráva bal partján a június óta szerveződő magyar őrsereg állomásozott. A sereg állományát kb. 23.000 dunántúli nemzetőr adta, mely kiegészült 6.000 főnyi honvéd és sor katonasággal. A védelem központja Nagykanizsa és Pécs volt. A sereg parancsnokságát augusztus 19-e óta Teleky Ádám vezérőrnagy látta el, a kormánybiztosi feladatokat Csány László végezte.⁵

Csány szeptember 12-én jelentette, hogy Jellačić csapatai Légradnál átkeltek a folyón. Előző napon valóban megkezdődött a horvát fősereg átkelése, melyet a tartalék hadtest 21-én követett Drávasztáránál.

A támadás napján a Dráva-menti magyar sereg nemzetőr csapatait éppen váltották, egy részük már hazaindult, pótlásuk viszont még sok helyen nem érkezett meg. A magyar csapatok 300 kilométeres szakaszt védtek, így az egyébként is túlerőben lévő horvát csapatoknak nem okozott gondot az átkelés. Teleky a közvetlen parancsnoksága alatt álló sor és honvéd csapatokkal Nagykanizsától Keszthelyig hátrált. Ezzel a drávai védvonal felbomlott.

Keszthelyen a magyar táborban teljes volt a bizonytalanság, nem tudták Jellačić igazi célját, nem voltak tisztában támadásának jogosságával, az udvar álláspontjával. Mindezek mellett a horvát seregben a nemzeti zászlók mellett sűrűn lehetett látni a fekete-sárga császári zászlókat is. Teleky a helyzet tisztázása érdekében tisztí küldöttséget menesztett Jellačićhoz, aki azonban semmilyen meghatalmazást nem tudott felmutatni. Ugyancsak hiába mentek futárok Bécsbe, onnan is csak kódos válaszokat kaptak. A magyar miniszterelnök azonban sürgette a támadók feltartóztatását, Teleky ennek ellenére visszavonult Veszprém, Székesfehérvár irányába.

Közben a horvát bán csapataival elhagyta Nagykanizsát és két oszlopban Veszprém, illetve Enying irányába vonult, a főoszlop a Balaton déli partján.

A sürgető események hatására és mivel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Teleky nem hajlandó felvenni a harcot, a magyar országgyűlés szeptember 15-én felkérte István nádort, hogy vállalja el a magyar sereg főparancsnokságát. A következő napon pedig felhatalmazta arra is, hogy tárgyalásokat kezdjen Jellačićcsal. A nádor a Balatonhoz, a bán elé sietett és küldöttjeik után a felek megegyeztek a tárgyalás helyszínében is, egy balatoni gőzös fedélzetén. István főherceg szeptember 21-én Kenesén szállt a „Kisfaludy” fedélzetére, mellyel a szemesi parthoz hajózott. Jellačić azonban tisztjei ellenkezésére hivatkozva mégsem ment fel a hajóra, így a találkozó elmaradt. A nádor visszatért Pestre, majd Bécsbe utazott, ahonnan már nem tért vissza Magyarországra.⁶

Közben az ország készült az ellenállásra, Kossuth az Alföldön toborzott, a rendelkezésre álló és az újonnan szervezett csapatok pedig az új fővezér, Móga János altábornagy parancsnoksága alatt gyülekeztek. Teleky visszavonuló seregével egyesülve a Velencei-tó északi part-

ján álló magyar haderő, a miniszterelnök jelenlétében megtartott sukorói haditanács határozata értelmében nem folytatta a hátrálást, hanem megállt és készült a csata elvállalására.

Jellačić serege szeptember 28-án már Székesfehérvár és Pákozdt között állt. Ezen a napon kiderült, hogy a magyarok nem hátrálnak tovább, így a horvátok kémszemlékkel, harcfelderítéssel próbáltak adatokat szerezni. Ezek alapján Jellačić elhatározta, hogy másnap megtámadja a magyar csapatokat. Terve szerint csapatait három oszlopba sorakoztatta, a baloldalinak lett volna a feladata a magyar harcrend megkerülése és a tó felé szorítása a közép támogatásával. A bán személyesen a középső oszlopot vezette.

Szeptember 29-én reggel a mintegy 17.500 fős magyar sereg Pákozdt és Sukoró között várta a horvát támadást, amely a bán terve szerint a balszárnny támadásával hat óra körül meg is kezdődött. A Kempen-hadosztály támadása azonban rövidesen elakadt. Az időközben megkezdődött heves tüzérségi tűzben a közép támadása sem vezetett sikerre. Jellačić ismét előre rendelte a balszárnnyat, de ismét eredménytelenül és kudarcba fulladt a közép újabb kísérlete is. Ezután kora délutánig tüzérségi párbaj folyt.

Jellačić ebben a csatában nem használta teljes erejét, nem vállalkozott egy mindent eldöntő csatára. Ezt elsősorban azért nem vállalta, mert visszavonulási útja meglehetősen bizonytalan volt, távol bázisától egy népfelkeléstől zavart visszavonulási és utánpótlási vonallal háta mögött, egy meglepően nagy ellenállást kifejtő magyar sereggel szemben, minden erejét nem használhatta fel. A csatában magyar részről a veszteségek elenyészőek voltak, horvát részről hozzávetőleg száz fő esett el, sebesült meg, vagy tűnt el.⁷

A sikertelenséget látva a bán három napos fegyverszünetet kötött Mógával. Ezt követően tájékozódott a Roth és Phillipovich tábornok által vezetett tartalékhadosztály helyzetéről. Miután kiderült, hogy erre az erőre egyelőre nem számolhat, megszegve a fegyverszünetet, egy kb. 1150 fős utóvédet Székesfehérváron hátrahagyva, Komárom felé elvonult. Első célja az volt, hogy bejusson a várba, de miután zárt kapukat talált, továbbvonult Győr, Magyaróvár felé.

Október 3-án az uralkodó Jellačićot nevezte ki a magyarországi császári-királyi hadak főparancsnokává, feloszlatta a magyar országgyűlést és az országban bevezette a haditörvényeket. Ezen manifesztumnak azonban nem tudott érvényt szerezni, hisz a bán éppen Bécs felé tartott. Az események menetét nem sokkal később már az október 6-i bécsi forradalom határozta meg. Ennek kitörésében egyébként fontos szerepe volt Jellačić azon levelének, melyet Latour hadügyminiszterhez küldött és melyben csapatokat kért. Ezen csapatok elindulását akadályozták meg a bécsiek és ez volt a szikra, amely elindította a forradalmat.

A bán a forradalom hírére csapatainak megbízhatóbb részével Bécsbe sietett, a gyenge felszereltségű, fegyelmű népfelkelőket, pedig Horvátország felé útba indította. Bécshez közeledve egyesült a helyőrség kiszorult csapataival, melyekkel együtt a császárvárost dél felől körülzárták. Északra a Csehországból érkező Windisch-Grätz tábornagy seregét várták. A zár október 23-ra jött létre ezt követően ultimátumban szólították fel a várost megadásra. Ennek többszöri elutasítása után a tüzérség 27-én kezdte el lőni a várost, melynek hatására a felek tárgyalni kezdtek. A megegyezést a magyar hadsereg támadása akadályozta meg.

A magyar sereg ugyanis a pákozdi csata után meglehetősen körülményesen ugyan, de megindult Jellačić után. Egy része ugyanakkor Roth és Phillipovich csapatait kényszerítette fegyverletételre. A magyar csapatok Parndorfig követték a horvát erőket itt táborba szálltak és többnyire várakoztak, hogy a politikai és a katonai vezetés eldöntse, hogy mi legyen a tenni-

való. Erre október végéig kellett várni. A táborba érkező Kossuth haditanácsot tartott és itt elhatározták Bécs megsegítését.

A támadás 28-án indult és két nappal később a magyar sereg 27.000 fővel Schwechat előtt állt. Ekkorra azonban szemben a dombokon már felsorakozott Jellačić 25.000 főnyi serege, mely kihasználva tüzérségi fölényét szinte szétlőtte a magyar sereget. A jobb szárnyon ugyan Guyon Richard őrnagy vezette csapatok elfoglalták Mannswörthöt, a közép azonban megingott a tűzben, a balszárny pedig lemaradt. A gyenge kiképzettségű nemzetőr és népfelkelő csapatok menekültek, ez hátrálásra készítette a többi alakulatot is. A veszteség mindkét oldalon száz fő körül mozgott.⁸

Október 31-én elesett Bécs és ezután a császári-királyi sereg most már a magyar függetlenség végleges megszüntetését tűzhette ki célul. Főparancsnokká Windisch-Grätz tábornagyot nevezték ki, az I. hadtest parancsnoka Josip Jellačić altábornagy lett. Mielőtt azonban a hadjárat megindult volna mindkettőjüknek részt kellett venni december 2-án Olmützben azon a szűk körű gyűlésen, melyen lemondatták V. Ferdinándot és helyette I. Ferenc Józsefet ültették a császári trónra.

A császári fősereg támadása december közepén kezdődött. A jobbszárnyat az I. hadtest alkotta, mely a következő erőkből állt:

Kempen altábornagy hadosztálya	– 2 gyalog dandár
Hartlieb altábornagy hadosztálya	– 2 gyalog és 1 lovas dandár
Hadtest tüzér tartalék	– 4 üteg
Összesen	11.500 fő és 54 löveg ⁹

A hadtest december 16-án kezdte a támadást Bruck–Parndorf irányba. A határ mentén álló magyar csapatok gyenge ellenállását leküzdve 19-én már Magyaróváron álltak a hadtest csapatai. A következő cél a Győrbe visszavonult magyar főerő csatára kényszerítése volt, de a magyar csapatok ez elől kitértek. Az üldöző dandároknak a magyar utóvédet december 28-án Bábolnánál sikerült utolérni, amikor az I. hadtest lovasdandára Ottinger vezérőrnagy vezetésével rajtaütött a magyar csapatokon. A vértések megfutamították a magyar huszárokat és bekerítettek egy zászlóaljat, amely szinte teljesen felmorzsolódott.

A hadtest Mezőörs–Kisbér–Mór irányába vonult tovább. Ez utóbbi helységnél került sor egy újabb, nagyobb ütközetre. Ezúttal a Muraközből a magyar fősereg támogatására felrendelt Perczel-hadtestet támadta meg Jellačić. Mivel az ellenség egyesülését mindenképpen meg akarta akadályozni, december 30-án – az eredetileg pihenésre szánt napon – annak hírére, hogy Perczel Mór tábornok csapatai Móron vannak, dandárait késedelem nélkül megindította. A kialakult ütközetben ismét az Ottinger-lovasdandár játszotta a főszerepet. A meggondolatlanul előre törő magyar zászlóaljakat a dandár menekülésre készítette, majd tüzérségének hatékony támogatásával a magyar harcrend közepét támadta meg. Perczel csapatai ezután mindenhol menekülni kezdtek. A magyar veszteség kétezer fő körül mozgott, a másik félnél jelentéktelen volt.¹⁰

A móri ütközet után a hadtest Martonvásár felé vonult, ahová január 2-án érkezett, a következő napon pedig Érd, Tétény környékét szállta meg. Itt ismét ütközetbe keveredett a lovasdandár, azonban ez alkalommal kevesebb sikerrel. A magyar huszárok megghiúsították a vértések üldözési szándékát. Január 5-én a kiűritett magyar fővárosba bevonulva a hadtest Pesten, a Hatvani utcától balra eső területen szállásolt be.

Windisch-Grätz a magyar főváros elfoglalásával egyelőre befejezte a komolyabb hadmű-

veleteket. Rendcsináláshoz fogott, proklamációk kiadásához, a két irányba visszavonuló magyar sereget csak figyelemmel kísérte. A Debrecenbe áttelepült magyar kormány fedezését a Perczel-hadtest kapta feladatul, amely Szolnokig, majd Karcagig vonult vissza. E hadtestet január 9-től az Ottinger-lovasdandár követte nyomon. A dandár 13-án megszállta Szolnokot és ellenőrizte a tiszai átjárót.

Perczelnek feladatát a Tisza vonalánál kellett volna ellátni, ezért a hónap közepén parancsot kapott, hogy vonuljon a folyóhoz és foglalja vissza Szolnokot. A megerősített hadtest két oszlopban január 22-én támadta meg Ottingert, aki rövid tüzérségi párbaj után visszavonult Ceglédre. Perczel ezt követően tovább üldözte a lovasdandárt, melyet Jellačić időközben két gyalogzászlóaljjal erősített meg. Három nappal később Ceglédnél újabb ütközet zajlott le, amelyben Ottinger a még mindig jelentős túlerőben lévő magyar csapatokkal szemben ismét visszavonult. A magyar lovasság által üldözve Ceglédbercel-Alberti településeknél foglalt állást a dandár. Ez a helyzet kellemetlen helyzetbe hozta a Pest környékén állomásozó osztrák csapatokat, ezért minden irányból erőket kellett összevonni egy esetleges támadás elhárítására. Perczelt azonban visszarendelte a magyar kormány egy észak-keleti irányú osztrák támadás veszélye miatt.¹¹

A kialakult kedvező pillanatot Windisch-Grätz azonnal kihasználta és az egész I. hadtestet a Duna-Tisza közé rendelte. Jellačić Poroszlótól Kecskemétig helyezte el csapatait, figyelve a Tiszai átkelőhelyeket. Ismét birtokba vették Szolnokot, viszont egy másik állandó átkelőt, a cibakházi magyar csapatok vigyázták. Elfoglalására január 30-án az Ottinger-dandár tett egy eredménytelen kísérletet.

Február közepére a katonai helyzet megváltozott. A magyar csapatokat Eger–Miskolc–Tiszafüred térségében egyesítették és egy támadóhadjárat megindítására készülődtek. Windisch-Grätz is fel kívánta újítani támadását, ezért csapatainak zömével Gödöllő–Hatvan–Gyöngyös felé vonult előre. Ezt a menetet jobbról Jellačić csapatai biztosították. E feladat ismét a cibakházi hidra terelte a figyelmet, amelyet február 24-én újólág Ottinger támadott meg, megerősített csapataival. A siker azonban ismét elmaradt.

A két szembenálló főerő február 26–27-én a kápolnai csatában mérte össze erejét, amely osztrák sikerrel végződött ugyan, de a támadás folytatására mégsem került sor, Windisch-Grätz visszavonta csapatait. Ebben a csatában az I. hadtest nem vett részt.

Március hónap több szempontból is megváltoztatta a helyzetet. A kápolnai győzelem hatására az Olmützben székelő udvar határozott lépésre szánta el magát. Feloszlatták az osztrák birodalmi gyűlést és új birodalmi alkotmányt bocsátottak ki. Az oktrojált alkotmány a Habsburg-birodalom valamennyi tartományát és országát egységes birodalomba olvasztotta. Magyarországtól elválasztotta Erdélyt és a Részeket, egyesítette Horvátországot, Szlavóniát, a Tengermelléket és a Határőrvidéket, a Bácskából és a Temesközből pedig a Szerb Vajdaság lett. Az alkotmány szerint a tartományokat és Magyarországot is egységesen Bécsből irányították volna. Bár az alaptörvény kimondta a nemzetiségek egyenjogúságát, nyilvánvalóvá vált, hogy az udvar nem az eddig ígért konföderációra, hanem a centralizációra törekszik. Mindez óriási csalódást jelentett a birodalom mind szláv, mind román lakossága számára. Csalódást jelentett Jellačić számára is és kezdetben nem is akarta kihirdetni az alkotmányt.¹² Udvarhű politikáját azonban nem adta fel, így a horvát ellenzék támadásának kereszttüzebe került. Jellačićot álláspontjának megváltoztatására kívánta rábeszélni Andria Torquat Brlic, amikor március 29-én Cegléden felkereste a bánt. A tárgyalás azonban teljesen eredménytelen maradt, Jellačić arra

hivatkozott, hogy a háborúval van elfoglalva és nem ér rá politizálni. A bán nem tulajdonított fontosságot Adam Czartoryski herceg levelének sem, aki a párizsi lengyel emigráció vezetőjeként a magyar-horvát közeledésért dolgozott.

Ebben a hónapban a magyar hadsereg átvette a kezdeményezést is. Március 5-én Damjanich János és Vécsey Károly tábornok csapatai rajtaütöttek az I. hadtest Szolnokon lévő Karger-dandárán. A dandár segítségére siető Ottinger-lovasdandár későn érkezett és nem tudta megakadályozni Szolnok magyar kézre kerülését.

A következő hetek teljes bizonytalanságban teltek. Az osztrák vezetésnek alig volt információja a magyar sereg helyéről, terveiről. Jellačić felterjesztése szerint, melyet Windisch-Grätzhoz küldött, a magyarok délre vonulnak, ezért ő is Kecskemét–Nagykörös–Cegléd területet szállja meg. Így lehetőség van arra is, hogy felvegye a kapcsolatot Theodorovics tábornokkal, a Délvidéken harcoló szerb-osztrák erők parancsnokával. Ez azt is jelentette, hogy a bán ekkor már egyre inkább dél felé figyelt, a szerb és a horvát ügy közelítésével Horvátország biztonságát igyekezett erősíteni. Windisch-Grätz a javaslatot elfogadta és terve szerint az I. hadtest Tiszaalpárnál átkelve a Hármaskörös felé támad, a főhadsereg másik két hadteste eközben Cibakházánál és Szolnoknál „tűntet”. E terv azonban nem bizonyult véglegesnek, a folyamatosan érkező, ellentmondó hírek miatt egymásután készültek javaslatok, tervek. Jellačić is újabb és újabb ötletekkel állt elő, tanácsolta a Szolnoknál történő átkelést éppúgy, mint azt, hogy Szeged felé támadjanak. Mindez azt eredményezte, hogy amikor március 21-én a bán Ceglédre jelentette a magyar csapatok jelenlétét Pesten Windisch-Grätz nem hitt neki. Pedig a magyar főcsereg március 16–19-e között valóban a Duna-Tisza között menetelt.

A hónap végére azonban már biztossá vált Windisch-Grätz előtt, hogy a magyar csapatok észak felől támadnak, ezért délen lévő csapatait Pest előterébe rendelte. Az I. hadtestet Ceglédre Monorra, de ennek végrehajtása só vételezés miatt késve történt meg. A csapatok a következő napokban Tápiószéle, Tápióbicske környékén állomásoztak. Április 4-én a Tápióbicskét elhagyni készülő Rastić- és Sternberg-dandár hírt kapott magyar csapatok közeledéséről, ezért fedezékbe vonulva, a házakba elbújva felkészültek a magyarok meglepésére. A csel sikerült, a biztosítás nélkül haladó magyar csapatokat a horvátok meglepték és rövidesen menekülésre kényszerítették, majd üldözést kezdtek a Tápió-patakig. Az ütközet azonban koránt sem ért véget, ugyanis a menekülő magyar zászlóaljak mögött, a patak túlsó oldalán még jelentős erő állt, amely azonnal támadásba ment át. A két horvát dandár ugyanis a magyar főerővel, három hadtesttel találkozott, így rövidesen kénytelen volt visszavonulni. A vereségről Jellačić olyan jelentést küldött Windisch-Grätznek, amely azt sugallta, hogy utóvéde sikeresen harcolt és önszántából hátrált meg. Ez a jelentés félrevezette a császári fővezért, továbbra sem tudott semmi bizonyosat a magyar főerő helyéről, céljáról.

Az I. hadtest Jellačić vezetésével Isaszeg felé vonult vissza, ahol két nappal később, április 6-án nagy, a magyarok részéről döntőnek szánt csatára került sor. A bán csapatait a faluban helyezte el, elővédjét pedig, a falutól keletre húzódó erdő szélére. A magyar csapatok megjelenése után az elővéd rövid harc után, az erdőt felgyújtva visszavonult. Az előretörő magyar I. hadtest csapatai Isaszegre elérve, megkezdtek a falu támadását, de nem jártak eredménnyel és kénytelenek voltak visszavonulni az erdőig. Itt támogatást kapva a III. hadtesttől ismét felvették a harcrendet. Közben a horvát csapatok is erősítést kaptak, az osztrák III. hadtest egy hadosztályát. A két fél között véres, hosszú harc alakult ki, melyet a II. magyar hadtest megjelenése és a nem sokkal később végrehajtott általános támadás döntött el. A horvát erőket kiszorí-

tották a faluból és menekülésre kényszerítették a magyar honvédek. A csatában mindkét fél közel ezer főt veszített.

Az osztrák főerő Pestre, a Jellačić-hadtest Kispest–Szentlőrinc térségébe vonult vissza. A magyar főerő a főváros előtt megállt, majd egy hadtestet hátrahagyva Vác–Komárom felé indult. Az itt maradt hadtest feladata az volt, hogy Windisch-Grätzcel elhitesse, hogy a főerő maradt itt. Ezt napokon keresztül sikeresen végrehajtotta. Windisch-Grätz számára csak 12–13-án vált bizonyossá, hogy a magyar főereg Komárom felé vonul. Ekkor hívott össze egy haditanácsot, melyen a további teendőket vitatták meg. Itt Jellačić a következő javaslatot tette: harmincöt zászlóaljból negyvennégy lovasszázadból és százötven lövegből létre kell hozni a „déli hadsereget”, mely Kecskemét–Szabadka felé vonulva, itt egyesülve a szerb erőkkal, Debrecen vagy Nagyvárad felé tovább támadva veszélyeztetné a magyar hadászati alapot. Közben a maradék erő Pest–Komárom térségében fedezne. Ezt a kalandos tervet a haditanács nem fogadta el, további adatok szerzésére, felderítések végrehajtására intézkedett. Ezek alapján a fővezér 14-re támadást határozott el a fedező magyar hadtest ellen. E napon azonban megérkezett Bécsből Windisch-Grätz felmentéséről intézkedő levél is. Helyette főparancsnokká Welden tábornagyot nevezték ki. Megérkeztéig a bánnak kellett átvennie a parancsnokságot, aki azonnal leállítatott minden támadást és a csapatok összpontosítására intézkedett.¹³

Welden Budára érkezve azonnal átlátta a helyzetet és rendelkezésére álló csapatokat két részre osztotta. A haderejének nagyobbik felét Komáromon keresztül Bécs fedezésére vonta vissza, míg Jellačić hadtestét megerősítve, a szintén kedvezőtlen helyzetben lévő Délvidékre rendelte. A bán ezután tizenöt zászlóaljjal, huszonhat lovas századdal és megfelelő tüzérséggel, összesen 15.000 emberrel rendelkezett. A hadtestnek a Duna jobb partján kellett levonulnia Szlavóniába, majd a Bánságba és egyesülnie az ott lévő szerb és horvát erőkkal. A hadtest készleteit öt gőzessel és tizenegy teherszállító hajóval vitték Eszékre. A levonulást azonban Jellačić csak a magyar főváros kiürítése után kezdhette, addig Promotornál biztosított. Április 24-én, a csapatok elvonulása után – a budai vár őrsege kivételével – a hadtest katonái lerombolták a hajóhidat, felszedték a Lánchíd pallóit. Ezután a bán Adony–Dunapentele–Dunaföldvár–Eszék irányba elrendelte a levonulást.

A déli hadsereg, melyet hivatalosan április 22-én alakítottak meg, mely parancsnokságával Jellačićot immár tábornagy rendfokozatban bízták meg, azt a feladatot kapta, hogy védje meg Horvátországot, tartsa szemmel Péterváradot, mentse fel az ostrom alól Temesvárt és Aradot, ezután Erdélyt foglalja vissza. E hatalmas feladatsorhoz a bán megkapta a volt erdélyi hadtestet is, mely ekkor Erdélyből, majd a Bánságból is kiszorítva Turnu-Severinben állomásozott. Ez az erő azonban egyelőre hozzáférhetetlen volt. Pedig Jellačić úgy ítélte meg, hogy erre szüksége van Horvátország északi határainak biztosításához is. Az aulikus gondolkodású bán ekkor már nyilvánvalóan saját országának érdekeit helyezte előtérbe a birodalmi célokkal szemben. A feladataira hivatkozva igyekezett elérni azt is, hogy az orosz V. hadtest ne Erdély felől támadjon, hanem Szerbián keresztül Eszékre jöjjön az ő támogatására.¹⁴

Ezen tervei azonban nem valósultak meg, viszont feladatainak teljesítését el kellett kezdeni. A horvát határ védelmére a Pettauban állomásozó huszonkét újonc-század 15.000 emberét kívánta alkalmazni.¹⁵

A „déli hadsereg” a következő erőkből állt:

Kriegern-hadosztály	– 2 gyalogdandár
Dietrich-hadosztály	– 3 gyalogdandár
Rasztic-hadosztály	– 2 gyalogdandár
Ottinger-lovashadosztály	– 2 lovasdandár
tüzértartalék	– 14 üteg
Mayerhofer vezérőrnagy Péterváradot záró erői	
Összesen kb.	44.000 fő

A Délvidéken – Bácskában és Bánságban – március végén változott meg az addig jellemző szerb fölény. Ekkor nevezték ki hadszíntér parancsnokká Perczel Mór tábornokot, aki azonnal aktív, támadó tevékenységbe kezdett. Kijutott a Ferenc-csatornához, majd Péterváradhoz, elfoglalta Verbászt, Szenttamást, a szerb erőket a Titeli-fennsíkra szorította. Ezt azonban nem sikerült elfoglalnia.

Április végén megjelent a Bánságban Bem tábornok is, aki Perczellel együttműködve, megtisztította a Temesközt és kiszorította innen az erdélyi osztrák hadtestet.

A bán május 18-án indította el hadait Pétervárad–Titel irányába és ott kívánta magához vonni az szerb hadtest maradványait. Ezután tervezte megindítani hadjáratát Bácska elfoglalására. A terv végrehajtását azonnal meg is kezdte és június 4-én a „déli hadsereg” négy gyalogdandára, két lovasdandára, valamint tartalékai már a Titeli-fennsíkon álltak.¹⁶

Jellačić csapatainak beérkezése után Perczel kénytelen volt lemondani a fennsík elfoglalásáról, ezért Pétervárad–Újvidék felé fordult és a vár szerb csapatok általi körülvételét akarta felszámolni. Ez azonban nem sikerült, ugyanakkor parancsot kapott a kormánytól, hogy csapatainak egy részét engedje át a főhadseregnek. Mielőtt azonban e parancsot Perczel végrehajtotta volna, még egy rajtaütést kívánt végrehajtani az ellenségen. Ugyanebben az időben azonban már a bán is megindította csapatait és így került sor a június 7-i kátyi ütközetre. Ez az összecsapás Jellačić csapatainak teljes győzelmét hozta, melyet elsősorban ismét kiváló nehézelőjárásának köszönhetett. Perczel veszteségei jelentősek voltak, a horvát csapatoknál viszont elenyésző.

Perczel ezután hátra vezette csapatait a Római-sáncok mögé és teljes tétlenséget mutatott. Jellačić ugyanakkor Újvidékre sietett és Pétervárad e jelentős hídfőjét kívánta elfoglalni. Kísérletei azonban kudarcot vallottak. A hiábavalóságot felismerve a bán felújította támadását Bácska elfoglalása érdekében, ezért a Ferenc-csatorna felé fordult. Itt június 25-én egy heves ütközetben elfoglalta az ó-becsei hidat. Bácska ezzel a császári-királyi csapatok kezére került, amiért Jellačić táborszernagy megkapta a Mária Terézia-rendet.

A délvidéki kudarcok okot adtak a magyar kormány számára, hogy a IV. hadtest parancsnokát Perczel Mór tábornokot engedetlensége és túlzott önállósága miatt, június 7-én elmozdítsa beosztásából. Helyére először ideiglenesen Tóth Ágoston ezredest nevezték ki, majd a hadügyminisztérium június 24-én Guyon Richárd tábornokot állította erre a posztra.

A IV. hadtesten kívül ekkor már a Délvidéken tevékenykedett a Kmety György ezredes vezette hadosztály, mely a győri ütközet után szakadt el a VII. hadtesttől. A hadszíntér parancsnoka Vetter Antal altábornagy volt. Ennek az erőnek az élén kellett felvennie a harcot Jellačić bán csapataival és minél gyorsabban egy támadó hadjáratot vezetni.

Vetter terve szerint az ellenséges csapatokat két irányból kellett megtámadni, a IV. hadtest a Földvár–Szenttamás–Verbász irányban, míg a Kmety-hadosztály északról, a Ferenc-

csatornán átkelve támad. A tervnek megfelelően a magyar csapatok megkezdték az előkészületeket, a csapatösszevonást és fokozott felderítő tevékenységet folytattak. Mindez nem maradt titokban Jellačić előtt sem, aki elhatározta, hogy a magyar csapatokat megelőzi és támadólag lép fel.

A támadáshoz Jellačić 12–13.000 fővel rendelkezett, míg Guyon hadteste, melyet Jellačić támadása ért, 7–8.000 főből állt.

A horvát csapatok hosszú éjszakai menet után július 14-én hajnalban indították meg támadásukat a kishegyesi táborban lévő magyar csapatok előőrsé ellen. Az előőrsi szolgálatot ellátó zászlóalj azonban mindaddig felfogta a támadást, míg a hadtest fel nem vette a harcrendet. Miután ez megtörtént két zászlóalj azonnal támadásba ment át és viasszaszorította az ellenséget.

Az ellentámadás azonban csak lassan nyert tért, ezért a magyar csapatok a jobbszárnyról újabb támadást indítottak, jelentős tűzérési fedezet mellett. A váratlan és gyors magyar fejlődés és támadás megingatta Jellačić támadó csapatait, melyek rövid harc után megkezdték a visszavonulást. Guyon tábornok látva az ellenség hátrálását, azonnal elhatározta, hogy csapataival követve az ellenséget három helyen átkel a Ferenc-csatornán.¹⁷

A bán csapatai időközben Verbászra vonultak vissza, ahol az ott lévő sáncok megszállásával igyekeztek védelmet kiépíteni, de a felvonuló magyar ütegek tüze, majd a gyalogság támadása ezt megakadályozta. A honvédszászlóalj és a lovasság, tűzérési fedezet mellett ezután a hidakat igyekezett birtokba venni. Mivel Jellačić csapatainak a csatornánál sem sikerült védelembe átmenniük, így a hidak, ha rongálva is, de hamarosan a magyar csapatok kezére kerültek.

A csatornán átkelve azonban Guyon leállította az üldözést, Jellačić csapatai ennek ellenére nagyjából a Duna jobb partjára, illetve kisebb erők pedig a Titeli-fennsíkra menekültek. Az ütközetben a horvát fél halottakban és sebesültekben 684 főt veszített, míg a magyarok 216 főt.

Jellačić ezen kudarcok után kiűrtette Bácskát és a Szerémségbe vonult vissza. A magyar szabadságharcban ezután már nem játszott szerepet. 1849 második felétől Zágrábban tartózkodott és báni, valamint Horvátország katonai parancsnokának feladatait látta el.

További pályafutása alatt egyszer kapott még katonai feladatot, amikor 1853-ban a Montenegro ellen felállított sereg parancsnoka lett. Az uralkodóházhoz való hűségéért 1854 áprilisában osztrák örökös grófi címet kapott. Josip Jellačić tábornok 1895-ben halt meg Zágrábban.

Josip Jellačić katonai pályafutása egészen rendhagyó, hisz ritkán fordult elő abban a korban is, hogy valaki egy év leforgása alatt ezredesből tábornokká lépjen elő. Vajon páratlan katonai tehetségének köszönhetette ezt, vagy valami más játszott közre. Tevékenységét vizsgálva arra a megállapításra kell jutnunk, hogy nem különleges hadvezéri képességei jutatták ilyen magas polcra, hanem megingathatatlan császárhűsége és annak a méltóságnak a különleges volta, amelyet betöltött.

A birodalom elsőszámú támasza elsősorban az a „nemzetek feletti” tiszti és tábornoki kar volt, melynek tagjai feltétel nélkül kiszolgálták az uralkodót és az udvart. Ezért fordult az udvari politika egy tiszthez akkor is, amikor egy olyan méltóságot kívánt betölteni, melynek megtartása szinte létkérdés volt. Jellačić ezt a szerepet kiválóan eljátszotta, még akkor is amikor pedig egyértelműen kiderült, hogy az osztrák vezetés semmilyen megkülönböztetést nem

fog tenni magyar, szláv vagy román között, Saját érdekeit mindegyik felett abszolút módon érvényesíteni fogja. Persze egy katona viselkedése aligha tudja követni a politika sokszor kiszámíthatatlan mozgását, ezért volt az, hogy 1848 nyarán Jellačić „túljátszotta” a szerepét és ezzel az udvarral is szembekerült. Az is igaz ugyanakkor, hogy a bán értékítéletében az uralkodóhoz való hűség után rögtön ott következett Horvátország érdeke is, mely ilyen kiélezett helyzetekben előtérbe került. 1849 nyarán, amikor a magyar sereg győzelmesen vonult előre, Jellačić azonnal előállt a dél felé vonulás tervével, melyre nyilván Horvátország fedezése miatt volt szükség.

Jellačić katonai képességek terén a magyar szabadságharc alatt nem mutatott fel különösebb tudást, tehetséget. Bár ezzel korántsem volt egyedül a császári-királyi hadseregben. Nála azonban ez azért jelentett nagyobb problémát, mert őt vélhetően báni méltósága miatt meg kellett tartani a beosztásában, véleményére figyelni kellett. Jellačić előjáróival szemben érezte is kivételezett helyzetét és igyekezett megőrizni önállóságát. Mindig hangot adott véleményének és javaslatokkal bombázta felettesét.

Önálló tevékenységre igazán 1849 nyarán nyílt lehetősége, ez azonban nagyon felemásra sikerült. Egy „szép” hadjárat befejezését egy csúfos vereséggel végződő ütközet jelentette.

Jellačić tábornagy a magyar szabadságharcban játszott szerepéért az osztrákoktól grófi címet, a horvátoktól lovas szobrot kapott. A magyaroktól pedig egy verset: „Fut Bécs felé Jellacsics, a gyáva, seregének seregünk nyomába’.”

Jegyzetek

- ¹ Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka. Bp, 1977. 145.
- ² Az életrajzi adatokat a Révai Nagy Lexikon Bp, 1914. vonatkozó szócikke alapján közlöm.
- ³ Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. Szerkesztette: Hermann Róbert. Bp, 1996. vonatkozó tanulmányai alapján.
- ⁴ Angyal Dávid: Batthyány és Jellachich bécsi találkozása (1848 július 27–30) In.: Századok 1936 (70) 471–474.
- ⁵ A Drávai védvonalról, illetve Csány tevékenységéről részletesen Szócs Sebestyén: Csány László kormánybiztosi tevékenysége 1848 áprilisától szeptember végéig. In.: Zalai Gyűjtemény 30. Zalaegerszeg, 1990.
- ⁶ Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. Sajtó alá rendezte: Katona Tamás Bp. 1980. 55.
- ⁷ Magyarország hadtörténete I–II. Szerkesztette: Liptai Ervin. Budapest, 1984. I. 465.
- ⁸ Görgey Artúr: Életem és működésem. Bp, 1988. 213.
- ⁹ Der Winter-Feldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien, 1851. 6–7.
- ¹⁰ Hermann Róbert: Perczel Mór honmentő hadjárata. In.: Zalai Gyűjtemény 36/II. Zalaegerszeg, 1995. 120.
- ¹¹ Az események ismertetésénél elsősorban Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49.-ben I.–III. Bp, é.n. munkáját használtam fel.
- ¹² Kovács Endre: A magyar -délsláv megegyezés ügye 1849 tavaszán. In.: Hadtörténelmi Közlemények 1956. 2. szám 159.
- ¹³ Doberdói Breit József: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. I–III. Bp, 1929. II. 95
- ¹⁴ Gyalókey Jenő: Jellachich hadműveleti tervei. In.: Hadtörténelmi Közlemények. 1924. XXV. kötet 61.
- ¹⁵ Gyalókey: i. m. 64.
- ¹⁶ Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. Bp, é.n. 194.
- ¹⁷ Godányi Ernő: Jellachich tudósítása az 1849. július 14-ei hegyesi ütközetéről. In.: Hadtörténelmi Közlemények. 1924. XXV. 220.

GENERALLEUTNANT JOSIP JELLAČIĆ IM UNGARISCHEN FREIHEITSKRIEG

Die Gestalt von Josip Jellačić, der eine bedeutende historische Persönlichkeit des kroatischen Volkes und das Symbol der kroatischen Nationalbewegung ist, lebt im ungarischen allgemeinen Bewußtsein als der kaiserlich-königliche General, der als erster gegen die Indipendenz, die Ungarn im Frühling 1848 erkämpfte, auftritt. Auch diese gegensätzliche Beurteilung stellt klar da, auf welche Art und wie heftig die nationalen Interessen und die vermeinten oder wirklichen Wege der Entwicklung während gewisser Geschichtsperioden einanderstießen, was für diesen Raum von Europa vielleicht noch intensiver bezeichnend ist. Dies ist besonders wahr unter solchen Umständen, wenn eine abseitsstehende, aber über den Raum herrschende Macht, in diesem Falle der Wiener kaiserliche Hof, versucht – laut des alten Prinzips „divide et impera“ – die ungeklärten oder unübersichtlichen Veränderungen, die infolge zwangsmäßiger oder organischer Entwicklungswege eingetreten sind, künstlich zu verwirren und im eigenen Interesse auszunützen. Diese Politik ist durch Versprechungen, Vertröstungen, Vergünstigungen und Verschärfungen, Auszeichnungen und Hinrichtungen gekennzeichnet, die die Konfrontierung der führenden kroatischen und ungarischen Politiker und damit der beiden Völker blitzschnell hervorriert.

Dementsprechend ist das Herangehen der kroatischen und der ungarischen Geschichte und die Beurteilung der politischen Tätigkeit und der historischen Rolle von Jellačić durchaus verschieden. In diesem Vortrag möchte ich seine Rolle im ungarischen Freiheitskrieg von einer anderen, vielleicht objektiveren Seite prüfen und ihn als Militärführer darstellen.

Jellačić studierte an der Militärakademie Theresianum in Wiener-Neustadt, schon ab 1819 diente er als Offizier in verschiedenen Kavallerie- und Grenzregimenten, ab 1842 als Regimentskommandant. 1848 schon als Banus von Kroatien und Slawonien wurde er von Ferdinand V zum Generalleutnant ernannt. In dieser Eigenschaft verweigerte er der ersten unabhängigen ungarischen Regierung den Gehorsam. Zu dieser Zeit fand der Hof seinen Schritt noch verfrüht und so wurde er seiner Würden offiziell entholten. Im September, angesagt durch die österreichischen Siege an dem italienische Kriegsschauplatz, hat sich das Blatt gewendet und die Politik des Hofes, die die Wiederherstellung des einheitlichen Reiches zum Ziel steckte, wurde zunehmend ungarnefeindlich. Um diesen Zweck zu erreichen, wollten sie in erster Reihe Jellačić als Mittel verwenden. Im September bekam er seinen Titel wieder und er konnte – obwohl ohne offizielle Ermächtigung – die Organisierung seiner Truppen (Grenzwachen, Miliz und Nationalgarde) für einen Einmarsch in Ungarn offen in Angriff nehmen. Am 11. September setzte Jellačić mit dem Gros seiner ca. 40.000 Männer die Drau bei Légrad über und konnte entlang beiden Ufern des Balaton fast ungestört gegen Székesfehérvár marschieren. Nach seiner Vorstellung nähme er die ungarische Hauptstadt ohne Widerstand und damit bereitete er der ungarischen Selbständigkeit ein Ende. Dieses Ziel konnte er jedoch nicht erreichen, weil die ungarische Armee am 29. September bei Pákozd ihm in den Weg trat und seine Truppen schlug. Da er sich mit seinen Hilfstruppen nicht vereinigen konnte, marschierte er in die Richtung nach Komárom, Mosonmagyaróvár. Auf die Kunde von der Wiener Revolution eilte er zu der Kaiserstadt, nachdem er seine Nationalgarde und Miliz, die nur einen schwachen Kampfwert darstellten, heimgeschickt hatte.

Am 3. Oktober 1848 ernannte der Monarch Jellačić zum bevollmächtigten Landeskommissar von Ungarn, aber zu dieser Zeit konnte er seiner Position noch keine Geltung

verschaffen. In diesem Monat nahmen die kroatischen Truppen an der Niederschlagung der Wiener Revolution teil. Auch in der Schlacht bei Schwechat zeichneten sich die Truppen von Jellačić aus, als sie die gegen Wien vorrückende ungarische Armee besiegten.

Nach der Niederschlagung der Wiener Revolution entschloß sich der Hof, ein direktes militärisches Auftreten mit dem Gros des kaiserlich-königlichen Heeres vorzunehmen, um die ungarische Selbständigkeit entgültig zu beseitigen. Generalleutnant Jellačić befehligte das I Korps der Hauptarmee. Mitte Dezember wurde ein Angriffskrieg eröffnet, um Pest und Buda zu erobern. Abgesehen von unbedeutenden Gefechten konnte die Hauptarmee, unter der Führung von Feldmarschall Windisch-Grätz, fast ungestört dem ungarischen Heer, unter der Führung von General Görgey, nachdringen. Am 30. Dezember kam es zu dem ersten bedeutenden Zusammenstoß, in dem Jellačić das von General Mór Perczel geführte, von der Murgegend hinbeordnete Korps schlug.

Danach marschierte das österreichische Heer in Pest ein und die Brigaden des I Korps verfolgten das sich in die Richtung der Theiß zurückziehende Perczel-Korps. In Januar und Februar stationierte das Korps in der Gegend um Cegléd-Szolnok-Kecskemét und maß sich mit den ungarischen Truppen in unbedeutenden Gefechten und Kämpfen. Am 5. März erlitt eine Division des Korps eine schwere Niederlage bei Szolnok. Während der folgenden Wochen gerieten Windisch-Grätz und Jellačić öfters miteinander in Konflikt, weil ihre Ansichten über die Lage und die Ziele der ungarischen Truppen bzw. über die Aufgaben der kaiserlich und königlichen Truppen verschieden waren. Inzwischen eröffnete die sogenannte Frühlingskampagne, die Offensive der ungarischen Truppen, wenn die kaiserlich-königlichen Truppen nacheinander die Gefechte und die Schlachten verloren. Inzwischen kam das I Korps bei Tápióbicske und bei Isaszeg in Gefecht und erlitt in beiden Fällen eine Niederlage. Durch die Niederlagen veranlaßt zog sich die österreichische Hauptarmee nach Pest zurück, die ungarische Truppen dagegen eilten sich mit Umgehung von Pest nach Komárom. Inzwischen wurde General Welden als neuer Oberbefehlshaber an die Spitze des österreichischen Herres ernannt.

Welden befahl den Rückzug nach Wien, das I Korps aber – die Bitte von Jellačić abgebend – wurde nach Süden kommandiert und nach einer Ergänzung die ca. 40.000 Männer Südarkmee wurde errichtet. Am Anfang betätigte sich Jellačić, der inzwischen zum Feldzugmeister ernannt wurde, erfolgreich. Er unterstützte die serbischen Aufständischen und so konnte er General Perczel mehrmals schlagen und die ganze Batschka erobern, wofür er den Maria-Theresien-Orden bekam. Die Situation aber veränderte sich bald: General Antal Vetter übernahm die Führung der ungarischen Truppen und er siegte über die Truppen von Jellačić am 14. Juli 1849. Danach führte der kroatische General seine Truppen zurück nach Transdanubien und im weiteren spielte er keine Rolle in der Niederlag des ungarischen Freiheitskrieges.

Diese gegensätzliche Rolle kann während der ganzen militärischen Karriere von Feldzugmeister Jellačić beobachtet werden. Spektakuläre Siege und Niederlagen, ein hoher Grad von Selbständigkeit, aber auch eine willkürliche Überprüfung der Befehle, Initiative und eine falsche Lösung der einfachsten Aufgaben charakterisieren ihn gleicherweise. Er nützte und mißbrauchte oft die Situation, daß er nicht nur ein einfacher Korpskommandant, sondern auch ein politisch bedeutender Würdenträger war. Dank diesem Titel, konnte er wahrscheinlich seine Einteilung behaupten und an die Spitze eines Heeres kommen.

Übersetzt von Judit Kvassay

Vladimir KALŠAN

POČECI GOSPODARSKOG RAZVOJA MODERNOG MEĐIMURJA

Kao i drugdje, na ovim prostorima i u Međimurju, od polovine 18. stoljeća pa do šezdesetih godina 19. stoljeća traje takozvano doba, manufakture. U to su vrijeme udareni temelji kapitalističkog načina proizvodnje i građanskog društva. To je prijelazno razdoblje u kojem se prelamaju sve suprotnosti feudalne forme i novih snaga kapitalizma. Ono je još uvijek puno elemenata starog feudalnog načina proizvodnje i jednostavne kapitalističke kooperacije. U isto vrijeme primjenom pogona parnog stroja javlja se industrijski, strojni način proizvodnje. Elementi građanskog gospodarskog i društvenog života u Čakovcu i Međimurju mogu se pratiti već od tridesetih godina 19. stoljeća.

Krajem 1849. godine Međimurje je ušlo u sastav hrvatske države. Dogodilo se to nakon čuvene 1848. godine, koja je potresla Europu, pa i Habsburšku monarhiju. Ova je, pak, vješto iskorištavajući konfuzne prilike u državi, oktroiranim ustavom zavela centralizam s njemačkom prevlasti. Ban Josip Jelačić uspio je u Beču izboriti da Međimurje ostane u sastavu Hrvatske. Ono je, dakle, ušlo u sastav Varaždinske županije, osim Legrada koji je pripao Križevačkoj županiji, ali se i dalje držao dijelom Međimurja. U političkom smislu, u prvo vrijeme Međimurje čini čakovečki kotar u rangi podžupanije, s tri aministrativno – sudbena kotara: Čakovec, Prelog i Štrigova. Već 1857. godine Podžupanija Međimurje ima dva kotara i ukupno devet upravnih općina: Čakovec, Nedelišće, Štrigova, Novakovec, Mursko Središće, Prelog, Kotoriba, Hodošan i Sveta Marija.

Prema svim gospodarskim pokazateljima Međimurje je bilo najrazvijenije područje Varaždinske županije, te jedno od najrazvijenijih u tadašnjoj civilnoj Hrvatskoj. Čakovec je, osim toga, bio i središte trgovine s Mađarskom. Čakovečki kotar imao je 1851. godine 48 trgovaca i 332 obrtnika. I jednih i drugih najviše u Hrvatskoj. Kotar Prelog imao je u isto vrijeme 235 obrtnika, te 3465 zemljoposjednika, odmah do kotara Krapina, koji ih je imao 3566 – najviše u Hrvatskoj. Pored razvijenog obrta i trgovine Međimurje je izrazito stočarski kraj. Kotar Prelog ima tada najviše konja (5153) i krava (9221) u Hrvatskoj.

Najveće naselje bilo je Prelog s 3037 stanovnika. Čakovec je imao tek 2067 stanovnika. Pored njih, status trgovišta imaju Kotoriba i Legrad, a već 1857. godine gubi ga Kotoriba, a dobivaju Nedelišće, Štrigova i Mursko Središće. Dok je 1841. godine u Čakovcu bilo tek 30 židovskih obitelji, 1851. godine u Međimurju je već živjelo 489 Židova. Te je godine Međimurje imalo 56.039 stanovnika. Popis stanovnika iz 1857. godine govori da je u Međimurju živjelo 58.721 stanovnika. Svi su Hrvati, osim 612 Mađara i 517 Nijemaca. Po vjeri 57.818 je rimokatolika, 551 židov, 333 luterana, 13 pravoslavaca, 4 kalvina i 2 grkokatolika. Iste te, 1857. godine, u Međimurju je bilo 26 pučkih škola, 24 katoličke, luteranska u Legradu i židovska u Čakovcu, a 2040 dječaka i 1671 djevojčica podučavalo je 32 učitelja.¹

Proglas o ukidanju kmetstva, kojega je 25. travnja 1848. godine izdao ban Josip Jelačić, važio je i u Međimurju. Tu su također bile utvrđene takozvane zemaljske rasteretnice za otkup vlastelinske zemlje koje bi država trebala isplatiti tijekom 40 godina. Stvarni efekti ukidanja

kmetstva bili su u Međimurju doista neznatni zbog šinjenice što je ono već 1861. godine jednostranom odlukom Ugarskog kraljevskog namjesništva ponovo potpalo pod mađarsku vlast. Ipak, pospješen je proces socijalne diferencijacije, a prenaseljenost je učinila evidentnom glad međimurskog seljaka za zemljom. Prijeteća, pak, stvarna glad vrlo je rano oformila brojni sloj ekonomskih emigranata koji su se u potrazi za egzistencijom raštrkali po svijetu.

Do 1918. godine Međimurje je bilo pod mađarskom vlašću. U administrativnom i upravnom pogledu imalo je dva kotara, Čakovec i Prelog, s ukupno 22 upravne općine. Kada je mađaron, ban Levin Rauch, posluživši se nasiljem, u izborima za Hrvatski sabor 1867. godine osigurao pobjedu unionistima, sudbina Međimurja za jedno duže vrijeme bila je zapečaćena. Hrvatsko – ugarska nagodba potpisana 1868. godine više uopće ni ne spominje Međimurje. Ono je posve prepušteno Mađarskoj, koja je krenula putem postupnog ali odlučnog procesa mađarizacije hrvatskog naroda u Međimurju pomoću školstva, novinstva, sudovanja, administracije, vojske, žandarmerije, te importa mađarskog kapitala, činovnika, trgovaca i poduzetnika.

Početkom pedesetih godina i Međimurje je zahvatio liberalističko – gospodarsko – trgovački val, te i tu nastaju prva poduzeća. Ono je već i ranije od odlučujućeg značaja za ugarski dio Monarhije. Radi se u prvom redu o realizaciji željezničke veze Budimpešta – Trst preko Međimurja. Ova je pruga, izuzetno važna za izvoz mađarskih proizvoda u svijet, puštena u promet 1857. godine, ali je na potezu od Maribora do Ljubljane u pogonu već od 1849. godine. Na nju se, dakle, naslanja pruga Budimpešta – Pragersko koja prolazi Međimurjem.

Na potezu od Kotoribe preko Čakovca do Dravskog Središća na hrvatsko – slovenskoj granici pruga je duga 41 kilometar. Bio je to prvi komad pruge u povijesti hrvatskih željeznica izgrađen na hrvatskom tlu. Dionica pruge kroz Međimurje počela se graditi 1858. godine, a kolodvorske zgrade u Kotoribi, Donjem Kraljevcu i Čakovcu godinu dana ranije. Čakovečka dionica pruge bila je završena 29. listopada 1859. godine i toga je dana na njoj obavljena pokusna vožnja. Službeno je javnom prometu predana 24. travnja 1860. godine.

Pruga Čakovec–Varaždin–Budimpešta–Zabok–Zaprešić izgrađena je tijekom 1885–86. godine, te je kompletna predana u promet 13. prosinca 1886. godine. Službeni je naziv pruge bio „Čakovečko–zagrebačka željeznica mjesnog interesa” što znači da je to bila vicinalna, tj. pruga lokalnog značaja. Gradilo ju je Dioničko društvo Čakovečko–zagrebačke željeznice, osnovano 1885. godine sa sjedištem u Budimpešti. Najveći dio kapitala osigurali su mađarski i njemački dioničari. Glavni graditelj bio je poduzetnik Armin Schwarz iz Budimpešte.

Konačno i treća pruga u Međimurju otvorena je za promet 1891. godine. Bila je to pruga Čakovec–Lendava. Iz Lendave pruga je vezivala Zalaegerszeg i željezničku mrežu zapadne Mađarske. Izgrađena je prvenstveno s namjerom da što bolje poveže zapadnu Mađarsku s prugom Kotoriba–Pragersko, tj. s magistralom Beč–Trst.

Uz solidnu cestovnu povezanost Međimurja s okolnim krajevima urađenu još u vrijeme carice Marije Terezije (1740.–1780.), zanimljivo je još spomenuti da se, kako navodi Josip Gorničić-Brdovečki, „po Dravi kretao parobrod od Osijeka do Legrada i ticao Valpovo, Gat, Miholjac, Moslavinu, Sopje, Barcs i Drnje”.²

Redoviti je poštanski promet u Čakovcu i Međimurju postojao i prije no što nam, za sada, dostupna povijesna vrela govore. Naime, 1796. godine otvorena je nova poštanska stanica između Čakovca i Nagykanisze u Donjem Vidovcu.³ Uz pojačanu trgovinu tome su pridonjeli i ispiraći zlata koji su ga prodavali u Nagykaniszi. Pošta je ranije obavljala više

poslova nego danas. Ona je uz pisma prevozila robu i putnike, te na svojim postajama organizirala okrepu i odmor putnicima i promjenu konja. Prije 1850. godine pošta je u Čakovcu bila u privatnim rukama. Držao ju je Juraj pl. Szombor. Potom prelazi u ruke grofa Feštetića, da bi 1884. godine postala dio državne kraljevske pošte. Već 1857. godine osim u Čakovcu, poštanski se uredi nalaze u Prelogu, Štrigovi i Kotoribi. Od 1878. godine pošta u Čakovcu počela je obavljati i telegrafsku službu. Telegraf se još od 1860. godine nalazio na željezničkoj stanici i uporna borba čakovečkih trgovaca da se aparat instalira u gradu urodila je plodom 1864. godine. Te je godine Udruženje trgovaca unajmilo u gradu kuću za potrebe telegrafa, a spomenute 1878. godine službu je preuzela Pošta. Telefon je u Čakovcu uveden 1902. godine. Bilo je ukupno 16 stalnih pretplatnika i dva državna korisnika. Akciju za uvođenje telefona inicirali su, naravno, čakovečki trgovci.⁴

U gospodarskom smislu i u Međimurju je u tijeku sveobuhvatna dekompozicija feudalnog sustava. Feudalni gospodari – veleposjednici ako su htjeli opstati morali su kapitalizirati svoja imanja. Taj se proces ovdje može pratiti na aktivnostima posljednjih feudalnih gospodara, grofova Feštetić. Juraj Feštetić (1815.–1883.) iznajmio je 1855. godine dobar dio čakovečkog Starog grada jednom dioničkom društvu koje je tu, nakon značajnih pregradnji, otvorilo tvornicu šećera. Početkom šezdesetih godina šećerna je industrija donosila najveće profite u prehrambenoj industriji. Prva šećerana u Hrvatskoj podignuta je na imanju Ivana Adamovića u Čepinu 1836. godine. U grupi od 114 dioničara čakovečke šećerane, pored grofa Feštetića, bili su poduzetnici šećerne industrije iz Brna i Opave. Loša kvaliteta vode (previše željeza), te kasnije nedostatak sirovina postupno su doveli do propasti šećerane. Šećer koji je tu proizveden bio je smeđe boje i nije imao naročite cijene na tržištu. Bila je izgrađena i rafinerija, radilo se o tvornici koštanog ugljena, ali je od svega toga bilo malo koristi. Jedno se vrijeme proizvodio takozvani „farin” šećer za talijansko tržište, a kasnije samo sirovi šećer koji se na čišćenje vozio u Graz. Proizvodnja je bila nerentabilna. Poduzeće je propalo, a postrojenja šećerane prešla su u ruke firme „Teier und Luft” kojoj je na čelu bio Antun Luft. Nova firma uspjela je još dvije godine održati proizvodnju. Tvornica je zatvorena 1870. godine, a strojevi su prodani. U potresu koji je Međimurje zadesio 1880. godine srušene su i zgrade šećerane.⁵

Industrijsku eksploataciju nafte u Peklenici započeo je bečki industrijalac Wilhelm Singer 1884./85. godine nakon što je izbušio tri bušotine, jednu duboku čak 350 metara. Bile su to prve naftne bušotine na području Hrvatske. U Selnici je 1890. godine tamošnji vlasnik koncesije H. Stavenov izbušio 4 bušotine, jednu 280 metara duboku i dobio nekoliko vagona vrlo kvalitetne „naftenske” nafte. Ta se nafta mogla rabiti i bez rafinacije, a služila je uglavnom za rasvjetu. Poduzetnik W. Singer otkupio je 1895. godine koncesiju propalog Stavenova u Selnici. Uz pomoć mađarske vlade Singer je stalno bušio, iako je vrijednost dobivene nafte pokrivala tek četvrtinu uložених sredstava. U vremenu od 1901.–1904. godine izgrađen je naftovod od Selnice do željezničke postaje u Murskom Središću u dužini od 4 kilometra.⁶

Pretežiti dio dionica Singerove firme 1911. godine preuzeo je London–Budapest oil syndicate i eksploatirao naftu do 1918. godine, kada su u nemirima sva postrojenja oštećena, a bušotine zatrpale. Singeru je 1922. godine priznato jugoslavensko državljanstvo, vraćena prava i dodijeljena nova istražna polja. Odmah je osnovao „Međimursko petrolsjeko” d.d. Zagreb–Selnica. Do 1926. godine društvo je ostalo bez kapitala i tada pretežni vlasnik firme postaje dr. Anton Raky iz Salzgitara, tada svjetski priznati stručnjak za proizvodnju nafte. Već

1935. godine koncesije u Međimurju ustupa čehoslovačkom poduzeću „Terrag”, a iduće godine kupuje ih nizuzemska kompanija „Continentale handelsbank” iz Amsterdama. Godišnja produkcija u Peklenici bila je 1936. godine 194 tona, a u Selnici 1.769 tona. Vlasnikom većine dionica „Međimurskog petrolejskog” d.d. 1937. godine postala je bečka tvrtka „Raky – Danubia”. Po aneksiji Austrije dionice prelaze u posjed švicarske grupe „Holdinhand” A.G. CHUR iz Zuricha. Talijanski „AGIP” i njemački „Elwerth” iz Hannovera preuzimaju „Međimursko petrolejsko” d.d. 1940. godine i formiraju „Jugopetrol”.

Prva rudarska jama za kopanje ugljena otvorena je 1870. godine u Peklenici, ali je ozbiljna eksploatacija ugljena na tom području počela tek nakon prvog svjetskog rata. Karlo Vargazon iz Čakovca povezo je 1919. godine dotadašnje pokušaje mještana Peklenice u smišljeno crpljenje ugljena takozvanim dnevnim kopom. U početku se radilo na vrlo primitivan način. Tek 1923. rudnik je nabavio električne sisaljke. Za odvoženje ugljena do željezničke postaje u Murskom Središću u prvo se vrijeme koristila konjska zaprega, ali je već na jesen 1919. godine započela izgradnja uskotračne, industrijske pruge. Vagonete su prvo na postaju gurali radnici, potom su ih vukli konji, zatim su nabavljene dvije električne drezine, a krajem 1921. godine uspostavljen je transport parnim lokomotivama. U vrijeme najintezivnije eksploatacije dnevnog kopa 1924. godine 297 zaposlenih rudara iskopalo je 17.293 tone ugljena. Kada su zalihe ugljena u dnevnom kopu bile pri kraju, 1925. godine je započeo posao na otvaranju prve rudarske jame. Najviše ugljena u Peklenici iskopano je 1926. godine, ukupno 24.527 tona. Rudnik Karla Vargazona u Peklenici pao je 1931. godine pod stečaj, a većinu dionica otkupila je Mestna hranilnica Maribor.

Kompanjoni Josip Kraljić i Josip Majhen otvorili su 1935. godine rudnik ugljena u Murskom Središću. Bio je to najkvalitetniji ugljen kopan u Međimurju, vrijednosti 4.200 kalorija. Pred drugi svjetski rat otvoren je ugljenokop na području Lopatinca. Tijekom 1972. godine svi su međimurski ugljenokopi, zbog nerentabilnosti, zatvoreni.⁷

Prvi pogon moderne prerade žitarica u Međimurju datira iz 1834. godine kada je Ivan Kaup, kod današnjeg glavnog željezničkog kolodvora, izgradio paromlin. Kaupov je mlin radio do 1866. godine kada je pao pod stečaj. Zgradu i pastrojenja kupila je čakovečka firma „Hochsinger”. Zgrada je adaptacijom pretvorena u tvornicu likera, octa i rakije. Izgradnja mlina na današnjoj lokaciji u Čakovcu u svezi je s inicijativom Gradskog vijeća o uvođenju efikasne javne rasvjete u gradu Čakovcu. Saznavši za planove grada, vlasnik paromlina iz Gutorfölda u Mađarskoj dostavio je ponudu o izgradnji paromlina i električne centrale. Ugovor je potpisan 1893. godine. Grad je Molnaru besplatno ustupio gradilište i za javnu rasvjetu se obvezao plaćati godišnje 2.500 forinti. Molnar se obavezao na ulicama i trgovima postaviti četiri velike kružne lampe i 80 žarulja. Instaliran je parni stroj snage 600 KS i generator od 320 KVA. Prvog listopada 1893. godine Čakovec je dobio javnu električnu rasvjetu iz termocentrale čakovečkog paromlina. Čakovec je bio treći grad u Hrvatskoj, prije Zagreba i Varaždina, koji je imao električnu rasvjetu.⁸ Doživjevši nekoliko rekonstrukcija „Čakovečki paromlin i munjara” d.d. tridesetih godina ovog stoljeća zapošljavao je više od 120 radnika. Tvrtka je ekonomski bila vrlo jaka, pa su i plaće, u odnosu na druga čakovečka poduzeća, bile mnogo veće, a uvijeti rada mnogo bolji.⁹

Tekstilna industrija Međimurja svoj početak zahvaljuje čakovečkom Židovu Samuelu Neumannu, koji je 1874. kupio jednostavni kotao za bojenje domaćeg platna i odmah započeo djelatnost. Iako je proizvodnja bila primitivna i radilo se ručno, bojano domaće platno postalo

je vrlo traženo, pa je i zarada bila odlična. To će dovesti do prve rekonstrukcije pogona, odnosno do pretvorbe iz manufakturnog u industrijski način rada. Prvi strojevi instalirani su 1894. godine. Nabavljeni su u Mađarskoj i Njemačkoj, bili su amortizirani i davno zastarjeli, ali su ipak omogućili da se proizvodnja znatno poveća, zaposli nove radnike i priđe daljnjoj nadogradnji pogona u današnjoj Strossmayerovoj ulici. Nova rekonstrukcija obavljena je nakon požara 1922. godine, a objekti su se gradili prema zahtjevima proizvodnog procesa. Do drugog svjetskog rata u bojadisaonici je radilo do stotinu radnika. Firma je 1934. godine, na mjestu današnjeg „Metalca”, započela izgradnju objekata mehaničke tkaonice, kako bi imala zaokruženu proizvodnju. U tkaonici je radilo, na starim, uskim tkalačkim razbojima, 150 radnika.

Među najbogatije trgovačke i poduzetničke obitelji u Čakovcu nakon prvog svjetskog rata ubrajala se, bez sumnje, obitelj Graner. Posjedovali su trgovinu kolonijalnom robom na veliko i malo s prostranim skladištima, a 1912. godine osnovali su ciglanu u Belici. Od 1880. godine, kada je firma osnovana, nosila je ime „Braća Graner”. Akumulirajući, za međimurske prilike; značajan kapital, početkom siječnja 1923. godine započeli su sa proizvodnjom vrpce i vezica, na deset istrošenih strojeva, montiranih u drvenim skladištima na mjestu današnje tvornice. Krajem godine u tvornici je radilo stotinu radnika. Godinu dana kasnije podignuta je tvornica čarapa s godišnjim kapacitetom od 80.000 tuceta čarapa, pri čemu je zaposleno osamdeset novih radnika. Sredinom 1929. godine nabavljeni su u Njemačkoj najmoderniji strojevi za proizvodnju cotton-čarapa. Tvornica je sada bila u stanju proizvoditi i najfinije čarape od svile i svilenog flora, čarape za dame, kakve nitko u Jugoslaviji tada nije proizvodio. Početkom, pak, 1933. godine u firmu su ušli braća Tessler i razvili proizvodnju trikotaže. Do 1939. godine uglavnom je zaokružen proizvodni proces i izgrađeni su svi objekti firme „Braća Graner”. Glavni vlasnici, Graneri i Tessleri, upravljali su jednom od najvećih tvornica takve vrste u srednjoj Europi.

U jesen 1933. godine zagrebački je poduzetnik Josip Brunner započeo proizvodnju sirovog platna u svojoj „Prvoj međimurskoj tkaonici d.d.”. Strojevi, davno amortizirani, nabavljeni su u Trstu, te dio njih u Češkoj i Poljskoj. Pred drugi svjetski rat u tvornici je radilo do 130 radnika.

Izvozom jaja počeo se oko 1890. godine prvi u Čakovcu baviti Armin Kohn, a tovom peradi, te izvozom peradi, ribe, divljači i gušćih jetri bavila se firma „Braća Strahija” osnovana 1900. godine u Čakovcu. Firma je svoje proizvode plasirala po čitavoj Europi, te u Americi i sjevernoj Africi. Samostalni šef prodaje u firmi bio je Elemer Vajda. U isto se vrijeme u Čakovcu, istim poslom, bavila i firma Samuela Bayera. On je prvi počeo, uoči Božića, zaklane purane slati u Englesku.¹⁰ Svoju je licencu prodao Elemeru Vajdi i, do smrti 1935. godine, bezbrižno živio u Čakovcu.

Već 1904. godine Elemer Vajda osnovao je vlastito poduzeće u Beču, a nakon prvog svjetskog rata kompletno poslovanje poduzeća prenio je u Čakovec. Za ono vrijeme golemu hladnjaču, osnovu poduzeća, kapaciteta 22 vagona, sagradilo je 1922. godine. Idućih godina stekao je svojim proizvodima i svojom pošlovnošću ime poznato u cijeloj Europi, te otvorio prodajni ured u Zurichu. Tridesetih godina poduzeće radi punim kapacitetom. Pored odlično organiziranog otkupa jaja, peradi, divljači, konja i ovaca u tovilištima firme stalno je bilo do 60.000 komada peradi. Na desetke tisuća purana pod Vajdinim zaštitnim znakom „Šljuka” plasirano je godišnje na tržištima Engleske, Švicarske, Njemačke i Italije. U Švicarsku se

godišnje izvozilo i do 120 vagona teških konja. Iz Belgije Vajda je uvezio teške plemenite konje u svrhu oplemenjivanja naših konja.¹¹

Najznačajniji građevinski poduzetnik u Međimurju u drugoj polovici 19. stoljeća bio je Valent Morandini. On je 1884. godine otvorio ciglanu u Mihovljanu, a 1910. ciglanu u Šenkovcu, gdje je glina bila kvalitetnija i pogodnija za izradu crijeva. Posebno je poslovni ugled Valenta Morandinija porastao nakon uspješnog, brzog i kvalitetno obavljenog posla na izgradnji zgrade Učiteljske škole u Čakovcu 1888. godine. Ciglanu u Šenkovcu otvorio je i građevinski poduzetnik Petar Sallon iz Čakovca 1905. godine, a firma „Braća Graner” otvorila je 1912. godine ciglanu u Belici.

Najstarija firma koja se u Međimurju bavila proizvodnjom i prometom građevinskog materijala – drveta – bila je firma „Ujlaky Hirschler i sin” iz Donje Dubrave, osnovana još 1828. godine.¹² Do kraja 19. stoljeća izrasla je u veliko poduzeće s gotovo 400 zaposlenih radnika. Pilanu je firma sagradila kod željezničke stanice u Kotoribi. Drvo je splavarenjem (fljojsarenjem) po Dravi dovoženo iz Slovenije, a pretovarna je postaja bila u Donjoj Dubravi. Konjskim se zapregama drvo vozilo u Kotoribu. Tridesetih godina ovog stoljeća parna pilana firme imala je deset gatera i u njoj je radilo tri stotine radnika. Pred II. svjetski rat preuzela su je braća Rado. Firma je likvidirana tijekom drugog svjetskog rata.

„Međimurska tvornica cementne robe d.d.” osnovana je u

Prelogu 1910. godine. Zapošljavala je oko pedeset radnika, a proizvodila je betonsku ciglu, cijevi, ploče, ciglu za bunare i drugu betonsku robu.¹³

Moderno je gospodarstvo nezamislivo bez solidnog bankarskog sustava, a novčarstvo su u Međimurju utemeljili i razvili Židovi. U Međimurje su ponajviše došli iz Burgenlanda u današnjoj Austriji. Vjeroispovijednu općinu osnovali su već 1790. godine, a groblje su posvetili 1794. godine. Bogomolju su podigli 1836. godine.¹⁴ Popisi stanovništva 1900. godine govore da ih je u Međimurju tada bilo 1.053 (u cijeloj Hrvatskoj tada ih je bilo najviše dvadeset tisuća). Zahvaljujući svojoj povezanosti i uzajamnosti, gospodarskoj vitalnosti, štedljivosti, i novčanoj snazi, Židovi su, kao i svugdje u Hrvatskoj i svijetu, i u Međimurju prednjačili u osnivanju brojnih štedionica. Pored osnivačkih uloga i ostalih doprinosa u njihovu osnivanju, oni su desetljećima i vodili razgranate poslove ovih vrlo solidnih novčarskih institucija.

Od osnivanja prvog lokalnog novčanog zavoda, Čakovečke štedionice 1871. godine, pa do drugog svjetskog rata u Međimurju ih je djelovalo ukupno devet, izuzimajući naravno seljačke štedno – kreditne zadruge. Te su štedionice osnovane i djelovale su kao dionička društva. Pored Čakovečke štedionice, bile su to: Međimurska štedionica, utemeljena 1881. godine, Čakovečka okružna štedionica koja je radom počela 1895. godine, Donjomeđimurska štedionica Prelog, osnovana 1873. godine, Preloška štedionica, utemeljena 1905. godine, Kotoripska štedionica, osnovana 1892. godine, te Štrigovska štedionica osnovana 1906. godine. Produžnica Prve hrvatske štedionice iz Zagreba otvorena je u Čakovcu 1919. godine, a Hrvatska sveopća kreditna banka otvorila je svoju filijalu u Čakovcu 1921. godine. U tijesnoj svezi s međimurskim novčanim zavodima bile su i tri štedionice u Legradu. Bile su to: Legradska štedionica, osnovana 1898. godine, Gospodarska štedionica, osnovana 1914. godine i Agrarna štedionica koja je radom započela 1921. godine.

Utjecaj Židova kroz tokove novca u Međimurju protezao se na cijeli gospodarski sustav. Štedionice su povezivale i uz sebe vezale i ostale segmente gospodarstva u kojima su se oni nalazili ili kao upravljači ili kao vlasnici. Stvarajući za one prilike golemi kapital, obogaćen

vitalnošću njegova korištenja i ulaganja dali su svoj pečat i svoj doprinos gospodarskom razvoju Međimurja do početka drugog svjetskog rata.

Bilješke

- ¹ Rudolf Horvat: Povijest Međimurja, Zagreb, 1944., str. 261.
- ² Josip Gorničić – Brdovački: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, Zagreb, 1952., str. 163.
- ³ Historijski arhiv Varaždina, br. 1064.
- ⁴ Zrínyi Károly: Csáktornya monográfiája, Čakovec, 1905., str. 187.
- ⁵ Isto.
- ⁶ Grupa autora: Nafta i plin, časopis Međimurje, br. 12, 1987., str. 81.
- ⁷ Josip Cizar: Razvoj rudarenja, časopis Međimurje, br. 12, 1987., str. 56.
- ⁸ Zrínyi Károly: Csáktornya monográfiája, Čakovec, 1905., str. 175.
- ⁹ Vladimir Kalšan: Čakovečki paromlin i munjara d.d., Muzejski vjesnik br. 15, 1992., str. 86.
- ¹⁰ Zrínyi Károly: Csáktornya monográfiája, Čakovec, 1905, str. 196.
- ¹¹ Jaša Grašević: Trgovina kraljevine SHS od 1919–1928., Almanah MTI, Beograd, 1928., str. 199.
- ¹² Dragutin Feletar: Podravina, Koprivnica 1988., str. 187.
- ¹³ Magyar pénzügyi compas 1917–1918., Budimpešta, 1918., str. 779.
- ¹⁴ Tibor Grunwald: Povijest i propast jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec, Tel Aviv, 1977., str. 5.

DER ANFANG UND DIE ENTWICKLUNG DER INDUSTRIE IM GEBIET ZWISCHEN DER MUR UND DRAU

Die Industrieunternehmen, die Finanzwirtschaft und der Geldumlauf im Gebiet zwischen der Mur und Drau wurden in der kroatischen Geschichtswissenschaft nur flüchtig behandelt. Dabei wurde die Feststellung, wonach dieses Gebiet seit 1861 außerhalb der kroatischen staatlichen und wirtschaftlichen Sphäre liegt, im wesentlichen bewahrt. In der Wirklichkeit schloß sich das Gebiet zwischen der Mur und Drau hinsichtlich beinahe aller gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Aspekte Ungarn an. Trotzdem darf man die Tatsache nicht vergessen, daß die 1852 in Zagreb gegründete Handels- und Gewerbekammer die ersten Impulse zur kapitalistischen Produktion gab. In den 60er und 70er Jahren des 19. Jahrhunderts nahmen die kapitalistischen Unternehmen in der Monarchie im allgemeinen, aber besonders in Ungarn einen großen Aufschwung, und sie begannen zu prosperieren.

Im Gebiet zwischen der Mur und Drau spielte der Handel bei der Entwicklung der Unternehmen eine bedeutende Rolle, und die heimische wirtschaftliche Kraft wurde überwiegend von der Handelsbourgeoisie verkörpert. Das knüpfte sich durch ihre Tätigkeit an die Agrarproduzenten an, und investierte das akkumulierte Kapital allmählich in die Industrie. Die durch dieses Gebiet geführten Eisenbahnlinien machten Čakovec zum Zentrum des donauländisch-adriatischen Warenaustausches.

Die manufaktuelle Produktion wurde sehr schnell durch die industrielle abgelöst; als das beste Beispiel dient die 1855 in Čakovec gegründete Zuckerfabrik von Antun Luft. Im Gegensatz zur Dampfmühle von Čakovec, die von Anfang an zur Befriedigung des Lokalbedarfes diente, wollte man mit der Produktion der Zuckerfabrik viel größeren Ansprüchen entsprechen. Unter anderen war auch noch das investierte Kapital nicht vom heimischen Ursprung, und die Zuckerfabrik selbst konnte zu ihrer Blütezeit mit den 300 Arbeitern und zwei Dampfmaschinen zu den größten Zuckerfabriken im ungarischen Gebiet der Monarchie gerechnet werden. Mit Hilfe des ausländischen Kapitals wurden Ölbohrungen in Peklenica und Selnic gemacht, und die Produktion auf dem europäischen Markt realisiert.

Die Gründung und Entwicklung des Textilunternehmens „Gebrüder Graner“ ist dem, aus den Kolonialwaren der Familie stammenden Kapital zu danken. Am Anfang funktionierte das Unternehmen als Kleinbetrieb in einem Schuppen, mit sich seit langem amortisierten Maschinen, aber die gründlich durchdachte Geschäftspolitik führte nach 15 Jahren dazu, daß diese bis den Ausbruch des II. Weltkrieges zu einer der größten Fabriken Mitteleuropas wurde. Auch das Textilunternehmen „Nachfolger Samuel Neumann's“ beging einen kennzeichnenden Weg von der kleinen Werkstatt, in der anfangs die selbsterzeugten Leinen der Bauern gefärbt wurden. Beide Textilunternehmen waren vollkommen von lokaler Wichtigkeit; das eine gelangte schneller, das andere langsamer unter die wichtigen Betriebe von europäischem Ruf.

Dennoch wurde der Großhandel dieses Gebietes durch den Geflügel-, Wildfleisch-, Ei-, Fisch- und Konservenexport, ferner durch den Export von kaltblütigen Vollblutpferden von Elemér Vajda in Europa und in der Welt bekannt und anerkannt. E. Vajda verfügte auch über ein eigenes Geschäfts- und Vertriebsunternehmen in Zürich.

Die Produktion von Alkoholgetränken und des Essigs blieb vollkommen von lokaler Bedeutung, obwohl der Sektbetrieb große Ambitionen hatte. Dieser Betrieb konnte das Niveau der ungarischen Konkurrenten offensichtlich nicht erreichen.

In Mihovljan, Šenkovec und Belica wurden Ziegeleien errichtet. Die da ausgebrannten Ziegel und Dachziegel wurden überwiegend auf den Märkten zwischen der Mur und Drau verkauft. Eine ähnliche Lage kann man im Falle der Zementfabrik von Perlak beobachten. Von den Baumaterial erzeugenden und verkaufenden Unternehmen war die Fabrik „Újlaki-Hirschler und Sohn“ in Donja Dubrava die bekannteste. Wie die Textilunternehmen „Gebrüder Graner“ und „Nachfolger Samuel Neumann's“, war auch das „Újlaki-Hirschler und Sohn“ ein typisches Familienunternehmen.

Die „Sparkasse von Čakovec“ war von den neun Sparkassen – inbegriffen auch die von Legrad – die bedeutendste Bankanstalt im Gebiet zwischen der Mur und Drau. Dieses Institut war meistens der Gründer und der größte Aktienbesitzer der einzelnen Unternehmen. Die Analysen der Direktionen der Sparkassen dieses Gebietes sprechen dafür, daß dieselben Personen, nämlich Juden, in diesen Körpern Mitglieder waren.

Durch ihre eigene Filiale gründete die „Kroatische Allgemeine Kreditbank“ 1921 die „Erste Flechtdraht- und Haushalteisenfabrik zwischen der Mur und Drau“. Das war die erste metallverarbeitende Fabrik im behandelten Gebiet. Unter den Produkten waren verschiedene Flechtwerke, Betteinsätze, Stacheldrähte, Hufeisen usw. Im Jahre 1926, als die Gebäude und Maschinen in der alten „Čateks“- Mihovljanska-Straße niederbrannten, waren fünfzig Arbeiter angestellt. Nach dem Brand wurde die Fabrik saniert, und sie funktionierte unter dem Namen „Eisenindustrie von Čakovec“ bis 1931. Da wurde die Fabrik liquidiert, die Produktion hörte auf, und die Maschinen wurden nach Karlovac geliefert.

Das gemeinsame Kennzeichen der Formen des bürgerlich-kapitalistischen Systems war die rege Initiative der Unternehmen, die sowohl bei den Modernisierungsbestrebungen in der Industrie, im Handel und Verkehr als auch im Kapitalanhäufungsprozessen der Sparkassen zu beobachten ist. All das war der günstigen wirtschaftlichen Entwicklung der Monarchie, besonders der von Ungarn bzw. dem Fleiß und der Bescheidenheit der im Gebiet zwischen der Mur und Drau lebenden Bevölkerung zu danken.

Übersetzt von Katalin H.Simon

Sl. 1: Moris Graner, Industrijalac

Sl. 2: Bernard Mozes, veletrgovac i bankar

Sl. 3: Čakovec početkom 20. stoljeća

HALÁSZ Imre

A CSÁKTORNYAI TANÍTÓKÉPZŐ ELSŐ MÁSFÉL ÉVTIZEDE A NEMZETISÉGI NÉPOKTATÁS SZOLGÁLATÁBAN

Az 1868. évi népoktatási törvény sarkalatos pontja volt, hogy minden tanulót anyanyelvén oktassanak. Amennyiben az adott településnek etnikailag vegyes volt a lakossága, akkor kizárólag olyan tanítót alkalmazhattak, aki mindkét – esetleg mindhárom – nyelvet megfelelő mértékben bírva anyanyelvükön oktathatta a tanulókat. Az 1868. évi XXXVIII. tc. 54. §-a szerint: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, a mennyiben az a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, a ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többfélenyelvű lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, külön ajkú segédtanítók is választanak...”

A népoktatási törvény – valóban liberális szellemben – szabad utat nyitott a nemzetiségi oktatás előtt. A törvényben foglaltak megvalósítása azonban nem kis nehézséget jelentett, az esetek többségében azt, hogy sikerül-e megfelelő felkészültségű és nyelvismerettel rendelkező tanítót találni. Az oktatáspolitikai érvényesülését az évtizedes, évszázados hagyományok, a mentalitás mellett politikai okok is gátolták.

Zala vármegyében a nemzetiségi oktatás a Mura vidékén jelentkezett, legproblémásabb esetek a Muraközben voltak. A törvény bevezetésekor a megye 331 népiskolájának és a megyében élő tanköteles gyermekek számának nemzetiség szerinti megoszlását Kotnyek István publikálta. Ezt idézzük:

Zala megye iskoláinak megoszlása tanítási nyelv szerint							
Tanítási nyelv	Iskolák száma	Ebből jellege szerint					
		római katolikus	református	evangelikus	izraelita	görögkeleti	községi
magyar	263	226	22	13	2	0	0
vend	7	6	0	0	0	0	1
horvát	28	28	0	0	0	0	0
német-magyar	23	11	0	1	11	0	0
horvát-magyar	6	6	0	0	0	0	0
három (magyar, horvát, német) nyelvű	1	1	0	0	0	0	0
szerb	1	0	0	0	0	1	0
német	2	0	0	1	1	0	0

A tanköteles gyermekek számának megoszlása Zala megyében		
Nemzetiség	tankötelesek száma	tankötelesek aránya %-ban
magyar	43.108	73,27
német	807	1,37
vend	2.334	3,96
szerb	4	0,006
horvát	12.577	21,37
összesen	58.830	100,00

A törvénynek az állami oktatásigazgatás területi szervének, esetünkben a Zala Vármegyei Tanfelügyelőségnek és az egyházkormányzati szempontból illetékes egyházmegyének, a zágrábi egyházmegyének együttesen kellett érvényt szerezni. A népoktatási törvény megalkotása utáni időszakban a Zala Vármegyei Tanfelügyelőség és a zágrábi egyházmegye kapcsolatát inkább a kölcsönös megértés, a közös gondok megoldásának útkeresése jellemezte. 1871-ben a Megyei Iskolai Tanács lefordította az új tankönyveket muraközi horvát és vend nyelvre. Lisziák Ferenc ügyvéd fordította le a tananyagot a kinyomtatás előtti korrektúrát – ma úgy is mondhatnánk, a lektorálást – a csáktornyai járás főszolgabírája, a helyi iskolaszék elnöke, Molnár Elek végezte el. A következő évben pedig lefordította a tanítói segédkönyveket – ahogy akkor nevezték – a vezérkönyveket is a Tanfelügyelőség, mely valamennyi nemzetiségi iskolát ellátott ezekkel a kiadványokkal. Feltételezhető, hogy a kezdetben kiegyensúlyozottnak mondható viszonynak egyrészt személyi okai voltak, másrészt pedig a törvény bevezetésének időszakában mindkét fél a megvalósításra összpontosított, ekkor még nem tudva, hogy milyenek lesznek ezek kihatásai. A hetvenes évek közepére azonban a korábbi kiegyensúlyozott viszony felbomlott, a korábbi ellenkezőjére fordult. Ennek kiváltó oka az volt, hogy Zala vármegye meglehetősen szerencsétlenül felvetette, hogy ez a terület kerüljön ki a zágrábi érsekség egyházkormányzati fennhatósága alól. Ezt a törekvést nem hagyhatták szó nélkül az érzékenységekben megsértett horvátok, s megindult, sőt fokozódott törekvésük arra, hogy a Muraközt közigazgatásilag csatolják Horvátországhoz. Törekvésük nem volt minden precedens nélküli, mert 1849-ben a Bach-korszak közigazgatása már megvalósította ugyanezt, s csak 1861-ben történt meg a történelmi Zala megye közigazgatási helyreállítása. A kölcsönös vádaskodások, uszítások időszakában olaj volt a tűzre, mikor az 1879. évi XVIII. tc. elrendelte a magyar nyelv tantárgyszerinti oktatását a nem magyar tannyelvű népiskolákban. Itt kell megjegyeznünk, hogy voltaképpen három oktatási törvényről van szó: a már említett 1879. évi a népiskolákban, az 1883. és az 1891. évi pedig a középiskolákban valamint a kisdédóvókban tette kötelezővé a magyar nyelv tanítását, s az ország összes pedagógusától megkövetelte a magyar nyelv írásban és szóban történő megfelelő szintű ismeretét. Trefort Ágoston kultuszminiszter úgy érvelt, hogy ezzel nem akarja a kultuszkormányzat a nemzetiségekre rákényszeríteni a magyar nyelv elsajátítását, mindössze módot kívánnak nyújtani erre. Nem tagadta azonban, hogy ezek egy magyarosító politika első lépései lehetnek: „Egyelőre meg kell teremteni a magyarul tudók kvantitását, majd idő folytán céltudatos és határozott irányú nemzeti politikával természetszerűen megalakul abból a magyarul érzők kvalitása.” – idézi Katus László a kultuszminiszter szavait. A népoktatási törvény parlamenti vitájában Mocsáry Lajos kemény szavakkal bírálta ezt a

bírálta ezt a nyíltan hangoztatott célt: „...nem kevesebbről van szó itt, mint arról, hogy a magyar állam akciót szándékozik megindítani a magyar nyelv terjesztésére, az állam hatalmában levő eszközökkel.” Majd így folytatta a nemzetiségi képviselők egyetértésével: „Ezen törvényjavaslat ellentétben áll az 1868-iki nemzetiségi törvénnyel.” A tényekhez tartozik az is, hogy a térség Horvátországhoz tartozásának 12 éve alatt minden iskolában megkövetelték a magyar anyanyelvű diákok esetében a kizárólag horvát nyelvű oktatást. Jóllehet abból a szempontból mindkét törekvés helyes, hogy a régióban élők megtanulják – valamilyen szinten – az adott régió hivatalos nyelvét, ezzel segítve a beilleszkedést, a társadalmi mobilitást. A problémát az jelentette, ahogy ezt kizárólagossá tették, továbbá amilyen nemzeti érzékenységet sértő módon ezt igyekeztek bevezetni. E téren egyik fél sem vethet a másik szemére semmit.

A mindennapi életben nem kis gondot jelentett, hogy a kizárólag magyarul tudó tanítók Muraköz horvát nyelvű településein nem boldogultak volna, jóllehet a horvát nyelvű lakosság meg sem választotta volna őket, ha nem bírják – legalább egy bizonyos fokon – a horvát nyelvet. A zágrábi érsekség, mint iskolafelügyelő pedig megkövetelte, hogy a megválasztott tanító véglegesítésének előfeltételeként horvát nyelvből tegyen vizsgát. Így nem kis zavar keletkezett, amikor a Bach-korszakban és közvetlenül utána, 1849 és 1861 között e területre Stájerországból és Horvátországból idekerült – főleg magyar nyelvterületen működő – tanítóknak magyarul kellett tanulni, hiszen a hivatalos nyelv és az oktatás nyelve a közigazgatás megváltozásával a magyar lett. Egyszerre két probléma merült fel tehát. Egzisztenciális probléma megoldásaként magyar nyelvi tanfolyamokat kellett szervezni, ugyanakkor – hogy később még egyszer ilyen helyzet ne fordulhasson elő – meg kellett oldani a tanítóképzést oly módon, hogy a kezdetben három, majd a négyéves képzőből kikerült, frissen végzett tanítóknak ne legyenek állomáshelyükön nyelvi problémái.

A leginkább érintett terület Csáktornya és környéke volt, melynek parlamenti képviselője Szabó Imre 1878-ban interpellációjában vázolta a Muraköz oktatási helyzetét, s a megoldást egy, a Muraközben felállítandó tanítóképzőben látta. Miután a képviselőház elfogadta Szabó érveit Trefort Ágoston vallás – és közoktatási miniszter helyszíni vizsgálatot rendelt el, s az ezt végző Gönczy Pál miniszteri tanácsos megállapodott Csáktornya városával egy, a város telkén és költségén, de a miniszter által jóváhagyott terv szerinti tanítóképző felépítéséről.

Az 1879. július 9-én kelt miniszteri rendelet Csáktornyán állami tanítóképző intézet felépítését rendelte el, melyben a miniszter célul tűzte ki, hogy olyan tanítókat képezzenek, kik minden érintett nyelven képesek a gyerekekkel foglalkozni. A tanítóképzőt még abban az évben meg szándékoztak nyitni – ám épület nem állt rendelkezésre. A várossal kötött szerződés mellékletét képezte egy kimutatás, mely három csoportban sorolta fel, hogy milyen legyen az épület és mekkora gyakorlókert kell az oktatáshoz. Eszerint:

I. Az oktatás és az azt segítő tevékenységhez előírt helyiségek:

- 3 tanterem, egyenként 40 hallgatóra,
- 1 zongoraterem
- 1 a gyakorlóiskola számára egy 60 főt befogadó tanterem
- 1 kisebb terem, a „házi ipar tanításához”
- 1 szertár
- 1 tanácskozó helyiség
- 1 tanári szoba
- 1 „téli tornaterem a souterrianban”

1 lakás az iskolaszolgának
1 szoba a segédtanárnak
árnyékszékek

II. Lakások és élelmezési helyiségek

lakások: igazgatónak
gyakorlóiskola tanítójának
hálóterem 80 növendék számára
ebédlő, konyha, éléskamra, zöldségtárolók, mosókonyha
cselédszoba

III. Kerti helyiségek

4800 négyszögöl bekerítve
kerti lak
kút

Ez a hatalmas beruházás értelemszerűen ilyen gyorsan nem készülhetett el, illetve a későbbiekben ebben a formájában nem is készült el. A tanítóképző tevékenységét bérelt helyiségben kezdhette csak meg. A képző létrehozására oly nagy gondot fordító csáktornyai város évi 1200 forintért bérelt az akkori tulajdonos gróf Festetics Györgytől a Zrínyi-várban helyiségeket a képző számára. A hatalmas épületben igazgatói irodát, igazgatói, segédtanári és iskolaszolga lakást, két osztályt – egyet a képző első osztálya, másikat a gyakorló iskola számára – 2 hálószobát és 2 zongoraszobát bérelt a város. Itt kezdte meg munkáját a Trefort Ágoston miniszter által a csurgói állami tanítóképző intézetből áthelyezett Bárány Ignác igazgató, kinek feladatául tette a képző megszervezését és beindítását. A hallgatókat hirdetés útján toborozta az újonnan kinevezett igazgató, megfogalmazva a felállítandó intézet célját:

„A nagyméltóságú m. kir. vallási és közoktatási Miniszterium Csáktornyan állami tanítóképezde felállítását rendelte el. E képezdében különösen oly magyar tanítók fognak képeztetni, kik a horvát és vend lakosok iskoláiban mint e nyelveket értő egyének a magyar nyelven való tanításra alkalmaztathassanak. E képezdébe oly éptestű növendékek vétetnek föl, akik a 15-ik életévet már meghaladták, s az anyanyelv, számvetés, földrajz, és történelemben legalább annyijártassággal bírnak, amennyit a gymnasium-, reál-, vagy polgári iskola négy alsó osztályában tanítanak. A belépni kívánó növendék erről vagy nyilvános iskolai (bélyegmentes) bizonyítványt köteles felmutatni, vagy fölvételi vizsgálatnak kell magát alávetni.”

A hirdetés még felhívta a jelentkezők figyelmét, hogy a 20–25 felveendő hallgatót „ággyal, szalmazsákkal és ágyterítővel az intézet látja el, ellenben ágyneműt, törülközőket, ruha- és lábbeli tisztító eszközöket s a t. magukkal tartoznak hozni.”

Bár a hirdetés elég későn, augusztus 6-án jelent meg, 25 rendes és 2 rendkívüli tanulóval a tervezett szeptember 20-án ünnepélyesen megnyílt. A beiratkozott hallgatók közül 18 növendék kérte a kollégiumi elhelyezést.

A miniszter kinevezte a képző nyolctagú igazgatóságát és a tanári testületet. Az alapító oktatói testület névsora a következő:

igazgató	Bárány Ignác
rendes tanárok	Lázár Gyula
	Praschek József
zene-, torna-, és a horvát nyelv tanára	Margitai József
segédtanár	Pókász Imre
gyakorlóiskolai tanító	Paksy Győző
óraadó rajztanár	Rhédey Ferenc
hitoktatók	Peczek Péter – római katolikus
	Schwarz Jakab – izraelita.

A frissen megnyílt intézet vezetésének nem kis problémát okozott, hogy döntő többségében magyar anyanyelvű hallgatók jelentkeztek a tanítóképzőbe. Pedig a kultuskormányzat szándéka szerint Horvátországból várták a jelentkezők nagy részét, ezért is létesítették a tanítóképző intézetet a horvát és szlovén határok közelében. S miután a jelentkezők közül sokan csak magyarul beszéltek, a tanári karnak kellett lépéseket tenni annak érdekében, hogy a leendő tanítók horvát nyelvű képzést is kapjanak, így a tanítóképzőben töltött éveik után döntően nem magyar anyanyelvű községekben is kaphassanak tanítói állást. A tanítóképző igazgató tanácsa heti két órában határozta meg ennek a képzésnek az óraszámát, hozzátéve, hogy a horvát nyelvet a muraközi dialektusban kell tanítani. A vallás- és közoktatásügyi miniszter még 1879-ben jóváhagyta az igazgatótanács döntését, hozzátéve, hogy „Az e tekintetben kifejtendő eredmény különös figyelemmel kísérendő s arról ide minden tanév végén kimerítő jelentés teendő.” Ugyanakkor megbízta Margitai József intézeti tanárt a horvát nyelv tanításával. Az 1854. március 9-én a Zala vármegyei Cserencsócon született Margitai apja a Muraközben volt kántortanító, így elemi iskoláit is itt végezte, ami után nagykanizsai gimnáziumi és csurgói tanítóképzői évek következtek, melyet 1874-ben fejezett be. Az ezt követő évben a magyar neveléstörténetben sajátos szerepet játszó polgári iskolai tanítói oklevelet is szerzett énekzenéből, ezután 1878-ban a Nemzeti Tornacsarnokban részt vett egy tornatanfolyamon, aminek végeztével főgimnáziumi tornatanítói képesítést szerzett, majd 1879-ben Budapesten tett tanítóképzői zenetanári képesítő vizsgát.

Eddigi tanítói pályafutása is a nemzetiségi területhez kötődött. Tanítói pályáját a Muraközben kezdte – nagyapja utódja lett (!) –, majd Csáktornyára került a községi iskolához segédtanítónak, és egy év múlva itt lett rendes tanító. Hat évet tanított, ebben az iskolában, miközben karnagya volt a helyi dalárdának, magyar népzenei szervezett, szerzett zenét, férfinegyeseket és gyermekdarabokat. A Kisfaludy Társaság számára muraközi népdalokat gyűjtött és fordított, emellett több egyházi éneket is írt. Több cikke jelent meg a zenéről a Zalai Közöny, a Néptanítók lapja és a Harmónia című lapokban. A rendkívül sokoldalú, nemcsak a tanításban, a zenében, zeneszerzésben, hanem a szervezésben is járatos Margitai alapításától a Csáktornyai Tanítóképző Intézet egyik legismertebb tanára, majd 1890-től annak – sorrendben a – harmadik igazgatója lesz.

Rendkívül sokoldalú publicisztikai tevékenysége gerincét 1880-tól a muraközi horvát iskolák számára írt könyvei képezik. 1880-ban jelenik meg a muraközi horvát iskolák számára készített ábécés könyve, egy évvel később pedig a második, harmadik és negyedik osztályok számára készített olvasókönyvei, majd ugyanezen iskolák számára átdolgozta és kiadta Groó

magyar olvasókönyvét. 1887-ben két lelkész segítségével készült el muraközi horvát dialektusban a kis- és nagykáté, valamint a Biblia. De adott ki ezen kívül magyar nyelvű tanítók számára horvát nyelvtankönyvet, magyar – horvát és horvát – magyar szótárt, s írt egy gyermekdalgyűjteményt is a nem magyar nyelvű iskolák számára. Emellett maradt arra is ideje és energiája, hogy 1883 óta folyamatosan szerkessze a horvát nyelven megjelenő Muraközi Naptárt, szerkessze 1884-es megjelenésétől a Muraköz című lapot, s létrehozta a „Jó könyvek a muraközi nép számára” című „népies vállalatot”. Több cikk és közlemény fűződik a nevéhez – itt a teljesség igénye nélkül, csak a tárgyunk szempontjából legfontosabb horvát oktatással kapcsolatos cikkeit soroljuk fel –: A horvát tanügyi viszonyok, A zágrábi tanügyi kiállítás, A horvátországi képezdék. Cikkeit egyrészt horvát nyelven már említett saját lapjában adta közre, de megjelentek írásai a Néptanítók Lapjában, a Magyar Tanítóképzőben, a Herkulesben, a Nemzetben és a Budapesti Hírlapban is. A méltán elismert tudós tanítót 1880-ban Vas vármegye felkérte, hogy legyen a Szombathelyen megrendezésre kerülő magyar nyelvi póttanfolyam igazgatója, melyre 1881, 1882 és 1883 években a hosszú szünetben került sor. 1884-től három éven át Csáktornya vezette ezeket a póttanfolyamokat a magyarul vagy nem tudó, vagy nem megfelelően tudó már kinevezett tanítók számára. A korábban is a csáktornyai intézetben órákat adó tanítót a miniszter 1883-ban nevezte ki a horvát nyelv rendes tanárának azzal, hogy a horvát nyelv mellett az éneket és a zenét is tanítsa.

A Csáktornyai m. kir. Tanítóképző Intézet, tehát elsősorban Margitai József rendkívül sokirányú munkájának és hasonlóan rendkívüli munkabírásiának köszönhetően túlnőtt egy tanítóképző intézet hagyományos keretein, és komoly értékközvetítő, kultúraközvetítő szerepet vállalt a magyar és horvát anyanyelvű lakosság körében.

A tanítóképző tanulóinak létszáma a megalakulást követő másfél évtizedben folyamatosan emelkedett, bár aránylag kevés hallgató tette le a képesítő vizsgáit is:

A Csáktornyai m.kir. Állami Tanítóképző Intézet tanulólétszáma 1879 és 1895 között						
Tanév	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály	Összesen	Képesítő vizsgát tettek száma
1879/80	27				27	
1880/81	33	21			54	
1881/82	17	21	17		55	2
1882/83	24	17	15		56	6
1883/84	19	23	14	15	71	20
1884/85	16	20	18	9	63	10
1885/86	18	15	18	19	70	17
1886/87	19	18	10	12	59	16
1887/88	16	15	14	10	55	6
1888/89	19	13	15	13	60	15
1889/90	13	15	14	13	55	16
1890/91	23	11	16	12	62	10
1891/92	26	22	11	14	73	12
1892/93	35	25	19	12	91	8
1893/94	39	28	19	14	100	12
1894/95	29	25	24	19	97	15
Összesen	373	289	224	162	1048	165

A kezdetben három évfolyamos tanítóképző intézetek – így a csáktornyai is – az 1883/84-es tanévtől négy évfolyamúvá alakultak.

A tanítóképző nehezen jutott önálló épülethez. Jóllehet Morandini építési vállalkozó versenytárgyaláson még 1880-ban elnyerte az építés jogát, a város még hosszú ideig nem jutott egyezsége a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal. Jóllehet, a város kezdetben az összes építtetési költséget vállalta, később mindent elkövetett, hogy minél kevesebbet kelljen a tanintézet felépítésére áldoznia, sőt 1883-ban kijelentették, hogy egy fillért sem képesek adni, illetve a telek után is pénzt követeltek. A tárgyalásoknak ez volt a mélypontja. Zala vármegye vezetése nem kívánván elszalasztani azt a lehetőséget, hogy tanítóképzője legyen, a szintén Muraközben fekvő Perlak vezetőit kérdezte meg, hogy hajlandó lenne-e Perlak az intézet letelepítésére. Miután Perlak nemcsak hajlandónak mutatkozott erre, hanem 30000 forintot is megszavazott az építkezésre, Csáktornya vezetői is jobb belátásra tértek, s most már mindent megmozgattak azért, hogy ne kerüljön sor erre a presztízavesztésre, amely egyértelműen háttérbe szorította volna a várost. Hosszú tárgyalássorozat után végül a város ingyen bocsátotta a tanítóképző rendelkezésére a 12 hold földet, s hozzájárultak az építtetés költségeihez is. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium is változtatott a tervén és egy, a tervezettnél jóval kisebb épületet építtetett, főleg az internátusi része lett jóval kisebb a tervezettnél, de nem épült meg a tervezett zeneterem, betegszoba és egyéb helyiség sem. Az ismételt versenytárgyaláson ismét a csáktornyai építési vállalkozó Morandini nyerte el az építtetés jogát, és 1888-ban lerakták az épület alapkövét. Az építkezés a tervezettnél lassabban haladt előre, míg nem a következő évben birtokba vehették az új épületet, melyhez a későbbiekben tornacsarnok is épült, s kialakult az épületek mögött a gyakorlókert. Ez sem ment simán, mert a Csáktornya–Ukk vasútvonal az eredetileg kijelölt telken haladt végig, s a vasútvonal számára kisajátított területet a város más-hol pótolta.

Az 1882/83-as tanévben meglátogatta a tanítóképzőt a Muraköz tanügyi viszonyaival foglalkozó bizottság. A nyolcvanas évek elején ismét összezsaptak a magyar és horvát politikai érdekek, – gondoljunk csak többek között a már említett oktatással kapcsolatos törvényekre – ismételten sértve egymás érzékenységét. Különösen azt kifogásolták, hogy nem az irodalmi horvát nyelvet, hanem a muraközi dialektust oktatják a Muraköz horvát iskoláiban. Dr. Vucsetics zágrábi kanonok mint képviselő, a képviselőházban többször is hangot adott nemtetszésének. Ennek nyomán került sor egy bizottság kiküldésére, melyben az országgyűlési képviselők mellett részt vettek a megyei közigazgatás vezetői és a szakigazgatás képviselői is. A Csáktornyan, a képző helyiségében 1883. január 29-én megtartott ülésen a szélsőségektől sem mentes viták után a bizottság tagjai megegyeztek abban, hogy a magyarul tanítani nem tudó muraközi tanítók részére magyar nyelvi póttanfolyamokat szervezzenek a csáktornyai tanítóképzőben; megállapodtak abban, hogy a Muraközben – lehetőség szerint – minél több állami iskolát létesítenek, és a magyarul nem beszélő tanítók mellé magyar segédtanítókat alkalmaznak. Miután a horvátországi tankönyveket sem nyelvezetük, sem tartalmuk miatt nem tartották alkalmasnak arra, hogy azokból a Muraközben oktassanak, új tankönyvek írását határozták el. Egyértelműnek tűnik, hogy a magyar tárgyalófél álláspontja kerekedett felül. A delegáció egyik tagja Gönczy Pál miniszteri tanácsos kijelölte azokat az iskolákat, ahol javításra, átalakításra volt szükség, illetve ahol újakat kellett létesíteni. Ekkor bízta meg Margitai Józsefet a már említett tankönyvek megírásával, és rendelkeztek a magyar nyelvű póttanfolyamról, melyet három éven át szintén Margitai vezetésével Csáktornyan rendeztek meg.

A tanítóképző másfél évtized alatt a régióban is meghatározó jelentőségűvé vált. Míg az első évben úgy a beiskolázással mind nyelvismerettel gondok voltak, a másfél évtizeddel későbbi statisztika már mást mutat: a 97 tanuló közül már 15 beszélt németül, további 19 horvátul vagy vendül. A tanulók közül 55 jött Zala vármegyéből, a megye horvát illetve szlovén településeiből 18, ezenkívül 17 Vas, 9 Somogy, 2 Veszprém, 1–1 fő érkezett Baranya, Győr és Komárom megyékből, míg 14 további tanuló lakóhelyét nem adja meg forrásunk. Ezek a számok azt is mutatják, hogy a tanítóképző a továbbiakban is elsősorban a magyar anyanyelvű tanítók képzését szolgálta és nem tudott – megfelelő jelentkezők hiányában – eleget tenni az alapításakor deklarált céljainak.

A tanítóképző intézet tantárgyi struktúrája – a nyelvi sajátosságoktól eltekintve – azonos volt bármelyik más tanítóképző tantárgystruktúrájával. Működött az intézetben könyvtár és önképzőkör is.

A tanítóképző gyakorlóiskolájában négy osztályban tanultak a tanulók, az első osztályban a tanítási nyelv magyar és horvát volt, míg a második osztálytól kezdve kizárólag magyar. Miután a beiratkozott tanulók közül csak három volt magyar anyanyelvű, korántsem állíthatjuk, hogy az Eötvös-törvény szelleme következetesen érvényesült volna, inkább Mocsáry előbb idézett szavai karakterizálják legjobban a nyomon követhető folyamatot. S bár a kezdetek idillikusnak tűnnek, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyolcvanas évektől a kormányzat által is pártfogolt magyarosítási programot, melynek hatásai itt már érződnek.

Befejezésül szólni kell még a képesítő vizsgákról. A május végi írásbeli és a júniusi képesítő vizsgákra külön kellett jelentkezni. Külön kellett jelentkezni arra is, ha valaki német vagy horvát tannyelvű iskolákra is akarta képesíttetni magát, vagy kántori képesítést is akart tanítói végzettsége mellé szerezni. Az intézet első másfél évtizedében 173 jelölt tette le a képesítő vizsgát, közülük a magyar mellett hetvenen horvát tannyelvű, negyvennégyen pedig német tannyelvű iskolákra is. 16 jelölt tett kántori vizsgát és további 18 tanító „nostrifikálta” – Horvátországban vagy Stájerországban szerzett tanítói oklevelét vagy tett magyar nyelvű képesítő vizsgát. Az írásbeli vizsgákat neveléstanból, német nyelvből, természettudományból (fizika, kémia), természettanból, gazdaságtanból, mértanból, rajzból és szépírásból kellett tenni. A német és horvát nyelvi képesítést is elnyerni szándékozóknek a neveléstan tétel egy részét kellett az adott nyelven kidolgozni. A szóbeli vizsgát hit- és erkölcsstanból, neveléstanból, oktatási módszertanból, magyar nyelvből és irodalomból, történelemből, alkotmánytanból, földrajzból, számtanból, zene és ének tárgyakból (elméletből, énekből, orgonából, hegedűből), tornából és a kántorképzés tárgyaiból kellett letenni.

A csáktornyai tanítóképző intézet létrejötté után egyre jobban érezte kisugárzó hatását, s egyrészt tanárai, másrészt az onnan kikerülő tanítók sokat tettek a vegyes anyanyelvű területen a múlt század mindennapjaiban a mélyen gyökerező feszültségek oldásáért – az adott jogszabályi keretek között. Ezeket és az ez idő tájt érvényesülő politikai törekvéseket valamint ezek értékelését nem kérhetjük számon napjaink normarendszerével s főleg nem egy hektikus, rengeteg változást hozó XX. század – napjainkra egyre több pozitívumot hordozó – gondolkodásmódjával.

Felhasznált irodalom

A Csáktornyai m. kir. Tanítóképző Intézetnek nincs értékelhető levéltári forrásanyaga. Az előadáshoz a következő szakirodalmat használtuk fel:

A Csáktornyai m.kir. Állami Tanítóképző Intézet története és jelen állapotának ismertetése. Szerk.: Margitai István igazgató. (Nagykanizsa, 1896.)

HALÁSZ Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854. (Levéltári Közlemények 1986/1.

HALÁSZ Imre: Közigazgatás és közoktatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején 1849–1855. (Kandidátusi értekezés. Kézirat. Zalaegerszeg, 1994.)

KATUS László: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a dualizmus első negyedszázadában (In: Magyarország története IV. Tankönyvkiadó Bp. 1975.)

KOTNYEK István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. (Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg, 1978.)

PUKÁNSZKY Béla–NÉMETH András: Neveléstörténet. (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.)

Magyarország története. 1848–1890. (6/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.)

Magyarország története. 1890–1918. (7/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.)

DIE ERSTEN ANDERTHALB JAHRZEHNTE DES LEHRERSEMINARS VON ČAKOVEC IM DIENSTE DER VOLKSBILDUNG DER NATIONALITÄTEN

Der Kardinalpunkt des Volksschulungsgesetzes 1868 war, daß jeder Schüler in seiner Muttersprache unterrichtet werden soll. Falls die Einwohnerschaft einer Siedlung gemischt-sprachig war, durfte ausschließlich solcher Lehrer angestellt werden, der alle zwei (ewtl. drei) Sprachen gut beherrschte um die Schüler in ihrer Muttersprache unterrichten zu können. Das Gesetz erlaubte den Gemeinden nach ihren Möglichkeiten auch fremdsprachige Hilfslehrer anzustellen. Das Gesetz gab also der Grundschulung der Nationalitäten freie Bahn, obwohl ihre Durchführung in zahlreichen Orten ernsthafte Schwierigkeiten bedeutete. Oft war sehr problematisch, gut ausgebildete Lehrer zu finden, die auch die Nationalitätensprachen beherrschten. Die Durchsetzung des betont liberalen, auf hohem Niveau stehenden Gesetzes hing also eng mit der Lehrerausbildung zusammen.

In unserer Region war die Kenntnis der hier gesprochenen Sprachen im Bereich der Verwaltung und des Unterrichts schon seit den fünfziger Jahren des 19. Jahrhunderts ein Erfordernis. Es geschah aber eher wegen des Praktischen und der Wirksamkeit so als wegen der Gesetzbestimmung. Die Gesetzgeber bestätigten die tägliche Praxis, andererseits wurde die Unterrichtsverwaltung dadurch gezwungen, sich konsequenter der Grundschulung der nicht ungarisch sprechenden Kinder zuzuwenden. Im Komitat Zala wissen wir seit Anfang der siebziger Jahre des 19. Jahrhunderts von solchen – im Sinne des Gesetzes formulierten Stellenausschreibungen.

Der Erfolg der Unterrichtspolitik wurde neben den jahrhundertealten Sitten, Traditionen und Mentalitäten auch durch politischen Gründen, gegenseitige Anschuldigungen und Verhetzungen behindert. Die Gesetze und die durch sie ausgelösten Prozesse sollten nach dem Ausgleich von 1867 diese für beide Seiten negativ wirkende Tendenzen verändern. Die Anzahl

der Schulpflichtigen betrachtet dominierten in dem Komitat Zala weder die kroatisch (1869: 21,37%; 1885: 16,37%) noch die slowenisch Sprechenden (1869: 3,96%; 1885: 6,23%). Unter diesen Umständen kam das Lehrerseminar in Čakovec 1879 zustande, wo einerseits Lehrer in ungarischer Sprache ausgebildet wurden, andererseits für fremdsprachige Lehrer, die aber verhältnismäßig gut ungarisch konnten, Fortbildungskurse organisiert wurden um ihre Sprachkenntnisse zu vertiefen. Obwohl der Unterricht in dem hochmodern aufgebauten Lehrerseminar auf ungarisch lief, wurde auch die kroatische und die deutsche Sprache unterrichtet. Die übrigen Lehrfächer wurden nach zentralen Lehrplänen unterrichtet. Wir haben zwar keine Daten über das Niveau der Sprachkenntnisse, aber wir kennen die Studienordnung und die Beschreibung des Lehrstoffes. Demnach können wir ohne Zweifel feststellen, daß die Lehrer in dieser Region über entsprechenden Sprachkenntnisse verfügten. Das Niveau ihrer Bildung wurde höchstens durch ihre Fähigkeiten, ihren Fleiß oder eventuelle Vorkenntnisse beeinflusst.

Das angestrebte Madjarisierungsprogramm hinterließ weder in unserem Komitat noch in der Region bis 1891 eine Spur. Obwohl das Komitatsverwaltungs Komitee die Schule als das wichtigste Mittel der Madjarisierung betrachtete und auf den Unterricht der ungarischen Sprache drängte, wollte es seine Bestrebungen eher auf administrativem Wege erreichen. Diese Bestrebungen bedeuteten in der inneren Organisation, Lehrstruktur u.s.w. des Lehrerseminars keinesfalls Änderungen. Das Ziel der Seminarprofessoren, die mehrere Sprachen sehr gut, manchmal sogar auf Muttersprachenniveau beherrschten, war: unabhängig von politischen Bestrebungen gute Lehrer auszubilden, die den siebenjährigen Schulkindern sowohl auf ungarisch als auch auf kroatisch oder auf deutsch eine geeignete Ausbildung bieten können. Die Gedankenwelt dieser Kinder war frei von politischen Tendenzen. Wie sich diese Gedankenwelt später weiter entwickelte, war in erster Linie von den in dem Lehrerseminar von Čakovec ausgebildeten Lehrern abhängig, die sich mit den Kindern in ihren empfänglichsten Lebensjahren beschäftigten.

Übersetzt von Mária Marx

KERECSENYI Edit

LENDVA VIDÉKI KIVÁNDORLÓK

Lendva községhez most 41 település tartozik, közülük 22-ben magyar és szlovén nemzetiségű a lakosság.¹ A népesség 1953-ig előbb gyorsan, majd vontatottan gyarapodott, azóta lassan csökken. A gyarapodás oka főleg a magas népszaporulat volt (családonként 6–8 gyermek), melynek következtében a kis paraszti birtokok tovább aprózódtak, gyarapításukra pedig az Esterházy uradalom szorításában nem volt lehetőség. Ezért gyorsan nőtt a törpebirtokosok, agrárproletárok és napszámosok száma.

A nincstelenek idegenben kényszerültek kenyerüket megkeresni: vagy Magyarország iparilag fejlett településein, esetleg summásként a nagybirtokokon. Sokan a tengerentúlon próbálkoztak sorsukat jobbra fordítani. Kutatásaim során kiderült, hogy három nagy kivándorlási hullám apasztotta előbb a teljes, majd az 1920-as évektől főleg a magyar népességet.

Az első kivándorlási hullám

Az első név szerint ismert kivándorlók 1900 táján indultak az USA-ba. Kapcáról pl. 1903 őszén szökött át a határon egy ügynök biztatására mintegy 10, részben még sorozás előtt álló legény. Egy chicagói vas- illetve egy bostoni téglagyárban viszonylag jól fizetett, bár igen kemény munkát találtak. Hamarosan hívták maguk után barátaikat is. New Yorkban várta őket az a Lebár Jóska, aki a munkát szerezte, majd később is irányította a táraságot. Fizetésükből jócskán megtakarítottak. Hálából ezért 1911-ben falujuk Lendva felőli végén fogadalmi keresztet állíttattak, melynek szövege: „Isten nagyobb dicsőségére állították a Kapca községből Amerikába vándorolt hívek. 1911.” A talapzat két oldalán 19 név olvasható (1. kép). Nagyon összetartottak, s ha otthon eladó földről értesültek, megvételére küldtek dollárt még akkor is, ha egymástól kérték kölcsön. Ám a világháború utáni politikai változások miatt csupán öten tértek haza több-kevesebb pénzzel. A többiek általában kint alapítottak családot. Többnyire magukfajta magyar lányt vettek feleségül. S bár a honvágy gyötörte őket is, a végleges hazatérést adig halogatták, míg az csupán vágyalom maradt.

Az öt visszatelepült leszármazottai szívesen meséltek az amerikai élményekről. Balazsek József leánya pl. ma is őrzi azt a nagy berámázott fényképet, melyen kistestvére egy széken áll takaros édesanyja mellett, amit apja kívánságára 1914-ben küldtek utána. Közben ugyanis az apa egyszer itthon járt, de gyermeke megszületését nem tudta kívárni. Ám ő ott ráfényképezette a képre magát is, aztán megnagyíttatta, hogy büszkélkedhessék a családjával (2. kép). S amikor 1922-ben végleg hazatért, amerikai ládájában ruhafélét, szerszámokat, órát stb. hozott magával. A többi pénzből földet és szőlőt vásároltak s új házat építettek.

1900 táján nagy lendületet vett a kivándorlás. A kivándorlók, főként az útlevél nélkül lopva távozó kizsoltgatottságára többször is felhívta a figyelmet az Alsólendvai Hiradó.²

Az ekkor kivándoroltak emlékét ma már jobbára csak néhány amerikai ház őrzi. Ezek az akkor szokásosnál korszerűbb, vakolatdíszes épületek később mintaként szolgáltak a helybeli építkezés számára. A falvak népe a korszerűbb gazdálkodást is tőlük tanulta.

Ám jött Amerikában is a nagy gazdasági válság, a munkanélküliség, ami nem kerülte el a

magyarokat sem. A helyi újságok „amerikás” sajtója az ő tragédiájukról, szenvedéseikről részletesen beszámolt, nyilván azért, hogy visszaríassza az embereket a kivándorlástól.

A kivándorlók *második hulláma* 1925–28 táján tetőzött. Az ekkor már Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz tartozó Lendva-vidékről fokozott mértékben vándorolt ki főleg Dél-Amerikába az akkor gazdaságilag és politikailag egyaránt hátrányos helyzetű magyar lakosság. Az Egyesült Államokba ugyanis akkor már csak néhányan mehettek, főleg azok, kiknek rokonai biztos egzisztenciát teremtettek már, és meghívólevelet küldhettek. Dél-Amerika egyes államai viszont ekkortájt kezdték az egyes lakatlan országrészeket betelepíteni. Lendva vidékén két hajóstársaság is terjesztett olyan többnyelvű rölapokat, melyek kecsegtető ajánlatokat tartalmaztak a letelepülni szándékozók részére. Egy 1926. évi kalendárium³ pl. a braziliai Sao Paulo kávéültetvényeire toboroz legalább háromtagú földműves családokat (3. kép). Az utazás költségeit a brazil állam vállalta. Ennek ellenére egyetlen személlyel sem találkoztam, aki, vagy rokonai ezen ültetvényeken telepedett volna le. Titkos utakon megtudták ugyanis, mily nyomorúságos ott a bevándorlók élete.

Néhány adalék az ekkor eltávozottakról: A Kanadában munkát vállalók közül a völgyifalui Fehér házaspár két kisfiát hagyta otthon a nagyszülőkre, amikor elindult szerencsét próbálni. Nyolc évig dolgoztak egy szénbányában, s elég jól kerestek. Bár az utazás előtt lefényképeztették a gyerekeket, odakint restellték mutogatni őket parasztos öltözküdben. Azért sietve küldtek egy-egy vadonatúj öltönyt, melyben a nagyszülők újólág levetették őket, hogy a szülők végre büszkélkedhessenek gyermekeikkel (4–6. kép).

A Petesházáról 1927 táján kivándorolt fiatalok részben Kanada északi része felé vettek irányt. Erdei munkásokként jól kerestek. Amikor 4 év múltán Kósa Jóska hazatért, néhány hold földet és egy szőlőt vásárolt, sőt a falu ámulatára hozott egy gramofont is lemezekkel. Akikkel azonban útnak indult, mind odakint maradtak... Azt, hogy a kivándoroltak – noha gyötörte őket a honvágy – miért nem költöztek legalább részben haza öregségükre, azzal magyarázzák, hogy elveszítették volna akkor nyugdíjukat.

A 20-as években kivándoroltak közül ugyanis csak néhányan tértek végleg haza. Pl. a göntérházi Furján nővérek és egy barátnőjük, akik közül Margit asszonyt jó egészségben találtam még, s kitűnő adatközlőnek bizonyult. Őket is a kilátástalannak tűnő jövő készítette a nagy kalandra, hisz a népes család sehogy sem tudott volna megosztani a néhány hektáros családi birtokon. Kilenc évig szolgáltak Montevidéóban. Csaknem mindvégig egy-egy gazdag családnál, s gyakran találkoztak. Mivel mégis gyötörte őket a honvágy, kértek a szülőktől egy-egy családi képet. Arra 1932-ben rákópiroztatták időközben elhunyt apjukat, s már távol élő testvéreiket, sőt saját magukat is, így gyönyörködtek benne (7–8. kép). Hazaküldött pénzükből apjuk először cséplőgépet vett, majd amikor 1934-ben többedmagukkal az Óceánia hajón és immár II. osztályon hazatértek, szőlőt és földet vásároltak ők is. Mindhárman hamarosan férjhez mentek. A falusi életbe gyorsan beilleszkedtek, de amerikai ruháikat még sokáig viselték.

Ismerőseimmel megdöbbenve állapítottuk meg, hogy csupán a mintegy 400 lakosú Göntérházáról több, mint 20 fiatal vándorolt ki ekkortájt főleg Dél-Amerikába, Lendva-vidékről pedig kb. 200.

A kivándorlók *harmadik hulláma* vidékünkön a II. világháború utáni, 1946–55 közötti időre esik. Ekkor is a magyar fiatalság szenvedett nagy vérveszteséget, ők szöktek a zöldhatáron át Ausztriába, majd mentek tovább rövidebb-hosszabb lágerbeli tengődés után új hazájukba. Sokat közülük az Amerikás rokonok váltottak ki innét, s vitettek tovább, főleg az Egyesült

Államokba.

A regruta Kepe Dezső pl. 1963-ban negyedmagával átúszt a Murát, úgy szökött Ausztriába. Három hónapig lézengtek a lágerban, míg a rokonok ki nem vitették őket Kaliforniába. Dezső jó munkát talált (9–10. kép). Mikor megnősült, kapcai lányt vett feleségül. Később kivitették a feleség egész itthon maradt familiáját mamástól, unokástól. Dezső most ismert építési vállalkozó Los Angelesben, gyermekei azonban már csak néhány szót tudnak magyarul.

A petesházi Mocsnek Józsi 1954-ben hasonlóképp disszidált. Menyasszonya, a falubeli Bogár Katica vele ment, s Ausztriában házasodtak össze. Egy év múlva Ausztráliában vetették meg a lábukat. Józsi sokáig egy vasgyárban dolgozott. Ma már nyugdíjas, s két régi szenvedélyének, a vadászatnak és halászatnak hódol. Temérdek ilyen témájú fotót küld haza édesanyjának.

A petesházi Kiss Gizi is Kanadában kötött ki, ahol férjével saját farmjukon gazdálkodnak. Ő is kivitette már anyját és családos húgát is.

Miként nemrég összeszámoltuk, 1945 és 60 között csak Petesházáról mintegy 20 legény és 25 leány indult neki a nagyvilágnak, a négy égtáj felé.

Összefoglalva: A Lendva vidéki magyarok közül ekkor kivándoroltak száma meghaladja a négyszázat. Többségük tartja a kapcsolatot a szülőkkel és rokonokkal. Főként az Európában élők járnak gyakran haza látogatóba is, de visszatelepülni csak kevesen szándékoznak.

E kis előadásban nem szóltam azokról a fiatalokról, akik a két háború között vendégmunkásként Ausztriában, Németországban, Franciaországban vállaltak először csak munkát, majd ott meggyökeresedve ezeket az országokat választották hazájuknak is. Ők is mintegy kétszázan vannak. Nyugdíjasként ugyan sokan hazaköltöztek immár korszerű, szép házukba, de gyermekeik általában külföldön maradtak.

Lendva vidéki gyűjtőútjaim során több mint 200 fotót, több mint 200 kivándorló levelet és számos egyéb dokumentumot tanulmányozhattam és készítettem róluk reprodukciókat Berentés Tamás. A gyűjtések nagy részét kötetbe foglalva a lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet Távol a hazától... Lendvavidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások cím alatt megjelentette.

Jegyzetek

- ¹ A szlovéniai Mura vidék magyar nemzetiségű lakosságának sorsával - hozzátartozik a történeti Hetés egy része is – a megelőző „Népek a Mura mentén” Lendván tartott konferencián értékes előadást tartott Göncz László. Beszámolt az itteni magyarság azon gazdasági nehézségeiről, társadalmi és nemzeti tudatának problémáiról, csorbulásairól, melyek kivándorlásra készítették az itt élő magyarokat.
- ² Idézve Kerecsényi Edit: Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva 1994, 50–52 (1–3. melléklet).
- ³ Fontos Utbigazítások. Kalendar 1926, 40–43. Lendvai Galéria és Múzeum néprajzi gyűjteménye, leltári szám: 88.1.171. Idézve Kerecsényi Edit: Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva 1994, 53–54 (4. melléklet).

Irodalom

- Alsó-Lendvai Hiradó, 1903. december 13. Zala megyei kivándorlók sorsa.
- Alsólendvai Hiradó, 1913. október 19. A kivándorlás históriája.
- Alsólendvai Hiradó, 1914. július 5. Megakadályozott kivándorlás.
- BENCE Lajos: A Mura-vidéki magyarság helyzete a demográfiai adatok tükrében. Naptár '92. A szlovéniai magyarok évkönyve. Lendva, 1991. 113–120.
- BENCE Lajos: A megmaradás esélyei a Mura-vidéken. Naptár '94. A szlovéniai magyarok évkönyve. Lendva, 1993. 41–54.
- BENCE Lajos: Írott szóval a megmaradásért. Lendva 1994.
- BÉKESSY Imre: Az új kivándorlás Dél-Amerikába. 1993.
- DÁNIEL Ferenc–OROSZ István: Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról 1896–1914. Bp., 1988.
- FUJS, Metka: Obnava v Prekmurju. Zbornik Soboškega Muzeja 2. Murska Sobota, 1992. 33–42.
- Genorio RADO: Muravidék nemzetiségileg vegyes területe... Geographica Slovenica 16. Ljubljana 1985. 89–119.
- GÖNCZ László: A magyarok foglalkozása a Mura-vidéken. Muratáj, 1993. 1–2. sz. 51–55.
- GÖNCZ László: Magyarok a Muravidéken és a közösség nemzeti tudatának alakulása 1920 után 1996. Murska Sobota–Zalaegerszeg. Megjelent a Népek a Mura mentén c. 1995. évi konferencia anyagában, 239–244. lap. Szerk.: Balažic, Janez –Vándor, László.
- GÖNCZI Ferenc: Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.
- KERECSENYI Edit: Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva 1994.
- KLEMENČIČ, Vladimir: Az olasz és magyar nemzetiség helyzete és a nemzetiségileg vegyes területek ismertetése a szlovén Isztriában és Mura-vidéken a szociális geográfia szempontjából. Geographica Slovenica 16. Ljubljana, 1985. 81–86.
- KOKOLJ, Miroslav é. n. Prekmurski Slovenci... 1919–1941. Pomurska Založba 584–606.
- KUZMIČ, Mihael: Pomoč ameriških prekmurskih izseljencev rojakom v „Stari domovini” Zbornik Soboškega Muzeja 2. Murska Sobota 1992. 53–64.
- A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. I–II. kötet

- A Magyar Korona Országainak Gazdaczimtára. Bp., 1897.
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Magyar Statisztikai Közlemények 67. kötet. Bp., 1918.
- PUSKÁS Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940, Bp., 1982.
- PUSKÁS Julianna: A tengerentúlra vándorlás. Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikro-analízis tükrében. Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve. Bp., 1987. 243–264.
- SZÉKELY András Bertalan: „... Ezért mind küzdeni kell.” Életút a szlovéniai magyarság szolgálatában. Székely András beszélgetései Varga Sándorral. Szombathely, 1990.
- SZENTMIHÁLYI Imre: Hetés és Lendva-vidék néprajzi sajátosságai. Zalai Gyűjtemény 7. Zalaegerszeg, 1977.
- SZENTMIHÁLYI Imre: A történeti Hetés. Ethnographia LXXXVIII. 2–3. szám. 412–435. Bp., 1977.
- TEZLA Albert: „Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok 1895–1920. Bp., 1987.
- VARGA Sándor–PIVAR Ella: Dobronak, Göntérháza, Kót helytörténete. Lendva, 1979.
- VARGA Sándor: Csente történeti krónikája. Lendva, 1988.
- VERSEGHI György (szerk.): Magyarok és szlovének. Együttélésünk és együttműködésünk a jugoszláv-magyar határ mentén. Bp., 1987.
- Zbornik Občine Lendava. Lendva Község Közleménye. Lendva, 1981.

UNGARISCHE AUSWANDERER AUS DER LENDAVA-GEgend UND DIE HEIMAT

Die in der Lendava-Gegend ansässigen Ungarn erlitten im 20. Jahrhundert dreimal bedeutende Blutverluste. Zahlreiche gegenständliche Dokumente, Privatbriefe, Fotos und Drucke bewahren das Andenken der Auswanderer.

Die erste Welle der Auswanderung ist in die Zeitspanne zwischen 1900 und 1910 zu datieren. Der Grund dafür war in erster Linie die infolge der großen Bevölkerungszunahme eingetretene aussichtslose wirtschaftliche Lage. Unter dem Druck des riesigen Esterházy-Gutes hatten nämlich die Bauern keine Möglichkeit, die sich schon zerkleinerten Grundstücke zu vermehren, und aus Mangel an Kapital bzw. wegen der Unentwickeltheit der Industrie gab es für sie keine andere Erwerbsmöglichkeit. Die ein menschliches Auskommen Suchenden wurden damals hauptsächlich in Kanada und in den Vereinigten Staaten Fabrikarbeiter. Obwohl die Mehrheit beim Aufbruch auf die Heimkehr hoffte, kehrten nur wenige zurück, und nur wenige konnten nach dem Aufbau eines neuen Hauses und nach dem Ankauf eines Weinberges, Grundstückes und einer Dreschmaschine mit der modernen Wirtschaft anfangen. Aus dieser Periode kamen verhältnismäßig wenige Andenken auf die Nachwelt. Zu diesen Denkmälern gehört z.B. das auch heute gepflegte Steinkreuz, welches von den 19, nach Amerika ausgewanderten Kapczaer Bewohnern 1911 errichtet wurde.

Die zweite Welle der Verminderung der Bevölkerungszahl bezüglich der ungarischen Dörfer in der Lendava-Gegend wurde durch die Entstehung des Serbisch-Kroatisch-Slowenischen Königreichs verursacht. Infolge der Agrarreform 1925 bekamen nämlich auch noch die kinderreichen Familien keine Grundstücke von den parzellierten Herrschaftsgütern,

obwohl sie darauf mit Recht hofften. Bei der in erhöhtem Maße stattgefundenen Auswanderung der hiesigen Ungarn spielte auch die Tatsache eine Rolle, daß die Behörden zahlreiche Ungarn gegen die Slowenen ungünstig unterschieden. Das bezog sich besonders auf die militärpflichtigen Jünglinge, die oft die Mur durchschwimmend oder über die grüne Grenze das Land verließen. Aber in die Auswanderungsstatistiken wurden diese natürlich nicht aufgenommen. Die auswandernden Jugendlichen fuhren teils aufgrund der Einladungsbriefe von früher ausgewanderten Verwandten nach Nordamerika, aber die Mehrheit fuhr auf die, eine einträgliche Arbeit versprechende Anregung von Werbebüros nach Argentinien, Brasilien und Uruguay. Kam jemand auf seine Rechnung, rief die Verwandten nach.

Viele gingen zu dieser Zeit nach Frankreich, dort landwirtschaftliche Saisonarbeiten zu verrichten oder als Dienstboten zu arbeiten. Wurden sie beliebt, blieben auch viele von ihnen dort. Nur einige von den Auswanderern kehrten mit mehr oder weniger Geld zurück, die zu Hause ein besseres Leben anfangen konnten.

Die dritte, schon 'Dissidieren' genannte Auswanderungswelle begann nach 1945. Ein Teil der sich im Kommunismus getäuschten, bitter gewordenen Jugendlichen entfernte sich, d.h. flog über die grüne Grenze ins Ausland. Das Motiv war eher politisch als wirtschaftlich. Sie zerstreuten sich in die weite Welt, aber immer mehrere von ihnen fahren häufig nach Hause. Einige heirateten aus ihrem einstigen Dorf, aber nur wenige denken an die endgültige Heimkehr.

Die innigen Fotos dieses Aufsatzes und die in meinem, durch das Ungarische Nationalitäteninstitut für Kultur in Lendava 1994 herausgegebenen Buch „Fern der Heimat“ publizierten einstigen Briefe beweisen, daß die Mehrheit der Ungarn aus der Lendava-Gegend Anerkennung und Achtung sowohl für ihre Familie als auch für ihr Volk erwarb.

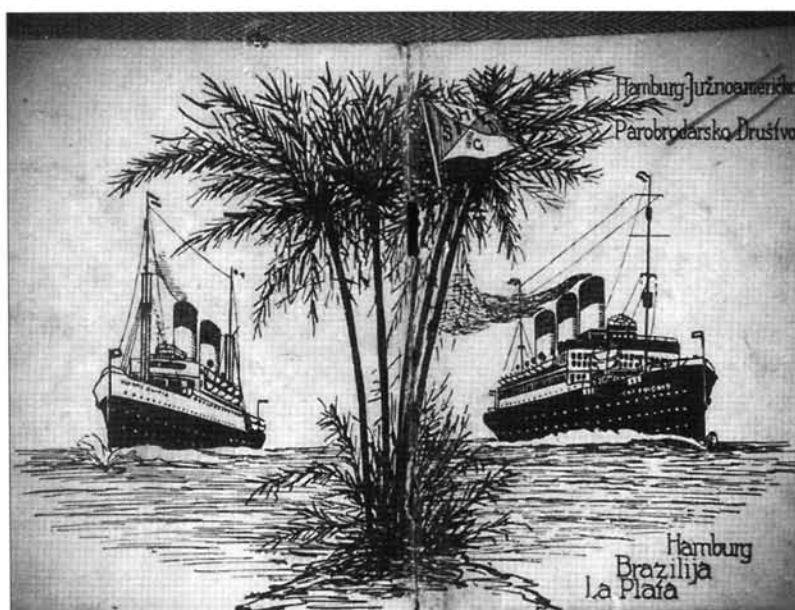
Übersetzt von Katalin H. Simon

1. A kapcai „márványkereszt”. Az 1911-ben Amerikába vándorolt „hívek” állíttatták.

2. Balazsek József neve is olvasható a márványkereszten. Ő kétszer is megjárta Amerikát: 1911-ben nem tudta gyermeke születését kivárni, ezért később rákópiroztatta magát az utána küldött családi képre.

3. A dél-amerikai kivándorlásra csábító „Kalendar 1926” füzet külső borítója.

4. A völgyifalui Kósa Vendel és Katarina 1930-ban Kanadába küldött fényképe.

5–6. A Kósa unokák: Fehér József és Kálmán 1930-ban, majd 1931-ben Kanadába kiküldött fényképe. A szülők ugyanis restellték ott mutogatni falusias öltözetű fiacskáikat, ezért gyorsan új öltönyöket küldtek részükre.

7. A Furján nővérek számára Göntérházáról Montevideóba küldött családi kép, melyre azok rákoppírozatták elhunyt apjukat, Magyarországra került rokonaikat, a felső sor két szélére pedig saját magukat is.

8. Furján Margit hazautazása előtt, 1934-ben már elegáns fotelban fényképezkedett Montevideóban.

9. Kepe Vendel és családja 1943-ban, még zsúpos gyertyánosi házuk előtt. A nagymama ölében a kis Dezső áll.

10. Kepe Dezső (fehér ingben) 1975-ben egy óriási rönköt szállít Oregonból Los Angelesbe.

A lakosság lélekszáma
– ezen belül a magyarok aránya –
1881 és 1991 között

A település neve	1881		1900		1910		1931		1941		1961		1971		1981		1991	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Göntérháza %	322	308 95,6	367	365 99,5	417	408 97,8	393		572	474 82,9	339	312 92,0	305	280 91,8	273	248 90,8	244	204 83,6
Gyertyános %	449	409 91,1	503	501 99,6	569	569 100	704	41 5,8	nincs adat		765	432 56,5	665	396 59,5	649	354 54,6	635	325 51,2
Kámaháza %	114	107 93,8	153	138 90,2	150	150 100	144		Göntérházával írták össze		193	94 48,7	167	86 51,5	160	79 49,4	125	52 41,6
Kapca %	525	421 80,2	701	549 78,3	725	600 82,8	724	41 5,7	616	583 94,6	566	456 80,6	540	170 31,5	540	405 75,0	495	328 66,3
Petesháza %	631	569 90,2	875	806 92,1	900	848 94,2	979	367 37,5	1096	796 72,6	861	579 67,2	884	513 58,0	886	513 57,9	991	404 40,8
Radamos %	523	499 95,4	610	580 95,1	658	644 97,9	565		498	490 98,4	491	472 96,1	467	440 94,2	398	375 94,2	356	321 90,2

a = jelenlévő népesség
b = ebből magyar
% = magyarok aránya

Részlet az 1900. évi népszámlálás I-II. kötetéből
Zala vármegye, alsólendvai járás

Település neve	Területe km ²	Összes népesség			Népsűrűség	Mezőgazdaság								Önálló iparos	Egyéb kereső	Lakóházak		
		Kereső	Eltartott	Együtt		Birtokos és bérlő				Cseléd		Munkás				Lakóház összesen	ebből fából épült	ebből zsúppal fedett
						Kisbirtokos vagy bérlő	Kisbirtokos napszámos	Segítő családtag	Eltartott	Kereső	Eltartott	Kereső	Eltartott					
Göntérháza	3,56	175	192	367	103,2	51	2	80	153	8	7	13	11	1	20	76	61	42
Gyertyános	6,00	251	252	503	83,8	52	13	134	206	14	25	27	12	1	10	77	47	71
Kámaháza	1,79	100	53	153	85,5	26	–	56	45	13	1	–	–	–	5	32	20	18
Kapca	6,85	358	343	701	102,4	81	25	168	253	1	–	19	19	6	58	126	104	121
Petesháza	11,98	490	385	875	73,1	75	45	123	226	49	46	144	59	16	38	123	106	116
Radamos	11,92	394	216	610	51,2	96	–	242	174	19	1	3	1	7	27	108	86	86
Alsólendvai járás 78 települése együtt	621,85	25264	43695	48959	78,73	5912	945	10867	16949	1512	1191	2435	1160	706	2887	8325	6457	6559

Nataša KONESTABO

PREKMURCI, NEPREKMURCI IN OSTALI ZAMURCI

ALI REGIJSKE IN SKUPINSKE DELITVE V POKRAJINI OB MURI

Koga in v kolikšni meri je razdruževala Mura kot meandrirajoča reka

Živimo v času astmatičnih naporov po kozmopolitizaciji človekove kulture, ko so si vodilne evropske politične in ekonomske strukture omislile, da je ekonomska in medijska integracija dovolj za kulturno integracijo, sprva že obvladljivih zahodnih okolij, sčasoma pa tudi obe-tajočih okolij srednje in vzhodne Evrope. Iz strahu pred pospešenim civilizacijskim poenoten-jem se ob rob postavljajo zahteve posameznih nacionalnih parlamentov po institucionalizaciji, predvsem, jezikovnih in etničnih drugačnosti. Svoje vrste preštevajo tako etnične, verske in je-zikovne manjšine kot ustrahovane večine v svetovnem, slovenskem, obmurskem ali še manjšem merilu.

Na epidemijo vaških lokalizmov v velikem svetu ni ostal imun niti svet ob Muri, kjer je virus sprožil preštevaje *Prdekov*, *Prekmurcev*, *Neprekmurcev*, *Gorčancev*, *Ecekov* in *Cuzekov* znotraj slovenske in madžarske etnične skupnosti mimo vseh uradnih klasifikacij in meril. V svojih zahtevah za teritorialne pokrajinske enote dokazujejo etnografske, zgodovinske in jezi-kovne posebnosti, ki jih je več kot tisočletje vzdrževala upravnopolitična meja na reki Muri, zato naj bi Mura že v preteklosti bolj ločevala kot druge reke. Čeprav je s svojim naravnim re-žimom zaznamovala človekovo gospodarsko delovanje v prostoru, iz katerega izhaja prav skrb za zadovoljevanje vsakdanjih primarnih potreb, zagovorniki razdruževalne vloge reke še v da-našnji čas potencirajo misel Franje Baša, ki je pred več kot pol stoletja zapisal v zborniku Slo-venska krajina „... da je Mura kot meandrirajoča reka razdruževala prebivalstvo obeh bregov v večji meri kakor Sava in Drava” (BAŠ 1935, 110). Kot sicer izvrsten zgodovinar, etnolog in geograf z imenitno humanistično izobrazbo, ki je med nosilce kulturnih dobrin štel ožje defini-rane kulturno geografske enote, ni upošteval izrazite prehodnosti prostora, ki je šele s prene-hanjem obdobja turških vpadov omogočilo trajnejšo kolonizacijo, in nekaterih bistvenih virov za zgodovino poselitve prostora med Rabo in Dravo – krstnih, rojstnih in mrliških matičnih knjig, ki odlikujejo stanje imenskega fonda in morebitne smeri poselitve, fenomena 262 krajev, katerih imena se končujejo z množinsko obliko -ci, in, nenazadnje, vpliva naravnogeografskih dejavnikov, ki so determinirali razvoj človekove predvsem materialne kulture in s pomočjo ka-terih smo etnologi opredelili meje etnoloških regij ne upoštevajoč administrativnopolitične raz-delitve, ki podčrtujejo razlike v ustnem in jezikovnem izročilu (cf. MAKOVEC 1987; KOS 1968; NOVAK 1960; BARBARIČ 1966; CURK 1966; FTIČAR 1966; PUCONJA 1989; PU-CONJA 1991).¹

Da smo etnologi ves čas ostajali nekako ob strani, razen seveda spoštljivih izjem na obeh bregovih, še ne pomeni, da te problematike nismo zasledovali, temveč da, preprosto, na izbru-

he obujanja ali, bolje formulirano, izumljanja lokalnih identitet nismo bili pripravljeni, z vsem svojim znanstvenim aparatom in ustrezno kategorizacijo vred. Povrhu vsega smo verjeli, da so vsa ta medsebojna poimenovanja zgolj zbadljivke, ki jih je ohranjala ljudska zavest kot folklorno zanimivost. Ohranjanje in transfer teh označb iz ruralnega v mestno okolje, prinaša danes potrebo po tovrstnem razlikovanju, ki se je v preteklosti ohranjalo zgolj v zavesti kmetov, v zavesti delavcev in izobražencev.

Geografske, lingvistične in politične razmejitve

V nasprotju z Bašem je leta 1935 v taistem zborniku Svetozar Ilešič iskreno podvomil v tedanje predstave o Slovenski krajini ali Prekmurju kot geografsko zaokroženi enoti, ko je napisal, da jo kot pokrajino zase pravzaprav determinira njen stoletni politično in zgodovinsko specifičen razvoj s svojimi kulturnimi in socialnimi posledicami in ne njena kulturnogeografska podoba, ki jo sicer vključuje v obsežnejšo geografsko utemeljeno pokrajino – Pomurje.² V svojem prispevku za zbornik Svet med Muro in Dravo je ovrgel idejo o geografski individualnosti Prlekije, ki ji je Franjo Baš v mejah kompleksne geografske enote pripisal tudi geološko, klimatološko, rastlinsko, kulturno, seliščno in etnografsko enotnost.³

Meja na Muri je naredila najmočnejši rez med obema bregovoma v njunem govoru. Fizična osamitev prebivalstva je pobudila nastanek dveh avtohtonih jezikovnih in književnih tradicij, sicer izhajajočih iz skupnih jezikovnih temeljev, ki danes, spričo institucionalizirane vloge slovenskega knjižnega jezika, tvorita eno sedmih dialektičnih baz. Prav jezik, v našem primeru danes narečje, kot najpomembnejša intelektualna kohezivna sila neke skupnosti, najbolj individualizira prebivalstvo obeh bregov. Zato je njena lokalizacija, ki izhaja iz njene kulturne posebnosti, približna, saj največkrat nima opore v samem ljudskem izročilu niti v tozadevni literaturi, o čemer se najbolje prepričamo v besedilih avtorjev, ki Prlekiji odmerjajo enkrat več drugič zopet manj ozemlja.⁴ Zato ne preseneča, da je Prlekija še najbolj umeščena z dialektološko razmejitvijo Rudolfa Kolariča, ki je njeno kulturno individualnost omejil na prleško narečje, pod katerim razume vse govore v mejah: „Mura od približno Slatine Radenci do izliva Ščavnice v Muro, slovensko medmurska meja do Drave, Drava do izvira Dravinje, Dravinja do Lešja, odtod čez Medvece prek Pragerskega do Rač, nato črta na vzhod prek Šentjanža na desnem bregu Drave, Vurberka na levem bregu Drave, dalje Biš ob Pesnici – Cogetinci – Slatina Radenci.” in doda, „da na severozahodnem robu Prlekije stari ljudje priznavajo, da so nekoč govorili prle, a danes tega ni več.”⁵

Čeprav je Prekmurje geografsko izrazito nezaokrožen prostor, so denimo razmejitev proti germanskemu prostoru na jugozahodu in zahodu dosegli že s političnim posegom v Augsburgu leta 955, ki se je šele v 13. stoletju ustalila na potoku Kučnici in reki Muri. Ker so Madžari območje Prekmurja vključili v del širokega mejno-obrambnega pasu Transdanubije so zahodno mejo proti nemški Radgoni v 12. in 13. stoletju vzdrževali z umetnimi jarki z nasipi, s čimer so Kučnici ohranili status mejne reke v vseh kasnejših razmejitvenih pogajanjih. Neukrotljiv nižinski značaj reke Mure pa je v naslednjih stoletjih idealno pripomogel k razprtjam zaradi neurejenega rečnega toka, ki so vzdrževale tisočletno zgodovinsko in politično razmejitev med prebivalci obeh bregov (ZELKO 1984, 24–27). Na severu in severovzhodu naj bi trianon-ska meja iz leta 1921 zagotovila geografsko razdelitev med Kraljevino SHS in madžarsko republiko po razvodu med Muro in Rabo. Vendar je ta politična odločitev dejansko ločila slo-

vensko etnično prebivalstvo od manjšine v Porabju in madžarsko etnično manjšino od matičnega naroda na Madžarskem (cf. SLAVIČ 1935, 83–107; 1935, 46–82).

Izmed najimenitnejših raziskovalcev Hetésa je edino etnolog Imre Szentmihályi analiziral dotedanja malo manj kot stoletje trajajoča prizadevanja za prostorsko umestitev te pokrajine, predvsem Bálinta Bellosicsa in Ferenca Gönczija, ki sta ozemlje nekdanje zgodovinske pokrajine Hetés oba razširila na širše vplivno območje lendavskega okraja, kjer „se določno oblikuje enota, ki je bistveno večja od Hetésa (ob koncu prejšnjega stoletja jo je sestavljalo okrog 23 naselij) in ki predstavlja madžarsko etnično skupnost” (SZENTMIHÁLYI 1977, 59).⁶ Vsekakor prisotno razlikovanje znotraj madžarske etnične skupnosti v Prekmurju, je po izvršenem političnem posegu s trianonsko mirovno pogodbo, ki je tudi njihov prostor združila s slovenskimi pokrajinami v Kraljevino SHS, kvalitetno preraslo v razlikovanje do sosednjih tujih etničnih skupin, zato je v teh prizadevanjih nekdanje ozemlje zgodovinskega Hetésa razširilo na vasi s pretežno madžarsko etnično skupnostjo.

Etnološke razmejitve

Današnja podoba etnoloških območij je, pravzaprav, rezultat metodoloških usmeritev dunajske šole kulturnih krogov konec 19. stoletja in izhaja iz prostorskega gledanja na kulturo in njene pojavne oblike. To pojmovanje, ki nespremenjeno temelji na primerjavi kulturnih elementov ruralnih okolij, so povzele praktično vse nacionalne etnologije srednje Evrope tistega časa in so si od vsega začetka prizadevale za grafični prikaz prostorske razvrstitve kulturnih pojavov, za izdajo etnološkega atlasa. Slovenski etnologi smo sledili tovrstnim prizadevanjem Avstrijcev, Poljakov in Nemcev, ko je Matija Murko razdelil slovensko ozemlje na tri pokrajine na podlagi izstopajočih ognjiščnih tipov (cf. LOŽAR 1944, 67). Tudi Stanko Vurnik je leta 1930 izbral kmečko hišo kot najbolj izstopajoč kulturni element in indikator etnoloških območij in temeljiteje opredelil hišne tipe v tri oziroma štiri glavne skupine: vzhodnoslovenske s panonsko in belokranjsko skupino, jugozahodnoslovenske in severozahodnoslovenske, in objavil karto razprostranjenosti alpskega hišnega tipa pri Slovencih (VURNIK 1930, 33–34). Vurnikov koncept je šele v 60. letih predmetno razširil Vilko Novak in utemeljil regijsko rajonizacijo in slovenski etnični prostor razdelil na štiri kulturna ali etnična območja, ki upoštevajo geografsko determiniranost prostora: sredozemsko, alpsko, osrednjeslovensko in panonsko območje, ki združuje materialno kulturo Prekmurja, Murskega polja, Slovenskih goric, Dravskega polja, Haloz, spodnjega Posavja, dele Krškega polja, Bele krajine skupaj s kulturnimi značilnostmi Medžimurja, hrvaškega Zagorja, madžarskih pokrajin Őrség, Göcsej in Hetés ter avstrijskega Gradiščanskega v širši panonski kulturni prostor (NOVAK 1960, 21–23; cf. NOVAK 1947; SITTA 1991; VREČER 1993).

Etnologa Iván Balassa in Gyula Ortutay v zadnji izčrpni sintezi madžarske etnografije in folklore ugotavljata precejšnjo uniformiranost v strukturiranosti madžarske ljudske kulture, ugotavljata da pri opredelitvi etničnih skupin dominira zgodovinski občutek kohezivnosti, medtem ko oblikovanje etnoloških regij determinirajo geografski faktorji (BALASSA 1979, 3436). S pomočjo geografskih in zgodovinskih dejavnikov sta ozemlje Karpatskega nižavja razdelila v štiri makroregije, regijo med rekama Dravo in Donavo sta poimenovala Južno Prekodonavje (madž. Dunántúl, angl. Transdanubia), v okviru katere naj bi še v prvi polovici 20. stoletja v Prekmurju v okviru madžarske etnične skupnosti bili izoblikovani dve skupini z iz-

branimi ohranjenimi arhaičnimi elementi v svoji kulturi, ki naj bi sovpadali z zgodovinskima pokrajinama Őrség in Hetés, čeprav etnologa sintetizirata premalo gradiva za determiniranje specifičnosti kulture *Hetés*, saj zapišeta, da „se je v osemnajstih vaseh jugozahodno od *Göcseje* v primerljivem okolju razvila podobna kultura” (BALASSA, ORTUTAY 1979, 36).

V slovenski etnološki stroki je Novakov koncept vzdržal v nespremenjeni obliki praktično v 90. leta, saj še v zadnjem večjem sintetičnem pregledu slovenske ljudske kulture iz leta 1980 avtorji priznavajo, da jim manjka nadrobnejših meril za boljšo opredelitev etnoloških območij, tudi v različnih časih (SLOVENSKO ... 1980, 19). S tem so pravzaprav samo priznali neuporabnost rezultatov projekta za etnološki atlas Jugoslavije, ki je bil v nastajanju vse od leta 1958 in je imel na 400 km² približno štiri kraje, kjer so zbirali gradivo (v Sloveniji 260 krajev). Že Vilko Novak je ugotovil, da so raznolika narodnostna in politična sestava države, obširne vprašalnice, premajhna udeležba in koordinacija strokovnih institucij, zavrli uspešnost projekta, ki je v 33 letih prispeval 12 kart za sedem raziskovanih vsebinskih sklopov, vsekakor premalo za natančnejšo določitev etnoloških območij (NOVAK 1974, 181–182).

Pač pa smo si slovenski etnologi precej več obetali od raziskovalnega projekta, ki že v imenu skriva opis oz. kartografski prikaz, in je v nastajanju od konca sedemdesetih let – Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Uvodni namen ETSEO, sprva poimenovane regionalizacija, je bil namreč prav pregled slovenskega etničnega ozemlja po etnoloških območjih in skupinah. Utemeljitelj nove etnološke znanstvene smeri Slavko Kremenšek, ki je predmet etnološkega zanimanja in raziskovanja razširil s sestavin ljudske kulture in tradicionalnih in občestvenih pojavov na njihove nosilce in odnos človeka do njegovega naravnega in kulturnega okolja, je v zaključkih svojega uvodnika k prvi vseslovenski topografski akciji kljub manjši zahtevnosti in obetavnosti topografskih akcij tradicionalnega značaja, ugotovil njihovo koristnost in neizogibnost, že zaradi neizpolnjenih nalog tedanje in Sedanje etnologije, ki smo jih etnologi podedovali iz preteklosti, zato bi kot eno temeljnih metod in nalog morali upoštevati prav etnološko topografijo (KREMENŠEK 1976, 42–43).

Ko je s svojo teoretično mislijo vpeljal sintagme način življenja, življenjski stil, kulturni ustroj, ni pomislil, da bo uveljavljajoče kategorije ob uporabljeni metodologiji nemogoče prostorsko opredeliti v obliki grafičnega prikaza, kljub iskrenim naporom po etnološki zaokrožitvi slovenskega etničnega ozemlja po administrativnoupornih enotah – občinah 1963–1994, (cf. BRUMEN 1992, 50). Prikaz prostorsko primerljivih elementov, standardiziran v obliki etnološkega atlasa je namreč neizvedljiv brez detaljnega poznavanja oblike, okrasja, funkcije in razprostranjenosti taistih elementov in pojavov materialne, socialne in duhovne kulture, kar bi etnologi še kako potrebovali, predvsem za kontinuirano uspešno delo v muzejskih zbirkah. Sama priprava nanj zahteva izbor prostorsko primerljivih elementov (oblik, prvin), ki jih moramo za grafični prikaz po znanstveni poti abstraktizirati, da določimo tipe in njihovo prostorsko razporeditev. Zato je kartografska delineacija lahko odlično sredstvo za pregledno ureditev množice dejstev, ki služijo etnologu za določitev izvora, selitev in razpršitve kulturnih elementov, njihove prostorske umestitve in potemtakem etnoloških območij. Sicer izčrpno pripravljene vprašalnice so kot imeniten osnovni metodični pripomoček topografije, zaradi ustaljene percepcije o statičnosti kulture, ljudsko kulturo in njene sestavine v topografiji zamrzile v čas in prostor 19. stoletja.⁷

V šestih zvezkih ETSEO za štiri tedanje pomurske občine in Slovensko Porabje ter Gornji Senik smo dobili sicer teritorialno in regionalno predčasno zaokrožen topografski pregled, v

katerem pogrešamo raziskovalno ambicioznejše poskuse skromnega klasificiranja poimenovanj, ki jih sicer vključujejo 14., 15., 16. in 17. sklop v poglavju Medkrajevni odnosi VII. zvezka vprašalnic, glede na njihov izvor in pomen (kaj omenjene oznake med sosednjimi naselji pomenijo ali označujejo karakteristični poklic večjega dela naseljencev, geografski položaj naselja, pripadnost nekdanjim cerkvenim in političnopravnim oblastem, posebne lastnosti prebivalcev naselja itd.), njihov namen (ali so uporabljena v medsebojnih zbadanjih, v prepirih ipd.) in kontekst pojavljanja (ali so zbadljivke razširjene le med otroki, ali tudi med odraslimi, kdaj je slišati najpogostejše zbadljivke in druge vzdevke).

Medtem ko slovenski etnologi delimo ljudsko kulturo v regije, zato Pod Pojmom etnološka regionalizacija razumemo zgolj dobesedno, regijsko regionalizacijo, so v slovaški etnologiji uveljavili, resda šele v začetku 90. let, tudi delitev nosilcev ljudske kulture v etnografske skupine, ki bi jo potemtakem bržkone lahko poimenovali skupinska regionalizacija, s katero bi morebiti rešili dilemo delitev na obmurska *ljudstva* znotraj obeh etničnih skupin (ŠVECOVÁ 1993, 17).⁸ Obe delitvi se namreč razlikujeta v pogledu na ljudsko kulturo. Regijska delitev se namreč naslanja na strokovne utemeljitve, ki se seveda spreminjajo z razvojem stroke, medtem ko skupinsko delitev izvajajo ljudje, nosilci ljudske kulture, ko svoja opazovanja obojestranskih razlik predstavijo na simbolno raven skupinskih karakteristik (ŠVECOVÁ 1993, 13). Sonja Švecová ugotavlja, da je v prvem primeru izbor kulturnih fenomenov, ki določajo regijo, podrejen znanstvenim namenom, pri skupinski delitvi pa je izbor skupinskih karakteristik podrejen interesom skupine. Četudi bi zaradi morebitne prestroge tipološke determiniranosti delitve v slovaški etnologiji ne mogli privzeti, smo v zadregi, če izbrane elemente naše ljudske kulture vendarle želimo razvrstiti po uveljavljeni metodologiji opravljene regijske regionalizacije. Kam naj potemtakem uvrstimo tiste socialne in psihološke momente, s katerimi pisci danes temperamentno podčrtujejo individualnost, celo superiornost svoje skupine, in tvegajo tipizirano karakterološko podobo denimo, aristokratskost prleških kmetov, prekmursko gostoljubje (cf. TRSTENJAK 1968; 1989; 1992) ali znotraj obeh skupin trdoglavost in samoljubnost verženskih *tikvašev*, skopost bogojanskih *vungašev*, neumnost beltinskih *ecekov*, kakor so okoličani okarakterizirali prebivalce omenjenih vasi.⁹ V podeželskem okolju so podobne karakteristike izbirali za norčevanje in potemtakem ločevanje od sosedov, in jih nikakor niso razumeli v prostorski razsežnosti. Zato tem lažje razumemo, zakaj v dosedanjih etnoloških regionalizacijah ne zasledimo ničesar o skupinah *markov*, *bakarov*, *rekašov*, *ecekov*, *cuzeikov*, *kajerov*, *zatučencev*. Ker prostorsko neopredeljive karakteristike, ki jih določajo, nikakor ne moremo uvrstiti v noben tip, tudi niso prispevale k regijski delitvi ljudske kulture, zato lahko omenjene skupine definiramo kot etnografske oziroma etnološke skupine.

Danes že lahko ugotovimo, da je znanstvena kategorizacija slovenske ljudske kulture preohlapna, pomanjkljiva in neuporabna, kljub številnim tematskim in krajevnim monografijam ruralnega, mestnega in primestnega okolja, ki so prispevale dovolj že ovrednotenega gradiva za popolnejšo prostorsko razporeditev elementov prehranske kulture in prehranitvenih območij, oblačilne kulture in oblačilnih območij,...

Iz povedanega je razvidno, da etnološki projekti niso prispevali k jasnejši opredelitvi slovenskih etnoloških skupin in območij. Ker avtorji v dosedanjih poskusih etnološke regionalizacije niso opredelili njunega medsebojnega razmerja, lažje razumemo terminološke nedoslednosti, ki so posledica nestandardizacije terminov. Zato se za ozemlja „z enakimi ali podobnimi kulturnimi prvinami in enakim načinom življenja” po Vilku Novaku od 60. let naprej enakovre-

dno uveljavljajo kulturna ali etnična območja (cf. NOVAK 1960, 21), ki jih je v 80. letih povzel Niko Kuret, jih poimenoval etnološka območja in izdelal prvi zemljevid (cf. SLOVENSKO... 1980, 19).

Zato se lahko upravičeno veselimo ponovnega poskusa in novih izhodiščnih načel etnološke regionalizacije, ki sta jo leta 1995 opredelila Janez Bogataj in Vito Hazler, s čimer poskušata določiti „posamezna območja glede na njihove etnološke posebnosti in lastnosti“ (BOGATAJ, Hazler 1996, 148). V svojih prizadevanjih po podrobnejši določitvi mej posameznih območij, predvsem pa njihovega števila in imen, ki jih bo omogočilo šele nadaljnje raziskovanje, sta slovenski etnični prostor razčlenila v 96 območij, od prvih Murkovih poskusov doslej najbolj natančno. Pokrajino ob Muri sta razdelila v *Goričko* (ožje opredeljeno *Bakarsko*), *Ravensko* (ožje opredeljeno *Rekaško*), *Dolinsko* (ožje opredeljeno *Markovsko*), *Prlekijo* in *Lendavske gorice*.

Prekmurci, Neprekmurci in Zamurci v ljudskem izročilu

V primerjavi s strogo opredeljenimi geografskimi, dialektološkimi in narodopisnimi delitvami, meje v ljudskem izročilu, nikakor niso tako strogo zamejene. Zato lahko iz prizadevanj redkih raziskovalcev in lastnih zapiskov časovno popustljivih in prostorsko neopredeljivih kolektivnih predstav tvegamo ambicioznejšo tipološko ureditev skupinskih razmejitev po geografsko, jezikovno, kulturno, socialno ali kakodrugачe zaokroženih enotah, ki bo zahteval natančnejše opredelitve in zahtevnejši tipološki pristop.

Poimenovanje znotraj slovenske etnije je prišlo za *Prleke*, za ljudi in od ljudi, in šele kasneje za ozemlje na katerem prebivajo, ker so poimenovanje izvršili sosede, ne etnologi, torej na prvi pogled nima nič skupnega z znanstveno kategorizacijo slovenske ljudske kulture in tudi z dosedaj uveljavljeno etnološko regionalizacijo.¹⁰ Poimenovanje prebivalstva desnega brega izhaja iz narečne posebnosti, ki za prislov prej uporablja narečno besedo *prle*. Poimenovanje, ki je sprva veljalo za zbadljivko, je v času svojega nastanka izražalo kulturno individualnost skupine, danes pa simbolizira socialno distanco, ki se vzpostavi vsakokrat, ko je beseda izrečena. Čeprav Anton Trstenjak že leta 1968 ugotavlja razvito prleško samozavest, „... v kateri Prleka ni sram, če mu drugi rečejo, daje Prlek“ (TRSTENJAK 1968, 81).

Znotraj slovenske skupnosti na desnem bregu Mure, ki je sicer v današnji čas združena v mejah večje prleške dialektološke enote, nam je Juš Makovec ohranil največ poimenovanj za prebivalce vasi na Murskem polju, ki so praviloma izpeljana iz zaznavanja geomorfološke lege vasi, in jih tu in tam obogatijo s pikrimi pripombami o socialnem razlikovanju. V Radencih ali v Turjancih poimenujejo prebivalce vasi ob Muri navzdol *Dolanci*, medtem ko iz najbolj živhnega nasprotja med prebivalci Murskega polja in Ščavniške doline izhaja poimenovanje *Polanci*, za katere Ščavničarji pravijo, da „se imajo okoli Križevca in Veržeja za nekaj več“ (MAKOVEC 1995, 6).

Prleki so sosede na levem bregu Mure zaradi odsotnosti tesnejših stikov v preteklosti poimenovali za *Prek-murce*, čeprav bi poimenovanje lahko bilo potemtakem obojestransko. Sebe so namreč *Prek-murci*, do priključitve k ostalim slovenskim pokrajinam leta 1921, imenovali za *Slovene*, ki govorijo *slovenski*, prebivalce, ki so prihajali iz združenih slovenskih pokrajin, pa za *Slave*, ki govorijo *slavski*. Dušan Rešek je v Satahovcih zapisal zbadljivko, s katero so prekmurški otroci zmerjali štajerske za *zamörce*, ker so z njihove osebne perspektive Štajer-

ci prebivali na oni strani, za Muro, ko so se obmetavali s kamenjem čez reko (REŠEK 1990, 61):

*Štajerci zamörci,
žabe mate v goubci,
či bije smeli,
bije že pogeli.*

Štajerski pa so prekmurske vrstnike zmerjali z *Vogri* in skovali naslednjo žaljivo rimo, čeprav Rešek tega posebej ni zapisal:

*Voger, Voger,
jajca na klin,
žlico na polico,
pa hajd na vogrsko prasico.*

Geomorfološko podobo Prekmurja sta oblikovali široka diluvijalno-aluvijalna ravnina ob Muri ter z usahljivimi potoki živahno razrezano in razčlenjeno terciarno gričevje, ki je omogočilo najenostavnejšo iz pokrajinske fizionomije izpeljano delitev na prekmursko ravnino in Goričko. Tako domačini prekmursko ravnino delijo v *Ravensko*, manjšo ravnino na SZ, ki nekako onstran črte Dokležovje – Bogojina brez naravne meje prehaja v večje *Dolinsko*, ki ga na vzhodu oklepajo Lendavske gorice. Tako se prebivalci ravnine, ki se pričenja ob slovenskoavstrijski meji pri Cankovi in vključuje prebivalce vasi Skakovci, Krajna, Polana pa vse do Sobote imenujejo *ravenci*, prebivalci vasi dolnjega Prekmurja, po Avgustu Pavlu vključno s soboško okolico, po Beli Severju pa vzhodno od črte Dokležovje – Bogojina pa *dolenci*, čeprav je delitev ravnine bržkone posledica v današnji čas ohranjenih dialektoloških ter zgodovinskih administrativnoupornih in cerkvenoupornih kot pa naravnih ali kulturnih delitev (cf. PAVEL 1935, 13–14; SEVER 1990, 81).

Goričanci, *gorčanci* prebivajo v raztresenih vaseh in zaselkih na zaobljenih slemenih in v plitvih terasastih dolinah Goričkega, ki se s severa in vzhoda iztekajo v prekmursko ravnino. Naziv je danes uveljavljen za prebivalce vasi S od terase, ki se vzpenja v terciarno gričevje in se izgublja ob državni slovensko-madžarski meji, uveljavljeni s trianonsko razmejitveno pogodbo iz leta 1921.¹¹

Kljub dobro stoletje trajajočim prizadevanjem za prostorsko umestitev pokrajine Hetés, ostaja Hetés geografsko, zgodovinsko in tudi v ljudskem izročilu izrazito nejasno zaokroženo območje. K preglednejši zgodovinski in geografski umestitvi ne pripomorejo niti zapisi kolektivnega spomina, ki ohranjajo izključujoča pričevanja med ljudskim izročilom in izročilom, ki so se ga priučili v šolskih letih. Tako zapisi ljudskega izročila o enajstih vaseh med Kobiljskim potokom in Ledavo, kot jih navaja Imre Szentmihályi, izključujejo pričevanja starejših prebivalcev, ki jih kasneje navaja Edit Kerecsényi „... vsaj starejši so se v šoli tako učili, da spadajo v to zgodovinsko pokrajino vasi iz dobrovniške župnije oziroma vasi, katerih ime se končuje na -háza, čeprav raziskovanje noše tega ne potrjuje” (KERECSENYI 1997, 249).

Ali bi potemtakem morali sklepati, da je madžarska ljudska kultura osiromašena za diferenciacijo znotraj lastne etnične skupnosti, da nosilci te kulture ne zaznavajo fizičnih in duševnih lastnosti ali arhaičnih prvin v lokalnih govorih, skratka, ali ne zaznavajo drugačnosti, ki bi funkcionirala kot prepoznavni element porajajoče kolektivne pripadnosti na lokalni ravni.

Szentmihályi se zavzema za opredelitev razprostranjenosti današnjega Hetésa v mejah nekdanje zgodovinske pokrajine, kot se je izoblikovala do 18. stoletja, izven trga Dobrovnik, čeprav ugotavlja, da je bilo to naselje neposredno središče za okoliške heteške vasi. Vsekakor pa zgodovinske pokrajine znanstveno precizneje ne utemelji v prostorski razprostranjenosti, temveč v ohranjenih arhaičnih prvinah lokalnega narečja, ki se manifestirajo v zbadljivem poimenovanju *heteški Piku*. Ker v poselitvenih, gospodarskih, stavbarskih oblikah ni ugotovil nobenih pokrajinskih razlik, ki bi determinirale specifičnost ljudske kulture in pokrajinske enote Hetés, moremo v specifičnosti krajšanja moškega krstnega imena *Miklos* v *Piku* prepoznavati tisto jezikovno individualnost, na katero so opozarjali prebivalci vasi ob Krki in v naseljih Rédicts, Resznek, Baglad, Csesztreg, ko so prebivalce sosednjega Hetésa zasmehovali s *hetesi Piku* (Szentmihályi 1977, 19–21).

S političnim posegom v prostor leta 1921 smo v kolektivnem spominu izgubili poimenovanje *bomécce*, *bomécke*, *bojnéce*, s katerim so nosilci gornjega, srednjega in južnega govora poimenovali prebivalce vasi ob skrajni severni slovenski etnični meji, v pasu Dolenci, Budinci, Čepinci, Trdkova, Martinje, Andovci, Števanovci, Dolnji in Gornji Senik ter Slovenska ves, ki se danes izgublja v porabskih vaseh Goriškega (cf. PAVEL 1935, 13). Naziv izvira še iz časov, preden je politična meja preoblikovala administrativnoupravne pristojnosti notariatov v Gornjem Seniku in Števanovcih ter cerkvenoupravne pristojnosti župnij v Gornjem Seniku in Dolencih ter gospodarsko, kulturno in etnično enotnost vasi.

Bomécce so radi zbadali prebivalce zlasti v vaseh južno od njih Sveti Jurij, Gornji in Dolnji Slaveči, Sotina, Večeslavci, Rogaševci, Grad, Vidonci, Otovci, Lucova za *bákargje*, „šteri z bakmi, s kravami orgjéjo”, ker naj bi z biki oziroma s kravami obdelovali zemljo.¹² (PAVEL 1935, 13).

Iz geomorfološke lege posameznih vasi je izpeljano poimenovanje za prebivalce vasi na ravnini ob bregovih Ledave in Mure. *Ledaščarge* so bili vaščani v Topolovcih, Strukovcih, Puževcih, *mörčarge* pa v vaseh ob Muri, čeprav Pavel ne zabeleži prebivalcem katerih vasi je poimenovanje namenjeno (PAVEL 1935, 14). Ohranjeni končni g nas pouči, da je zbadljivka nastala v vaseh ravenskega govora, morebiti med prebivalci vasi ob Ledavi. Tako bi bržkone ne zgrešili, če se nam zapiše, da bi *mörčarge* morali iskati v vaseh Petanjci, Satahovci ali Bakovci, manj v Dokležovju, Ižakovcih ali na Melincih, ki že ležijo na *markastem*.

Prebivalci vasi Bakovci in Krog ob Muri, že nosilci ravenskega govora, so *rekaške zato*, „ar skoron sakši krof nosi” (PAVEL 1935, 14).

Najvztrajnejši prepoznavni razlikovalni element je narečni govor, ki nedvoumno zadovoljuje potrebo po razlikovanju med drugačnimi in oblikovanju kolektivnih lokalnih identitet prebivalcev prekmurskih vasi. Čeprav izbrane jezikovne posebnosti tako močno diferencirajo prebivalce spodnjega Prekmurja od ostalih, se v ljudskem spominu ali v zapisih ni ohranilo posebno poimenovanje, ki bi na zbadljiv način opominjalo na jezikovno individualnost, kot jo poznamo pri *Prlekih*. Prebivalce dolnjih vasi druži skorajda tisočletna administrativnoupravna pripadnost Zalski županiji, cerkvena jurisdikcija črneško-turniške pražupnije do 1759 in do današnjih dni v govoru ohranjeni prvotni j. Prav ta jezikovna posebnost jih tako močno diferencira od prebivalcev Ravenskega in Goriškega, da jih danes oboji prepoznavajo za *marke*. Zato je kolektivno potrebo po razlikovanju med nami in drugačnimi prevzel vzdevek, ki naj bi bojda izhajal iz neke druge skupinske karakteristike med prebivalci dolnjih vasi, iz pogostosti imena *Marko* med prebivalci dolnjih vasi, „ar je sakšemi drügomi Marko, Markec ime”.¹³ Poimeno-

vanje *marko* in *markasto* pa ni geografsko niti zgodovinsko natančneje opredeljeno. Pač, meja, če zopet izhajam iz ljudskega izročila in številnih individualnih medlokalnih populacijskih premikov, med *markastim* in ostalim prekmurskim svetom teče nekako v mejah nekdanje turniške pražupnije, oziroma po slovarju beltinskega prekmurskega govora, *markasto* zaobjema prostor med dolnjo Ledavo in Muro, skratka vasi dolnjega Prekmurja, nekako v osi Dokležovje – Ivanci, čeprav se je v zadnjem obdobju poimenovanje omejilo na prebivalce beltinske župnije.

Varaščanci so prebivalci Turnišča, naselja, ki se je razvilo ob in, po monostrski bitki leta 1664, na ozemlju srednjeveškega naselja Črnc, požganega ob umikanju premaganih turških čet. Varaščanci, v pomenu meščani (iz madž. *város* – slov. trg, podeželsko mesto), so v očeh prebivalcev sosednjih vasi uživali številne prednosti bivanja v podeželskem trgu ob uveljavljenem srednjeveškem naselju, kjer sta bila vsaj od 13. stoletja sedež istoimenske pražupnije za vasi dolnjega Prekmurja in ena najstarejših romarskih poti ob največjem in najstarejšem Marijinem prazniku, saj so svojim zemljiškim gospodom opravljali številne prevozne usluge v zamenjavo za podeljene privilegije do svobodnega trgovanja in združevanja v cehe, ki so jih skrbno nadzorovali.

V ljudskem izročilu Prekmurja in Prlekije so za prebivalce vasi znani šaljivi nazivi ali *co-une*, ki dostikrat zasmehujejo celo telesne hibe in ozmerjajo z živalskimi nazivi. Medsebojna poimenovanja, ki izhajajo iz ljudskega jezika so danes v ljudski zavesti nekakšna folklorna zanimivost in nimajo osnove v strokovnih opredelitvah, saj so nazive pridelali prebivalci sosednjih vasi, zato imajo zafrkljiv namen. Z naslednjim pregledom želimo opozoriti na raznoliko, večkrat pozabljeno ločevanje med prebivalci vasi, skozi katerega opazujemo njihov odnos do najbližjih sosedov, kot sem jih zabeležila v številnih lastnih formalnih in neformalnih pogovorih med terenskim delom po prekmurskih vaseh in kot sta jih pred izgubo kolektivnega spomina leta 1990 in 1992 objavila neprecenljiva zbiralca in kronista obmurske ljudske kulture Dušan Rešek in Juš Makovec. Zbrane šaljivke in zbadljivke naštevam zgolj zato, ker se bomo morali z njihovo zahtevnejšo analizo, preteklimi in sodobnimi konteksti pojavljanja, tipologijo, stagnacijo, revitalizacijo in inovacijo poimenovanj še spopadati: *meklari*, *tóvaji* (Kušanovci), *lončar-ge* (Lončarovci), *zgrebaši* (Pečarovci), *pütari* (Renkovci), *pipaši* (Kukeč), *grbanjefci* (Stanjevci), *rakoši* (Središče na Goričkem), *bijalje* (Košarovci), *upkaši* (Križevci), *telebaške* (Andrejci), *vungaši* (Bogojina), *eceki* (Beltinci), *cuzeki* (Odranci), *pütaši* (Ižakovci), *krofaši* (Melinci), *pismoznanci* (Dokležovje), *gajdaši* (Lipovci), *žlicari* (Bratonci), *trninari* (Gančani), *groubišje* (Ivanci), *kovrani* (Filovci), *žirkaši* (Motvarjevci), *prolaši* (Pordašinci), *ganicaši* (Čikečka ves), *turbaške* (Fokovci), *kurinaške* (Ivanovci), *kajnkaši* (Poznanovci), *kurataši* (Polana), *bandari* (Krašči), *upkači* (Turnišče), *cvrleki* (Bunčani), *tikvaši* (Veržej), *zatučenci* (Vučja vas), *kajeri* (Bučecovci), *štuci* (Lokavci), *bizeki* (Cezanjevci).

Vpliv gibanic na oblikovanje obmurskih identitet

Nobeden od pojmov Prlekija, Hetés ali Prekmurje ne nastopajo kot pokrajinske enote, saj njihovo individualnost podčrtujejo jezikovne, socialne in književne tradicije znotraj posamezne etnije, in ne pomembna sprememba v splošni karakteristiki pokrajine, zato dialektološko opredeljene segajo čez več pokrajinskih enot. Ali moremo kljub uveljavljenim strokovnim načelom regijskih delitev potemtakem zgolj kot posledico posameznikove nekritičnosti do virov, romantične navdušenosti ali, vendarle, strokovne nevzdržnosti opredeliti prizadevanja posamez-

nih avtorjev za izenačitev geografsko utemeljene pokrajine z ozemljem dialektološko opredeljene skupine ali ozemlju dialektološko opredeljene skupine pripisati značilnosti pokrajinske enote ali za prostorsko natančnejšo umestitev ozemlja etnološke skupine, ga omejiti na eno ali več geografskih enot, ne da bi upoštevali, da skupinske delitve izhajajo iz ljudskega izročila, da denimo jezik (narečje) ni najbolj zanesljiv določitelj teh območij, saj jezikovna in geografska meja le redko sovpadata.

Kljub zafrkljivemu, zbadljivemu ali celo žaljivemu namenu živih ljudskih označb, je v današnjem času najpogostejši odziv nanje, da prebivalci, katerim je namenjen, zbadljivo dobronamerno prevzemajo in se z njo ponašajo navzven v poimenovanjih, denimo, blagovnih znamk za vino, zaseko ali sir, društev (*Aeroklub Prlek*, združenje navijačev NK Potrošnik Beltinci *Žuti Marki*), s čimer izražajo ljudsko domiselnost in sposobnost dinamičnega odzivanja na izbrano ljudsko izročilo. Stopnjevanje odziva sledimo v zahtevah po teritorialnih pokrajinskih ali občinskih enotah, ker izhajajo iz institucionalizacije drugačnosti in porajajočega nasprotja med nami in drugimi, ki omogočajo tisto prvo občutje pripadnosti na primarni vaški oziroma lokalni ravni, zato v ta namen dokazujejo etnografske, zgodovinske in jezikovne posebnosti svojega mikrokozmosa. Pomanjkljivo opravljena etnološka tipika omogoča posameznikom v lokalnih množičnih medijih, da pripisujejo izbranim elementom, pač glede na stopnjo ohranjenosti in razpoznavnosti, ki jo dajejo določenemu bregu, celo moč oblikovanja lokalne identitete. Zaradi takšnih in podobnih prizadevanj nastajajo predstave o ekskluzivnem vplivu s slamo krite hiše ali gibanice, ki je enkrat prekmurska, drugič zopet prleška, čeprav se njen nadev in število plasti razlikujejo, prej od gospodinjinjinega recepta kot pa zaradi meje na Muri.

In nenazadnje, če lokalni gospodarski in politični interesi v pokrajini potencirajo Murino razdruževalno vlogo v današnji čas, se vendarle sprašujem, kako to, da ostaja edina reka v slovenskem prostoru, za katere poplavne loge, ostanke močvirnih travnikov, mrtvice, prodišča ter ohranitev poplavne flore in favne pred zaježitvenimi in hidroenergetskimi posegi se je z akcijami *Mura je v moji deželi* bojevala širša slovenska strokovna in civilna javnost, čeprav so se ljudje svojčas odkrito spopadali za preusmeritev njenega toka in spodkopavanje nasprotnega brega.

Biljeske

- ¹ Pri tem je Mura ločevala toliko, kot vsaka politična meja vzpostavljena na naravni ločnici, ki pa vendar ni bila tako nepremagljiva, da bi človek ne bil zmožgal združevati obeh bregov že v antičnem času in kasneje na številnih mestih vzdolž celotnega toka Mure na slovenski strani premagovati neprijeten nižinski značaj reke s prvovrstnimi plovili – brodovi, kljub napornim prizadevanjem madžarskih oblasti za komunikacijsko in tako kulturno osamitev prebivalcev levega brega reke.
- ² Geografski pojem Mursko polje bi lahko z desnega brega tako raztegnili „tudi na polje onstran („prek”) Mure, torej na prekmursko ravan” (Ilešič 1935, 5).
- ³ Ilešič ugotavlja, da dialektološko in folklorno opredeljena Prlekija sega čez več osnovnih pokrajinskih enot, vzpostavljenih po sodobnih kriterijih opredeljevanja geografskih pokrajinskih enot: „Pomursko ravnino, na jugu prav tako del Podravske ravnine, ... široko območje srednjih in vzhodnih Slovenskih goric z vmesnima, pokrajinsko značilnima brazdama širokih dolin Ščavnice in spodnje Pesnice” (Ilešič 1968, 45–46; cf. Baš 1928, 109–110; Ilešič 1950, 23; Melik 1957, 7–13; Ilešič 1968, 45–49).
- ⁴ Zato naj nas ne preseneča nejasno in strokovno vprašljivo lociranje Prlekije, na katero je hudomušno opozoril že Franc Kuzmič (Kuzmič 1994, 153–154). Tako je Prlekija pri akademiku dr. Antonu Trstenjaku „pokrajina Slovenskih goric med Muro in Dravo, in sega na jugu do hrvaške meje, na severu pa do črte (delno čez), ki veže Radgono s Ptujem” (Trstenjak 1992, 5), v priročniku *Pomurje A – Ž Bele Severja* obsega Apaško in Mursko polje, vinorodne Radgonsko – Kapelske gorice, Ščavniško dolino, osrednje Slovenske gorice med Pesnico in Ščavnico, spodnjo Pesniško dolino, Ptujске gorice, Ptujsko – Ormoško polje (Sever 1990, 158). Fanči Šarf pa v svoji etnološki topografiji nekdanje občine Ljutomer zapiše: „Prebivalci občine Ljutomer so Prleki. To oznako jim je dalo narečje, značilno za širše ozemlje med Muro in Dravinjo ter med slovensko – mežimursko mejo in črto od Radencev na severu do Pragerskega na jugozahodu” (Šarf 1981, 10). Naravnost imenitno Jakob Emeršič v taistem delu razrešuje pojem Prlekije in Slovenskih goric, ko ugotavlja rahlo negotovost pri geografih, zgodovinarjih in celo jezikoslovcih, zato v svojem prispevku izenači pojma Prlekija in Slovenske gorice, saj pogumno zaključi, „da izjemoma morda odpade zahodni del Slovenskih goric, vendar glede na prleški dialekt, štejejo v Prlekijo tudi te in še več – celo del Dravskega polja tja do Pragerskega.” (Emeršič 1992, 122)
- ⁵ Razmejitev med prleškim in goričanskim dialektom je vzpostavil na črti Gradišče – Cerkevnik – Ivanjci Kapela – Mota, severno od črte govorijo goričansko, južno pa prleško narečje (cf. Kolarič 1955, 58; 1968, 630).
- ⁶ Bálint Bellosics je sprva izvor krajinskega imena Hetés povezoval z madžarskim števnikom *hét* (sl. sedem), zato je v Hetés vključeval sedem vasi, potem pa je v območje vključil 20 – 30 vasi. Verjetnejša je bila lokacija Ferenca Gönczija, ki je pokrajino Hetés umestil med reki Krko in Ledavo in naj bi obsegala osemnajst vasi, tistih osemnajst, ki so jih kasneje povzeli mlajši raziskovalci, v svojih prizadevanjih za oblačilno podobo lendavskega okoliša tudi Edit Kerecsényi (cf. Szentmihályi 1977; Kerecsényi 1997; Kerecsényi 1991).
- ⁷ Percepcija ljudske kulture in njenih vsebin je izražena v etnografskem prezentu, za katerega je Borut Brumen ugotovil, da „se je izgubil v vnaprej določeni stoletni preteklosti” (Brumen 1992, 50).
- ⁸ Pojem skupinska delitev na etnografske skupine je v slovaški in češki etnologiji uveljavljal nove raziskovalne vsebine (simbolizem manifestacij ljudske kulture), kljub nasprotovanju tistih etnologov, ki niso nameravali opustiti uveljavljenega raziskovalnega modela ljudske kulture in njenih pojavnih oblik (Švecová 1993, 17; cf. Richter 1972; Šramek 1977).

- ⁹ V literarnih, esejističnih ali kakršnihkoli ubesedovalnih delih nas preseneča pestrost karakteroloških oznak od povsem romantiško fiktivnih in blagodejno sentimentalnih, ki ne presežejo navdušenja nad krajinskimi pejzaži ali ne zmorejo kritičnega sočenja do domačega okolja (Trstenjak 1968; 1989; 1992; Godina 1986; Emeršič 1992, do strokovno izključujočih, presenetljivih in tveganih (Baš 1928; 1935; Sušnik 1929; Kozak 1934; Ilešič 1957).
- ¹⁰ Etnolog Matija Murko je že leta 1938 zapisal (citirano po Makovec 1995, 7–8), da „Prleke (...) daleč po Sloveniji poznajo in tudi spoštujejo, ali zaradi njihovega imena jih vendar nekako posmešno gledajo. Neki pri tem pač mislijo na frfotanje splašenega ptiča, drugi pa na vseslovanski in indoevropski glagol, ki se v prilični družbi ne izgovarja. Posmešni so bili tudi sosedom, ki so jim to ime dali, ker ti imenitni Prleki so namesto navadnega *prej* govorili in še govorijo *prle*, ki pa ni nič drugega nego komparativ *prvlje* iz *prvo*...”
- ¹¹ Ker je Fanči Šarf v svoji etnološki topografiji nekdanje občine Murska Sobota najverjetneje po ljudskem izročilu povzela precej bolj natančno in jasno opredeljeno razdelitev med Goričkim in Ravenskim, ki so jo Goričanci postavili precej severneje „nekako v črti južno od Prosenjakovec do Košarovec, južno od Prosečke vasi in Kovačevce, proti severu zahodno od Doliča do tromejnika” in ne zajema severozahodnega dela ob gornji Ledavi in ledavskih pritokih, bi pričakovali jasno prostorsko opredelitev v prispevku Avgusta Pavla, ker bi pričakovali, da je na začetku stoletja, kamor današnji kolektivni spomin informatorjev le redko seže, iz ljudskega izročila pridobil sistematičnejši, ali pa vsaj jasnejši pregled o etnografski skupinski delitvi med prebivalci (Šarf 1985, 10; Pavel 1935, 13–15). Vendar je Pavel za Goričance prispeval etimološko razlago, da „po brigáj, po goráj prebivajo okoli krajev Sveti Sebeščan (danes Pečarovci), Vadarce, Bodonce, Vaneče, Moščance, Dankovce, Küšťanovce, Proséčka vés, Vídonce itd.”
- ¹² Izvor, sicer izjemno žaljivega poimenovanja, je Avgust Pavel obogatil z ljudskim pričevanjem, ki s kolektivnim spominom posega v dobo podložištva, namreč „... pr Gradi je buü nigda sveita en grof, poiméni nikši Vákar; šteri so k njemi na gospočino (tlako) odili, so ga zvali za Bákara, a uni samí so se pa zvali odnjega bákargje, kak kí njemi slíšijo...” (Pavel 1935, 13).
- ¹³ Za obdobje med 1783–1835 nam priljubljenost imena Marko potrjujejo tudi cehovske knjige nosilcev obrtne dejavnosti v beltinski župniji, kjer med dvaindvajsetimi zapisanim različnimi moškimi imeni *Marko* sledi imenom *Jožef*, *Štefan* in *Janez*.

Literatura

- BALASSA Iván – Ortutay Gyula, *Hungarian Ethnography And Folklore*, Budapest 1979, transl. 1984, 34–52.
- BARBARIČ, Štefan: Pokrajina in ljudje, v: Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, 16–19.
- BAŠ, Franjo: Prlekija, v: Geografski vestnik, IV, Ljubljana (1928), 109–110.
- BAŠ, Franjo: Narodopisni položaj Slovenske krajine, v: Slovenska krajina, Beltinci 1935, 108–115.
- Bo.(gataj) J.(anez), Ha.(zler) V.(ito), Regionalizacija: v etnologiji, v: Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1996, 148.
- BRUMEN, Borut: Vsakdanja kultura Prekmurja in slovenskega Porabja v etnoloških topografijah, v: Zbornik soboškega muzeja 2, Murska Sobota 1992, 43–51.
- CURK, Jože: Kulturni in NOB spomeniki Pomurja, v: Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, 53–71.
- EMERŠIČ, Jakob: Znane osebnosti Prlekije ali Slovenskih gor, v: Prlekija, France Stele (samozaložba) 1992, 122.
- Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: vprašalnica VII, Ljubljana 1978, 33.

- FTIČAR, Jože: Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki (do 1919), v: Panonski zbornik, Murska Sobota 1966.
- ILEŠIČ, Svetozar: Geografski pregled Slovenske krajine, v: Slovenska krajina, Beltinci 1935, 512.
- ILEŠIČ, Svetozar: Problemi Pomurja v geografski osvetlitvi, v: Svet ob Muri, II, Murska Sobota 1957, 1–26.
- ILEŠIČ, Svetozar: Sistemi poljske razdelitve. Ljubljana 1950.
- ILEŠIČ, Svetozar: O geografski individualnosti Prlekije v luči razvoja kmetijskih naselij in njihovega zemljišča, v: Svet med Muro in Dravo, Viktor Vrbnjak, SO Ljutomer 1968, 45–49.
- KERECSÉNYI Edit: Ženska noša iz 19. stoletja iz madžarskih vasi v okolici Lendave v etnološki zbirki Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, v: Katalog stalne razstave, Pokrajinski muzej Murska Sobota 1997, 249–254.
- KERMAN, Branko: Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb, v: Katalog stalne razstave, Pokrajinski muzej Murska Sobota 1997, 45–54.
- KOLARIČ, Rudolf: Prleško narečje, v: Svet med Muro in Dravo, ur. Viktor Vrbnjak, SO Ljutomer 1968, 630–650.
- KOS, Milko: Kolonizacija med Dravo in Rabo pa krajevna imena na -ci, v: Svet med Muro in Dravo, ur. Viktor Vrbnjak, Ljutomer 1968, 256–264.
- KOZAK, Juš: Za prekmurskimi kolniki, Ljubljana 1934.
- KREMENŠEK, Slavko: Uvod, v: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: Uvod, poročila, Ljubljana 1976, 1–52.
- KUZMIČ, Franc: Knjiga o Prlekiji: Prlekija: med griči Slovenskih gor, Komenda (samozaložba France Stele) 1992, v: Zbornik soboškega muzeja 3, Murska Sobota 1994, 153–154. (ocena knjige)
- LOŽAR, Rajko: Kmečki dom in kmečka hiša, v: Narodopisje Slovencev I. Ljubljana 1944, 62–97.
- MAKOVEC, Juš: Korenine: priimki na Murskem polju 1669–1900, Pomurska založba Murska Sobota 1987.
- MAKOVEC, Juš: Od Mure od gor: o sebi ter drugih cvrleki, zatučenci, bizeki, kajeri in ostali, Samozaložba 1995.
- MELIK, Anton: Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Ljubljana 1957.
- NOVAK, Vilko: Kulturni stiki do osvobojenja, v: Slovenska krajina, Beltinci 1935, 40–45.
- NOVAK, Vilko: Ljudska prehrana v Prekmurju: etnografska študija, Ljubljana 1947.
- NOVAK, Vilko: Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960.
- NOVAK, Vilko: Etnološki atlas v Evropi, v: Traditiones, 3, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, Ljubljana 1974, 175–182.
- PAVEL, Avgust: O prekmurskih Slovencih, v: Slovenska krajina, Beltinci 1935, 13–15.
- PRLEKIJA, v: Enciklopedija Slovenije, 9, Plo-Ps, Ljubljana 1995, 363–364.
- PUCONJA, Miran: Uvod v panoniologijo: tipanje za srednjeevropsko-panonsko identiteto, v: Etnologija in domoznanstvo, Knjižnica Glasnika SED 19, Ljubljana 1989, 127–136.
- PUCONJA, Miran: Vzhodna Štajerska v luči panonskih kontroverz, v: Vzporednice slovenske in hrvaške etnologije 7, Knjižnica Glasnika SED 21, Ljubljana 1991, 77–83.
- REŠEK, Dušan: Strije so strino: šaljive in erotične ljudske pesmi iz Prekmurja, Pomurska založba 1990.
- RICHTER, Václav: Ják se podlužácké dědiny posmívaly jedna druhé: příspěvek k poznání podlužáckých škádlivek, v: Národopisné aktuality, IX, 1, Ústav lidového umění Stráž-

- SEVER, Bela: Pomurje A – Ž: priročnik za popotnika in poslovnega človeka, Pomurska založba 1990, 158.
- SITTA, Silvija: Naselja i narodno graditeljstvo Medjimurja, v: Vzorednice slovenske in hrvaške etnologije 7, Knjižnica Glasnika SED 21, Ljubljana 1991, 117–126.
- SLAVIČ, Matija: Narodnost in osvoboditev Prekmurcev, v: Slovenska krajina, Beltinci 1935, 4682.
- SLAVIČ, Matija: Prekmurske meje v diplomaciji, v: Slovenska krajina, Beltinci 1935, 83–107. SLOVENSKO LJUDSKO IZROČILO: Pregled etnologije Slovencev, ur. Angelos Baš, Ljubljana 1980.
- SUŠNIK, Fran: Prekmurski profili, Maribor 1929.
- SZENTMIHÁLYI Imre: Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai, v: Zalai gyűjtemény, 7, Zalaegerszeg 1977.
- ŠARF, Fanči: Kmečka hiša v slovenskem panonskem svetu, vodnik po razstavi, SEM 1971.
- ŠARF, Fanči: Občina Gornja Radgona, ETSEO 20. stoletja, Ljubljana 1982.
- ŠARF, Fanči: Občina Lendava, ETSEO 20. stoletja, Ljubljana 1988.
- ŠARF, Fanči: Občina Ljutomer, ETSEO 20. stoletja, Ljubljana 1981.
- ŠARF, Fanči: Občina Murska Sobota, ETSEO 20. stoletja Ljubljana, 1985.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Problematika studia prezdívek obcí (na materiálu z Moravy a Slezska), v: Národopisné aktuality, XIV, 1, Ústav lidového umění Strážnice 1977, 29–54.
- ŠVECOVÁ, Sona: Groups And Regions In The Slovak Folk Culture, v: Constructed Image Of The World And Ethnography, Prague 1993, 13–19.
- TRSTENJAK, Anton: Karakterološka podoba slovenjegoriškega človeka, v: Svet med Muro in Pravo, ur. Viktor Vrbnjak, SO Ljutomer 1968, 72–110.
- TRSTENJAK, Anton: Antropološka podoba prleških ljudi, v: Stopinje 1989, Murska Sobota 1988, 30–33.
- TRSTENJAK, Anton: O Prlekiji in Prlekih, v: Prlekija, France Stele (samozaložba) 1992, 5.
- VURNIK, Stanko: Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp, v: Etnolog, IV, 1, Ljubljana 1930, 30–86.
- VREČER, Natalija: Povej mi kaj ješ in povem ti kdo si ali prehranska kultura v Rogatcu, v: Muzejska poletna delavnica Rogatec 93, Muzej novejšje zgodovine Celje 1993, 89–94.
- ZELKO, Ivan: Stoletne razprtije zaradi reke Mure med Avstrijo in Madžarsko, v: Kronika, 32, Ljubljana 1984, 24–27.

GROUPS OF THE PREKMURJE PEOPLE, THE NON-PREKMURJE PEOPLE, THE POMURJE PEOPLE AND OTHER PEOPLES BEYOND THE MURA RIVER

GROUPS AND REGIONS IN THE LANDSCAPE ON THE MURA RIVER

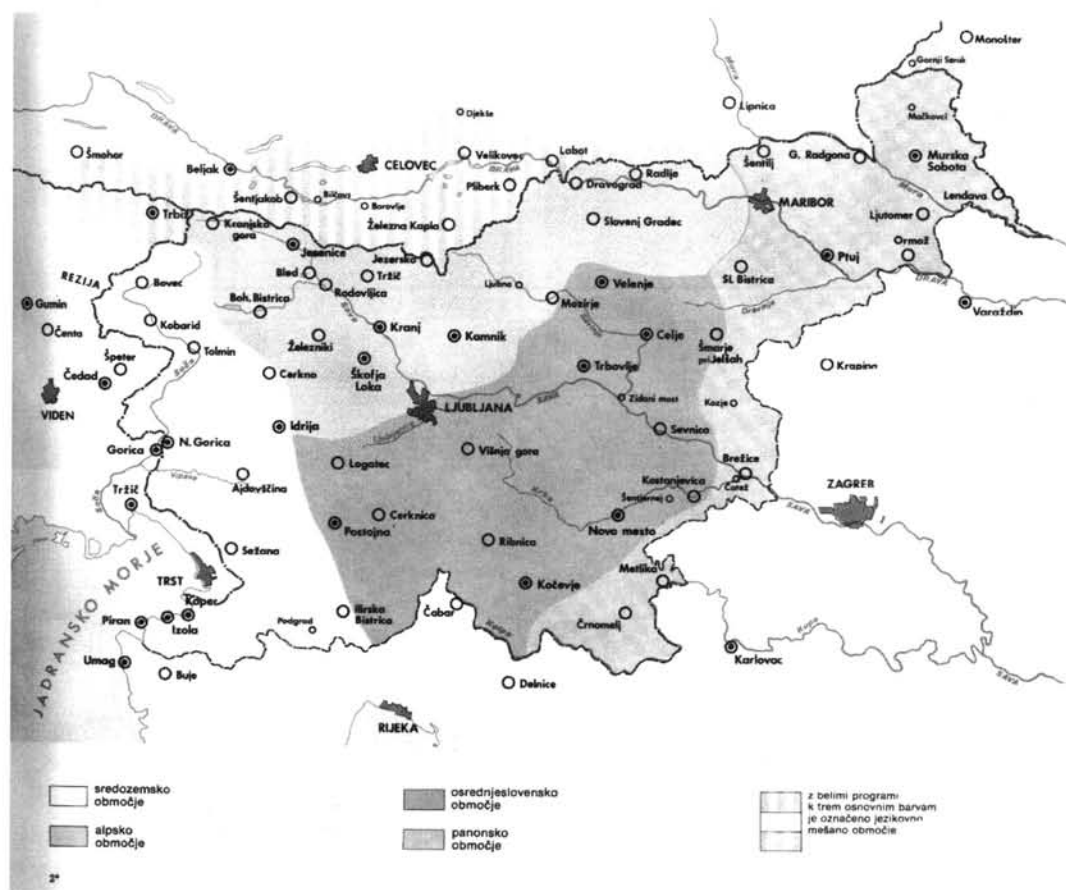
The starting point on the part of the authoress indicates a phenomenon of claims for institutionalisation of first of all, linguistic and ethnic differences which, out of fear of the very fast civilisational unification, are marginalized not only by individual national parliaments but also by ethnic, religious and linguistic minorities and the intimidated majorities in the world, in Slovenia, in the region on the Mura river or even on a lower level. Even the world on the Mura river has not been immune against the epidemic of localisms of the world; the processes of re-viving or, better still, inventing local traditions have initiated scrutinisation of the Prekmurje people, the Non-Prekmurje people and the Prlek people – on the assumption that already in the past the Mura river has produced bigger differences than other rivers. In her article the authoress takes away from the Mura river its role of the cultural line of separation claiming that, through its natural regime the said river has marked man's economic activities within the given space out of which springs the care to satisfy one's primary everyday needs. It is for this reason that the authoress deals with the terms like 'Prekmurje', 'Prlekija' and 'Hetes' within the Slovenian and Hungarian efforts to draw the boundaries of the landscape on the Mura river as regards geography, dialectics and ethnology.

The Slovenian ethnology divides the vernacular culture into regions; thus it is only able to comprehend the regional regionalisation literally, within the boundaries of the regions. It is for this reason that the authoress – in order to better comprehend the distribution among the carriers of vernacular culture in the landscape on the Mura river, and after the model of Slovak ethnology – introduces the term 'group regionalisation' which is somehow different from the point of view of vernacular culture in that this group regionalisation is carried out by the people as carriers of vernacular culture transposing their observations of mutual differences upon a symbolic level of mutual qualities thus creating a social distance. In the country environment such qualities have been used for pejorative purposes thus separating neighbours from one another; they have in no way been comprehended in their spatial connotation so it is not surprising that in the ethnological regionalisations there has been no trace of groups like 'marki', 'bakari', 'rekaši', 'ečeki', 'cuzeki', 'kajeri', 'zatučenci'. The spatially undefinable qualities can in no way be classified into a type hence they have not contributed to the regional division of vernacular culture. As compared to the more precisely defined geographical, dialectical and ethnological division, the boundaries in the public tradition are quite hard to define as regards space and in the course of time they can vary considerably; thus their localisation originating from its cultural idiom can only be approximate, quite often lacking a definite support not only in the public tradition but also in the literature dealing with the subject. Using the findings of the very few researchers as well as her own notes and observation the authoress has been able to present – from the scientific point of view – a more ambitious list of group divisions as regards the geographically, linguistically, culturally, socially divided groups. Due to the collective conceptions being quite undefined and indulgent as regards time and space the said list can only be incomplete.

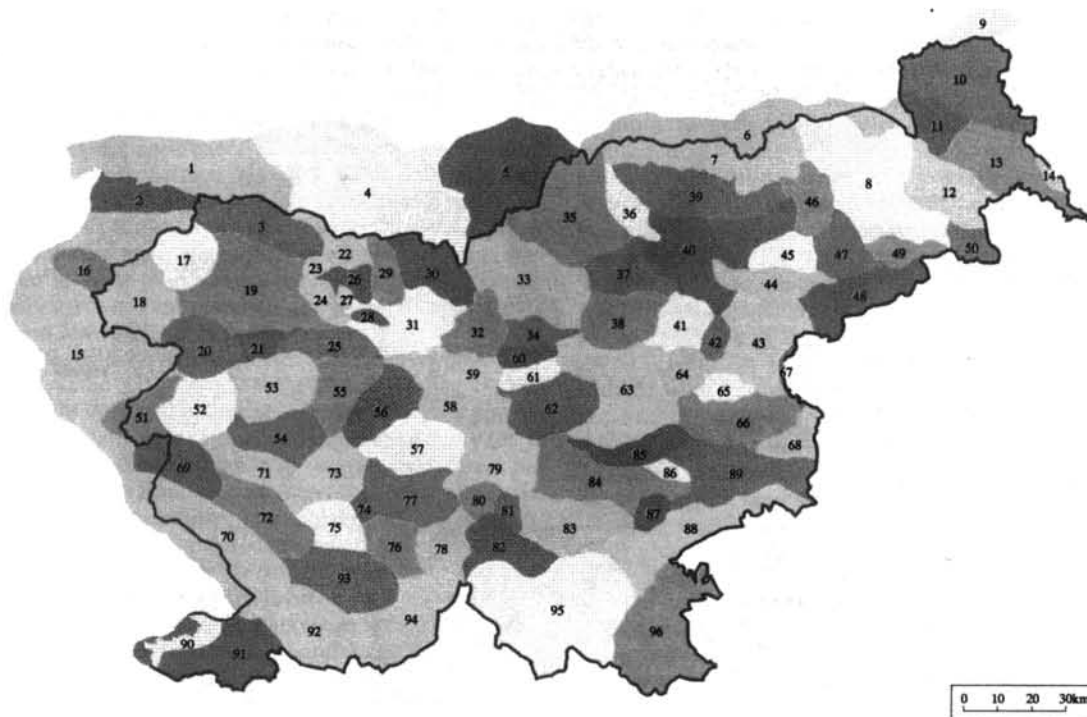
Neither of the terms 'Prlekija', 'Hetes' or 'Prekmurje' is used in the sense of a landscape

entity due to the fact that their individual character is not underlined by a major change in the overall features of landscape but by linguistic, social and literary traditions within individual ethnicity and for this reason the said terms – from the dialectical point of view – spread across several landscape entities. The authoress voices her doubts as regards the comprehension on the part of ethnologists that all the stingers – which abound on all sides and which have been preserved by vernacular tradition as folklore curiosities – are merely name calling; their preservation, persistence and transfer from the rural environment into the urban one indicates the need for such differentiation in the minds of workers and intellectuals alike although in the past it has only been maintained in the minds of farmers. Thus the authoress cannot help but wonder where to put and how to classify the qualities various authors use to point out the individuality or even superiority of various groups; they even venture as far as to introduce tipified character traits failing to see that these cannot be localized and thus grouped into any types.

Despite the teasing, pejorative or even insulting connotation of stingers abundant in folklore tradition nowadays the most common reaction to them on the part of the people these stingers are aimed at is quite benevolent in that they adopt them and even take pride in them thereby manifesting ingenuity and capacity of dynamic reaction to the changes within the society and its culture. Such a reaction is even further emphasized by claims for territorial provincial or communal entities, originating from institutionalised dissimilarity and opposition among the groups which makes it possible for the feeling of belonging on the primary rural and local level to come forward. For this reason the groups try to prove their ethnographic, historic and linguistic dissimilarities of their micro-cosmos as compared the other ones. The poor and insufficient ethnological findings and associated criteria make it possible for individual authors of local mass media to assign a certain hill or village – in accordance with the degree of preservation and recognizability – the power of establishing a local identity. It is due to such efforts that there have been claims to establish a very special effect of a thatch-house or a 'gibanica' cake in that on one occasion the said cake is claimed to be of Prekmurje origin; on another occasion, however, it is claimed to be of Prlekija origin although the differences in the stuffing and in the number of layers should not be attributed to the boundary on the Mura river but to the recipe which may vary from one village to another.

Sl. 1. Prvi zemljevid slovenskih etnoloških območij (povzeto po Slovensko ... 1980)

Sl. 2. Poskus etnološke regionalizacije Pomurja (povzeto po Bogataj, Hazler 1995)

Smiljana PETR-MARČEC

ČIPKARSTVO U SVETOJ MARIJI, MEĐIMURJE

Čipka, prozračni šupljikavi ručni rad, izrađen batićima ili iglom, poznat je diljem Europe već od 15. stoljeća. U početku čipka je služila za obrublivanje, završavanje tkanina, dok se kasnije razvija u samostalne tvorevine slobodna, maštovita oblika. Za izradu čipke postoji više tehnika, ali su najviše uobičajene izrada iglom, te tehnika na batiće.

Čipka na batiće izrađuje se na valjkastom jastučiću, niti su namotane na batiće, a rubovi se pribadaju gumbašnicama. Uzorak se može neograničeno ponavljati. Prema podacima iz Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1956. g. u Hrvatskoj se čipka na batiće izrađivala u Hrvatskom Zagorju, Podravini, Moslavini, Posavini i Dalmaciji. Čipkarstvo u Međimurju nije zabilježeno, iako je svetomarska čipka sastavni dio ženske nošnje Donjeg Međimurja.

Danas je teško utvrditi početke izrade dipke na batiće u Međimurju. Iz oskudnih zapisa saznajemo da se čipka na batiće izrađivala samo u mjestima Sv.Marija i Donji Mihaljevec, a na osnovu sjećanja starih čipkarica možemo je pratiti do druge polovice 19. stoljeća. Na koji način i kada je dospjela u ovaj kraj možemo samo nagađati, budući da je dokumentacija ovih mjesta uništena u drugom svjetskom ratu.

Danas u Sv.Mariji živi još nekoliko čipkarica, koje su izradu čipke na batiće naučile od svojih mama i baka. Te žene ne samo što su sačuvale pribor za izradu i primjerke stare čipke, one i dalje izrađuju čipku i uče mlade djevojke, kao što su one nekada bile, njenoj izradi.

Sa učenjem su djevojčice počinjale nakon završene škole (4 razreda), kad su imale oko 10 godina. Prvo su učile lakše uzorke u jednostavnoj uskoj traci sa samo dva para batića. Bile su to čipke nejednake kvalitete i umrljane od ruku, više crne nego bijele, ali ubrzo su djevojčice stekle vještinu starijih žena i počele zarađivati prodajom čipke.

Izrada čipke bila je posao za duge zimske večeri, tada su se žene okupljale po kućama i radile pri svjetlu petrolejke do kasno u noć. Takvo okupljanje nije bilo samo zbog rada, već i ugodno druženje uz pjesmu i priče. Na kraju večeri, pokrivale su svoj rad čistom krpom i vraćale se svaka svojoj kući. Započeta čipka obavezno je morala biti pokrivena preko noći, da je neke nepoznate sile ne bi zamrsile i pokvarile. Ako bi koja čipkarica slučajno zaboravila pokriti čipku, noću bi je probudilo udaranje batića i ujutro bi čipka bila zamršena.

Žene u Sv.Mariji izrađivale su dvije vrste čipke. Jedna je čipka za poculicu, oglavlje udane žene, koja je sastavni dio međimurske narodne nošnje. Druga čipka je čipka za ovratnike i marame. Ovu čipku ne susrećemo u međimurskoj nošnji, bila je isključivo namijenjena za tržište u Podravini i Moslavini. Prvenstveno je čipka bila namijenjena prodaji. Novac dobiven za nju bio je u to vrijeme često jedini prihod u zimskim mjesecima. Djevojčice i djevojke su na taj način zarađivale i za opremu za vjenčanje ili pak za novu odjeću za Uskrs. Čipkarice nisu same prodavale. Time su se bavile žene zvane *špicerice* koje su prikupljale čipku po selu, te zatim odlazile prodavati po sajmovima ili obilazeći od kuće do kuće. Najčešće su prodavale u

Podravini i Moslavini, a prema pričanju odlazile su sve do Đakova. Lijepe primjerke ove čipke čuvaju u Gradskom muzeju Bjelovar, zasebno ili prišivene na platnene kapice.

Nakon što su *špicerice* sve rasprodale, vraćale su se kući i čipkaricama donosile novac. Ponekad su čipku i razmjenjivali za druge predmete, ručnike i slično. Izrada i prodaja čipke zamrla je početkom drugog svjetskog rata, kada su ostale bez tržišta i više se nije isplatilo raditi.

Unatrag nekoliko godina, čipkarstvo u Sv.Mariji ponovno se javlja, ali sada prvenstveno zbog obnavljanja tradicije.

Pribor za izradu čipke izrađivali su uglavnom kod kuće. On se po svom obliku ne razlikuje od pribora čipkapica iz drugih krajeva.

Osnova je čvrsti valjkasti jastučić *balo*. Sašiven je od čvrstog plama, žutice i ispunjen pljevom od prosa. Jednostavnije i jeftinije, mogao se napraviti od čarape cca 20 cm, napunjene piljevinom ili pjeskom i pljevom. Važno je bilo da jastučić bude dobro napunjen, nabijen i čvrst. *Balo* je uvijek bilo smješteno u košarici, najčešće ovalnoj, pletenoj od pruća ili slame.

Na jastučić je pribadačama učvršćena *fomra*. To je dugoljasti papir ovijen oko *bala* i na kojem je ubodima pribadača načinjen predložak. To je obično bio smeđi tanji karton koji su žene kupovale u trgovini. Predložak su žene radile, *prepikavale*, same prema staroj *formi*.

Na jastučiću s predloškom pribadačama su učvršćene niti namotane na drvene *batiće*. I *batići* su kućni proizvod. Radili su ih najčešće od šljivovog i dudovog drva, a mogli su biti *drejani* i *rađeni*, tj. tokareni ili rezbareni nožićem. Razumije se da su *drejani* bili bolji i da su ih imale imućnije žene.

Od ostalog pribora tu su već spomenute željezne pribadače i igla *prepeljavanka*, duža pribadača s većom kapicom. Služila je za *prepeljavanje* konca, učvršćivanje uzorka. Pribadače, kao i konac, *obični*, najtanji za šivanje, kupovale su žene u trgovini.

Za najjednostavniji rad potrebna su najmanje dva para batića. Njihov broj se povećava prema složenosti uzorka, tako na primjer za motiv *katruže* na čipki za poculicu potrebno je i 36 pari batića.

Osnova izrade pletenja čipke je ispreplitanje neprekinute niti prema zadanom predlošku na *formi*. Batići se prebacuju iz jedne ruke u jednom smjeru, a druge ruke u drugom, a niti se učvršćuju pribadačama. Ako je potreban uzorak duži od *forme* sašiju se dvije ili više njih po dužini.

Pojedini uzorci i načini rada imaju i svoje nazive. Tako je *čunuoš* način najjednostavnijeg pletenja i koristi se samo kod učenja.

Steza se izvodi sa 6 pari batića i njome se rade razne vitice.

Pukanica, s također 6 pari batića služi za izvođenje uzorka u obliku saća.

Struglja s 8 pari batića je *pletenje* u obliku riblje kosti, a *cifra* je završni, ukrasni, rubni dio čipke, a radi se sa 4 i 5 pari batića.

Čipke *špice* su pravokutne trake s geometrijskim ornamentom, najčešće nalik meandru, namjenjene za ovratnike, rubove marama i kapica najčešće u Podravini i Moslavini. Nazivaju ih *mala* i *velika tonka*, te *čipka na kute*.

Čipke za poculicu, žensko oglavlje, su polukružne, sa *caknama* i složenijih uzoraka. Najčešći motiv je cvjetni *katruža* (božur), slijede *lastavička*, *jagnješće* i *krogljica*. Takve poculice susrećemo samo u Donjem Međimurju, prednji dio kapice je od čipke, a tjemeni je dio

kačkan ili od našivenog tila. U drugim dijelovima Međimurja su poculice ista oblika, ali su cijele kačkane, od tila ili sličnih prozračnih materijala.

Izradu ponekih motiva žene su zaboravile. Prisjećaju se pojedinih naziva i uzoraka, ali ne i načina izrade. Budući, da stare *forme* nisu sačuvane, ponovno ih *prepikavaju* sa starih primjeraka čipke ili prema crtežu koji načine po sjećanju. Postepeno se ponovno vraćaju stari motivi i uči njihova izrada.

Dodaju se i novi motivi, za koje današnje čipkarice smatraju da bi mogli biti atraktivni za međimurski suvenir. Tako je nastala čipka s međimurskim *ftičekima*, grlicama, čiji je motiv prenešen sa utkanice *vilhana*, domaće tkane plahte.

Osnovna značajka svetomarske čipke je njena prividna jednostavnost i prozračnost. Iako je pribor i osnovna tehnika njene izrade jednaka lepoglavskoj i drugim kleplanim čipkama rađenim u ovim krajevima, ona svojim motivima ne nalikuje na njih.

Najviše sličnosti nalazimo u Sloveniji, u motivima idrijske čipke iz 19. stoljeća, a po nekim naznakama najbliža je čipki u Češkoj. Zbog toga potrebno je, uz nastavak istraživanja na terenu, ispitati utjecaje i veze koje krajem 19. stoljeća postoje u ovim područjima, te dopuniti praznine i riješiti nedoumice koje se danas javljaju uz iznova otkrivenu međimursku čipku.

SPITZENKLÖPPELEI IN SV. MARIJA (MEĐIMURJE)

Die mit Klöppeltechnik gefertigte Spitze – die Klöppelspitze ist wie in anderen Gebieten Europas auch in Kroatien zu finden, aber im Gegensatz zu der Spitze von Lepoglava und Idria ist die von Sv. Marija in Vergessenheit geraten sogar im Gebiet zwischen der Mur und Drau.

Der Grund dafür liegt vielleicht darin, daß die Spitze von Sv. Marija nicht im Kreise der Bürgerschaft in Mode war, sondern sie war von einfachen Bauerinnen ausgearbeitet, um die Volkstracht der Umgebung damit zu verzieren.

Der Ursprung der Klöppelspitze von Sv. Marija geht auf das 19. Jahrhundert zurück. Wegen des Mangels der schriftlichen Quellen wissen wir nicht, wie sie auf unser Gebiet kam. Bis 1940 beschäftigten sich mehrere Frauen mit Klöppeln in Sv. Marija, die das Klöppeln von ihren Müttern oder Großmüttern gelernt haben. Einige von ihnen beschäftigen sich heute noch mit der Bildung der jüngeren Generation.

Zwei Arten von Spitzen wurde geklöpelt.

Eine war zur Verzierung der Haube (poculica) benutzt, die einen wichtigen Teil der Tracht in unteren Medimurje bildete. Die andere Sorte war rechteckig, sie wurde zum Teil auch zur Verzierung der Haube, aber auch als Kragen und Tuchbesatzung benutzt. Diese zweite Sorte ist in der Tracht des zwischen der Mur und Drau nicht aufzufinden, sie war auf Bestellung gefertigt und in der Draugegend und in Moslavina verkauft. Sehr schöne Exemplare dieser Spitzenart fanden wir im Museum von Bjelovar auf den Kopftüchern, die für Verstorbene angefertigt wurden.

Die Spitzenklöppelei war nicht die Hauptbeschäftigung der Frauen, sie machten das nur in den Wintermonaten, um ihre Einkommen zu ergänzen. Da die Spitzen meistens von 11–17jährigen Bauermädchen geklöpelt wurden, verdienten sie damit das Geld für ihre Mitgift oder für ihr nächstes Frühlingskleid. Der wichtigste Absatzmarkt der Spitzen war in der Draugegend (Đurđevac, Kloštar, Pitomača) und Moslavina. Mit dem Spitzenhandel beschäftigten sich die sog. „spicerica“, die von Dorf zu Dorf zogen, die Spitzen aufkauften und sie auf den Märkten verkauften, oder damit hausierten. Die Spitzen verkeuften sie meistens für Geld, manchmal aber tauschten sie sie gegen verschiedene Waren, z.B. gegen Handtücher.

Die Ausrüstung zur Spitzenklöppelei wurde meistens zu Hause hergestellt. Sie weicht von den solchen Gegenständen dieser Art anderer Regionen im Wesentlichen nicht ab. Sie besteht aus einem Klöppelkissen – das ist ein aus Rohleinwand gefertigtes, mit Hirsenspreu fest ausgestopft, rollenförmiges Kissen, das in ein aus Stroh oder Zain geflochtenen Körbchen gelegt wurde. Auf dem Kissen ist „der Klöppelbrief“ – ein Stück Kartonpapier, das das Spitzenmuster mit Stecknadel ausgestochen zeigt. Auf diesen Klöppelbrief wird das Ende des Klöppelfadens mit Stecknadeln befestigt, das übrige Garn wird auf hausgemachte Klöppel aufgespult. In den Klöppelbrief wird auch der Leitnadel gestochen, er ist länger als die einfache Stecknadel und hat einen größeren Kopf. Er dient zu der Kreuzung des Garnes und zu der Verstärkung des Musters. Die Frauen kauften die Stecknadeln und das Klöppelgarn (das feinste Nähgarn) im Geschäft.

Zur Klöppelarbeit wurden mindestens zwei Paar Klöppel benutzt. Die Zahl der Klöppel vermehrte sich mit der Komplexität der Spitzenmuster. Z.B. zu der „gehobene Rose“ (katruže) der Haube (poculica) wurde 36 Paar Klöppel gebraucht. Der Grund der Klöppeltechnik ist, daß die Fäden übereinander „geschlagen“ werden, d.h. gemäß dem Klöppelbrief zu einem

Muster verflochten werden.

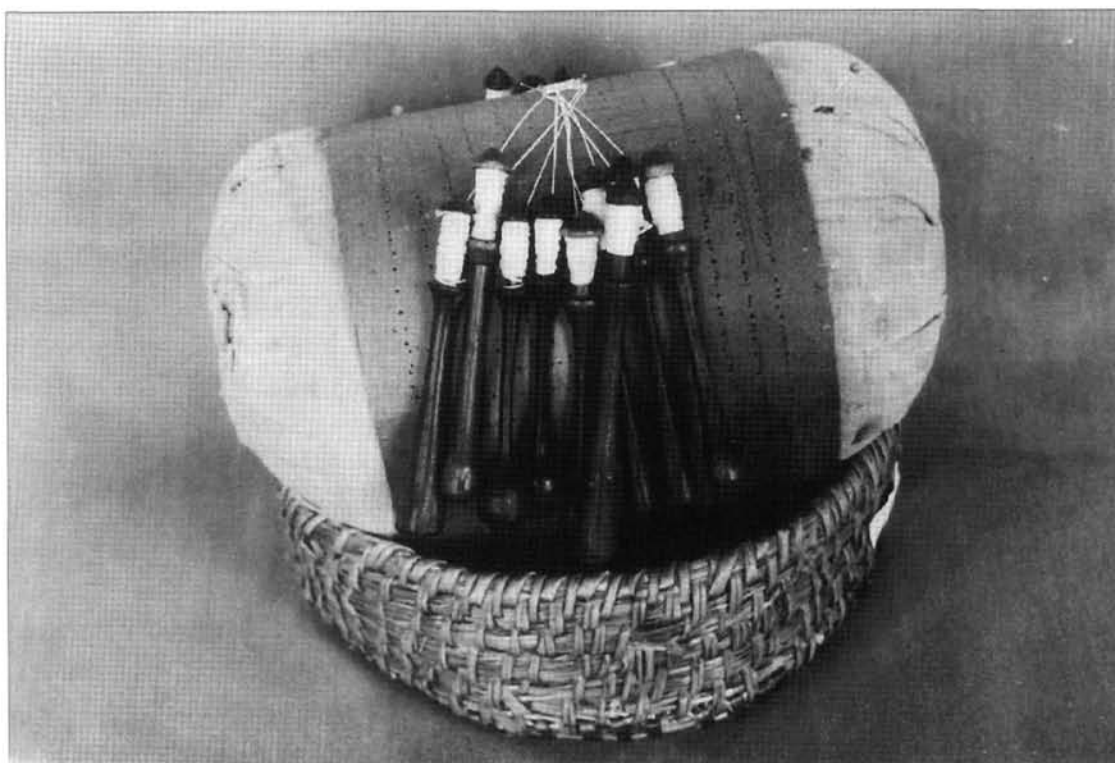
Jedes Muster und jeder Arbeitsvorgang hat seinen eigenen Namen. Das einfachste war die sog. „čuturos“-Bindung, die nur von Anfängern benutzt wurde. Die Bindung „steza“ (Klemme) wurde mit 6 Paar Klöppeln gemacht, damit konnte man Flechte klöppeln. Das Muster „pukanica“ wird ebenfalls mit 6 Paar Klöppeln hergestellt, und ermöglicht das Klöppeln des zellenförmigen Musters, sowie „struglja“ (mit 8 Paar Klöppeln) das Klöppeln des Fischgräten-musters. Die letzte Phase der Spitzenklöppelei war das Muster „cifra“ (mit 4 oder 5 Paar Klöppeln), sie benutzte man als Zacke. Die rechteckige, als Kragen oder Tuchbesatzung benutzte Spitze wurde „mala“ und „velika tanka“ genannt, und zeigte mäanderförmige Motive.

Die auf den Hauben (poculica) am häufigsten vorkommenen gezackten Ornamente trugen die Namen „katruža“ (gehobene Rose) oder „lastavička (Schwälbchen), „jagnešće“ (Schäfchen), und „krogljica“.

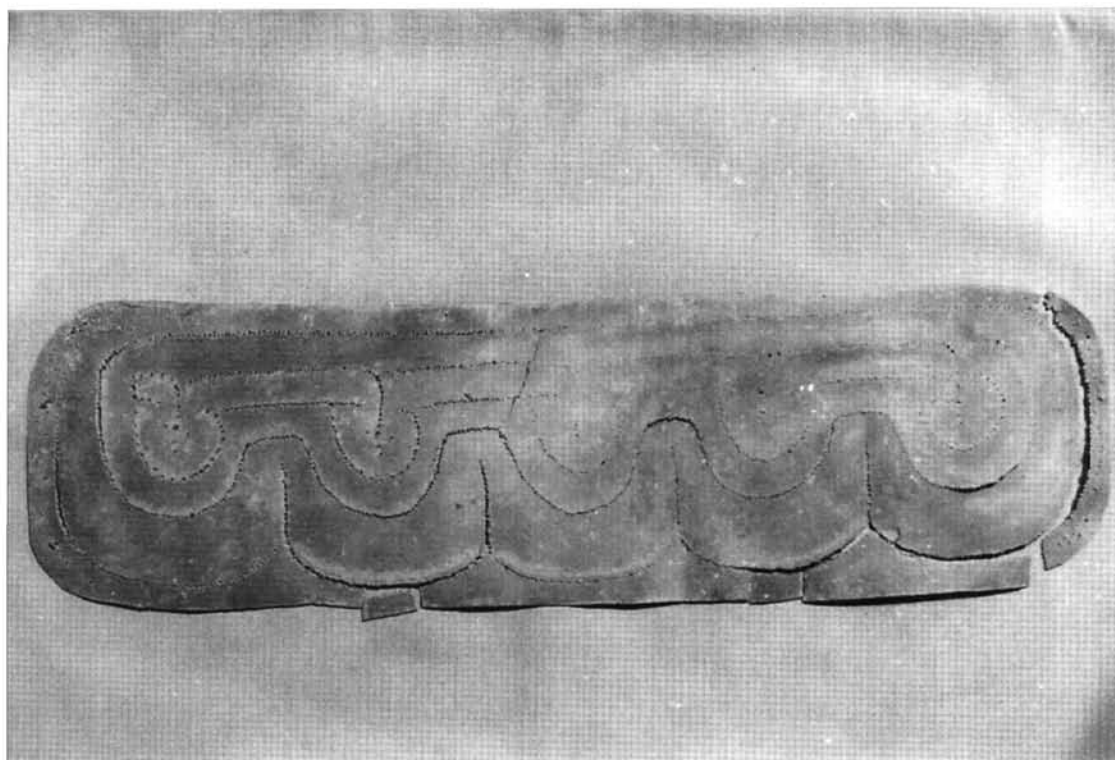
Die Spitzenklöppelei in Sv. Marija wurde mit dem Ausbruch des II. Weltkriegs unterbrochen, neulich aber im Jahre 1995 wiedererweckt. Nach den ersten Sammeln von Angaben begann auch die Aufsuchung der alten Spitzen mit Hilfe des Kroatischen Kulturvereins „Ivan Mustać Kantor“, um diese Traditionen zu erwecken. An dem Kurs im Dezember 1995 nahmen etwa 10 Schüler teil, deren Unterricht Ana Kanižaj (Šiljak) und die Schwestern Kata und Ana Varga übernahmen. Der Kurs endete mit großem Erfolg, er zersprengte sogar die Rahmen des Kulturvereins. Heutzutage ist die Spitzenklöppelei eine fakultative Beschäftigung der Grundschule von Sv. Marija, finanziert von dem Ministerium für Unterrichtswesen der Kroatischen Republik. Die Klöppelspitzen werden wieder mit Verkaufszwecken hergestellt, aber nicht mehr als Trachtverzierung, sondern als originelles Souvenir der Umgebung.

Sehr viele Forschungen sind noch nötig, um den Ursprung und die Verbreitung der Spitzenklöppelei im Gebiet zwischen der Mur und Drau und ihren Einfluß auf die Tracht der Gegenden, wo sie verkauft wurden, zu erforschen. Die Spitzen zeigen uns ein Segment der Tradition unserer Gegend, ein Erbe, das in seiner originellen Form wieder in voller Pracht steht.

Übersetzt von Mária Marx

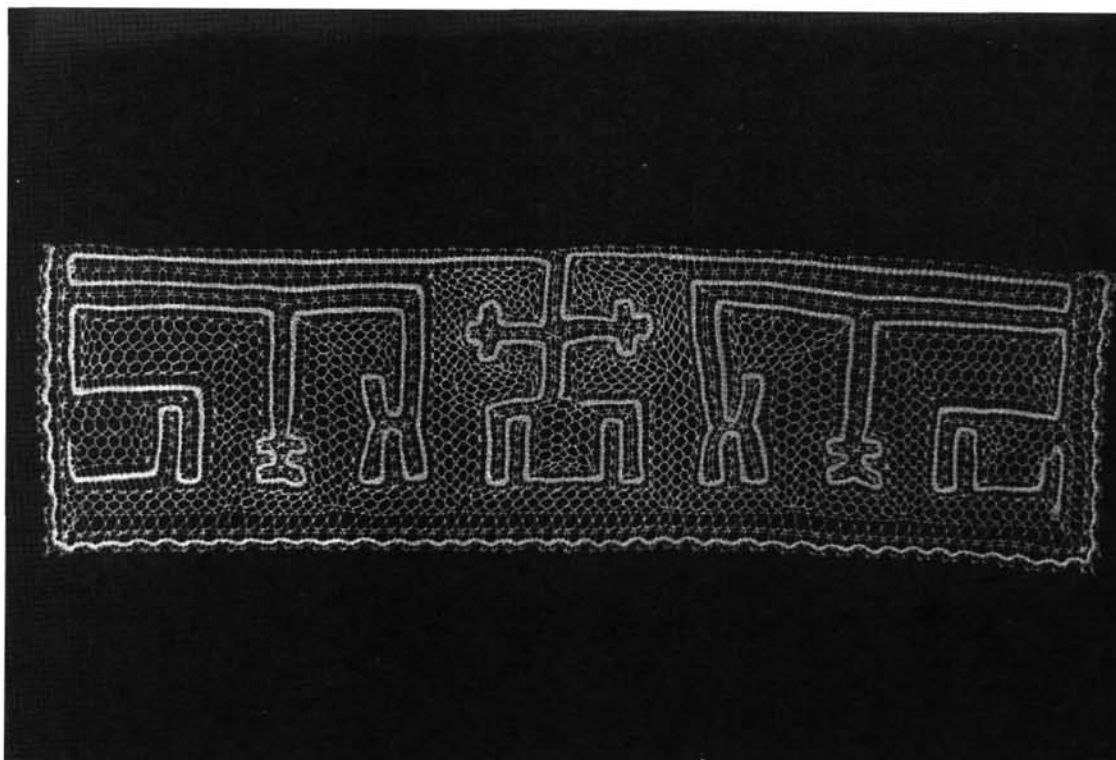
Sl. 1: Pribor za izradu čipke, poč. 20. stoljeća, Sv.Marija, Međimurje

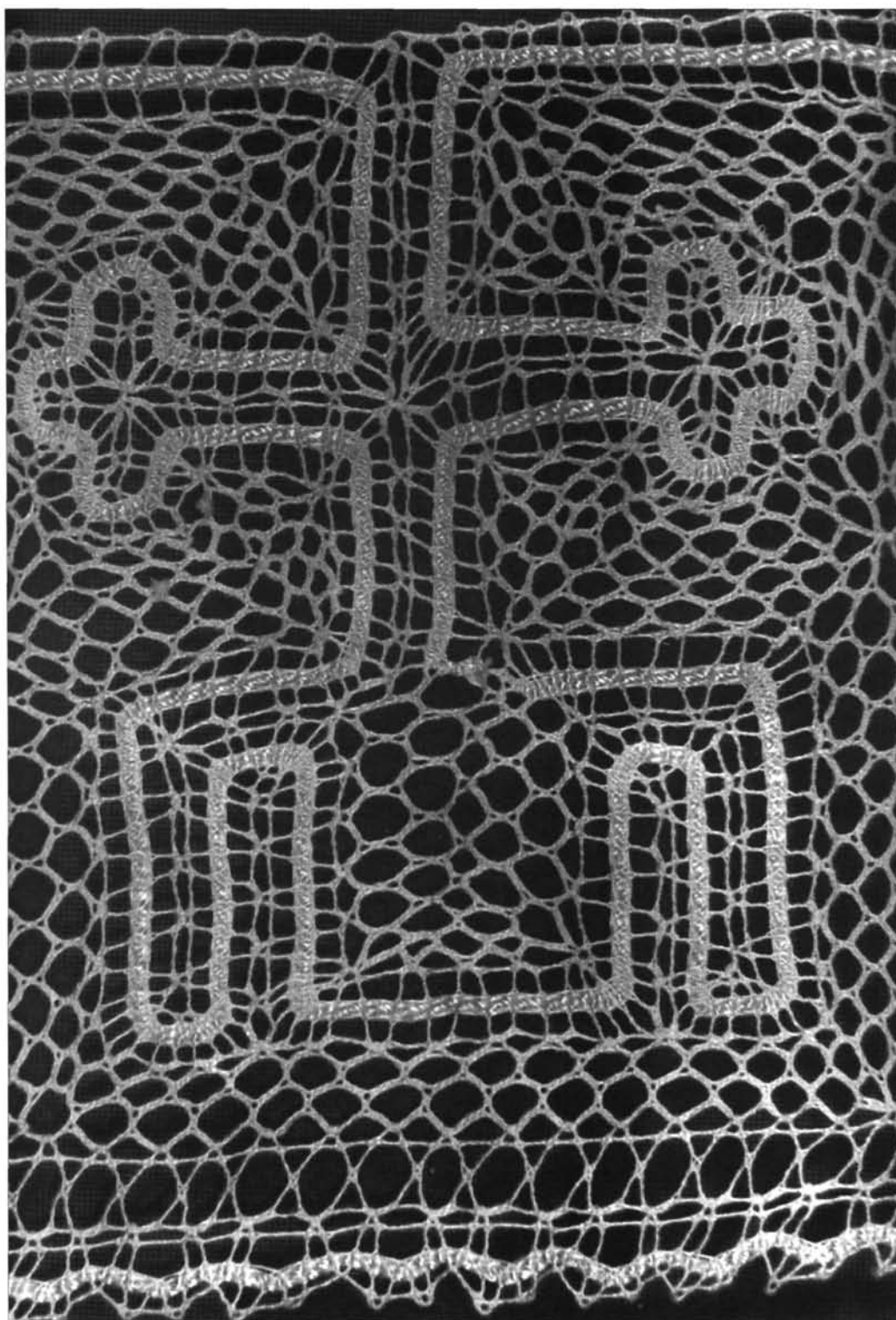
Sl. 2: Stara forma, predložak za izradu čipke, poč. 20. stoljeća, Sv.Marija, Međimurje

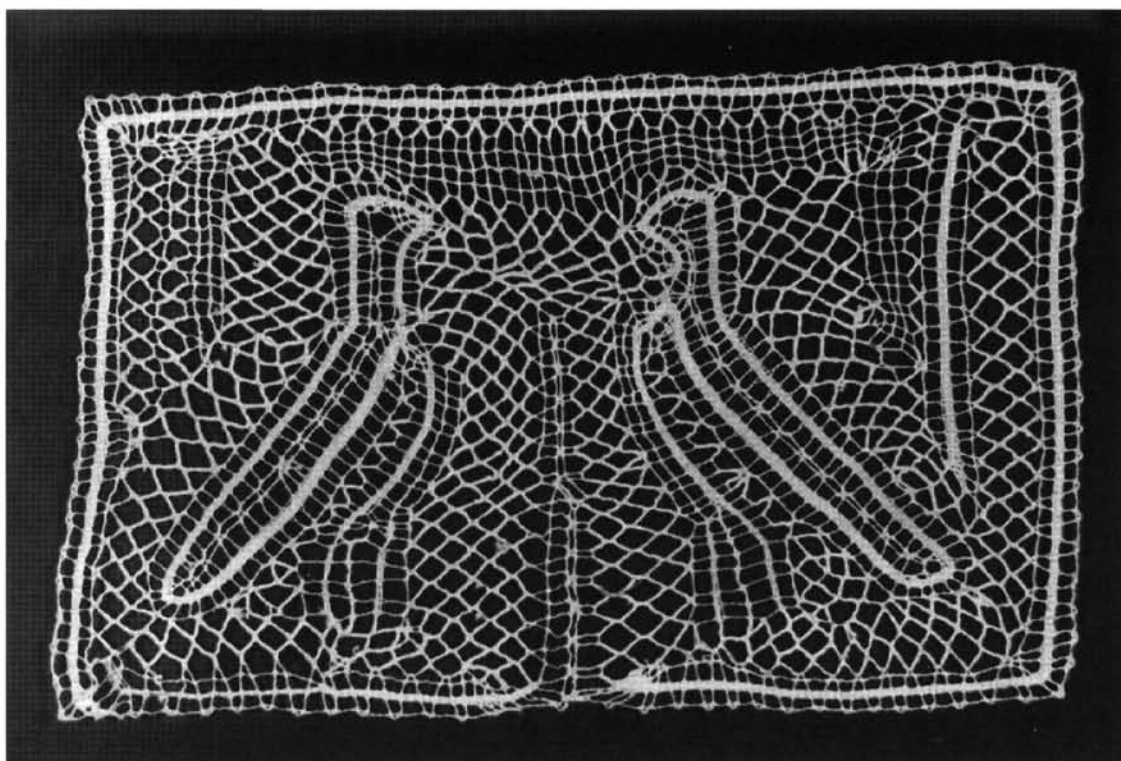
Sl. 3: Čipka špica za poculicu, poč. 20. stoljeća, Sv.Marija, Međimurje

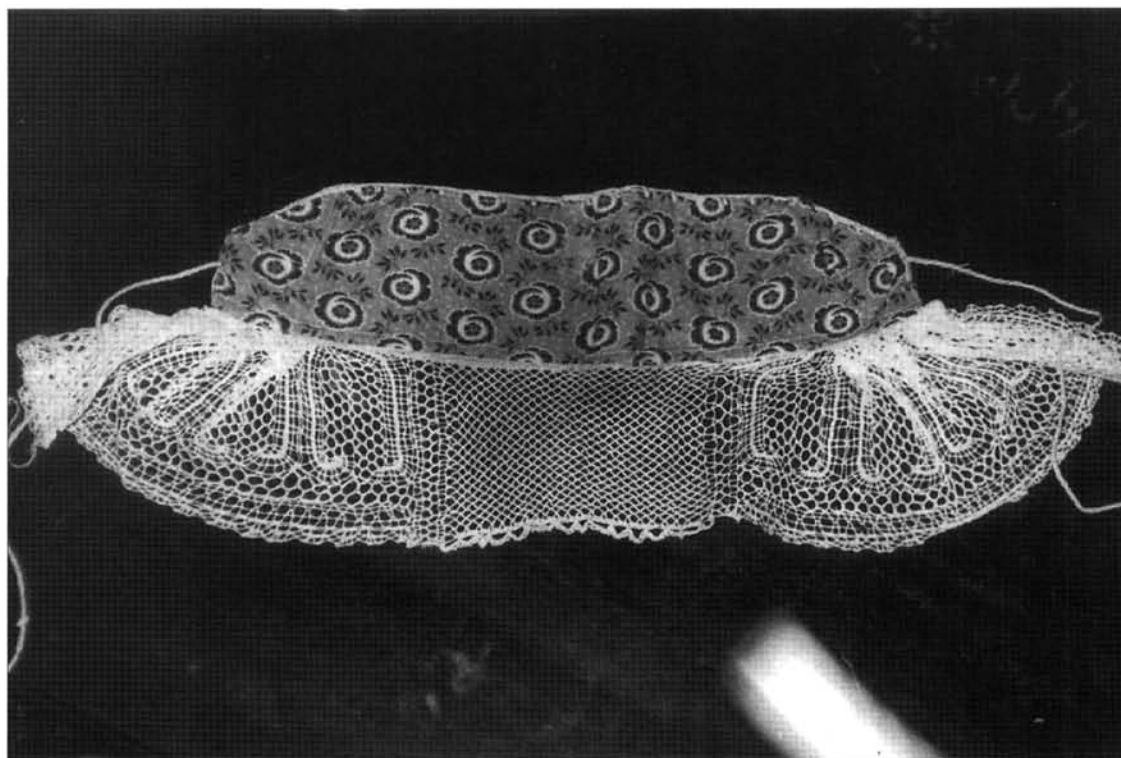
Sl. 4: Čipka špica za ovratnik, novo izrađeno prema starom predlošku, Sv.Marija

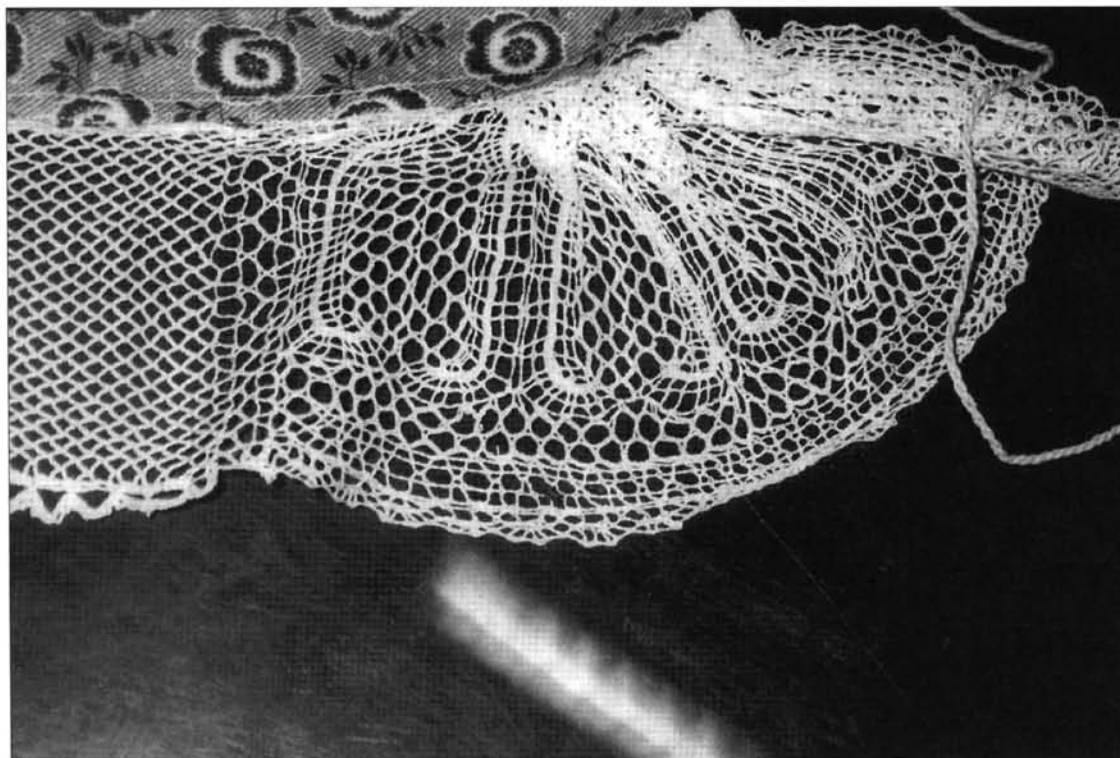
Sl. 5: Detalj čipke za ovratnik, Sv. Marija, Međimurje

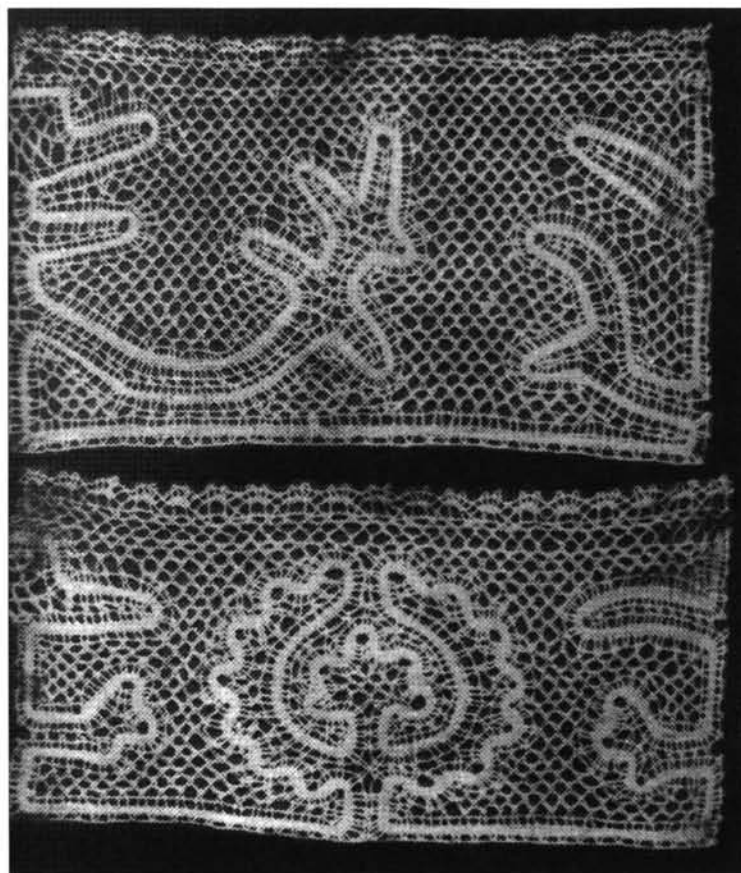
Sl. 6: Novo izrađena čipka za suvenir, Sv. Marija, Međimurje

Sl. 7: Žensko oglavlje, špice, Gradski muzej Bjelovar

Sl. 8: Detalj ženskog ogavlja, špice, Gradski muzej Bjelovar

Sl. 9: Idrijska čipka, 19. stoljeće, Idrija, Slovenija

BENCE Lajos

ALSÓLENDVA KULTURÁLIS KISUGÁRZÁSA A 16. SZÁZADBAN

Alsólendva történelmében és művelődéstörténetében kimagasló hely illeti meg a 15. és 16. századot, melynek során – ma már nyugodt lélekkel mondhatjuk – a szűkebb régiónak, Zala megye kiterjedt részének is egyik centrumává vált. A lendvai vár urát, Bánffy Miklóst maga Mátyás emelte az örökös grófok sorába, minek után oldalán részt vett a moldvai hadjáratban, s ott bátorságával és harciasságával kitűnt. 1474-ben pedig a király őt küldi Beatrixért Nápolyba. A családnak elévülhetetlen érdemei vannak abban is, hogy az itt született irodalmi alkotások, később nyomtatásban is megjelent művek az egész régi magyar irodalomnak és nyomdászatnak is figyelemre méltó fejezetét képezik. A konferencia színhelyén – az illendőség és a Nagykanizsa és Lendva közötti szellemi hídverés újabb fejezetére való hivatkozással – azt is érdemes már itt az elején elmondani, hogy e városnak – az 1600-as török általi bekebelezésig – fontos szerepe volt abban, hogy az innen légvonalban mintegy félszáz kilométerre fekvő Alsólendva sohasem kerülhetett török kézre. Ebből kifolyólag az állandó török fenyegetettség nem terelte el a figyelmet a munkáról és a szellemi tevékenységről. Mert a Mohácstól számított mintegy fél évszázadon keresztül a béke szigetének számított a Lendva-vidék.

A történelemtudomány – valószínű a történelmi kataklizma súlyossága miatt – hajlamos a Mohács utáni időszakot, a három részre szakadt ország társadalmi viszonyait talán túlságosan is komor színekkel festeni. Mára azonban már bizonyossá vált, hogy nem is a 16., inkább a 17. század számított a Porta és a Habsburgok általi szorongatás tekintetében a mélypontnak.

A Szegfű Gyula nevével fémjelzett történetírás már a század elején meggyőzően vázolta azt a szerepet, amelyet a főúri nagybirtokos réteg Mohács után az ország politikai sorsának intézésében és a török elleni harcban magára vállalt. Az így létrejött „spontán” decentralizáció nagyfokú partikuláris önállósággal párosult, ez az újfajta regionalizmus pedig új lehetőségeket biztosított a nagybirtokosoknak, akiknek vagyona a század végére a jó gazdálkodásnak és a kedvező „széljárásnak” köszönhetően gyors gyarapodásnak indult. Kik voltak ezek? – vetődik fel a kérdés. „Ez idő alatt (1521) mind kihalának Magyarországból a vén és fő urak... csak az ifjú urak maradának” – írja egy korabeli krónikás (KERECSENYI 1979, 113.). Történelmi forrásokból tudjuk, hogy a mohácsi csatán inneni cselekvőképes arisztokrácia tagjai között már csak elvétve akad egy-kettő a régiek közül. Tehát jobbra új emberekből tevődött össze az a kis számú arisztokrácia (számuk a 16. század végén sem haladta meg a 20–25-öt), melynek tagjai vitézségük, vagy kiemelkedő műveltségük, illetve nagy kiterjedésű birtokaik és felhalmozott vagyonuk által tarthattak számot a király figyelmére (KERECSENYI 1979, 112.).

Történelmi közhelynek számít, hogy a török hódoltság korában a vallási megosztottság – a protestantizmusnak a katolicizmussal folytatott harca – a török elleni küzdelem legfőbb „belső ellenségének” számított. A vallási megosztottság ugyanis szükségképpen politikai szétválást szült. Ez azonban olyan téma, melyről bonyolultsága és feltáratlansága, valamint az időközben tovább sokasodó fehér foltok miatt még a legújabb kori szakirodalomban is „... nehéz heves ellenvélemények kiváltása nélkül szólni.” (NAGY 1992/2, 22.). Ennek okait pedig a fe-

lekezeti elfogultsággal, annak máig ható voltával magyarázzák. Olyan kényes téma ez, hogy aki ehhez a hozzányúl, darázsfészekbe nyúl. E sok szempontból rendkívül bonyolult történelmi kor felekezeti problémáit taglaló vizsgálódások ugyanis hajlanak arra, hogy a protestantizmust a magyar nemzeti érdekek fő szószólójaként értékeljék, a katolicizmust pedig Habsburg-házi támogatottsága miatt nemzetellenes jegyekkel ruházzák fel. E tudománytalan és sok szempontból elfogult nézettel szemben e sorok írója is hajlik afelé a nézet felé, mely szerint közelebb kerülünk az igazsághoz, ha a protestantizmust és a katolicizmust nem egymás ellentétéként, hanem a magyar nemzet fennmaradása és kulturális felemelkedése érdekében végzett **kölcsönös feladatvállalás** oldaláról közelítjük meg (NAGY 1992/2, 17.).

Az első főúri nemzedéknek azonban volt még egy közös vonása, ha úgy tetszik, tulajdonsága. Nevezetesen, hogy a politikai vezetés és a török elleni harcon kívül kultúrapártoló, irodalompártoló is volt. Nem egy esetben maguk is írogattak. A dunántúli részen a Nádasdyak, a Felvidéken a Perényiek és a Révaiak, a Mura mentén a Bánffyak és a Zrínyiek, hogy csak a legnagyobbakat említsük.

Dolgozatunk témájánál fogva, s e kissé hosszúra nyúlt bevezető után kanyarodjuk vissza a 16. századi Alsólendvához. 1552-t írunk ekkor és 26 évvel vagyunk a mohácsi csata után, amikor a középkori Magyar Királyság megszűnik létezni. „Nem 1526, nem is 1541 volt az ország végleges és visszavonhatatlan török megszállásának esztendeje, hanem 1552” – írja Nemeskürty István e korról szóló, Elfelejtett évtized című munkájában (NEMESKÜRTY 1974, 259.).

1548-ban még „megvolt” az ország, igaz már csak „látszólag”, s a török által meg nem szállt területeken látszólag béke honolt. Bátran mozgott a nép, kereskedett, élte az életét. 1552-re ez is megváltozott: a török ekkor már Egerig nyomult előre. A végvárakban – főleg a nyugati végeken – azonban a század végéig nem mutatkozott komolyabb veszély.

S ez az az időszak, amikor a Bánffyak birtokán a magyar reformáció olyan óriásai fordulnak meg, mint Bornemissza Péter, kinek jelentőségét nem szükséges részletezni. Rajta kívül Ráskai Gáspár, II. Lajos belső embere is megfordult errefelé, s itt írta az 1551–52-es esztendő fordulóján egyik legfontosabb művét „Egy szép história az vitéz Franciscoról és az ő feleségéről” címmel. A kalandos história 675 verssora szépirodalmi alkotás, elsősorban szórakoztató jellegű mű, de több erkölcsi tanítást is tartalmaz. A régi magyar irodalomtörténet a 16. századi magyar széphistória-irodalom a „Vitéz Francisco” meséjét egyik legkedvesebb alkotásának tartja. Irodalomtörténeti jelentőségét Horváth János abban látja, hogy a szórakoztató jellegű művel a szerző szélesebb olvasótáborra céloz meg, a török ill. délszláv hatáselemekről pedig megállapítja: a Lendván tartózkodó Ráskai helyben hallhatta a délszláv változathoz ismert mesét, és helyezte át magyar környezetbe TANTALICS 1988, 20.).

Az 1550-es években újabb irodalmi művek születtek Lendván, Tőke Ferenc protestáns pap és tanító művei, aki 1553 és 1556 között két verses művet is alkotott itt. S míg Ráskai művéről nem, addig Tőke vallásos témájú műveiről, tanító célzatú költeményeiről elmondhatjuk, hogy már az új vallás, a reformáció jegyében fogantak. Az első a **Spira históriája** címmel is emlegetett „**Az Istennek röttenetes haragjáról**” 1553-ban készült el. Ebben az inkvizíció nyomására „elkárhozott” református, Spira Ferenc történetét meséli el. Tőke már „az kárhózkodókról való bánatjában”, a „visszhavonó néppel való vergődésben” szerzi verses históriáját, kegyetlen kinnal és pokollal fenyegetve a meghátrálókat, akik az „igaz hitet” eldobják vagy eltitkolják (BENCE 1966, 72–73.).

Másik – irodalomtörténeti szempontból is jelentősebb – históriás éneke a latin címet viselő **Historia obsidevnis ... Insulae Sziget** (Sziget ostroma), Szigetvárnak a török általi 1556. évi sikertelen ostromát írja le, melyben a maréknyi várvédők serege Horváth Márk kapitány vezetésével hősi helytállásról tesz tanúbizonyságot. „A friss történelmi példa feldolgozása tulajdonképpen csak ürügy volt arra, hogy a protestantizmus megszilárdítását a török hódításokkal hozza kapcsolatba. Ezt úgy magyarázza, hogy hitetlenségünk miatt büntet bennünket az Isten a török rabigával” – írja Tantalics Béla a műről (TANTALICS 1988, 18–19.).

Klaniczay Tibor Zrínyi csaknem egy évszázaddal később írott remekművének, a Szigeti veszedelemnek a vizsgálatakor kifejti: Tőke művében „a Zrínyi eposz némely eszmei mondavialója már megfogalmazódott” (TANTALICS 1988, 20–21; KLANICZAY 1964, 91–121.).

Irodalomtörténeti közhelynek számít, hogy Zrínyi művét a nemzeti összefogás reményében írta 1645/46 telén. Tőke művében is összekovácsoló erőnek számít az az erkölcsiség, amely a számbeli fölényt ellensúlyozni tudja. A végvári élet ábrázolásában Tőke műve Balassi és Zrínyi e témában írott műveinek fontos előzménye, tekintet nélkül arra, hogy olvasták-e az említett szerzők, vagy sem. (Zrínyi egyébként olvashatta, hiszen később a Hoffhalter-nyomdában megjelent.)

Tőke halála után, de már életének egy szakaszában is Beythe István, a későbbi protestáns püspök paposkodott Lendván. Itt-tartózkodásának irodalmi nyomai nincsenek, hiszen korán, 1574-ben elkerül innen. Előbb Sopronban, majd nem sokkal később Németújváron, Batthyány Boldizsár udvarában találjuk, ahol gazdag irodalmi munkásságot fejt ki. Erről az 1582–84 között nyomtatásban is megjelentetett egyházi és tudományos jellegű könyvei tanúskodnak, amelyek közül kiemelkedik „A Pannonia növények névtára” címet viselő botanikai gyűjteménye. Ezzel a művével a nemzetközi tudományosságban is úttörő szerepet vállalt (vö. PATAKY 1992, 20.).

Időben ugorjunk vissza 1573-ig, az alsólendvai nyomdászat kezdetéhez. Kultsár első nyomtatásban is megjelent művében „**Az halálra való keszöletről...**”-ben a halálról elmélkedő tételeket olvashatunk. Az 1573. nyarán megjelent művet „Alsó Linduai” Kultsár György mester írta, Bánffy Miklósnak szóló ajánlással, megjelent Hoffhalter Rudolf nyomdász műhelyében. A szentírást és a „különböző tudós doktorok” műveit felhasználó könyvben Tőke Ferenc művein kívül Dévai Bíró Mátyás munkáira is történik utalás, főleg a szerző Tízparancsolatról szóló fejtegetésére. A külsőleg is igen tetszetős könyv hátlapján a Jézus ördög általi megkísértésének jelenetét ábrázoló fametszet látható, belül a szövegrészben pedig szép rajzos motívumokat, virágdíszeket és különböző vallási jeleneteket találunk (TANTALICS, 1988, 41).

Kultsár második, az első után másfél hónappal később megjelent műve is a protestantizmus szolgálatának jegyében fogant. A Zrínyi-család egyes tagjainak ajánlott mű Urbanus Regius német protestáns teológus egyik művének (Dialogus inter stanam...) fordítását tartalmazza. A mű teljes magyar címe: **Az ördögnek a penitencia tarto Bünössel való vetekedéséről: ez az kétségbeesés ellen az Reménségről való tanuság: irattatott: Az Alsó Linduai Kvltsar Giörgy Mester által.** Az első kötettel témában és stílusban is sok rokonságot mutató könyv a bűnbocsánatot tartó bűnös és az ördög párbeszédét tartalmazza. A fordítást hívei kedvéért készítette, „akik nem ismerik a diák és a német nyelvet”, s akiknek a megdicsőülését, édenbe való jutását nemcsak életében, hanem – a nyomdának köszönhetően – a nyomtatott betű jóvoltából, halála után is szolgálni akarta.

A következő, sorrendben harmadik Kultsár-könyv a következő év, 1574 tavaszán jelent meg. Az irodalomtörténet-írás ezt a több, mint ezerkétszáz oldalas könyvet tartja a mester legértékesebb alkotásának. A szerző „postillák”, tehát a prédikáció szerint magyarázza az evangélium bizonyos szakaszait, Jézus tanításait. Művének megírása közben azokra az „írástudó atyafiakra” is gondol, akik az egyházi tanítók hiányában hitük erősödését önállóan szeretnék végezni. Továbbá, hogy az „együgyű lelkipásztoroknak lenne valami módjok, mint kelljen elindulniok az szegény paraszt között az Isten igéjének hirdetésében”. A bibliai témák és a szentírás magyarázata e korban vallástörténeti vonatkozásain túl olyan művelődéstörténeti jelentőséggel bír, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül. A reformációnak ama vívmánya, mely a latin nyelvűség helyett a nemzeti nyelvre helyezi a hangsúlyt, e ponton nagyon is gyakorlati szerepkörben jelenik meg. Irodalomtörténeti vonatkozásban az irodalom intézményrendszere is legalapvetőbb elemének a későbbiek során egyrészt a nyomdát tartjuk. S talán, ami még ennél is fontosabb, magát **az olvasót**. Az irodalom így lép ki szinte egy csapásra a gondosan elzárt falak közül, ki az életbe, a nagy tömegek közé. Azok közé, akik után sóvárog, akiknek szól, s így válik egy csapásra **közösségformáló erővé** (KERECSENYI 1979, 28–29.).

A Szenczi Molnár által legkitűnőbbnek nevezett magyar prédikációskönyv később is nagy népszerűségnek örvendett, amiről a későbbi újbóli kiadások is tanúskodnak. Előbb 1579-ben, majd 1597-ben nyomtatják ki. Németh József a **Postillák** stílusát, későbbi fogadtatását vizsgálva ezeket írja: „A posztillák felépítése, hangja, stílusa abban különbözik Bornemiszáétól, hogy olvasmányosak ugyan (Méliusztól eltérően), de nem bocsátkoznak novellisztikus részletekbe... A kötet Bornemiszáé mellett az egyik legkedveltebb prédikációs gyűjteménnyé vált...” (NÉMETH 1986, 116.). Mások a nyílt társadalombírálatot emelik ki, és „a maga fejével gondolkodó, új eredményekre jutó modern embert” látják a lendvai prédikátorban (Nemeskürty). Kultsár műveinek művelődéstörténeti szerepét vizsgálva írja Tantalics: az általános analfabetizmus miatt Kultsár Posztilláinak hatását nehéz felmérni, de ... műveivel így is „ápolta az olvasást, növelte az olvasók számát” vitathatatlan értéke azonban a lendvai könyveknek, „hogy katasztrofális történelmi viszonyok közt is ápták az **európai fejlődés szellemét...**” (TANTALICS 1988, 46–48.).

A lendvai nyomdász 16. századi dicső fejezete a fokozódó ellenreformáció miatt, a nyomdász Hoffhalter távozásával és Kultsár hamarosan bekövetkező halálával, 1574-gyel lezárul. Hoffhalter még az év őszén a Csáktornya tőszomszédságában lévő Szent Ilonán (ma: Nedelišće) bukkan fel, Zrínyi György kúriáján, s még ugyanebben az évben kinyomtatja a Werbőczy-féle joggyűjteményt, majd három évvel később Debrecenben találjuk, itt folytatja tevékenységét. Az egyik, Hoffhaltert és nyomdásztársait összehasonlító táblázatból kiderül, hogy – 41 kinyomtatott művével – Manlius János mellett a 16. század legjelentősebb magyar nyomdászának tekinthető (BENCE 1996, 78–79.).

Irodalom

BENCE Lajos: Írott szóval a megmaradásért. Győr–Lendva 1996.

KERECSÉNYI Dezső: Humanizmus és reformáció között. In: Válogatott tanulmányok. Budapest 1979.

KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós, Budapest 1964.

NAGY László: A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/2.

NEMESKÜRTY István: Elfelejtett évtized. Budapest 1974.

NÉMETH József: Lendva kulturális irodalmi jelentősége. Naptár '87, Murska Sobota 1986.

PATAKY László: Az őrségi református egyház története. Szabad Tér Kiadó, Győr 1992.

TANTALICS Béla: Lendva kulturális emlékei a 16. század második feléből. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 1988.

DIE KULTURELLE AUSSTRAHLUNG VON ALSÓLENDVA IM 16. JAHRHUNDERT

Der Gegenstand des Studiums des Verfassers ist das historische Komitat Zala, näher seine Kleinstadt Alsólendva, die im 16. Jahrhundert zum Zentrum der Kultur wuchs. Der Verfasser erforscht also ihre ausstrahlende Wirkung. Dank der höfischen Familie Bánffy, die eine der Mäzene und Kulturbeschützer dieses Landes war, wurden solche Werke – mit dem Vorstoß und Ausbreitung des Protestantismus – (vor allem unter der Schreibfeder von Ferenc Tőke und György Kulcsár) geschaffen, die dieses kleinstädtisches Randgebiet zu einem der wichtigsten geistigen Zentren der alten ungarischen Literatur eingeweiht haben. Ebenfalls müssen wir auch die typographische Tätigkeit des Buchdruckers Hoffhalter hochstellen. Die hier gedruckten „post villa sc verba“-Sammlungen – mit ihren außerordentlichen Volkstümlichkeiten – übten eine ausstrahlende Wirkung auf das ganze ungarische Sprachgebiet aus. Das größte Ergebnis ist aber vor allem, daß die „katastrophale“ historische Auseinandersetzung das Vertrauen in die europäische Entwicklung pflegen konnte.

